T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

TÜRK DİLİ BİLİM DALI

ÇAĞATAY, ÖZBEK VE YENİ UYGUR TÜRKÇELERİNDE FİİL İŞLETİMİ (KİŞİ - OLUMSUZLUK - ZAMAN - SORU)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Muhammadullah HAJİ MOH NASEEM

BURSA 2016

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

ÇAĞATAY, ÖZBEK VE YENİ UYGUR TÜRKÇELERİNDE FİİL İŞLETİMİ (KİŞİ - OLUMSUZLUK - ZAMAN - SORU)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Muhammadullah HAJİ MOH NASEEM

Danışman
Prof. Dr. Hatice ŞAHİN

BURSA 2016

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı'nda 701341010 numaralı Muhammadullah HAJI MOH. NAJEEM'nın hazırladığı "Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde Fiil İşletimi (Kip, Olumsuzluk, Zaman, Soru)" konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 11/07/2016 günü 11:00 - 13:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı (başarılı/~~başarısız~~) olduğuna oybirliği (oybirliği/oy ~~çokluğu~~) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Hatice ŞAHİN
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Zühal YÜKSEL
Gazi Üniversitesi

11 / 07 / 2016

Yemin Metni

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum "Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde Fiil İşletimi (Kişi-Olumsuzluk-Zaman-Soru)" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

11. 07. 2016

Ad Soyadı: Muhammadullah HAJİ MOH NASEEM

Öğrenci No: 701341010

Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı

Programı:

Statüsü: [√] Yüksek Lisans [ ] Doktora

ÖZET

Yazar	: Muhammadullah HAJİ MOH NASEEM
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Türk Dili ve Edebiyatı
Bilim Dalı	: Türk Dili
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: XX + 326
Mezuniyet Tarihi	: …. / …. / 2016
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Hatice ŞAHİN

ÇAĞATAY, ÖZBEK VE YENİ UYGUR TÜRKÇELERİNDE
FİİL İŞLETİMİ
(KİŞİ-OLUMSUZLUK-ZAMAN-SORU)

Türk dili, geçmişten bugüne, çeşitli dil içi nedenlerin yanı sıra, bazı tarihî ve siyasi sebeplerle de birbirinden farklı lehçelere ayrılmıştır. Bu lehçeler bulundukları gruplara göre bazı yönlerden birbirleriyle benzerlik gösterirken bazı yönlerden de birbirlerinden ayrılmaktadırlar.

Türk dilleri ailesinin Orta Asya grubuna mensup olan Çağatay Türkçesi, Karahanlı veya Hâkâniye ve Harezm edebî dillerinin devamı olarak Timurlular idaresi altında gelişen, özellikle Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinde klasik şeklini alan, 15. yüzyıl başından 20. yüzyılın başına kadar kullanılan Orta Asya edebî Türk dilidir. Çağdaş Türk lehçeleri arasında Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri, ona en yakın olan yazı diller olarak kabul edilmektedir. Söz konusu lehçelerin arasında benzerlikleri olduğu gibi bazı farklılıkları da bulunmaktadır.

Yirminci yüzyılın başına kadar aynı yazı dilini kullanan Doğu Türklüğün bugünkü iki temsilcisinin kullandığı yazı dilleri birbirinden gösterildiği kadar farklı olmamalı düşüncesinden yola çıkarak Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde, basit ve

birleşik kipler içerisinde kişi, olumsuzluk, zaman ve soru ifade eden ekler ile işlev ve yapıları değerlendirilmiştir.

Çalışmamız, giriş ve incelemenin temelini teşkil eden dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın giriş bölümü, incelenen Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinin genel özelliklerin özetleyen *Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerine Genel Bir Bakış* başlığı ile başlamaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde, Çağatay Türkçesinin fiil işletimi; ikinci bölümde Özbek Türkçesinin fiil işletimi; üçüncü bölümde, Yeni Uygur Türkçesinin fiil işletimi ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise, Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri, fiil işletimi bakımından mukayese edilerek elde edilen sonuçlar değerlendirmeye alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çağatayca, Çağatay Türkçesi, Fiil, Fiil İşletimi, Özbekçe, Özbek Dili, Özbek Türkçesi, Yeni Uygurca, Yeni Uygur Türkçesi

ABSTRACT

Author	: Muhammadullah HAJI MOH NASEEM
University	: Uludag University
Institution	: Social Science Institution
Field	: Turkish Language and Literature
Branch	: Turkish Language
Awarded Degree	: Master’s degree
Number of Pages	: XX + 326
Date of Graduation	: …. / …. / 2016
Thesis Supervisor	: Prof. Dr. Hatice ŞAHIN

VERB CONJUGATION IN CHAGATAY, UZBEK AND NEW UIGUR TURKISHES (PERSON-NEGATION-TENSE-INTERROGATION)

The Turkish language has been divided into different dialects because of some historical and political reasons as well as various language-internal reasons from past to present. While these dialects are similar to each other in some ways, they are different from each other in some ways too.

Chagatay Turkish which is related to the Central Asian Turkic languages group, is known as a continuation of the Karahan and Khorezmian Turkish literary languages and has been developed during the Timurids period, especially Chagatay Turkish which has taken the classic feature in Ali Shir Nevayi’s literary works, is a Central Asian Turkic language which is used from the beginning of the 15th century until the beginning of the 20th century. Uzbek and New Uigur Turkish languages are accepted as the closest to Chagatay Turkish among other contemporary Turkish languages.

As, Chagatay, Uzbek and New Uigur Turkish languages have similarities between each other, they also have some differences especially according to its phonetic features. Furthermore, as many features between these languages have been preserved,

some differences take place too. Comparative studies play an important role in determining the differences between the dialects or languages.

In this study, Chagatay, Uzbek and New Uigur Turkish languages have been compared, analyzed and evaluated according to their verbal conjugations in the framework of simple and compound tenses. The verbs are analyzed regarding to their person, negation, tense and interrogation suffixes. Hereby the structures and the functions of these verbs are obtained and evaluated.

This study contains three sections. First, second and third sections includes verbal conjugation of Chagatay, Uzbek and New Uigur languages. İn the fourth section, the verbal conjugation of these three languages have been compared and the results are given according to comparison.

Keywords: Chagatay, Chagatay Turkish, New Uigur Language, New Uigur Turkish, Uzbek, Uzbek Language, Uzbek Turkish, Verb, Verb Conjugation

ÖNSÖZ

Türk dilleri ailesinin Orta Asya grubuna mensup olan Çağatay Türkçesi, Karahanlı veya Hâkâniye ve Harezm edebî dillerinin devamı olarak Timurlular idaresi altında gelişen, özellikle Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinde klasik şeklini alan, 15. yüzyıl başından 20. yüzyılın başına kadar kullanılan Orta Asya edebî Türk dilidir. Çağdaş Türk lehçeleri arasında Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri, ona en yakın olan yazı diller olarak kabul edilmektedir.

Yirminci yüzyılın başına kadar aynı yazı dilini kullanan Doğu Türklüğün bugünkü iki temsilcisinin kullandığı yazı dilleri birbirinden gösterildiği kadar farklı olmamalı düşüncesinden yola çıkarak Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde, basit ve birleşik kipler içerisinde kişi, olumsuzluk, zaman ve soru ifade eden ekler ile işlev ve yapıları değerlendirilmiştir.

Bu çalışma, incelenen Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinin genel özelliklerini özetleyen *Giriş* bölümü ile başlamaktadır. Çalışmamız, giriş bölümünün ardından, incelemenin temelini teşkil eden dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Çağatay Türkçesinde fiil işletimi; ikinci bölümde, Özbek Türkçesinde fiil işletimi; üçüncü bölümde, Yeni Uygur Türkçesinde fiil işletimi ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise, söz konusu üç dil veya lehçedeki fiil işletimi karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Söz konusu lehçeler arasında çoğu özellikler korunduğu gibi bazı farklılıklar da meydana gelmiştir. Bu lehçeler arasındaki bulunan farklılıklar, ağırlıklı olarak fonetik ayrılıklardan kaynaklanmaktadır. Bu farklılıkların sebebi genel olarak, dil içi nedenleri, tarihsel süreç içerisinde Çağatay Türkçesi ile Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinin farklı bir seyir izlemesi, yabancı dillerin etkisi vb. etkilerden meydana gelmiştir. Lehçeler arasındaki bu farklılıkların tespitinde karşılaştırmalı çalışmalar önemli rol oynamaktadır.

Çalışmamızı güçlendirmek amacıyla Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerine ait gramer kitapları, sözcükler, dergi, makale, tez vb. akademik kaynaklar ve incelemelere de müracaat edilmiştir. İnceleme neticesinde elde edilen sonuçlar değerlendirilmeye alınmıştır.

Bu konuyu çalışmam için öncelikle öneri sunan, sonrasında beni her anlamda destekleyen, çalışmalarım sırasında, büyük özveri ve sabırla yol gösteren, yüksek lisans öğrenimim süresince yetişmem ve kendimi geliştirmem açısından engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, her konuda benden yardımlarını esirgemeyen değerli danışman hocam, Sayın Prof. Dr. Hatice ŞAHİN'e sonsuz saygı ve teşekkürlerimi arz ediyorum.

Ayrıca, yüksek lisans öğrenimimiz süresince öğrettikleriyle bizi geliştiren, değerli bilgileriyle katkıda bulunan kıymetli bölüm hocalarım Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA, Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU, Yrd. Doç. Dr. Sadettin EĞRİ'ye de teşekkürü borç bilirim.

Muhammadullah HAJİ MOH NASEEM

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ BÖLÜM

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KISALTMALAR

A : a/e

a.g.e. : Adı geçen eser

ÅTÄ : Ånä Tili vä Ädäbiyåt (RÄFİYEV Äbduråziq ve ĠULÅMOVÄ Näzirä, *Ånä Tili vä Ädäbiyåt*, Törtinçi näşr, Taşkent, 2010.)

Ar. : Arapça

AT : Ana Türkçe

bkz. : Bakınız

bsk. : Baskı

C. : Cilt

Çağ. : Çağatay Türkçesi

ÇEK :Çağatayca El Kitabı [ECKMANN János, *Çağatayca El Kitabı*, (Çeviri: Günay Karaağaç), Kesit Yayınları, İstanbul, 2013.]

Çev. : Çeviren

ÇT :Çağatay Türkçesi (ARGUNŞAH Mustafa, *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, 1. Baskı, Eylül 2013.)

D : d/t

DLT :Dîvânü Lügati't-Türk [Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgati't Türk Tercümesi*, (Çev. Besim Atalay), c. I, TDK Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 2013.]

ed. : Editör

ET : Eski Türkçesi

Far. : Farsça

G : g/ġ

HarT : Harezm Türkçesi

Haz. : Hazırlayan

HÄÖT :Håzirgi Ädäbiy Özbek Tili [RÄHMÄTULLÅYEV Şävkät, *Håzirgi Ädäbiy Özbek Tili (Darslik)*, Mirzå Uluġbek Nåmidägi Özbekistån Milliy Universiteti, Taşkent, 2006.]

HKÇTÜA :Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar [ECKMANN János, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Yayıma hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), 4. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2014.]

HZUT :Hazirqi Zaman Uyġur Tili (TEHUR Arslan Abdulla vd., *Hazirqi Zaman Uyġur Tili*, c. I-II-III, 1. Baskı, Şincaŋ Xelq Neşriyati, 2010.)

HZUTG : Hazirqi Zaman Uyġur Tili Grammatikisi [TÖMÜR Hamit, *Hazirqi Zaman Uyġur Tili Grammatikisi (Morfologiye)*, Pekin, 1987.]

I : ı/i

i. k. şahıs eki : iyelik kökenli şahıs eki

İz : Abdurehim Ötkür'ün *İz* adlı romanı (ÖTKÜR Abdurehim, *İz,* Şincaŋ Xelq Neşriyati, Ürümçi, 1985.)

K : k/q

krş. : Karşılaştırınız

KTLG : Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri [Komisyon, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I Fiil (Basit Çekim)*, 2. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2013.]

Özb. : Özbek Türkçesi

ÖTTG :Özbek Tilining Tärih̬iy Grämmätikäsi (ÄBDURÄHMÅNOV Ġ., ŞUKUROV Ş. ve MÄHMUDOV, Q., *Özbek Tilining Tärih̬iy Grämmätikäsi*, Özbekistån Fäyläsufläri Milliy Jämiyäti Näşriyåti, Taşkent, 2008.)

s. : Sayfa

sy. : Sayı

TDAD : Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi

TDAY : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı

Y. Uyg. : Yeni Uygur Türkçesi

U : u/ü

vb. : ve benzerleri

vd. : ve diğerleri

X. : Tezin Yeni Uygur Türkçesi kısmında, ünlüler için kullanılmıştır.

MM : Mä'ruzälär Mätni (XÅLMÄTOVÄ Nådirä, *Mä'ruzälär Mätni,* Özbek Filologiyäsi Käfedräsi, Termiz, 2005.)

yay. : Yayımlayan

y.y. : Yüzyıl

z. k. şahıs eki : zamir kökenli şahıs eki

Ø : sıfır biçim birimi

ALFABELER VE ÇEVİRİ YAZIDAKİ KARŞILIKLARI

Çağatay Türkçesine Uyarlanmış Arap Alfabesi

Korunmuş	Bitiş	Orta	Başlangıç	Adı	ALA-LC Harf Çevirisi	Güncel Türkçesi
ا	ـا	—		elif	a, â	a, e, â
ء	—			hemze	ʾ	', a, e, i, u, ü
ب	ـب	ـبـ	بـ	be	b, p	b
پ	ـپ	ـپـ	پـ	pe	p	p
ت	ـت	ـتـ	تـ	te	t	t
ث	ـث	ـثـ	ثـ	se	s̱	s
ج	ـج	ـجـ	جـ	cim	c, ç	c
چ	ـچ	ـچـ	چـ	çim	ç	ç
ح	ـح	ـحـ	حـ	ha	ḥ	h
خ	ـخ	ـخـ	خـ	hı	ḫ, x	h
د	ـد	—		dal	d	d
ذ	ـذ	—		zel	ẕ	z
ر	ـر	—		re	r	r
ز	ـز	—		ze	z	z
ژ	ـژ	—		je	j	j
س	ـس	ـسـ	سـ	sin	s	s
ش	ـش	ـشـ	شـ	şın	ş	ş
ص	ـص	ـصـ	صـ	sad	ṣ	s
ض	ـض	ـضـ	ضـ	dad	ż, ḍ	d, z
ط	ـط	ـطـ	طـ	tı	ṭ	t
ظ	ـظ	ـظـ	ظـ	zı	ẓ	z
ع	ـع	ـعـ	عـ	ayın	ʿ	', h
غ	ـغ	ـغـ	غـ	gayın	ġ	g, ğ
ف	ـف	ـفـ	فـ	fe	f	f
ق	ـق	ـقـ	قـ	kaf	ḳ, q	k
ك	ـك	ـكـ	كـ	kef	k, g, ŋ	k, g, ğ, n
گ	ـگ	ـگـ	گـ	gef	g	g, ğ
نك	ـنك	ـنكـ	نكـ	nef, sağır kef	ŋ	n
ل	ـل	ـلـ	لـ	lam	l	l
م	ـم	ـمـ	مـ	mim	m	m
ن	ـن	ـنـ	نـ	nun	n	n
و	ـو	—		vav	v, w, o, ô, ö, u, û, ü	v, o, ö, u, ü, û
ه	ـه	ـهـ	هـ	he	h, e, a	h, e, a
لا	ـلا	—		lamelif	lâ	la
ى	ـى	ـيـ	يـ	ye	y, ı, i, î	y, ı, i, î

Özbek Türkçesi

Latin		Kiril	Türkçe	Latin		Kiril	Türkçe
İşaretçi	**Okunuşu**		**Latin**	**İşaretçi**	**Okunuşu**		**Latin**
A-a	a	А-а	Ä-ä	Q-q	qe	Қ-қ	Q-q
B-b	be	Б-б	B-b	R-r	er	Р-р	R-r
D-d	de	Д-д	D-d	S-s	es	С-с	S-s
E-e	e	Э-э	E-e	T-t	te	Т-т	T-t
F-f	ef	Ф-ф	F-f	U-u	u	У-у	Uu/Üü
G-g	ge	Г-г	G-g	V-v	ve	В-в	V-v
H-h	he	Ҳ-ҳ	H-h	X-x	xe	Х-х	X-x
I-i	i	И-и	I-i	Y-y	ye	Й-й	Y-y
J-j	je	Ж-ж	C-c/J-j	Z-z	ze	Ʒ-ʒ	Z-z
K-k	ke	К-к	K-k	O‘-o‘	o‘	Ў-ў	Oo/Öö
L-l	el	Л-л	L-l	G‘-g‘	g‘ e	Ғ-ғ	Ġ-ġ
M-m	em	М-м	M-m	Sh-sh	she	Ш-ш	Ş-ş
N-n	en	Н-н	N-n	Ch-ch	che	Ч-ч	Ç-ç
O-o	o	О-о	Å-å	Ng-ng	nge	НГ-нг	Ng-ng
P-p	pe	П-п	P-p				

Kiril alfabesinde mevcut olup Latin kökenli yeni Özbek alfabesinde özel bir işaretle gösterilmeyen harfler:

Kiril	Latin Karşılığı	Türkçe Karşılığı
Е е	ye	ye
Ё ё	yo	yå
Я я	ya	yä
Ю ю	yu	yu, yü

Yeni Uygur Türkçesi

Arap	Kiril	Latin	Türkçe	UFA		Arap	Kiril	Latin	Türkçe	UFA
ئا	А а	A a	A a	/a/		ق	Қ қ	Q q	Q q	/q/
ئە	Ә ә	E e	E e	/æ/		ك	К k	K k	K k	/k/
ب	Б б	B b	B b	/b/		ڭ	Ң ң	-ng	Ŋ ŋ	/ŋ/
پ	П п	P p	P p	/p/		گ	Г г	G g	G g	/g/
ت	Т т	T t	T t	/t/		ل	Л л	L l	L l	/l/
ج	Җ җ	J j	C c	/ʤ/		م	М м	M m	M m	/m/
چ	Ч ч	CH ch	Ç ç	/ʧ/		ن	Н н	N n	N n	/n/
خ	Х х	X x	X x	/x/		ھ	Һ һ	H h	H h	/h/
د	Д д	D d	D d	/d/		ئو	О о	O o	O o	/o/
ر	Р р	R r	R r	/r/		ئۇ	У у	U u	U u	/u/
ز	З з	Z z	Z z	/z/		ئۆ	Ө ө	Ö ö	Ö ö	/ø/
ژ	Ж ж	ZH zh	J j	/ʒ/		ئۈ	Ү ү	Ü ü	Ü ü	/y/
س	С с	S s	S s	/s/		ۋ	В в	W w	V v	/v/
ش	Ш ш	SH sh	Ş ş	/ʃ/		ئې	Е е	Ë ë	É é	/e/
غ	Ғ ғ	GH gh	Ġ ġ	/ʁ/		ئى	И и	I i	İ i/I ı	/i/~/ɨ/
ف	Ф ф	F f	F f	/f/		ي	Й й	Y y	Y y	/j/

Uygur Kiril alfabesi ek olarak iki harfe sahiptir, ki bunlar iki sesin birleşimidir. Bunlar aşağıda Arap ve Latin harflerinin eşdeğeriyle gösterilmiştir.

Kiril	Arap	Latin
Ю ю	يۇ	yu
Я я	يا	ya

0. GİRİŞ

0.1. ÇALIŞMANIN TANITIMI

0.1.1. KONU

Çalışmanın konusu, Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde, basit ve birleşik kipler içerisinde kişi, olumsuzluk, zaman ve soru ifade eden ekler ile işlev ve yapılarının incelenmesidir.

0.1.2. AMAÇ VE ÖNEM

Çağdaş Türk lehçeleri arasında Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri, Çağatay Türkçesinin temsilcisi konumundadır. Yirminci yüzyılın başına kadar aynı yazı dilini kullanan Doğu Türklüğün bugünkü iki temsilcisinin kullandığı yazı dilleri birbirinden gösterildiği kadar farklı olmamalı düşüncesinden yola çıkarak Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde, basit ve birleşik kipler içerisinde kişi, olumsuzluk, zaman ve soru ifade eden ekler ile işlev ve yapılarının tespit edilmesi amaçlanmıştır.

0.1.3. MALZEME VE YÖNTEM

Çalışmamızı güçlendirmek amacıyla Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerine ait gramer kitapları, sözcükler, dergi, makale ve tez gibi akademik kaynaklar ve incelemelere müracaat edilmiştir. İnceleme neticesinde elde edilen sonuçlar değerlendirilmeye alınmıştır.

0.1.4. ÇALIŞMANIN BÖLÜMLERİ

Bu çalışma, incelenen Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinin genel özelliklerini özetleyen *Giriş* bölümü ile başlamaktadır. Çalışmamız, giriş bölümünün ardından, incelemenin temelini teşkil eden dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Çağatay Türkçesinde fiil işletimi; ikinci bölümde, Özbek Türkçesinde fiil işletimi; üçüncü bölümde, Yeni Uygur Türkçesinde fiil işletimi ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise, söz konusu üç dil veya lehçedeki fiil işletimi karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

0.2. ÇAĞATAY, ÖZBEK VE YENİ UYGUR TÜRKÇELERİNE GENEL BİR BAKIŞ

0.2.1. ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

0.2.1.1. Çağatay Türkçesinin Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri

Doğu Türkçesi, Türk dilinin Eski Türkçeden sonra ortaya çıkan yeni yazı dillerinden biridir. Eski Türkçe, Türkçenin ilk gramer şekillerini içeren ana devresidir. 12.-13. yüzyılına kadar devam eden bu ilk yazı dili devresi, Türkçedeki iç ve dış gelişmeler ve değişiklikler neticesinde, yerini bu yüzyıllardan sonra yeni gramer şekillerini içine alan yeni yazı dilleri devrelerine bırakmıştır. Eski Türkçeden sonra önce iki yazı dili ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Kuzeydoğu Türkçesi, diğeri Batı Türkçesidir. Batı Türkçesi Oğuz şivesine dayanan ve 13. yüzyıldan başlayarak Batı Türklük sahasında bugüne kadar devam edip gitmekte olan yazı dilidir.[1] Kuzeydoğu Türkçesi, Orta Asya ve kuzey sahasında Eski Türkçenin daha yakın bir devamı olarak 13.-14. yüzyıllarda kullanılan yazı dilidir. Bu yazı dili 15. yüzyıldan itibaren Doğu Türkçesi ve Kuzey Türkçesi olmak üzere ikiye ayrılmış; böylece, 15. yüzyıldan itibaren Türkçe, Batı Türkçesi, Doğu Türkçesi, Kuzey Türkçesi olmak üzere üç yeni yazı dili halinde yirminci yüzyıla ulaşmıştır. Batı Türkçesi Oğuz, Kuzey Türkçesi Kıpçak, Doğu Türkçesi Orta Asya şivelerine dayanan yazı dilleridir. Doğu Türkçesine Çağatayca[2] adı sonradan verilmiştir.

Orta Asya grubuna mensup olan ve Orta Türkçenin son dönemini temsil eden Çağatay Türkçesi, Eski Türkçenin doğal bir devamı ve geçiş dönemi olarak gelişen ve 15. yüzyıl başından 20. yüzyıl başlarına kadar devam eden edebî yazı dili dönemidir. Bu yazı dili Türk dilleri ailesinin Kuzey-Doğu Türkçesinin Doğu kolunu teşkil eden tarihî bir Türk lehçesidir. Çağatay Türkçesi, Özbekler, Uygurlar, Kazaklar, vb. gibi Orta Asya Türkleri ile Tatarlar, Başkurtlar vb. gibi Altınordu devletinin asıl halkını oluşturan

---

[1] Muharrem Ergin, "Doğu Türkçesi (Çağatayca)", *Türk Dünyası El Kitabı,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Seri I, Sayı: A-23, C. II, 2. Baskı, Ankara, 1992, s. 211.

[2] Çağatay Türkçesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı,* (Çev. Günay Karaağaç), 5. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul, 2013; János Eckmann, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Yayıma hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), 4. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2014; Mustafa Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2013; M. Fuad Köprülü, *"Çağatay Edebiyatı", Edebiyat Araştırmaları*, C. II, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1989, s. 82-193; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, 4. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.

Kıpçak Türklerinin ortak yazı dili olarak kullanılmıştır.[3] Çağatayca, modern diller Özbekçe ve Yeni Uygurca ile temsil edilmektedir.[4] Günümüz Türk şiveleri arasında Özbekçe ve Yeni Uygurca, ona en yakın olanlarıdır. Karahanlılar veya Hakânîler (11.-13. yüzyıllar) ve Harezm (14. yüzyıl) edebî dillerinin devamı olarak Timurlular (1405-1506) idaresi altında gelişen bu Çağatay dili, özellikle Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinde klasik şeklini almıştır. Çağataycanın itibarı yüzyıllarca çok büyük olmuştur. Çağatayca, yalnız Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin diplomasi, edebiyat ve resmî devlet dili olarak değil, aynı zamanda 19. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa Rusya'sında yaşayan ve Oğuz grubu dışında kalan Müslüman Türklerinin de edebî dili olarak kullanılmıştır. Rusların Buhara (1868), Hive (1873) ve Hokand (1876) işgallerinden sonra, Türkistan'da "Sart" adı altında kullanılan bu edebî Türk dili, aslında Çağataycanın mahallî Özbek dilinin etkisi altında az çok değişmiş bir şeklidir[5] Özbekistan'da şehirlerde konuşulan ağızlara dayanan Özbek edebî dili, 1921'de Çağatay edebî dilinin yerini almıştır.

0.2.1.2. "Çağatayca" Tabiri ve Tarihî Devirleri

Çağatay Türkçesi, Çağatay edebî dili, Çağatayca gibi tabirler bu sahayla uğraşan müsteşrik ve Türkologlarca farklı şekillerde anlaşılıp izah edilmiştir. "Çağatay" tabiri Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'a nispetle kullanılan bir tabirdir. Farklı izahlara rağmen "Çağatay dili" ve "Çağatay edebiyatı" tabirleri ile Orta Asya edebî Türk lehçesi ve bu lehçeyle meydana getirilen klasik edebiyatın anlaşıldığı hususunda genelde birleşilmiştir. Başlangıçta "Çağatay" ismi, Çağatay Han'ın sülalesini ve bu sülalenin kurduğu devleti ifade ederken, daha sonra başta Mâveraünnehir olmak üzere Çağatay sülalesinin hâkim olduğu topraklardaki Türk ve Türkleşmiş Moğolların edebî dili ile, bu dille meydana getirilen klasik edebiyat anlaşılmıştır. Timurlular zamanında ise bu tabirin imparatorluğun idaresi altındaki göçebeler için de kullanıldığını görmekteyiz.

János Eckmann'a göre, Çağatay kelimesi Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın adından alınmıştır. Cengiz Han ölümünden (1227) önce Moğol İmparatorluğunu oğulları arasında paylaştırdığı zaman, Çağatay, Mâveraünnehir'i (Harezm hariç),

---

[3] Talat Tekin ve Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri-Giriş,* Yıldız Dil ve Edebiyat 2, İstanbul, 2003, s. 39.

[4] Talat Tekin, "*Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi"* adlı makalesinde *tağlıq* veya *Çağatay* grubu dillerini Özbekçe ve Yeni Uygurca olarak ikiye ayırmaktadır.

[5] János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı,* (Çev. Günay Karaağaç), 5. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul, 2013, s. 9.

Semireç'i ve Doğu Türkistan'ı almıştır. Bunlara, daha sonra, Çungarya, Uygur ülkesi ve Kabil ile Gazne'yi de içine almak üzere Pamir bölgesi katılmıştır. Çağatay'ın başkenti Yedisu (İli vadisi) idi. O, babası tarafından kurulan töreyi çok iyi bildiğinden, Moğollar arasında çok saygı görmüştür. 1241-1242 yıllarında ölmüştür. Onun adını taşıyan imparatorluk -"Çağatay Ulusu"-, büyük oğlu Kara Han'ın ölümünden (1347) sonra, Mâveraünnehir ve Moğolistan (Talas nehrinin doğu bölgesi, yani Türkistan ve Semireç) olarak iki kısma ayrılmıştır.[6] Buna rağmen, imparatorluk, Tuğluk Timur tarafından tekrar birleştirilmiştir (1360). Tuğluk Timur'un ölümünden (1363) birkaç yıl sonra, Çağatay Ulusu, Timur'un hâkimiyeti altına girmiştir.

"Çağatay" kelimesi, bu imparatorluğun resmî adı olarak, özellikle Duva Han zamanından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca Çağatay hanlarının askerî kuvvetini oluşturan Mâverâünnehir'in Türk ve Türkleşmiş göçebelerin de "Çağatay" denilmiş; imparatorluğun doğu bölgesinde yaşayan göçebelere ise "Moğol" adı verilmiştir. *Babürname*'de, hanın maiyetinin "Sipahi, Ra'iyye, Moğollar ve Çağataylar"dan müteşekkil olduğu ifade edilmektedir. Şerafettin Ali Yezdî'nin *Zafernâme*'sinin Çağatayca tercümesinde Timur'un ordusu, *"Çağatay çeriği"* (Çağatay ordusu) olarak adlandırılmıştır. 13. ve 14. yüzyıl Bizans kaynaklarında, Batı Türkistan'ın Türk ahalisi, Τζαχτάϊδεζ Çakhataides, Τζαχατάηζ Çakhataes, Τζαγατάη Çağakae, Τζαχαταΐοι isimleri altında zikredilmektedir. "Çağatay" kelimesini eski Türk kaynaklarında, örneğin, *Tevârih-i âl-i Osman*'da da kavim adı olarak geçmiştir. Çağatay hanedanlığının sona ermesinden sonra da adlarını muhafaza eden göçebe Çağataylar, Timurlular İmparatorluğunun yıkılmasından sonra, 16. yüzyılda Özbek göçebeleriyle karışmışlardır. Fakat bu karışmaya rağmen "Çağatay" adı kaybolmamıştır. Bu devirden sonra da kabile adı olarak kullanılmıştır. H. Vámbéry'ye göre Kırgızlar (= Kazaklar), Karakalpaklar ve Özbekler arasında "Çağatay" olarak adlandırılan kabileler vardı. Vámbéry'nin bu görüşü, 19. yüzyılın sonlarında, Hive Özbekleri ile Zerefşan vadisinde yaşayan Özbekler arasında "Çağatay" adında çeşitli kabilelerin bulunduğunu söyleyen N. A. Aristov tarafından da paylaşılmıştır.[7] Çağatay adı bazı yer adlarında da muhafaza edilmiştir. Kuzeydoğu İran'da Çağatay adlı bir yer ve bir dağ vardır. Taşkent'in bazı mahallelerinin adında yine Çağatay adı geçmektedir. Örneğin, *Çağatay Qapqasi*

[6] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 10.
[7] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 10-11.

(Çağatay Kapısı), *Çağatay Tepa* (Çağatay Tepesi), *Çağatay Yangi Şahar* (Çağatay Yeni Şehri) vs.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, "Çağatay ili" ve "Çağatay halkı" ibareleri Timurlular devletindeki Türk halkını ifade etmekteydi. Şunu de belirtmek gerekir ki, *Çağatay* adı başlangıçta Çağatay Hanlığı'nı ve bu hanlığın kurduğu devleti ifade etmekteyken daha sonra Mâverâünnehir başta olmak üzere Çağatay Hanlığı'nın hâkim olduğu topraklardaki Türk ve Türkleşmiş göçebe unsurlara, Timurlular döneminde gelişen edebî Türk lehçesine ve bu lehçe ile meydana getirilen Orta Asya Türk edebiyatına verilmiştir.

Doğuda Orta Asya İslâm-Türk yazı dilinin belli bir devresini işaretlemek için kullanılmış olan Çağatay kelimesi, 19. yüzyılda Avrupa'da daha geniş bir anlam kazanmıştır. E. Bérézine (İ. N. Berezin) Çağataycayı en eski Türk lehçesi olarak kabul eder. Bu görüş başka Türkologların eserlerinde de vardır. Genellikle, Çağataycaya Uygurcanın devamı gözüyle bakılmaktadır. Bu yolda en ileri giden, H. Vámbéry'dir. Bu bilim adamı, Çağatay adı altında, yalnız 12. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar devam eden Orta Asya İslâm-Türk yazı dilini değil, Batı ve Doğu Türkistan'ın yaşayan lehçelerini, her şeyden önce Özbekçe'yi de toplamak istemiştir. Onun özellikle *Ćagataische Sprachstudien* (1867) adlı eseri Çağatay kelimesine büyük bir rağbet kazandırmıştır. Macar József Thúry, Alman Martin Hartmann ve başka Türkologlar da Vámbéry'yi takip ederek Çağatay kelimesini bu geniş anlamda kullanmışlardır. Tanınmış Türk lügatçisi Şeyh Süleyman Efendi de *Lûgat-i Çağatay ve türkî-yi osmanî* (İstanbul 1298/1882) adlı meşhur sözlüğüne Çağataycadan başka Özbekçe kelimeler de almakta bir mahzur görmemiştir.[8] Buna mukabil 19. yüzyıl Fransız doğu bilimcilerinden E. Marc Quatremére ile A. Pavet de Courteille ve Alman lügatçisi J. Theodor Zenker "Doğu Türkçesi" (Türk-oriental, Osttürkisch) tabirlerini tercih etmişlerdir.

19.-20. yüzyıllarda Rusya'da yaşayan yerli ve yabancı Türkologlar, Çağatay teriminin anlamını daralttılar. W. Radloff, F. E. Korş, Çağatayca terimi ile Uygurca sonrası Orta Asya edebiyatının yadigârlarına işaret ettiler ve "Doğu Türkçesi" terimini daha geniş bir anlamda kullandılar; nitekim Radloff, Doğu Türkçesi terimini yaşayan Sibirya şivelerine bağlar; buna karşılık Korş, Doğu Türkçesi terimini bir taraftan Orhun Türkçesi, Uygurca, Çağatayca ve Kuman şivelerinden meydana gelen bir şive grubu

---

[8] János Eckmann, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Yayıma hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), 4. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2014, s. 137.

anlamında, diğer taraftan da Karagas, Koybal, Sagay ve Salar diyalektlerini ifade etmek için kullanır. A. Krımskiy de, yalnız 13.-18. yüzyıllar Orta Asya edebî Türk dilinin Çağatayca olduğu kanaatindedir.[9] Jaubert, Abel Remusat ve Davids gibi bilginler, Çağataycanın Uygurcaya pek yakın olduğuna ve bu yüzden İslamiyetin kabulü ile Uygur harflerini dahi kullandıklarına kanaat getirmişlerdir.[10] Ali Şîr Nevâyî'nin ilk araştırıcılarından sayılan Nikitskıy de aynı fikirdedir.

Borovkov, özellikle Radloff'un görüşünü reddederek, Uygurcanın dinî ve resmî bir dil olarak dar bir sahaya inhisar ettiğini, İslam kültürünün bakısına karşı koyamayacağını, Çağataycayı Uygurcanın devamı olarak görmenin kabul edilemeyeceğini ileri sürmüştür. Ona göre Çağataycanın temelini Orta Asya edebî Türkçesi teşkil etmiş ve canlı dile dayanmıştır. Borovkov, Çağatay edebî dilini klasik bir dili haline getiren Ali Şîr Nevâyî'nin canlı dile dayandığını, çok iyi bildiği Özbek Türkçesinden faydalandığını, bu sebeple Özbek yazı dilinin kurucusu olduğunu kabul eder. M. Fuad Köprülü de Çağataycayı, Cengiz istilasından sonra İslam medeniyeti tesiri altında teessüs eden Orta Asya edebî Türk lehçesi olarak tarif etmekte ve bu lehçenin temelini 11. yüzyıla kadar götürmektedir. Fuad Köprülü, Moğol istilasının siyasi ve sosyal hayatta olduğu kadar dilde de birçok değişmeye sebep olduğunu belirterek bunları Türkçeye birtakım Moğolca unsurların girmesi, çeşitli lehçeler arasında karşılıklı alışverişlerin olması, eski Uygur edebî unsurlarının canlanması, Azerbaycan edebî lehçesinin teşekkül etmesi, 12. yüzyıl Hakaniye Türkçesinin 15. yüzyıl klasik Çağatay lehçesine adım atması şeklinde sıralar.

Ahmet Caferoğlu'na göre, Göktürk devletinin, yabancı dilden hiçbir unsur almayacak kadar öz diline karşı gösterdiği samimî kıskançlık, Uygur Türklerinin, birçok siyasi mahzurlara rağmen, milli geleneklerine karşı gösterdikleri samimî bağlılık, ister istemez, edebî Türkçemiz "Orhun-Uygur Türkçesi" gibi bir devre kazandırmıştır. Aynı zamanda Karahanlı devleti de, Yusuf Has Hacib'in kaleminde "Müşterek Orta Asya edebî Türkçesi"nin kurulmasını temin etmiştir. İşte "Çağatay Türkçesi" dediğimiz edebî Türkçe de, daha evvelce kurulmuş ve doğu bilginlerince "Çağatay öncesi" diye adlandırılan bu iki devrenin kaynaşması ile Ali Şîr Nevâyî'nin güçlü kalemi sayesinde, asıl gelişmesini bulabilmiştir. Ona göre, Çağatayca, her bir yazı dili gibi, belli bir şive üzerine kurulmuş olmayıp daha önceki edebî dille, komşu kültür merkezlerini tesirini

---

9 János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı,* (Çev. Günay Karaağaç), *a.g.e.*, s. 13.
10 Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, 4. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s. 202.

de, kendi üzerinde hissetmiştir. Nitekim Mir Ali Şîr Nevâyî'ce kurulan edebî dil, her şeyden evvel, kendisinden önceki mevcut edebî dil geleneklerinden birçok hususlarda ayrılmıştır. Bilindiği üzere, daha Moğol istilasından evvel 11. yüzyıldan itibaren eski Uygurca ile, Yusuf Has Hacib tarafından kurulan ilk "Müşterek Orta Asya edebî Türkçesi", Doğu Türkistan'dan başlayarak batıya doğru yayılmaya başlamıştır. Moğol istilası ve bu istila neticesinde, Doğu ve Batı Türkistan'ları içerisine alan Çağatay devleti kuruluşu, tabiatıyla yayılmaya başlayan bu mevcut edebî geleneğe engel olamazdı. Bundan dolayı da bu edebiyata has birçok fonetik, morfolojik ve leksik özellikler, ister istemez, Nevâyî'den çok daha evvel, muhtelif kültür bölgelerinde yazılmış olan Türkçe eserler içerisinde, yerleşmeye imkân bulmuşlardır. Hatta, Nevâyî'den az evvel, onun ana vatanı olan Herat'ta, Uygur harfleriyle, "*Bahtiyarnâme* (1432), *Tezkeretü'l-Evliya* (1436), *Miracnâme* (1436)"[11] gibi eserler yazılmıştır. Bunun dışında, diğer bir nokta daha var. Bu da Kutadgu Bilig'in yine bu zamanlarda Herat'ta istinsah edilmesi keyfiyetidir. Bundan başka, bir de *Muhabbetnâme*'nin Uygur harfleriyle yazılmış bir nüshasıyla, Lutfî'nin ve çağdaş bazı Türk şairlerinin şiirlerini içerisine alan bir mecmuada 1432 yılında Yezd'de yazılmıştır. Anlaşılıyor ki Herat ve Yezd Nevâyî'den çok evvel Orta Asya Türk ve İslam kültürünün, gelişme bulduğu merkezlerin, belki de en faali ve kuvvetlisi olmuşlardır.

Fuad Köprülü'ye göre, Barthold, 1926'daki İstanbul konferanslarında, Çağatay edebî dilinin Moğol istilası neticesinde oluştuğunu, fakat Türkistan'ın Altın-Ordu'ya değil, bilakis Altın-Ordu ve Harezm sahalarının Türkistan'a tesiri ile bu edebî dilin vücuda geldiğini söyler. Babür Şah, Nevâyî'nin kullandığı edebî dilin Fergane'de Andican halkının konuşma dilinden başka bir şey olmadığını iddia eder; Radloff 1888'de, Çağataycanın herhangi bir yerli lehçe ile münasebeti olmayıp, Karahanlılar devrinde de İslam kültürü tesiri altında tekâmülünü takip eden Uygurcanın bir devamı olduğunu iddia etmiştir. Yine Radloff'a göre; Uygurca konuşan Türk boyları ortadan kalkınca, Orta Asya edebî şivesinde zorunlu olarak bazı değişiklikler olmuştur. Sonunda, bir taraftan Uygurca sözcük ve gramer kuralları, yerlerini Orta Asya'nın diğer dil ve şive özelliklerine terk etmiş, diğer taraftan da Uygurcanın bazı şive özellikleri, Çağatay edebî şivesinde yerleşmiştir.

[11] Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 207-208.

János Eckmann'a göre, Çağatay dili, Türk dilleri ailesinin Orta Asya grubuna mensuptur. Bu dil, 15. yüzyıl başından 20. yüzyılın başına kadar kullanılan bir edebî dildir. Günümüz Türk şiveleri arasında Özbekçe ve Yeni Uygurca, ona en yakın olanlarıdır. Karahanlılar veya Hakânîler (11.-13. yüzyıllar) ve Harezm (14. yüzyıl) edebî dillerinin devamı olarak Timurlular (1405-1506) idaresi altında gelişen bu Çağatay dili, özellikle Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinde klasik şeklini almıştır.

"Çağatay" tabirini daha çok Çağatay sahasının dışındakiler kullanmışlardır. Bu sahaya mensup olanlar bu tabir yerine "Türkî, Türk tili, Türkçe" gibi tabirler kullanmışlar ve bununla kendi konuşma dilleri ile edebî dillerini kastetmişlerdir.[12] Bu edebî Orta Asya lehçesini ifade etmek için kullanılan *Çağatay tili* ve *Çağatay Türkîsi* terimleri, Timurlular zamanında, Timurlular devletinde ortaya çıkan Türk yazı dili anlamını kazanmıştır. Buna karşılık Çağatay kelimesine 15 ve 16. yüzyıl yazar ve şairlerinde bu anlamıyla rastlanmaz. 15 ve 16. yüzyıl yazarları bunun yerine *Türkî, Türk(î) tili, Türkî lafzı, Türk alfâzı, Türkçe, Türkçe tili* gibi genel terimleri tercih etmişlerdir.[13] Dönemin ünlü yazar ve şairi Ali Şîr Nevâyî *Muhâkemetü'l-lugateyn* adlı eserinde *Türkî, Türkçe* ve *Türk tili* gibi genel ifadeleri kullanmıştır.

"*bu faḳīrning vuḳūfı, belki mahāreti bu fenning Fārsī ve Türkī naẓmıda s̱ābit ve rūşen boldı... / Şāhruḫ Sulṭānnıng zamānınıng āḫırıġaça Türk tili bile şu'arā peydā boldılar...* [14] */ Türkī alfāẓda bu ma'rūf ve mechūl ḥareket tört nev' tapılur...*"[15]

Buna karşılık daha sonraları yazdığı *Mizânü'l-evzân* adlı eserinde döneminin edebi dilini ifade etmek için *Çağatay lafzı* terimini kullanmıştır:

"*Türk tili bile ḳalem sürdüm ve her niçük ḳa'idede kim ma'nī ebkārıġa zīb ü ārāyiş körgüzüp irdiler, Çaġatay lafẓı bile raḳam urdum, andaḳ kim tā bu mez̠kūr bolġan til ve lafẓ bināsıdur...* "[16]

17. yüzyılda Çağatay Türkçesinin önde gelen yazarlarından Ebu'l-Gâzî Bahadır Han da *Şecere-i Terâkime* adlı eserinde bu dönemin dili için *Türkâne, Türkî,* ve *Türk tili*

---

[12] Kemal Eraslan, "Çağatay Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 168.
[13] Zühal Ölmez, *a.g.e.*, s. 175-176.
[14] F. Sema Barutçu Özönder, '*Alī Şīr Nevāyī, Muóākemetü'l-luġateyn,* 2. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2011, s. 188.
[15] F. Sema Barutçu Özönder, *a.g.e.* s. 175.
[16] Kemal Eraslan, *'Ali Şīr Nevāyī, Mīzānü'l-evzān,* TDK Yayınları, Ankara, 1993, s. 11.

genel ifadelerini kullanmıştır.[17] Ebu'l-Gâzî Bahadır Han *Şecere-i Türk* ve *Şecere-i Terâkime*'sinde, eserlerinin kolaylıkla anlaşılması için Çağatay Türkçesinden, Arapça'dan ve Farsça'dan fazla kelime almadığını, kitabını Türk diliyle yazdığını söylemektedir. Mirzâ Mehdi Han, *Senglah* adlı Çağatayca-Farsça sözlüğünün mukaddimesini teşkil eden *Mabâni'l-lugat*'ta tasvir ettiği dile kâh "Türk dili" (*luġat-i türk* veya *luġat-i türkî*), kâh "Çağatay dili" (*luġat-i çaġatāy*) adını vermistir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan beri Sovyet Türkologları, "Çağatayca" teriminin yerine Orta Asya İslâmî Türk yazı dilinin Çağatayca öncesi devirlerini de içine alan "Eski Özbekçe" terimini kullanmaya başlamışlardır. E. E. Bertel's (1948), görüşlerini formülleştirmekte oldukça ihtiyatlıdır ve "Özbek" etnik terimiyle adlandırılan Türk kabilelerinin Timurlu Türkleriyle tamamen aynı olmadıkları inancındadır. Bununla birlikte, diğer Sovyet Türkologlarının bu mesele hakkındaki endişeleri daha azdır. Aleksandr Mihayloviç Şçerbak (1953), "Eski Özbek" dilini 10. yüzyıldan başlatmakta ve "Eski Özbek" edebî dilini aşağıdaki devirlere ayırmaktadır:

1. İlk Devir (10.-13. yüzyıllar): Batı Türkçesi (Kıpçakça) ve Güney Türkçesi unsurlarının alınması. Moğol istilası, bu gelişmeye son vermiştir.

2. İkinci Devir (14.-17. yüzyıllar): Yapay yazılı dil. "Çağatayca" terimini sadece bu devire ait kılmak mümkündür.

3. Üçüncü Devir (17.-18. yüzyıllar): Mahallî dil unsurlarının edebî dile girmesi.

Daha yeni devirlerin Türkologlarından Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç ve Fuat Köprülü'nün bu konudaki görüşleri, özellikle önemlidir. A. N. Samoyloviç şive farklarını dikkate alarak, "Çağatayca" terimini sadece 15.-20. yüzyıllar arasında Orta Asya edebî Türk dili için kullanır. Bu Türkoloğa göre, İslamî Orta Asya edebî Türk dili aşağıdaki devirlere ayırılabilir:

A. Samoyloviç, 15. yüzyıldan başlayıp 20. yüzyıla kadar devam eden Orta Asya edebî dili için Çağatayca tabirini kullanır ve bu yazı dilini dört devreye ayırır:

1. Karahanlı veya Kaşgar Türkçesi (11.-13. yüzyıllar);

2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi, Seyhun ve Harezm bölgesinde yaşayan Müslüman Oğuz ve Kıpçakların Türkçesi (13.-14. yüzyıllar);

3. Çağatay Türkçesi, Timur çocuklarının ülkelerindeki edebî dil (15.-19. yüzyıllar);

---

[17] Zühal Ölmez, *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terākime,* Simurg Yayınları, Ankara, 1996, s. 32.

4. Özbek Türkçesi (20. yüzyıl).[18]

11.-12. yüzyıllarda Karahanlı sahasında eski Uygur yazı diliyle İslâmî kültür altında gelişen müşterek Orta Asya yazı dili ve edebiyatı, Moğol istilasından sonra Mâverâünnehir, Harezm ve Altın Ordu bölgelerindeki kültür merkezlerinde yeni bir hüviyet kazanmıştır. Çağatay sülalesinin hâkim oldukları merkezlerde gelişen Çağatay edebiyatı ve devreleri hakkında M. Fuad Köprülü şöyle demektedir:

"11.-12. asırlarda bütün Orta Asya Türklerinin müşterek edebî dilinin (Karahanlı veya Hâkâniye), Moğol istilasından sonra muhtelif sahalarda, muhtelif mahallî lehçeler ile ve özellikle Oğuz-Kıpçak unsurları ile karışmasından vücuda gelen ve bu sebeple bir takım ayrılıklar gösteren bu edebî lehçe mahsullerini 'İlk Çağatay devri eserleri' olarak telakki ediyoruz. Öncellikle Türkistan, Horasan ve İran sahalarında, Harezm'de ve sonra da Altın Ordu'da meydana gelen bu inkişaf, 14. asrın ilk yarısında Timurlular devrinde Horasan ve Mâverâünnehir'in Herat ve Semerkand gibi medenî ve siyasî merkezlerinde klasik bir edebî dil mahiyetini almaya başlamıştır ki bu ikinci devre de 'Klasik Çağatay devrinin başlangıcı' adını veriyoruz. 15. asrın ikinci yarısında Ali Şîr Nevâyî ile başlayan devre artık 'Klasik Çağatay' devridir. 16. asırda Babür ve oğulları zamanında Hind saraylarında yüksek aristokrasi edebiyatı şeklinde devam eden ve Şeybânîler devrinde Türkistan'da tekâmülünü takip eyleyen Çağatay edebiyatı için 16. asır 'Klasik devrinin devamı' asrıdır. 17. asırdan 20. asrın başına kadar, kültür dili olarak birçok mahsuller vermekle beraber, artık büyük şahsiyetler yetiştiremeyen Çağatay edebiyatı, 'Duraklama ve gerileme' devrine girmiştir ki bu hâl 20. asırda iktisadî ve medenî âmillerin tesiri ile, yeni Özbek edebiyatının meydana gelmesine kadar devam eder."[19]

1. İlk Çağatay devri (13.-14. yüzyıllar);
2. Klasik Çağataycanın başlangıcı (15. yüzyılın ilk yarısı, Ali Şir Nevâî'ye kadar);
3. Klasik Çağatay devri (15. yüzyılın son yarısı, Ali Şir Nevâî devri);
4. Klasik Çağataycanın devamı (16. yüzyıl, Babür ve Şeybânlılar devri);
5. Gerileme ve çökme devri (17.-19. yüzyıllar).[20]

---

[18] Kemal Eraslan, "Çağatay Edebiyatı", *a.g.e.*, s. 169.
[19] Kemal Eraslan, *Mevlâna Sekkâkî Divanı*, TDK Yayınları, Ankara, 1999, s. 12-13;
[20] M. Fuad Köprülü, *"Çağatay Edebiyatı", Edebiyat Araştırmaları*, 2. Cilt, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1989, s. 93-193.

V. V. Reşetov (1959), “Kadim Özbekçe” (drevneuzbekskiy) ve “Eski Özbekçe” (starouzbekskiy) olmak üzere iki terim kullanır; fakat bunları tam olarak açıklamaz. O sadece “Eski Özbek” edebî dilinin 14.-15. yüzyıllarda gelişmiş olduğunu söyler. A. N. Baskakov (1960), İslamî Orta Asya edebî Türk dilinin bütün yadigârlarını “Eski Özbekçe” grubu içine katar ve “Çağatayca” terimini yalnız 14.-15. yüzyıllardaki Çağatay Ulusu’nun edebî dili kabul eder.[21] Diğer taraftan “Eski Özbekçe” terimini olduğu gibi kabul etmeyen ve “Timurlular devrinin Orta Asya edebî Türk dili”, “Çağatay dili” veya sadece “Çağatayca” terimini kullanan Sovyet Türkologları da vardır.

Çağatayca üzerine yoğun çalışma ve yayınlarıyla Macar Türkoloğu János Eckmann da İslâmî Orta Asya Türk edebî dilini üç devreye ayırmıştır:

1. Karahanlı Türkçesi ya da Hakaniye Türkçesi (11-13. yüzyıllar);
2. Harezm Türkçesi (14. yüzyıl);
3. Çağatay Türkçesi (15. yüzyıl-20. Yüzyılın başlangıcı).[22]

János Eckmann’a göre, bu beş yüz yıllık hayatında bazı değişikliklere uğramış ve İslâmî Orta Asya Türk edebî dilinin üçüncü devresi olarak belirlediği Çağatay Türkçesi de üç döneme ayrılmıştır:[23]

1. Klasik Öncesi Devir (15. yüzyılın başlarından Ali Şîr Nevâyî’nin 1465’te ilk divanını tertibine kadar): Bu devir, bir dizi Eski Türkçe hususiyetini muhafaza edildiği bir geçiş devridir. Başlıca temsilcileri: Sekkākī, Luṭfī, Aṭā’ī, Ḫōcendī, Seyyid Aḥmed Mīrzā, Ḥaydar, Ḫarezmī, Yūsuf, Emīrī, Yaḳīnī, Aḥmedī ve Gedā veya Gedā’ī.

2. Klasik Çağatay Türkçesi Devri (1465-1600). Başlıca temsilcileri: Ḥāmidī, Şeybānī, Ubeydī, Muḥammed Ṣāliḥ, Meclisī, Bābür, Bayram Ḫan, vb.

3. Klasik Sonrası Devir (1600-1921). Bir taraftan Nevâyî dilinin dikkatli bir taklidi, diğer taraftan Özbek unsurlarının tesiri vardır. Başlıca temsilcileri: Ebü’l-ġāzī Bahadır Ḫan, Baba Raḥīm Meşreb, Ṣayḳalī, Ṣūfī Yār, Turdı, Hüveydā, Mū’niş, Ḫarezmī, Muḥammed Rıża Agāhī, ‘Ömer Ḫan, Nādire, Maḫzūne, Üveysī, Nādir, Külḫānī, Maḫmūr, Muḳīmī, Furḳat, ‘Ubeydullāh Ẕevḳī, ‘Oṣmān Ḫoca Zārī, Nemenganlı Şevḳī, vb.

---

[21] János Eckmann, *a.g.e.,* s. 15.
[22] János Eckmann, *a.g.e.,* s. 16.
[23] János Eckmann, *a.g.e.,* s. 16.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz: Çağatay edebî dilinin oluşmasında müşterek Orta Asya yazı dilinin ve Moğol istilasından sonra mahallî şive karışmalarının büyük ölçüde rolü olmuştur. Bu teşekkülde İslâm kültürü ile Fars edebî dilinin tesirini de hesaba katmak gerekir. Edebî dil her şeyden önce kültürle ilgilidir. Bu bakımdan Orta Asya kültür hayatının Çağatay edebî dilinin meydana gelmesinde önemli bir rol oynadığına inanıyoruz. Yeni kültür merkezlerinde gelişen ve Ali Şîr Nevâyî ile klasik bir hâl alan Çağatay yazı dilini sadece Uygur kitabet diliyle veya Ahmed-i Yesevî'nin canlı halk diline dayanan Hikmet dili ve üslubuyla izah etmek mümkün değildir. Bu edebî dilin oluşmasında Karahanlı Türkçesinin yanında Harezm ve Altın Ordu sahalarındaki Türkçenin rolünü de unutmamak gerekir. Daha ziyade Mâverâünnehir'de gelişip Timurlular zamanında klasik bir seviyeye ulaşan Çağatay yazı dili birçok Çağatay yazarları ve şairlerinin gayretiyle bir hazırlık döneminden sonra oluşmuştur.

Çağatay Türkçesini devirlere ayırma konusunda Kemal Eraslan, Mustafa Canpolat ve Zühal Ölmez de çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

1. Klasik Öncesi Devir

(15. yüzyılın başlarından Ali Şîr Nevâyî'nin ilk eserini verdiği 1465 yılına kadar.)

Bu dönem Harezm Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında geçiş özelliği taşımaktadır. Klasik şeklini Ali Şîr Nevâyî ile bulan Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserlerde Nevâyî'nin ilk *Divan*'ına kadar (1465) gittikçe azalan derecede Harezm Türkçesi özellikleri yer almaktadır.[24] Bu dönem hakkında görüş ileri süren Kemal Eraslan, bu dönemde meydana getirilen divanların düzen bakımından klasik devirdeki divanlar kadar gelişmiş olmadığını söyler. Bu dönemdeki divanlarda yer alan şiirler genellikle münâcât, na't, kaside, gazel, muhammes, tuyug ve müfred biçimindedir. Kimi divanlarda ise, genellikle gazel tarzında şiirler yer alır. Şiirlerde kullanılan vezinler aruzun remel, hezec ve recez bahirlerinin en çok kullanılan vezinleridir.[25] Bu dönem in başlıca temsilcileri: Mevlânâ Sekkâkî, Mîr Haydar Tėlbe, Mevlânâ Lutfî, Yusuf Emîrî, Mevlânâ Gedâyî, Şeyhzâde Atâyî, Ahmedî, Yakînî, Seyyid Ahmed Mirzâ.

---

[24] Ersin Teres, *Çağatay Türkçesi Dil Bilgisi ve Metin Çalışmaları*, Sürat Üniversite Yayınları, İstanbul, 2013,
s. 12.

[25] Kemal Eraslan, *a.g.e.*, s. 169.

1. Klasik Devir

(15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk yarısını kapsar.)

Bu döneme Ali Şîr Nevâyî devri de denmektedir. 1469-1506 yılları arasında hüküm süren, Herat'ı siyasi merkez olması yanında devrin sanat ve kültür merkezi hâline getiren Hüseyn-i Baykara ile onun himayesinde bulunan Ali Şîr Nevâyî'nin başlattıkları dönemdir. 1507'de Özbeklere karşı yapılan savaşta ölen Baykara'dan sonra Klasik Çağatay edebiyatı Şeybânîler tarafından Orta Asya'da, Bâbür ile de Hindistan'da olmak üzere iki bölgede devam etmiştir.[26] Ali Şîr Nevâyî'ye kadar Çağatay Türkçesi Altın Ordu-Harezm lehçeleriyle karışık, dil bakımından çok da belirgin olmayan bir durumda idi. Ali Şîr Nevâyî'nin büyük dehası bu karışık edebî lehçeyi; büyük ve geniş sahalara yayılmış olan Türk boylarının, Özbeklerin, Kazakların, Kırgızların, Uygurların, İdil-Ural Türklerinin müşterek tek edebi lehçesi hâline getirdi.

19. yüzyılın ortalarına kadar bu durum devam etmiştir. Bu dönemin başlıca temsilcileri şunlardır: Ali Şîr Nevâyî, Hüseyn-i Baykara, Hamîdî, Şeybânî Han, Muhammed Salih, Ubeydî, Zahîrü'd-dîn Muhammed Bâbür, Meclisî, Bayram Han.

2. Klasik Sonrası Devir

(16. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonuna kadar olan dönemi kapsar.)

Orta Asya'nın çeşitli adlar altında süren 250 yıllık siyasi birliği 16. yüzyılın sonlarında Şeybânî hükümdarı Abdullah Han'ın ölümü ile sona ermiş ve Şeybânî Hanlığı Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları olmak üzere üçe bölünmüştür. Bu hanlıklar arasındaki iç savaşlar kültür hayatında da etkisini göstermiş, güçlü şair ve yazarların yetişmemesi sebebiyle Çağatay Türkçesi gerilemeye başlamış ve zamanla yerini Özbek Türkçesine bırakmıştır.

Bu dönemin başlıca temsilcileri şunlardır: Ebu'l-Gâzî Bahadır Han, Munis Harezmî, Baba Rahim Meşreb, Saykalî, Sûfi Yâr, Turdı, Hüveydâ, Kâmil, İvaz Otar, Ömer Han, Nadire Hanım, Cihan Hatun, Uveysî, Mukîmî, Furkat vb.

15. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın başlarına kadar devam eden Çağatay Türkçesi Özbekler, Kazaklar, Uygurlar gibi Orta Asya halkları ile Tatarlar ve Başkurtlar gibi Altın Ordu devletinin asıl halkını teşkil eden Kıpçak Türklerinin ortak yazı dili olarak kabul edilmektedir. Çağatay Türkçesi, kendisinden bir yüzyıl kadar önce kullanılan Harezm Türkçesinin devamı sayılmaktadır.

---

[26] Ersin Teres, *a.g.e.*, s. 13.

0.2.1.3. Çağatay Türkçesinin diğer yazı dilleri ile ilişkileri

Çağataycanın diğer yazı dilleri ile ilişkileri Süer Eker tarafından net bir şekilde belirlenmiştir. Süer Eker'in *Çağdaş Türk Dilleri* adlı kitabından yararlanarak bu özellikleri aşağıda belirtiyoruz:[27]

Rus hâkimiyeti altındaki ülkelerde konuşulan Kıpçak lehçelerinin çoğu, 1917 Sovyet Devrimi'nin ardından yazı dilleri hâline getirilmiştir. Sovyet Devrimi'ne kadar özellikle Kazan Tatarları aracılığıyla bütün Türkistan bölgesinin edebiyat ve iletişim dili olan Çağataycada Kıpçakça ögeler önemli oranda değildir.

Kıpçak ve Çağatay lehçeleri, söz başında *b, t, q, k* ünsüzleri söz başında korunması, ek başındaki *ġ/g* ünsüzlerinin korunması, kapalı *ė* ünlüsünün daralarak *i*'ye gelişmesi, *ġ* foneminin her iki lehçede de *v*'ye gelişmesi gibi pek çok ortak seslik özelliklere sahiptir. Çağatayca, modern diller Özbekçe ve Yeni Uygurca ile temsil edilmektedir. Çağataycanın temsilcilerinden Yeni Uygurca çok heceli sözlerin sonundaki art ünlülerin sözcük ek aldığında öndamaksıllaşması, ikinci hecedeki *i* ünlüsünün ilk hecedeki *a* ünlüsünü kapalı *e*'ye dönüştürmesi, *t-ş > ç-ş* gelişimi; duyulan geçmiş zaman *–Gan*'ın yanı sıra *eylem + -(i)v+ i-* ile yapılması, şimdiki zamanın hikâyesinde *eylem + vatat + ti* formülünün kullanılması gibi ses ve biçim özellikleri ile farklılaşır.

Genel Türkçe; 20. yüzyılın başına kadar Osmanlı ve Çağatay Türkçeleri ile temsil edilmiştir. Bu iki Türk yazı dili, Ali Şîr Nevâyî gibi ortak sanatçıların eserleri aracılığıyla sürekli ilişki içinde olmuştur. Her iki dildeki çok sayıda Arapça Farsça ortak söz varlığı ve Arap alfabesinin geleneksel yazım dizgesi, aydınlar arasındaki karşılıklı anlaşabilirliği mümkün kalmıştır. Osmanlı alanında Çağatayca sözlükler Cumhuriyet dönemine kadar yayımlanmış, aynı şekilde Çağatay alanında Osmanlıcanın etkileri 19. yüzyılda Kırım'da 'Dilde fikirde işte birlik' sloganıyla yayımlanan *Tercüman gazetesi* (1883) ve gazetenin ortak Türk dili, bu yakın ilişkinin politik ve kültürel alana taşınmasının bir sonucudur.

Tarihî Oğuzca bugün Türkiye Türkçesi; *Türkmen, Azerî, Gagavuz*; Kıpçakça ise, *Tatar, Başkurt, Kazak, Karakalpak, Nogay, Karaim, Karaçay-Balkar* ve *Kumuk* yazı dilleri ile; Çağatayca ise modern *Özbekçe* ve Doğu Türkistan'da konuşulan *Yeni*

[27] Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, 3. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2005, s. 128-152.

Uygurca ile temsil edilmektedir. Türkoloji literatüründe Karahanlıca-Çağatayca-Özbekçe ve Yeni Uygurca, Doğu Türkçesi adıyla anılmaktadır.

Oğuzca ve Çağatayca dil ürünleri Arap alfabesiyle, Kıpçakça dil ürünleri ise Arap, Latin ve Ermeni harfleriyle kaleme alınmıştır. Az sayıda yapıt da Uygur, İbranî vb. alfabelerle yazıya geçirilmiştir. Arap ve Ermeni harfleri Türkçe fonemleri karşılamada yetersizdir. Latin harfleri ile kaleme alınan Codex Cumanicus kimi fonetik sorunların çözümüne yardımcı olmakla birlikte, yazım dizgesi bakımından çok başarılı değildir.

Oğuz, Kıpçak, Çağatay lehçelerini birbirinden ayıran belirli ses, biçim vb. özellikleri vardır; ancak her üç yazı dilinin kendi içlerinde de, zaman zaman diğer gruplara daha yakın ögelere rastlanabilmekte; kimi zaman bir dilde çok yaygın ve işlek bir ses ve biçim özelliği, diğerinde daha az görülmekte ya da hiç bulunmayabilmektedir. Örneğin, Türkmence tipik bir Oğuz yazı dili olarak bu grubun en arkaik dil bilimsel özelliklerini göstermesine karşılık, Kıpçak ve Çağatay lehçeleri ile Oğuzca arasında bir geçiş dili niteliği taşımakta hatta kimi zaman bu gruplara belirli hususlarda daha yakın olabilir. Nitekim Türkmence ile Çağatay ve Kıpçak dilleri arasındaki karşılıklı anlaşabilirik oranı, Azerî ve TT'ye oranla, daha yüksektir.

Oğuz, Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde, Eski Türkçeye söz içinde ve sonunda *d* > *y* gelişimi ortak ses özelliğidir. Kıpçak ve Çağatay gruplarında söz başındaki *t* ve *b* ünsüzleri korunur, Oğuzca için *t > d, b > v* ve *Ø* (Türkmence hariç) gelişimleri karakteristiktir. Tek heceli sözlerin sonundaki *ġ* sesi Çağataycada ve Oğuzca'da (sızıcılaşarak) korunur, Kıpçakça'da ise *w*'ye gelişir. Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde çok heceli sözlerin sonundaki *ġ/g* sesleri düşer, Çağataycada ise ötümsüzleşir. Ek başındaki *ġ/g* sesleri Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde korunur, Oğuzca'da ise düşer.

Bu üç lehçenin ses ve biçim bilgisel özellikleri aşağıda tabloda özetlenmiştir:

<table>
<tr><th>Oğuzca</th><th>Kıpçakça</th><th>Çağatayca</th></tr>
<tr><td colspan="3">(İT r_2, l_2 >) ş, z dilleridir</td></tr>
<tr><td colspan="3">Söz içi ve sonunda *d > y* gelişimi tamamlanmıştır</td></tr>
<tr><td colspan="3">AT h- düzensiz olarak korunur</td></tr>
<tr><td>AT uzun ünlüler sistemli olarak korunur</td><td colspan="2">AT uzun ünlülerin az sayıda seslik izi vardır</td></tr>
<tr><td>bol- ~ ol-</td><td colspan="2">bol-</td></tr>
<tr><td>Söz başında *b > v*</td><td colspan="2">Söz başında *b* korunur</td></tr>
<tr><td>Söz başında *t > d*</td><td colspan="2">Söz başında *t* korunur</td></tr>
<tr><td>Söz başında *q > ġ* ve *k > g*</td><td colspan="2">Söz başında *q/k* korunur</td></tr>
<tr><td>Söz başında *y*</td><td>Söz başında *y, c, j*</td><td>Söz başında *y*, kısmen *c*</td></tr>
<tr><td colspan="2">Çok heceli sözlerin sonundaki *ıġ* ses grubu *ı*’ya gelişir</td><td>Çok heceli sözlerin sonundaki *ıġ* ses grubu *ıq* ses grubuna gelişir</td></tr>
<tr><td>Tek heceli sözlerde *aġ* ses grubu korunur</td><td>Tek heceli sözlerde *aġ* ses grubu *aw* ses grubuna gelişir</td><td>Tek heceli sözlerde *aġ* ses grubu korunur</td></tr>
<tr><td>*ġ/g* ek başında ve çok heceli sözlerin sonunda düşer</td><td>*ġ/g* ek başında korunur, söz sonunda düşer ya da *w*’ye gelişir</td><td>*ġ/g* ek başında korunur, söz sonunda düşer; korunur ya da ötümsüzleşir</td></tr>
<tr><td>Uzun ünlülerden sonra *ç > c, q/k > ġ/g, p > b, t > d*</td><td>Ünlüler arası durumda, ünlü niceliğine bağlı olmayan *q > ġ, k > g, p > b*</td><td>Ünlüler arası durumda, *ç, q/k, p, t,* ünsüzleri korunur</td></tr>
<tr><td>*ç* korunur ya da *ç > c* gelişimi</td><td>*ç > ç, ç > ş, ç > s*</td><td>*ç* korunur</td></tr>
<tr><td>*ŋ* yazılışı</td><td colspan="2">*ng* yazılışı</td></tr>
<tr><td>*AGA, AGU* vb. ses grupları korunur</td><td colspan="2">*AGA, AGU* vb. ses grupları *Aw, Ow* ses gruplarına gelişir</td></tr>
<tr><td colspan="2">Artlık-önlük uyumu güçlü</td><td>Artlık-önlük uyumu çok zayıf</td></tr>
<tr><td colspan="2">Zamir *n*’si var</td><td>Zamir *n*’si yok</td></tr>
<tr><td>*-DUK, -An, -mIş* partisipleri</td><td colspan="2">*-GAN* partisipi</td></tr>
<tr><td>Yeterlilik *bil-* ve *u-* yardımcı eylemleri ile</td><td colspan="2">Yeterlilik *al-* yardımcı eylemi ile</td></tr>
<tr><td>Datif eki *-A*</td><td colspan="2">Datif eki *-GA (-A)*</td></tr>
<tr><td>Genitif eki *-(n)lŋ*</td><td colspan="2">*-nlŋ*</td></tr>
<tr><td>Akuzatif ekleri *-(n)l*</td><td colspan="2">Akuzatif ekleri *-nl, -n*</td></tr>
<tr><td>Sayı sıfatlarında *-(s)l* (üçü)</td><td>Sayı sıfatlarında *–Aw(l)* (üçew)</td><td>Sayı sıfatlarında *–AGU* (üçegü)</td></tr>
<tr><td>değil vb.</td><td>ermez</td><td>ermez > *i-mes*</td></tr>
<tr><td>alın, el</td><td colspan="2">maŋlay, qol</td></tr>
<tr><td>ile,</td><td colspan="2">bile birle</td></tr>
</table>

0.2.2. ÖZBEK TÜRKÇESİ

0.2.2.1. Özbek Türklerinin Tarihi

Türklerin ana yurdu olan Türkistan'ın dünya tarihinde önemli bir rol oynadığı herkesçe bilinen bir gerçektir. Çeşitli Türk devletleri burada kurulmuş ve bu devletler tarihin akışı içinde varlıklarını kaybedinceye kadar, dünyayı buradan etkilemişlerdir. Tarih içinde, Türkistan'da devlet kurma şerefine sahip kavimlerden biri de Özbek Türkleridir. [28] Özbek Türkleri Karluk, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin birleşmesinden meydana gelmişlerdir. Özbek Devleti, Altın Ordu Hanı Özbek'in (1312-1340) soyundan gelen idarecileri tarafından kurulmuş ve Fergana vadisindeki Türkleri bir araya toplamıştır. O sırada Türkistan bölgesi Moğol istilası altındadır. Ancak Türkistan Türkleri, o devrin taht mücadelelerine bulaşmamış ve Moğol tasallutundan kendilerini koruyarak 15. yüzyılın ortalarına doğru bir güç haline gelmeye başlamışlardır. Nihayet, Batu'nun kardeşi Şeybânî neslinden gelen Ebu'l-Hayr Han (1428-1468), büyük dedesi Özbek Han'ın adını verdiği devleti 1428'de kurarak bağımsızlığını ilan etmiştir. [29] Timurlu prenslerin taht kavgalarından istifade eden Ebu'l-Hayr Han, Ebu Said'e yardım ederek 1451'e kadar Türkistan'ın yarısına hâkim olmayı başarmıştır. Fakat Moğol ve Kalmuklarla yapılan sert mücadelelerden dolayı Özbek Türkleri zayıflamışlardır. Bu arada Ebu'l-Hayr'ın yönetimini beğenmeyenler, ayrılarak kuzeye çekilmiş ve daha sonra Kazaklar diye adlandırılmışlardır. Moğollarla yapılan savaşlar neticesinde Ebu'l-Hayr Han 1468'de ölmüştür. Yerine geçen oğlu Şah Budak Han da devleti idare edememiştir. Daha sonra tahta geçen Şah Budak Han'ın oğlu Şeybânî Han (1500-1510) devleti yeniden toparlamış, Babür Şah'ı yenerek 1500 yılında hükümdarlığını ilan etmiştir. Böylece Özbek Türkleri 16. yüzyılın başında Timurluların hâkimiyetine son vererek, Türkistan'a yayılıp büyük bir güç haline gelmiştir.

16. yüzyılın ilk yarısında güneydoğuya yönelen Osmanlı padişahlarıyla Özbek hanlarının münasebeti 16. asırda Yavuz Sultan Selim'in Semerkand hanı Celâlüddin Ubeyd Han'a göndermiş olduğu 920 Muharrem (1516) tarihli Farsça mektupla başlamıştır. Bunu, aynı sene içinde bu mektuba verilen cevap ve Yavuz Sultan Selim'in

[28] Mustafa Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara, 2014, s. 23.
[29] Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-2, Güneydoğu / Karluk Grubu*, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2014, s. 25.

konusu, Şah İsmail ve Çaldıran muharebesi olan Türkçe yazmış olduğu mektubu takip etmiştir.

İran'da Şah İsmail (1499-1524)'in Şiiliği siyasi bir aksiyon olarak kullanıp kurduğu devlet, Özbek hâkimiyetini tehdit edecek bir şekilde gelişmekteydi. İran'da Akkoyunlu hanedanını yıkarak tahta geçen Safevî hanedanı (1502), Özbeklerin elindeki Horasan'ı alarak İran'ın millî birliğini sağlamayı tasarlıyordu. Koyu Şii olan Safevîler ile Sünni olan Özbekler, mezhep konusunda çatışmaya başladılar. Bir yandan Sünniliğin, öte yandan Cengiz soyunun savunucusu durumunda olan Şeybânî Han, Şah İsmail'in Sünniliğini benimsemesini ve kendisine boyun eğmesini istedi. İsteklerinin yerine getirilmemesi hâlinde de Azerbaycan'a kadar bütün İran topraklarını alacağını bildirdi. Bu iki kuvvet arasında kaçınılmaz bir hâle gelen savaşı, 1510'da Özbekleri yenerek Şah İsmail kazandı. Daha sonra Özbek hâkimiyetinin yayılmasını istemeyen Babür Şah, Orta Asya'yı Şah İsmail'in yardımıyla yeniden ele geçirmiş ise de, çabuk toparlanan Özbeklere 1512'de yenilince Orta Asya'yı terkederek Hindistan sınırlarına çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Diğer taraftan Şah İsmail'in, Doğu Anadolu'da Şii propagandası yaptırdığı için Osmanlılarla arası açılmış ve Yavuz Sultan Selim'e 1514'te Çaldıran'da yenilerek büyük bir darbe yemiştir. Bundan sonra Özbeklerle Osmanlılar arasında bir iş birliği doğmuş ve İran'daki Şii hâkimiyetine karşı birlikte sürdürdükleri mücadelede Özbekler, Osmanlılardan askerî yardım dahi görmüşlerdir. Özbeklerle ilişkiler, Kanunî Sultan Süleyman zamanında da devam etmiş ve Sultan Süleyman, Özbek hükümdarı I. Pîr Mehmed'e göndermiş olduğu Eylül 1560 tarihli mektupta, İran'a kaçmış olan Şehzade Bayezid'in himayesi dolayısıyla şaha karşı hareket edildiğini bildirmiş ve kendisinin de şaha karşı hareket etmesini tavsiye etmiştir.[30] Daha evvelki asırlarda olduğu gibi, 18. asır başlarından 19. asır başlarına kadar da Osmanlılarla Orta Asya'daki Buhara ve Hive hükümdarları arasında Osmanlı padişahlarının İslam halifesi olması sebebiyle çeşitli defalar mektup alışverişinde bulunulmuştur. Orta Asya hükümdarlarından Semerkand, Buhara ve Belh taraflarındaki hanlara Osmanlı vesikalarında Özbek hanı denilmektedir.

Zaman içinde kıtalar arası kervan ticaretinin önemini kaybetmesiyle bölgedeki ekonominin gerilemeye başlaması, Şeybânî hanedanının sonunu getirmiştir. 14. yüzyıldan 15. yüzyılın sonlarına kadar Timurlular, 16. yüzyılda Şeybânîler idaresinde

[30] Mustafa Volkan Coşkun, *a.g.e.*, s. 23-24.

kalan Türkistan'da siyasi birlik mevcuttu. 1510'da Şah İsmail'e yenilen ve arkasından da Türkistan'ı Babür'e kaptıran Özbekler, her ne kadar kendilerini toparlayabilmişler ise de daha sonra aralarındaki bölünmeyi önleyememişlerdir. Bunun neticesinde 1597 yılında Hokand, 1598 yılında ise Harezm (Hive) hanlıkları bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.[31] Bu bölünme kısa zamanda olumsuz neticelerini göstermiş, Türk hanlıkları hem dış tehlikelerle, hem de birbirleriyle uğraşmak durumunda kalmışlardır.

Çeşitli Türk boylarından oluşan Özbeklerin hüküm sürdüğü dönemlerde bölgede Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarının egemenliği de görülmektedir. Ancak Türk boylarının aralarındaki çatışmalar ve istikrarsızlık 16. yüzyıldan itibaren Rusların harekete geçmesine ve bölgeyi işgal etmesine imkân tanımıştır. 16. yüzyıldan bu yana bir taraftan Türklük tarihinin en güçlü ve uzun ömürlü devleti Osmanlı İmparatorluğu (1299-1920) en parlak devrini yaşarken diğer yandan kuzeydeki diğer Türkler Rusların ağına düşüyordu.[32] Hanlıklar döneminde Osmanlı Devleti ile geliştirilen ilişkiler de yine u istikrarsızlık ve aradaki mesafenin uzak olması gibi nedenlerde Rusların işgalini engellememiştir.[33] Altın Ordu İmparatorluğunun (1240-1502) yıkılması ile bu bölgede Kazan (1437-1552), Kırım (1460-1783), Astırahan/Ejdarhan (Hacı Tarhan) (1466-1556), Kasım (1445-1661) ve Siber (1220-1596) gibi hanlıklar kurulmuştur. Fakat üç mücadelelerini sonra erdiren Ruslar, batının tekniğinden, Türk hanlıkları arasındaki kavgalardan ve her hanlığın kendi içindeki entrikalarından iyice faydalanmasını bilmişlerdir. Neticede ilk olarak 1552 yılında Kazan Hanlığı çar 4. İvan tarafından ele geçirilmiştir. Böylece Rusya tarihinde yeni devir açılmıştır. Kazan Hanlığı uzun zaman Rusların İdil (Volga) boyunca Hazar Denizine doğru ilerlemelerini ve aşağı Ural sahasında yayılmalarına eb büyük engeli teşkil etmiştir. Kazan'ın düşmesi ile Rusların geniş ölçüde Türk illerini istilası imkân dâhiline girmiştir. Rusya'nın yalnız Rus halkından oluşan bir devlet olmaktan çıkıp çeşitli milletlere hâkim bir imparatorluk haline gelmesi Kazan Hanlığının zaptı ile mümkün olmuştur. Kazan'ın düşmesi Rus devlet sınırlarının pek kısa zaman içinde Hazar Denizi kıyılarına ve Kafkasya'ya kadar dayanmasını sağladığı gibi Ural sahasının da Rusların eline geçmesiyle, Sibir ve Türkistan istikametinde Rus yayılışına geniş imkânlar açılmıştır. 1558-1582 yılları arasında yapılan silahlı mücadelelerin neticesinde ise Sibir Hanlığının bağımsızlığı sona

[31] Mustafa Volkan Coşkun, *a.g.e.*, s. 24.
[32] Nadir Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası,* Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1989, s. 85.
[33] Ceyhun Vedat Uygur, *a.g.e.*, s. IX.

ermiş ve 1598'de tamamen Rusların eline geçmiştir. 16. yüzyıldan beri Sibirya üzerinden Çin'e, Türkistan üzerinden Hindistan'a ve Kafkasya üzerinden İran ve Türkiye'ye ulaşmak isteyen, fakat 17. yüzyılın başına kadar Türkistan'a doğrudan doğruya askerî bir saldırıda bulunmayan Ruslar, uğradıkları çeşitli yenilgilere ve karşılaştıkları direnmelere rağmen nüfuzlarını Türk illeri aleyhine devamlı, süratle genişletmişlerdir. 1593-1604 yılları arasında Sibirya tamamen Rusların eline geçmiştir. 1604'e Astırahan ile Kırım arasında yaşayan Nogay uruğları Rus hâkimiyeti altına alınmıştır. 1628'de Yukarı Yenisey boyundaki Kırgızlar Rus idaresini tanımışlar; 1731'de Türk Kazak topluluğundan küçük cüz (ordu) Rusya'ya bağlanmış; 1783'te Kırım ilhak edilmiştir. 1859'da Kuzey Kafkasya, 1865'te de Taşkent şehri Ruslar tarafından zapt edilmiş, 1868'de Buhara Hanlığı Rus hâkimiyetine girmiş, 1873'te Hive Hanlığı, 1876'da Hokand Hanlığı Rusların eline geçmiştir. 1860-1864'te Türkmenistan'ın Rusların tarafından zapt edilmesi ile başlıca Uygurların yaşadığı Doğu Türkistan hariç, Türk ülkelerinin hepsi Rusların eline geçmiştir.[34] Zengin bir ülke ve tarihe kendi milli devletlerine sahip olan Özbeklerin vatanı, 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya tarafından işgal edilmiştir. Özbekler, altmış yıldan fazla Rusya'nın sömürgesi olarak, yetmiş yıldan fazla Sovyetler Birliği rejimi altında kalmışlardır.[35] Batı Türkistan toprakları Sovyet rejimi tarafından 1925'te 5 ayrı cumhuriyete bölünmüştür. Bunlardan biri de Özbekistan'dır. Özbekistan, bağımsızlık ve direniş hareketlerine 1935'e kadar devam etmiştir. Tarihi, kültürü, etnik bileşimi, coğrafyası ve siyası geleneği açısından Müslüman ve Türk kökenli eski Sovyet cumhuriyetleri arasında Özbekistan oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu ülke, İslam medeniyetinin en parlak ürünlerinin beşiğinde kurulmuş ve Timur döneminin görkemini tarihî miras olarak devralmış olmanın yarattığı kültürel bir öz güvene sahip olmuştur. Buna karşılık, etnik yapısındaki Fars kökenli yerleşik halkla aslen çeşitli Türk boylarına mensup göçer nüfus arasındaki gerilimin yarattığı rahatsızlık hâlâ etkisini sürdürmektedir. Özbek kimliği de, yörede siyasi etkinlik sağlamış ve hanlık kurmuş Türk boylarından birine ait iken, Orta Asya'da Sovyet cumhuriyetlerinin sınırlarının belirlenmesi sırasında daha önce siyasi coğrafyada hiç yer almamış bir ülkeye ad olarak verilecek yeniden yorumlanmış bir kimliktir.[36] Bu

---

[34] Nadir Devlet, *a.g.e.*, s. 85-86.
[35] Aynur Öz, "*Özbekçe ve Yeni Uygurca Arasındaki Fonetik Ayraçlar*", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994, s. 2.
[36] Mustafa Volkan Coşkun, *a.g.e.*, s. 25.

açıdan, Özbekistan coğrafî olarak tamamen Sovyet döneminde meydana getirilmiş, "Özbek" ismi de Özbekistan sınırları içine dâhil edilen tüm nüfusa ortak bir kimlik olarak benimsetilmiştir.

Her milletin kendi kültürüne sahip çıkabileceği konusunda vaatlerde bulunan Bolşevik yönetimi sözünde durmamış, önce Türklerin eğitim-öğretim hayatını ve kültürünü söndürmüş, daha sonra da Sovyet tipi insan yetiştireceğiz diye Türkleri bir nevi kültürel çözülmeye sürüklemiştir. Yeni usulde eğitim-öğretim yapan mektep ve medreseler kapatılarak yerine Sovyet halk mektepleri kurulmuş, Özbek Türkleri ile diğer Türk boylarına ayrı ayrı millet muamelesi yapılmaya başlanmıştır.[37] Türkiye Türkçesiyle ortak ve dinî kültürden konuşma ve yazı diline girmiş ne kadar kelime varsa hepsi yasaklanmış ve Özbek Türkçesi, eğitim ve bilim dallarında oldukça yetersiz bir duruma getirilmiştir. Sovyetler, yasaklanan kelimeler ve terimler yerine Rusça kelime ve terimlerin kullanılmasını istemiş, eğitim-öğretim dili olarak birçok okulda Rusça kabul edilmiş ve Özbek Türkçesi, mahalli bir dil durumuna düşürülmek istenmiştir.

Sovyet sistemi bununla da yetinmemiş, Özbek Türklerinin kendi millî kültürü ve tarihi ile ilgili ne varsa uzun süre yasaklamıştır. İslami kültür ise, tamamen yasaklanan bir başka kültür unsuru olmuştur.[38] Sovyetlerin, Özbeklerin millî kültürü ve dini hakkında takındıkları bu acımasız tavırları çok geçmeden halkın tepkisini çekmiş ve halk, dinî ve millî duygularını dile getiren edip ve şairleri millî birer kahraman gibi görmeye başlamıştır. Ne var ki, halkın dinî ve millî duygularını yansıtmak şair ve ediplere pahalıya mal olmuş; kendilerini sürgün ve toplama kamplarında bulmuşlardır.

1924'ten 1991'e kadar Özbek Türkleri Rus hâkimiyeti altında yaşamışlardır. 1924 yılına kadar aynı coğrafyada yaşayan, aynı kültürü paylaşan, aynı dili konuşan Türkler, bu tarihten itibaren milli sınırları çizilmiş ve her topluluk ayrı bir cumhuriyet haline getirilmiştir. 1924 yılında Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur. 1 Eylül 1992 tarih- inde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Altmış yıldan fazla Rusya'nın sömürgesi olarak, yetmiş yıldan fazla ise Sovyetler Birliği rejimi altında kalan Özbekler, Ruslaştırma yolunda yapılan yoğun çalışmalara rağmen kültürlerini, dillerini ve geleneklerini kaybetmemişlerdir.

[37] Mustafa Volkan Coşkun, *a.g.e.*, s. 25.
[38] Mustafa Volkan Coşkun, *a.g.e.*, s. 26.

0.2.2.2. Özbek Adı

Özbek Türklerinin kökeni ve tarih sahnesine çıkmalarıyla ilgili değişik görüşler olduğu gibi, Özbek adının kökeni ile ilgili olarak da çeşitli görüşler vardır.

"Özbek adı, kişinin ismi olarak Nisaviy Juvayniy ve Reşididdin (13. asr) eserlerinde kullanılmıştır. Altın Ordu hanı Juji'nin oğlunun adı da Özbek Han'dır. İldezidler sülalesinden olan Azerbaycan atabeklerinden birinin ismi de Özbek'tir. Harezmşah Muhammad (1200-1220) amirlerinden birinin ismi de Özbek idi. Şunu hatırlatmak gerekir ki, Kıpçak çölündeki "Özbek" kabileleri Altın Ordu hanı Özbek Han'ın elinde olmamıştır. Macarlar "Özbek" adını kariyer ve rütbe anlamlarında kullanmışlardır. ("Qushbegi", "Otabegi" gibi).[39] Şu da önemlidir ki, hem Ak Ordu hükümdarlarından olan Toẖtamiş'in ordularında hem de Cengiz Han askerlerinin içinde *Türkiy,* özellikle *Özbek* kabileleri bulunmuştur.

Özbek adı Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın belirttiğine göre, 1312-1340 yılları arasında hüküm süren Altın Ordu Hanı Özbek Han'ın kendi halkına verdiği bir addır. Özbek adının Altın Ordu hükümdarı, Özbek Han'dan geldiği en fazla taraftar bulan görüştür. Ebulgazi Bahadır Han, Özbek Han'dan önce tarihte Özbek adına rastlanmadığını belirtir.[40] Bu görüşe, M. A. Aristov'dan başka, A. Y. Yakubovsky, İ. P. İvanov, M. A. Çapliçka, Hilda Hukhem gibi birçok ilim adamı da katılmaktadır.

B. B. Grigoryev ve A. A. Semyanov yukarıda belirtilen görüşe karşı çıkmışlardır. A. A. Semyanov bu fikirlerin temelsiz olduğunu ileri sürerek "Özbek" adının Ak Ordu döneminde ortaya çıktığını ve hem İran hem de Orta Asya tarihçileri tarafından 14. ve 15. asırlarda Ak Ordu devletinde Türk-Moğol kabilelerinin tamamı için kullanılan ortak bir ad olduğunu belirtmiştir. A. A. Semyanov, Özbek Han'ın Kök Ordu, yani Altın Ordu hükümdarı olduğunu ve sonradan Özbekler diye adlandırılan kabilelerin ona tâbi olmadığını belirtmektedir. H. Vambery'e göre Özbek kelimesinin tam anlamı "kendi kendinin beği, bağımsız, müstakil" demek olup kelime Öz+bek şeklindedir. Bu söz eski Macarlarda mertebe, unvan sıfatında olan kelimeye karşılıktır ve bu anlamıyla 1150 yılına ait belgelerde kaydedilmiştir.[41]

---

[39] Ġ. Äbdurähmånov, Ş. Şukurov ve Q. Mähmudov, *Özbek Tilining Täriḫiy Grämmätikäsi*, Özbekistån Fäyläsufläri Milliy Jämiyäti Näşriyåti, Taşkent, 2008, s. 14.
[40] Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, 9. Baskı, Akçağ yayınları, Ankara, 2013, s. 24.
[41] Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, *a.g.e,* s. 24.

Denis Sinor'a göre sözcük, "Oğuz+berk" sözünden sözlerinin bileşiminden çıkar. Türk bilim adamı Hasan Eren ise bu adın "özü+berk" sözünden geldiğini söyler. Bu açıklamaya göre sözcük "özü sağlam" anlamındadır. Benzer ad kullanımları Türkçede vardır. Tınıbek, Canıbek adları bu türdendir.[42]

Özbek dili araştırmaları ve Özbek dili tarihi yazıları esas alındığında Özbek adı ve kullanımı kadim devirlerde olmasa bile Karahanlılar devri Karluk, Çiğil, Yağma boylarından şekillenerek 15. asır başlarında Özbek adı ve kullanımı yaygınlaşmıştır. Müstakil olarak Özbek kullanımı ise 20. yüzyıla rastlamaktadır. Bu zamana kadar Özbek adı veya dili Türk, Sart, Çağatay ve Özbek adlandırmaları altında süregelmiştir. Özbek Türkçesi müstakil olarak bir dil vasfında 11. asırda şekillenmeye başlamıştır. Bu şekillenmenin tamamlanması veya kemale yetmesi 15. asra tekabül eder. "Sart" olarak adlandırılması 17. yüzyılda şehirli Özbek ahalisi için kullanılan bir isimdir. Tüccar, kervanbaşı, şehirli gibi anlamlara gelen bu kelime Sanskritçedir.[43]

0.2.2.3. Özbek Edebî Dilinin Tarihî Devirleri

Özbek Türkçesinin Türk dili içindeki yerini belirlemede değişik ölçüt ve görüşler mevcuttur. N. A. Baskakov, S. E. Malov, A. N. Samoyloviç, A. K. Borovkov, A. M. Şerbak, O. Usmanov gibi Türkologların farklı ama birbirinden uzak olmayan çeşitli görüşleri mevcuttur.

N. A. Baskakov Türk dillerini şu devirlere ayırır:[44]

1. Altay Devri
2. Hun Devri (5. asra kadar)
3. Eski Türk Dili Devri (5.-10. asırlar)
4. Orta Türkçe Devri (10.-15. asırlar)
5. Yeni Türkçe Devri (15.-20. asra kadar)
6. En Yeni Devir (20. asırlar)

S. E. Malov Özbek edebî dili tarihini üç devre ayırır:

1. Eski Uygur Türkçesi devri;
2. Çağatay Türkçesi devri;

---

[42] Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili,* 4. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 511.
[43] Emek Üşenmez, *Modern Özbek Türkçesi*, 1. Baskı, Akademik Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 53.
[44] Ġ. Äbdurähmânov v.d., *a.g.e.*, s. 28.

3. Bugünkü Özbek edebî dili. Malov'un tasnifine göre, Bugünkü Özbek edebî dili, Eski Uygur Türkçesinin uzantısı olan Çağatay Türkçesinin devamıdır.[45]

A. N. Samoyloviç, Özbek dili tarihini aşağıdaki devirlere ayırmaktadır:

1. Karahanlılar Devri Edebî Dili (10.-11. yüzyıllar). Bu devir edebî dilini Karahanlılar devrinde yazılmış olan edebî eserler dili teşkil eder.

2. Oğuz-Kıpçak Edebî Dili Devri (12.-14. yüzyıllar). Sirdarya'nın alt kısmı ve Harezm'de şekillenmiş edebî dil, bu devrin dilini teşkil eder.

3. Orta Asya Türk Dili Devri (14.-20. yüzyıllar). Bu devir dilini 14. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar yazılmış olan eserler dili teşkil eder. A. N. Samoyloviç bugünkü Özbek edebî dilini üçüncü devir edebî dilinin devamı olarak anlatmaktadır. A. K. Borovkov bu tasnifi, bazı değişiklikler getirerek kabul eder.[46]

A. M. Şerbak Özbek dili tarihî devirlerini şu şekilde ayırır:

1. Özbek edebî dilinin en eski devri (10.-13. yüzyıllar);
2. Özbek edebî dilinin Orta "Çağatay" dili devri (14.-17. yüzyıllar);
3. Yeni Devir (17.-18. yüzyıllar);
4. En Yeni Devir (19. yüzyıldan başlar).[47]

O. Usmanov Özbek dili tarihini şu devirlere ayırmaktadır:

1. Eski Tukyu[48] Dili (6.-9. yüzyıllar);
2. Eski Özbek Dili (9.-12. yüzyıllar);
3. Eski Özbek Dilinin İlk Devri (13.-14. yüzyıllar);
4. Eski Özbek Dili (14.-19. yüzyıllar);
5. Bugünkü Özbek Edebî Dili.

Özbek edebî dili tarihinin devirlere ayırılması meselesinde, unutulmaması gereken iki konu vardır. Birincisi, Özbek dili tarihini, Özbek halkının oluşmaya başladığı dönemden (11.-12. yüzyıllar) başlamak doğru değildir. Çünkü 14. yüzyıla gelip şekillenmiş olan Özbek dili, uzun yıllık tarihî gelişimin mahsulü olup, bu devire kadar Özbek dilinin şekillenmesinde temel olan eski Türk kabilelerin dili kullanılırdı. İkincisi, eski ve Orta Asya (7.-12. yüzyıllar) Türk dilini *Eski Özbek Dili* diye adlandırmak ve bu

[45] Ġ. Äbdurähmånov v.d., *a.g.e.*, s. 28.
[46] Ġ. Äbdurähmånov v.d., *a.g.e.*, s. 28-29.
[47] Ġ. Äbdurähmånov v.d., *a.g.e.*, s. 29.
[48] Çinlilerin Göktürklere verdiği bir addır ve *Tukyu* şekli de doğru değildir. Bunun transkripsiyonu *Tu-küe*'dir. (Hüseyin Nihal Atsız, *Tarih, Kültür ve Kahramanlar,* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 12).

adı sadece Özbek dili için kullanmak da doğru değildir. Sebebi, 7.-13. yüzyıllardaki Türk kabilelerinin dili, sadece Özbek dili için değil, diğer Türk dilleri (Uygurca, Türkmence, Kazakça, Kırgızca, Karakalpakça vb.) için de temel olmuştur.[49]

Genel itibarıyla Özbek edebî dilini şu devirlere ayırmak mümkündür:

1. En Eski Türk Dili (7. yüzyıla kadar olan devir);
2. Eski Türk Dili (7. asırdan 10. asra kadar olan devir);
3. Orta Asya Edebî Dili (11-14. yüzyıllar);
4. Eski Özbek Edebî Dili (14-17. yüzyıllar);
5. Yeni Özbek Edebî Dili (17-20. yüzyıl başları);
6. Bugünkü Özbek Edebî Dili (20. yüzyılın 30. yılları)[50]

Modern Özbek Türkçesinin tarihi gelişimini ortaya koyarken müracaat edilecek iki temel kaynak vardır. Bunlardan birincisi sözlü kaynaktır. İkincisi ise yazılı kaynaklardır. Bilindiği üzere Türklerde destan söyleme geleneği tarih öncesi devirlere dayanmaktadır. Türklerin en eski destanlarından birisi de Alp Er Tunga destanıdır. M. Ö. 7. yüzyılda meydana getirilen Alp Er Tunga destanı bugünkü Türk dillerinin ortak ürünlerinden bir tanesidir. Bu destanın Kaşgarlı Mahmud tarafından 11. yüzyılda yazıya geçirilmiş olması Türkler arasında bunun dilden dile aktarıldığını göstermektedir. Mecusiliğin kutsal kitabı olarak görülen Avesta Eski Türk yurdu olan Turan coğrafyasında 8. yüzyılda b(m)engü (ebedi) taşlar üzerine yazılan Orhun Abideleri Köktürk alfabesi ile yazılmıştır.[51] Köktürkler zamanında dikilen Orhun-Yenisey Anıtları sadece Eski Özbek dilinin değil bugünkü bütün çağdaş Türk dillerinin yazılı en eski kaynakları arasında yer almaktadır. Özbekistan sınırları içinde yer alan Fergana ve Surhanderya vilayetlerinde Orhun-Yenisey anıtlarına benzer 20'den fazla runik yazılı abide bulunmuştur.

Kadimki devir Türk dilini milattan önceki asırlardan başlatan Özbekler yaklaşık binli yıllara kadar bu devreyi devam ettirirler. Mecusilerin kutsal kitabı Avesta'yı göz önüne alırsak 3000 yıllık geçmişten söz etmek mümkündür. Yine Şirak ve Tomaris Rivayetleri de Özbek dili ve edebiyatı için önem arz eden eserlerdir. Alp Er Tunga Mersiyesi (2700 yıllık) Orhun-Yenisey Anıtları ise yaklaşık 1400 yıllıktır. 10. asırda

[49] Ġ. Äbdurähmånov v.d., *a.g.e.*, s. 29-30.
[50] Ġ. Äbdurähmånov v.d., *a.g.e.*, s. 30.
[51] Emek Üşenmez, *Modern Özbek Türkçesi*, 1. Baskı, Akademik Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 57.

Doğu Türkistan'da (Beşbalık'ta) yaşamış olan Singku Seli Tutung *Altın Yaruk* adlı eseri Çince'den dönemin Türkçesine (Uygurcaya) tercüme etmiştir. Uygur alfabesi ile yazılan bu eser sırasıyla Oğuznâme, Muhabbetnâme (Harezmî), Letafatname (Hocendî), Mahzenül Esrar (Mir Haydar) vb. eserler izler. Yine Uygurlar zamanında yazılan ve Manilik Tövbenamesi olarak bilinen "Haustça" önemli bir eserdir. Merkez Türkistan'da hüküm süren İskitler (Saklar) Yunan tarihçisi Heredot İskitlerden bahsederken burada yaşayan Türklerden bahsetmektedir (MÖ 490/480-430/424).[52]

Göktürk ve Uygur Türkçesi dönemlerinden sonra, 11. ve 12. yüzyıllarda Karahanlılar devrinde kullanılan Türkçeye, Ahmet Caferoğlu, "Müşterek Orta Asya Türkçesi" adını veriyor ve o devirlerde yazılmış olan Divanü Lûgati-t Türk, Kutadgu Bilig gibi eserleri müşterek eserler olarak kabul ediyor.[53] Ahmet Bican Ercilasun da Eski Türkçenin organik bir devamı diye nitelendirdiği Kuzey-Doğu Türkçesiyle çeşitli coğrafi ve siyasi sebeplere bağlı olarak ortaya çıkıp İran, Azerbaycan ve Anadolu istikametinde gelişme gösteren Batı Türkçesinin iki kol halinde 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam ettiğini, farklı konuşma tarzlarıyla, daha doğrusu konuşma diliyle yazı dilini birbirine karıştırmamak gerektiğini vurguluyor.

İslamî Orta Asya Türk edebiyatı, Karahanlı (11-13. yüzyıl), Harezm (14. yüzyıl) ve Çağatay edebiyatı (15-20. yüzyıl) olmak üzere üç ana safhaya ayrılır. Türkistan coğrafyasında Timurlular idaresi altında gelişen ve Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinde klasik şeklini alan Çağatay edebiyatı, 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar varlığını sürdürmüştür. Timurlular dönemi, Türk dilinin gelişimi açısından da önemlidir. Timur ve halefleri Türk dili ve edebiyatına önem vermiş, Hâkânî-Uygur edebî dilinden biraz farklı tarzda, Çağatay Türkçesi olarak bilinen Batı Türkistan Türk şivesini kullanmışlardır. Timur'un torunlarından Hüseyin Baykara zamanı Çağatay edebiyatının sanat ve millî ruh bakımından zirveye ulaştığı bir devirdir. Aynı zamanda Baykara'ya vezirlik yapan büyük Türk şairi Ali Şîr Nevâyî (845/1441-907/1501) bu dönemde yetişmiştir. Ali Şîr Nevâyî'ye kadar, dil bakımından iktidarsız ve lehçe bakımından da karışık olan Çağatay Türk edebiyatı, Nevâyî'nin etkisiyle geniş bir coğrafyada yayılmış Özbeklerin, Kazak, Kırgız, Orta Asya ve İdil-Ural Türklerinin, Kaşgarlıların ortak edebî dili haline gelmiştir.[54]

---

[52] Emek Üşenmez, *a.g.e.*, s. 57-58.
[53] Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, 4. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, Ocak 2001, s. 52.
[54] Emek Üşenmez, *a.g.e.*, s. 58-60.

Özbekistan'daki ağızlara dayanan Özbek edebî lehçesi, 1921'den itibaren Çağatay edebî lehçesinin yerini almaya başlamıştır. Özbek Türkçesi devamı olduğu Doğu Türkçesinin aslî karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Çağatay Türkçesi döneminde var olan pek çok ses, şekil ve söz dizimi özelliği Özbek Türkçesinde de sürmektedir. Ancak, 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan coğrafi ve siyasi şartlar, Özbek Türkçesini doğal gelişme ve değişme seyrinin dışına taşıyarak zorlama ve yapay girişimlerin hedefi olmuştur. Türklerin dil birliğini bozmak ve dolayısıyla Türk boylarını birbirleriyle anlaşmazlığa düşürme anlayışıyla, önce bütün Türk boylarının ortak Arap alfabesi Latin alfabesiyle, daha sonra da Latin alfabesi Kiril alfabesiyle değiştirilmiştir. Türk boylarının ortak Arap alfabesi, 1927 yılından itibaren Latin alfabesiyle değiştirilmeye başlanmıştır; 1927-1930 yılları arasında hem Arap hem de Latin harfleriyle birçok dergi ve gazete basıldı; dolayısıyla bu dönem, bir geçiş dönemi oldu ve 1930 yılına kadar Latin alfabesine geçiş tamamlandı. Türkistan'da yaşayan Özbek Türkleri, 1927-1940 yılları arasında Latin, 1927'den önceki yıllarda da Arap alfabesini kullanmışlardır.[55] Afganistan'da bulunan Özbek Türkleri ise, halen Arap alfabesini kullanmaktadır. Özbek Türkleri için hazırlanan Latin alfabesinde başlangıçta dokuz ünlü kabul edilip ünlü uyumu sağlanmışken daha sonra "Taşkent'in İranlaşmış ağzı" seçilerek ünlü sayısı azaltılmış ve Türkçenin karakteristiği olan ünlü uyumu bozulmuştur. 1940 yılından sonra ise, 1937-1938 yıllarında birçok Türk aydını öldürten Stalin'in emriyle bütün Türk boylarına farklı birer Kiril alfabesi kullandırılmaya başlanmıştır. Tabiî ki böyle bir dayatmanın ana sebebi; Türk boylarının, birbirlerinin yazılarını okumalarını, dolayısıyla uzun vadede birbirleriyle anlaşmalarını önlemekti.

Bugünkü Özbek edebî dili 20. asrın başlarında şekillenmeye başlar. Abdurauf Fıtrat, Abdulla Avlâniy, Aşurali Zâhiriy ve diğer âlimler Özbek edebî dilinin nazarî esaslarını yaratır, çeşitli sözlükler hazırlarlar. Özbek edebî dilinin kaidelerini belirlemede A. Fıtrat, A. Qâdiriy, Â. Usmân, A. Çolpân, U. Nasir gibi şahsiyetlerin eserlerinin dil hususiyetleri de dikkate alınır. 19. asrın ikinci yarısında yazılan Muhammad Karimhoca'nın "Türkçe Kaideleri", İshâkhân İbret'in "Luğat"I, V. Nalivkin, N. Ostroumov ve diğer âlimlerin yazdığı ders kitapları, 20. asrın 20. yıllarında yazılan A. Fıtrat'ın "Sarf" ve "Nahv" eserleri ve A. Zâhiriy, Ş. Rahimiy, Q. Ramazan, Ş. Zunnun, Elbeklerin Özbek dili hakkındaki risale ve makaleleri de 19-20. asır matbuat

[55] Ertuğrul Yaman, *a.g.e.,* s. 6- 7.

dili, edebî dilinin şekillenmesinde büyük pay sahibi olur.[56] 20. asrın 30. yıllarında bugünkü Özbek edebî dilinin kaideleri şekillenip, bir dizi ders kitabı, sözlük, imla kılavuzu ve makaleler neşredilerek okullarda okutulmaya başlanır.

0.2.2.4. Özbek Türkçesinin Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri

Özbekçe, Çağatay Türkçesinin devamı olan ve bazı ağız farkları gösteren zengin ve işlenmiş bir devlet dilinin mirasçısıdır. Özbek Türkçesi, Uygur Türkçesi ile birlikte Türk yazı dillerinin Güney-doğu grubunda yer alır. Bu gruba Karluk veya ayak-tağlıq[57] grubu da denilir.[58] Orta Asya Türklerinin ortak yazı dili olan Çağatayca, 18. yüzyıldan başlayarak Özbekçe unsurlarla dolmuş, 19. yüzyıl sonlarına doğru da büyük ölçüde Özbekçeleşmiştir. Buhara Emirliğinin 1920'de Ruslar tarafından işgalinden sonra Özbekçe resmen yazı dili olmuştur. Özbek Türklerinin çoğu Özbekistan'da yaşamaktadır. "Günümüz itibarıyla Dünyadaki toplam sayısı 35 milyonu aşan Özbek etnisitesi nüfusunun ancak 24 milyonu Özbekistan'da yaşıyor olduğu bellidir. Özbek Türkleri, Özbekistan dışında Afganistan'da 5 milyondan fazla, Tacikistan'da 2 milyondan fazla, Kazakistan'da 500 bin, Türkmenistan'da 450 bin, Kırgızistan'da 780 bin; bu ülkelerden başka Rusya, Türkiye, Çin, Pakistan ve Arap ülkelerinde sayısı bir milyondan fazla olan diasporalar şeklinde yaşamaktadırlar"[59]. Yeni Uygur Türkçesine yakınlığı ile bilinen Özbek Türkçesi, Türkistan coğrafyasında konuşulan en yaygın Türk dilidir.

Özbek Türkçesi, Eski Karahanlı ve Çağatay Türkçelerinin günümüze kadar gelen bir uzantısı olarak yerini almıştır. Özbekistan'daki ağızlara dayanan Özbek edebî dili, 1921'den itibaren Çağatay edebî dilinin yerini almaya başlamıştır. 20. yüzyılın başından bu yana yazılı dil tedricî olarak gelişmiştir. Bu gelişmede Çağatay edebî dilinin modernleştirme ve yaklaştırma çalışmalarının etkisi çok olmuştur.

Oğuz grubu Türk lehçelerinden (Azerbaycan, Gagavuz, Türkmen vs.) sonra Türkiye Türkçesine en yakın Türkî dil diyebileceğimiz Özbek Türkçesi, Türk lehçeleri arasında "*o*" laşıcı dil olarak gösterilmektedir. Diğer Türk lehçelerindeki *at, ana, al-, baş, bala* vb. Türkçe kelimelerdeki "*a*" ünlüleri Özbek Türkçesinde "*o*" ile

---

[56] Hüseyin Yıldırım, *Özbek Türkçesi*, 2. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara, 2012, s. 1.

[57] Talat Tekin, *Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi* adlı makalesinde *tağlıq* veya *Çağatay* grubu dillerini Özbekçe ve Yeni Uygurca olarak ikiye ayırmaktadır.

[58] Rıdvan Öztürk, *Özbek Türkçesi El kitabı*, 2. Baskı, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2011, s. 1.

[59] Juliboy Eltazarov, *Özbekçe Öğreniyoruz*, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 9.

söylenmektedir. Bugünkü Özbekistan sınırları içerisinde konuşulan Özbek Türkçesi üç lehçeden oluşmaktadır. Bu lehçeler Karluk, Kıpçak ve Oğuz isimleri ile zikredilmektedir. Karluk lehçesi Özbek Türkçesinin temelini oluşturmaktadır. Bu yönü ile Karluk lehçesi Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinin devamı gibi algılanabilir. Özbek Türkçesinde ikincil lehçe Kıpçakça'dır. Kıpçak lehçesinin bazı özellikleri elbette edebî dile de yansımıştır. Fakat bu sınırlı sayıda kelime veya fonetik farklılıklarda ortaya çıkar. Kıpçak lehçesinin ağırlıkta olduğu bölgeler Karakalpakistan özerk cumhuriyetinin yanı sıra Kaşkaderya, Surhanderya, Cizzah, Semerkant, Buhara ve Tirmiz vilayetleridir. Karluk lehçesi temelde Fergana Vadisi ve Taşkent civarında geleneksel şeklini ağızlarda dahi devam ettirir. Fakat birincil baskın ve etkin bölge Fergana'dır. Özbek Türkçesinin üçüncü büyük kolunu teşkil eden Oğuz lehçesi daha çok Harezm vilayetinin Güney bölgesindeki ağızlarda yaşamaktadır. Harezm bu yönü ile Özbekistan içerisinde farklı bir konum ve öneme sahiptir. Modern Özbek Türkçesinde Karluk-Kıpçak-Oğuz lehçelerinin hepsinden izler bulmak mümkündür. Fakat bunu tasnife tabi tutacak olursak ağırlığın Karluk lehçesinde olduğunu görmekteyiz. Zaten Özbek edebî dili temelde Fergana ağzına yani Karluk lehçesi esasına dayanır. Fergana'nın da Karahanlıların merkezi olan Kaşgar'a yakın olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir. Fakat son zamanlarda yapılan kasıtlı çalışmalarla Özbek Türkçesini Taşkent ağzına dayandırmayı başarmışlardır. Hâlbuki Taşkent ağzı edebî olmaktan çok uzak ve Fergana ağzına göre son derece gayrı fasihtir. Buna rağmen günümüzde edebî Özbek Türkçesi fonetik açıdan Taşkent ağzına morfolojik açıdan da Fergana ağzına dayanmaktadır.

Karluk Lehçesi (Güney-doğu grubu)

Kıpçak Lehçesi (Güney-batı grubu)

Oğuz Lehçesi (Kuzey-batı grubu)

Temel olarak edebî yazı dilini oluşturan Karluk lehçesini en belirgin özelliklerinden birisi "*o*" laşmadır. Bundan başka kelime sonlarındaki "*k*" ünsüzleri genellikle "*y*" olarak söylenir (*terak/teray, elak/elay* gibi). Bazı durumlarda ilgi hali eki (*-nIng*) hiç kullanılmazken bazen de ilgi hali eki yerine yükleme hali eki olan (*-nI*) kullanılır (*Ahmadni (ng) kalami*). Özbekistan'daki yaygın lehçelerden olan Kıpçak lehçesinin en belirgin özelliklerinden birisi kelime başındaki "*y*" seslerinin "*j*" olarak söylenmesidir (*yo'l-jo'l,* yo'q - jo'q gibi). Yine söz sonundaki "*g*" sesleri genellikle "*v*"

okunur (*tog'/tov, sog'/sov* gibi). Kelime sonundaki "*k*" ve "*g*" seslerinin düşürülmesi de Kıpçak lehçesi özelliklerindendir (*eshik, sarig, kurug* gibi). Özbekistan'ın genellikle Harezm vilayetinde bağlı şehirlerinde kullanılan Oğuz lehçesi Hive, Ürgenç, Koşkopir, Hanka, Hazaresp, Şavat gibi şehirlerde yaygın olarak konuşulur. Türkiye Türkçesine ve Anadolu ağızlarına oldukça yakın olan bu lehçenin en bariz özellikleri başında kelime başındaki "*t*" seslerinin "*d*" okunması (*til/dil, tog'/dog'* gibi), kelime başı "*k*" lerin "*g*" olarak söylenmesi (*kel-/gel-, kül-/gül-, köz/göz* gibi), yönelme hali eki başındaki *g'* ve *g* seslerinin düşmesi (*yorga/yora, üyge/üye, közge/göze* gibi), ilgi hali ekindeki (*-nIng*) *"-nI"* seslerinin düşerek çift "*ng*" sesinin tek seste birleşerek nazallaşması (*közning/közin* gibi) ve bunun dışında çok sayıda kelimedeki kullanım farklılıkları göze çarpmaktadır.[60]

Özbek adı Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın belirttiğine göre, 1312-1340 yılları arasında hüküm süren Altın Ordu hanı Özbek Han'ın kendi halkına verdiği bir addır.[61] Özbek adının Altın Ordu hükümdarı, Özbek Han'dan geldiği en fazla taraftar bulan görüştür. Ebulgazi Bahadır Han, Özbek Han'dan önce tarihte Özbek adına rastlanmadığını belirtir.[62]

Özbek dili araştırmaları ve Özbek dili tarihi yazıları esas alındığında Özbek adı ve kullanımı kadim devirlerde olmasa bile Karahanlılar devri Karluk, Çiğil, Yağma boylarından şekillenerek 15. asır başlarında Özbek adı ve kullanımı yaygınlaşmıştır. Müstakil olarak Özbek kullanımı ise 20. yüzyıla rastlamaktadır. Bu zamana kadar Özbek adı veya dili Türk, Sart, Çağatay ve Özbek adlandırmaları altında süregelmiştir.[63]

Çağatay dili, Türk dilleri ailesinin Orta Asya grubuna mensuptur. Bu dil, 15. yüzyıl başından 20. yüzyılın başına kadar kullanılan bir edebî dildir. Günümüz Türk şiveleri arasında Özbekçe ve Yeni Uygurca, ona en yakın olanlarıdır. Karahanlılar veya Hakânîler (11.-13. yüzyıllar) ve Harezm (14. yüzyıl) edebî dillerinin devamı olarak Timurlular (1405-1506) idaresi altında gelişen bu Çağatay dili, özellikle Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinde klasik şeklini almıştır. Çağatayca'nın itibarı yüzyıllarca çok büyük olmuştur. Çağatayca, yalnız Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin diplomasi, edebiyat ve resmî devlet dili olarak değil, aynı zamanda 19. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa Rusya'sında yaşayan ve Oğuz grubu dışında kalan Müslüman

---

[60] Emek Üşenmez, *a.g.e.*, s. 52.
[61] Mustafa Volkan Coşkun, *a.g.e.*, s. 23.
[62] Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-2, Güneydoğu / Karluk Grubu*, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2014, s. 24.
[63] Emek Üşenmez, *a.g.e.* s. 53.

Türklerinin de edebî dili olarak kullanılmıştır. Rusların Buhara (1868), Hive (1873) ve Hokand (1876) işgallerinden sonra, Türkistan'da "Sart" adı altında kullanılan bu edebî Türk dili, aslında Çağatayca'nın mahallî Özbek dilinin etkisi altında az çok değişmiş bir şeklidir. Özbekistan'da şehirlerde konuşulan ağızlara dayanan Özbek edebî dili, 1921'de Çağatay edebî dilinin yerini almıştır.[64]

Özbekler, Modern Özbek edebî dilini 1930'lu yıllardan başlatmaktadırlar. Fakat bu kesin bir ifade değil genel bir görüştür. Çünkü Modern Özbek Türkçesinin oluşumunu belirleyen net bir şeylerden söz etmek zordur. Genel olarak 19. asrın sonları ile 20. asrın başları Modern Özbek Türkçesinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Ana hatları ile *Türk Dili* ifadesinin literatürden kaldırılıp yerine *Özbek Dili* tabirinin kullanılması 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarına rast gelmektedir. Bunda da âmil olan şey büyük ölçüde Türkistan'da bozulan siyasal birliktir. Karahanlıların ve Harezmşahların tarih sahnesinden silinmesi ve Büyük Selçuklular Batı'ya göçleri sonucu Moğolların Türkistan'a hâkim olmaları sadece siyasal yapıyı değil aynı zamanda kültürel yapıyı da değiştirmiştir.

Özbek Türkçesi tarih içinde Uygur, Arap, Kiril ve Latin alfabeleri ile yazılmış olup günümüzde Latin alfabesi ile yazılmaktadır. Fakat halkın büyük kısmı yeni alfabeye alışmış değildir. Özellikle eski nesil Latin yazısını okumakta zorlanmaktadır. Yeni alfabeye geçilmesine rağmen Kiril alfabesi etkisini büyük oranda devam ettirmektedir. Gazete, dergi, kitap gibi pek çok neşriyat Kiril baskılıdır.

0.2.2.5. Sözvarlığı

19. yüzyılın ikinci yarısı 20. yüzyıl başları, Özbek Türkçesi söz varlığı açısından önemli gelişmelerin olduğu bir dönemdir. Bu döneme kadar olan süreçte Özbek Türkçesindeki alıntı sözcükler kategorisini genel olarak Arapça ve Farsça sözcükler oluşturmaktaydı. Çarlık Rusya'sının Türkistan coğrafyasını işgal etmesiyle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusça ve Rusça aracılığı ile gelen batı kökenli sözcükler de Özbek Türkçesi söz varlığında yer almaya başlamıştır. Bu sözcükler aynı zamanda

---

[64] János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı, a.g.e.*, s. 9.

kendilerine has birtakım fonetik ve morfolojik özellikleri de beraberlerinde getirmişlerdir.[65]

Sözvarlığın temelini Türkçe kökenli sözcükler oluşturur. 19. yüzyıla dek Özbekçe, Arap ve Fars dillerinin büyük ölçüde etkisinde kalır. Bu yüzden Özbekçe'de çok sayıda Arapça ve Farsça sözcük bulunur. Sovyet devriminden sonra ulusal bilinçle bunların ayaklanmasına girişilir. Bir yandan dilin kendi yapım olanakları işletilir. Öte yandan ağızlardan alınan sözler yazı dilinde işlenir. Böylece dilin sözvarlığının, Türkçe kökenli sözcüklerle karşılanmasına gidilir. Nedir ki, bundan sonra Rusça ve batı dillerinden sözcükler girmeye başlar.[66]

19. yüzyılın ikinci yarısı 20. yüzyıl başları, Özbek Türklerinin tarihinde önemli siyasal gelişmelerin yaşandığı bir zaman aralığıdır. Bu dönemde, Çarlık Rusya'sı tarafından Türkistan toprakları işgal edilmiş ve 1917'deki Bolşevik ihtilali ile de farklı bir siyasi yapılanma ortaya çıkmıştır. Söz konusu bu siyasi yapılanma Özbek Türklerinin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında birtakım değişiklikleri ve yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Toplumların hayatında meydana gelen bu tip yenilik ve değişimlerin ilk izdüşümleri dil sahasında görülür. Çünkü sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik değişimlerle ilgili ortaya çıkan yeni düşünce ve duyguların ifadesi için yeni sözcükler, ibareler ve terimlere ihtiyaç duyulur. Dildeki morfolojik elementler vasıtasıyla yeni sözcükler türetme veya başka dillerden alıntı yapmak yoluyla söz konusu ihtiyaç karşılanabilir. Bu bağlamda 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyıl başlarına kadar olan süreçte Özbek Türkçesi söz varlığında da birtakım farklılaşmalar söz konusu olmaya başlamıştır. Bu döneme kadar olan süreçte Özbek Türkçesinde alıntı sözcükler kategorisini genel olarak Arapça ve Farsça kökenli sözcükler oluşturmaktaydı. Fakat, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusça ve Rusça aracılığı ile dile giren batı kökenli sözcükler de söz varlığında yer almaya başlamıştır. Bu durumu bir *sözcük istilası* olarak da değerlendirmek mümkündür. Fakat, Özbek bilim adamları tarafından yapılmış olan gerek Sovyet yönetimi gerekse 1990'dan sonraki dönemde bilimsel çalışmaların bir çoğunda ağız birliği edilmişçesine Rusça ve batı kökenli alıntı kelimelerin Özbek

---

[65] Faruk Tekin, "Özbek Türkçesi Söz Varlığına Bir Bakış (19. Yüzyılın İkinci Yarısı-20. Yüzyılın Başları)", *Turkish Studies, İnternational Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/7 Fall 2008,* s. 608.

[66] Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili,* 4. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 516-517.

Türkçesine girmesi, dilin gelişmesine ve söz varlığının zenginleşmesine olumlu yönde katkılar sağladığı şeklinde değerlendirilmiştir.

Rusça aracılığı ile batı dillerinden Özbek Türkçesine giren sözcük ve terimler sadece kök halinde değildirler. Bunlar arasında yapım eki görevindeki ekleri alarak gövde halinde gelenler de mevcuttur. (Rusça aracılığı ile dile giren batı kökenli alıntı sözcüklerdeki bu elementler Özbek Türkçesi gramer kitaplarında yapım ekleri kategorisine dâhil edilmişlerdir Bu eklerin Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli sözcüklere eklenmesi ise çok nadirdir. Bu da gösteriyor ki; Özbek Türkçesi söz konusu ekleri ayrı olarak değil, sözcüğün kendisiyle birlikte kopyalamaktadır.[67] 20. yüzyılın başlarından itibaren ve özellikle Bolşevik ihtilalinden sonra ise Rusça ve Rusça aracılığı ile gelen batı kökenli sözcüklerin Özbek Türkçesi söz varlığındaki sayılarında önemli artışlar olmuştur. Bu sözcükler kitap, gazete, dergi vb. kültürel ve sosyal alanlara ait vasıtalar aracılığı ile Özbek Türkçesine girmiştir.

Rus müşterek ve misyoneri Ostroumov, 1917 komünist ihtilâlinden önce yayımlamaya başladığı *Turkestanskaya Tuzemnaya Gazeta*'da (Türkistan Yerli Gazetesi) kullanıldığı ve "Sart dili" adını verdiği karışık dili yazı dili seviyesine yükseltmeye çalışıyordu. Niyetin farklı olduğunu anlayan bazı Özbek edip ve aydınlar (Çolpan, Batu, Elbek, Gulam Zaferi, Abdurrauf Fıtrat) *Çığatay Gürüngi* (Çağatay Birliği) kurarak Çağatay lehçesiyle yazmaya başladılar. Fakat Rusların sistemli ve ısrarlı baskıları, ilerleyen yıllarda sonuç vermiş ve "Farsçalaşmış Özbekçe" denilecek kadar karışık bir "Sart dili", bugünkü edebî Özbekçeyi doğurmuştur.[68]

0.2.2.6. Özbek Türkçesinin Ağızları

Bugünkü Özbek Türkçesini oluşturan şiveler etnolojik bakımından *Karluk, Kıpçak* ve *Oğuz* olmak üzere üç büyük lehçede birleştirilir. Özbek edebî dilinin teşekkülünde bu üç lehçe çatısı altında yer alan şivelerin iştirak etmesi tabii bir hâl olmakla birlikte, bunlardan hangisinin edebî dile daha çok temel teşkil ettiği hususunda dilciler arasında görüş birliği yoktur. Kaynakların genelinde bugünkü Özbek edebî dilinin dayandığı diyalekt olarak Karluk lehçesi, özellikle bu lehçenin Taşkent-Fergana şivelerinin iştirak ettiği gösterilmek- tedir. Ancak bazı dilciler (X. Daniyarov, B.

---

[67] Faruk Tekin, *a.g.e.*, s. 610-615

[68] Ceyhun Vedat Uygur, *Özbekçe*, 1. Baskı, Fakülte Kitabevi Yayınları, 2008, s. XI.

Toyçıbayev) edebî dilinin dayandığı diyalekt meselesine farklı bir görüşle yaklaşarak, bugünkü edebî dilin şekillenmesinde Kıpçak lehçelerine mensup şivelerin de aktif olarak katıldığını belirtirler.[69] Modern Özbek Türkçesinde Karluk-Kıpçak-Oğuz lehçelerinin hepsinden izler bulmak mümkündür. Fakat bunu tasnife tabi tutacak olursak ağırlığın Karluk lehçesinde olduğunu görmekteyiz. Zaten Özbek edebî dili temelde Fergana ağzına yani Karluk lehçesi esasına dayanır. Fakat son zamanlarda yapılan kasıtlı çalışmalarla Özbek Türkçesini Taşkent ağzına dayandırmayı başarmışlardır. Oysa Taşkent ağzı edebî olmaktan çok uzak ve Fergana ağzına göre son derece gayrı fasihtir.[70] Bu konuda Saadet Çağatay da şöyle demektedir: "dilin tarihî önemine vâkıf olan yazar ve şairler bu yüzyılın başından itibaren, kullandıkları dilin mümkün mertebe edebî sahip diğer Türk kavimlerinin dilinden ayrılmaması yolunu tutarak Taşkent dilini değil, âhenk kanununu muhafaza eden Kuzey Özbekçesini esas almışlardır. Son zamanlarda bazı ağızları birleştirerek Taşkent ağzını esas alan bir yazı dili meydana getirilmiştir."[71] Bugünkü Özbek edebî dilinin imla ve telaffuz kaidelerini, bunun yanı sıra fonetik sistemini, grametik dizilişini ve leksik terkibini standartlaştırmada esas itibarıyla Taşkent-Fergana şiveleri (Taşkent şivesi fonetik yönden; Fergana şivesi morfolojik yönden) temel alınmıştır. Ancak, bazı hâllerde bu şivelerin materyalleri edebî dil kaidelerine uygun gelmez; Kıpçak ve Oğuz lehçelerinin hususiyetleri de edebî dile yansımıştır.[72] Ahmet Buran'a göre de, Özbek Türkçesi 1929-30'dan 1937'ye kadar söyleyiş bakımından ünlü uyumunun korunduğu Kuzey Özbek ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı yönünden de Taşkent ağzına dayanmaktaydı. Ancak, 1937'den sonra yapılan değişiklik neticesinde yazı dili, İranlaşmış Taşkent ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı bakımından da Fergana vadisi ağzına dayandırılmıştır.

Özbek Türkçesinin şivelerini oluşturan Karluk, Kıpçak ve Oğuz lehçelerinin bölge dağılımı şu şekildedir:[73]

Karluk lehçesi **(Güneydoğu grubu):** Bu lehçe *Fergana* (Namangan, Andican-Şahrihan, Oş-Özgen, Margılan-Kokan diyalektlerini içine alır), *Taşkent* (Taşkent ve

---

[69] Hüseyin Yıldırım, *Özbek Türkçesi*, 2. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara, 2012, s. 1-2.
[70] Emek Üşenmez, *Modern Özbek Türkçesi*, 1. Baskı, Akademik Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 51.
[71] Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri-2 (Yaşayan Ağız ve Lehçeler)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972, s. 40.
[72] Hüseyin Yıldırım, *a.g.e.*, s. 2.
[73] Hüseyin Yıldırım, *a.g.e.*, s. 2-3.

Cizzah diyalektleri) ve *Karşı* (Karşı, Semerkant, Buhara diyalektleri) olmak üzere üç grubu kapsar. Bu lehçenin önemli fonetik ve morfolojik hususiyetleri:

- Kelime sonundaki /k/ sesi /y/ şeklinde söylenir: elak-elay, terak-teray gibi;

- /o/laşma vardır: aka-oka, Akram-Akrom, bahor-bohor, boramiz-boravuz;

- İlgi hâli eki yoktur ve onun yerine de yükleme hâli eki+ni kullanılır: ukamni(ng) daftari gibi.

***Kıpçak lehçesi* (Güneybatı grubu):** Bu lehçede Kazak, Kırgız, Karakalpak gibi Kıpçak grubunda yer alan Türk lehçeleri ile benzerlik gösteren şive ve diyalekt bulunur. Bu lehçenin önemli fonetik ve morfolojik özellikleri:

- /y/ yerine /j/ kullanılır: yo'l - jo'l, yo'q - jo'q;

- /g'/ yerine /v/ kullanılır: tog' - tov, sog' - sov;

- /k/, /q/ düşürülür: eshi(k), sari(q), quru(q) gibi.

***Oğuz lehçesi* (Kuzeybatı grubu):** Güney Harezm'in Ürgenç, Hazarasp, Hanka, Hive, Bağat, Şavat, Koşköpir ilçelerinde, Türkmenistan'ın Taşoğuz vilayetinin bir kısmında, Türkistan'ın Kazak, Sayram, Karabulak, İbata köy ahalisi, Oğuz lehçesini kullanır. Bu lehçenin önemli fonetik ve morfolojik özellikleri:

- Ünlüler kısa ve uzun söylenir: at (hayvan), aad (ad, isim);

- /t/ sesi /d/, /k/ sesi ise /g/ şeklinde söylenir: tog' - dog', keldi – geldi;

- /ning/ eki /ng/ şeklinde, /ga/ eki ise /a, na/ şeklinde söylenir: akamning – akaming, yorimga – yorima, qo'liga – alina gibi.

Ilse Laude Cirtautas'a göre; kuzeyde (Güney Kazakistan da dâhil olmak üzere) Kazak ve Kırgızcaya yakın Kıpçak Özbek ağızları, batıda ve güneybatıda komşu Türkmenlerle akraba Oğuz ağızları, ülkenin doğu ve orta bölgelerinde Hive ve Ürgenç'in dışındaki bütün büyük şehirlerde ise, Yeni Uygurca ile pek çok ortak özelliğe sahip "şehir şivesi" adı da verilen Özbek ağızları (Karluk bölümü) konuşulmaktadır. Cirtautas'ın dışında, Stefan Wurm, Gazi Âlim Yunusov, A. K. Borovkov, İ. İ. Zarubin, K. K. Yudahin, V. V. Reşetov, Ye. D. Polivanov gibi bilim adamları da, Özbekistan'da konuşulan ağızların tasniflerini yapmışlardır.[74]

---

[74] *Mustafa Volkan Coşkun, a.g.e.,* s. 28.

Mustafa Volkan Coşkun'un *Özbek Türkçesi Grameri* adlı kitabından yararlanarak bilim adamlarınca Özbekistan'da konuşulan ağızların tasniflerini aşağıda belirtiyoruz:[75]

Stefan Wurm, bugün Özbekistan'da konuşulan Türkçeyi dört ana ağza ayırır:[76]

1. Kıpçak Özbek Türkçesi

2. Kuzey Özbek Türkçesi

3. Güney Özbek Türkçesi

3.1. Farsçanın etkisi altında kalan ağızlar

3.1.1. Güneybatı grubu: Semerkand, Karşi, Katta-Kurgan, Buhara vs.

3.1.2. Kuzeydoğu Grubu: Taşkent, Ura-Tüba, Cizzah, Leninabad vs.

3.2. Yarı Farsça etkisi altında kalan ağızlar

3.2.1. Kırlık ağızları

3.2.2. Fergana Özbekçesi: Fergana-Andican, Hokand, Namangan

3.3. Namangan'daki ses dönüşmesi ağzı; Çimions vs.

4. Türkmenceleşmiş Özbek Türkçesi

3.3. Ilkan-Kara Bulak

3.4. Hive

Gazi Âlim Yunusov'a göre, Özbekistan ağızları üç bölüme ayrılır:

1. Özbek Kıpçak ağzı

1.1. Kırk ağzı

1.2. Celayir-Lakay ağzı

1.3. Kıpçak ağzı

1.4. Gürlan ağzı

2. Türk-Barlas ağzı

2.1. Sayram-Çimkent ağzı

2.2. Taşkent-Has ağzı

2.3. Andican ağzı

2.4. Namangan ağzı

---

[75] Mustafa Volkan Coşkun, *a.g.e.*, s. 28-30.

[76] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Stefan Wurm, *"Das Ozbekische ~ Özbekçe",* (Çev. Mehmet Akalın), Mehmet Akalın, *Dil Yazıları,* (Hazırlayan: Recep Toparlı), TDK Yayınları, Ankara, 2001, s. 383-384.

3. Hive-Ürgenç ağzı

3.1. Hive ağzı

3.2. Karluk ağzı

A. K. Borovkov, Özbekistan'daki ağızları dört bölüme ayırır:

1. Orta Özbek ağzı

1.1. Orta Özbekistan ağzı

1.1.1. Taşkent ağzı: Hanabad, Has, Takaçı, Yengiyol, Çinaz

1.1.2. Semerkand-Buhara ağızları

1.1.3. Fergana ağzı

1.2. Kuzey Özbek ağzı: Çimkent, Sayram, Cambul, Merki ve Güney Kazakistan'daki Özbek ağızları

2. Şeybânî Özbek ağzı: Semerkand, Kaşkaderya, Buhara, Surhanderya ve Ahangaran vadisi ağızları

3. Güney Harezm ağzı: Hanka, Şavat, Yengiarık, Gazavat, Şorahan

4. Diğer ağızlar:

4.1. Karabuluk, Ikan, Mankent

4.2. Namangan

İ. İ. Zarubin'e göre, Özbekistan ağızları dört bölüme ayrılır:

1. Hive

2. Fergana

3. Taşkent

4. Semerkand-Buhara

K. K. Yudahin, Özbekistan ağızlarını beş ana bölüme ayırır:

1. Taşkent

2. Fergana

3. Kıpçak

4. Hive (Hive-Oğuz)

5. Kuzey Özbek ağızları

V. V. Reşetov'a göre, Özbekistan ağızları üç bölüm halinde sınıflandırılır:

1. Karluk-Çigil-Uygur ağzı

1.1. Fergana grubu:

1.1.1. Namangan ağzı

1.1.2. Andican-Şehrihan ağzı

1.1.3. Oş-Özgan ağzı

1.1.4. Margilan-Kokan ağzı

1.2. Taşkent grubu:

1.2.1. Taşkent ağzı: Parkent, Pıskent, Karahıtay

1.2.2. Cizzah ağzı: Semerkand, Has; Kaşkaderya vadisindeki Polati, Molati, Bayterak ağızları

1.3. Karşı grubu:

1.3.1. Karşı ağzı: Kaşkaderya vadisindeki Karşı, Şehrisebiz, Kitap, Kakkabağ ağızları

1.3.2. Semerkand-Buhara ağzı: Semerkand, Buhara, Leninabad ve Fergana vadisindeki Kasan ağzı

1.4. Kuzey Özbek grubu:

1.4.1. Ikan-Karabuluk ağzı: Ikan, Karabuluk, Mankent ve Karamurt ağızları

1.4.2. Türkistan-Çimkent ağzı: Türkistan, Çimkent ve Sayram ağızları

2. Özbek Türkçesinin Kıpçak ağzı

3. Özbek Türkçesinin Oğuz ağzı

Ye. D. Polivanov, Özbekistan ağızlarını iki ana bölüme ayırır:[77]

1. İranlaşmış ağızlar: Taşkent, Kokan-Margilan, Andican-Şehrihan, Buhara, Semer- kand, Hocand, Örtepe ağızları

2. İranlaşmamış ağızlar: Fergana'nın sinharmonizmli köy ağızları, Özbek-Kıpçak C'levçi (c'li) ağızları.

Talat Tekin, Özbek lehçelerini şöyle sınıflandırmaktadır:[78]

1. Özbekçenin Harezm-Kıpçak diyalektleri

[77] J. Umarov, *O'zbek Dialektologiyasi Fanidan O'quv Qollanma*, Mukimî Pedagoji Enstitüsü, Kokan, 2008, s. 18-19.

[78] Talat Tekin, *Makaleler 3, Çağdaş Türk Dilleri*, (Hazırlayanlar: Emine Yılmaz ve Nurettin Demir), TDK Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2013, s. 400-401.

2. Özbekçenin Harezm-Oğuz diyalektleri

3. Asıl Özbek diyalektleri

3.1. Kuzey Özbek diyalektleri (ünlü uyumu tam)

3.2. Güney Özbek diyalektleri (İranize diyalektler)

3.2.1. Yarı İranize diyalektler

3.2.2. Tam İranize olmuş diyalektler, (bu diyalektlerde *ö, ü* ve *ı* kaybolmuştur).

Ertuğrul Yaman'a göre, Özbek Türkçesinin ağızlarını üç grup halinde tasnif etmek mümkündür:[79]

1. Y'levçi (y'li) ağızlar (Karluk grubu): Fergana vadisi, Taşkent, Semerkand (şehir), Karşı, Şehrisebz, Kitab (şehir içleri), Buhara, Sirderya...

2. C'levçi (c'li) ağızlar (Kıpçak grubu): Karakalpakistan Cumhuriyeti, Kaşkaderya, Surhenderya, Taşkent (kısmen), Semerkand, Cizzah, Nevai, Buhara (az). Genellikle, sayılan şehirlerin merkezi dışındakiler...

3. Oğuz grubu: Harezm, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin Harezm'e yakın bölgeleri ve Türkmenistan'ın Toşoğuz bölgesindeki Özbek Türkleri.

Ahmet Buran'ın belirttiğine göre, Özbek Türkçesi 1929-30'dan 1937'ye kadar söyleyiş bakımından ünlü uyumunun korunduğu Kuzey Özbek ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı yönünden de Taşkent ağzına dayanmaktaydı. Ancak, 1937'den sonra yapılan değişiklik neticesinde yazı dili, İranlaşmış Taşkent ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı bakımından da Fergana vadisi ağzına dayandırılmıştır.[80]

Özbek Türkçesinin ağızları Levent Doğan'ın *Çağdaş Türk Lehçeleri* adlı eserinde ise kısa bir şekilde şöyle belirlenmiştir:

1. Klasik bir Kazak ağzı olan Kıpçak Özbek Türkçesi;

2. Kazakistan'ın Güneyindeki Özbeklerce konuşulan Kuzey Özbek Türkçesi;

3. Farsçadan etkilenmiş ağızların oluşturduğu Güney Özbek Türkçesi;

4. Karabulak ve Hive'de konuşulan Oğuz Türkçesi.[81]

---

[79] Ertuğrul Yaman, *Özbek Türkçesinde Edatlar (Kaynakları, Ses ve Şekil Özellikleri)*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005, s. 8.

[80] Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, 9. Baskı, Akçağ yayınları, Ankara, 2013, s. 154.

[81] Levent Doğan, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, 3. Baskı, Paradigma Akademi Yayınları, Eylül 2015, s. 413.

0.2.3. YENİ UYGUR TÜRKÇESİ

0.2.3.1. Uygur Türklerinin Tarihi

Bugünkü Uygur Türkleri başta Doğu Türkistan (Çinlilerin verdiği ad ile "Sinkiang- Uygur Muhtar Bölgesi") ve Kazakistan olmak üzere Kırgızistan, Özbekistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'da yaşamaktadırlar.[82] Türklerin en eski yerleşme alanlarından biri olan ve Türk kültürünün en zengin yadigârlarını barındıran Doğu Türkistan, Makedonyalı İskender'in MÖ 326'da mağlup edilmesinden sonra MÖ 300 yıllarından itibaren Türk birliğini kurma çabaları içine giren Hun Devleti'ne bağlanır.[83] Hun Devleti'nin bocalama devresinde Kuzeydoğu Asya'nın ücra köşelerinden sayılan Selenga nehrinin batısından Yenisey nehrinin başına kadar uzanan sahaya yerleşmiş olan Uygurlar, 6. yüzyılda Juan-Juan'larla savaşarak güneyde kendilerine küçük bir devlet kurmuşlardır. Fakat yarım asırlık bir ömürden sonra, elde edilen başarı kaybolunca, tekrar göç etme külfetine katlanmaya mecbur olmuşlardır. Devletle beraber Uygur birliği ve toplum hayatı da, ister istemez ağır sarsıntılara uğramıştır. 606 tarihinde Göktürk Devleti tabiyetine giren Uygurlar, nispeten daha emin şartlar altında yeni ve daha mütekâmil bir birlik kurma teşebbüsüne girişmişlerdir. Bu hazırlık devresi 745 tarihindeki Kağanlığın sükûtu ile Uygur Hanlığının kuruluşuna kadar devam etmiştir.[84] Göktürk Kağanlığı'nın devamı durumunda olan Uygur Kağanlığı, 839 yılında yaşanan açlık ve kıtlık ve 840 yılında Kırgızların Uygur başkentine saldırısı neticesinde başkent harap olmuştur; Uygurlar katliamdan geçirilmiş, ölümden kurtulanlar dört bir tarafa dağılmışlardır. Uygur Kağanlığı'nın sonu olan bu hadise Göç Destanı'nın doğmasına sebep olacak kadar millet hayatında etkili olmuştur.[85] Bu saldırının ardından gelen yenilgiden sonra Uygurlar kitleler hâlinde Güney'e ve Batı'ya göç ederek yurtlarını terk ederler. Bir kısmı Çinlilere, bir kısmı Karluklara karışır. Diğer bir kısmı da Çin'in Kansu eyaletine yerleşir. En büyük grup ise Tarım Havzası'na yerleşerek burada Hoço-Uygur Devletini kurarlar.[86]

---

[82] Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2015, s. 1.

[83] Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, 9. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, s. 192.

[84] Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, 4. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, Ocak 2001, s. 149.

[85] Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi,* Akçağ Yayınları, 14. Baskı, Ankara, 2014, s. 222.

[86] Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, *a.g.e.*, s. 192.

Doğu Türkistan daha sonraları Moğol ayaklanma ve yayılmasının çemberinden geçecektir. 1209 yılında Kuzey Çin üzerine yürüyen Cengiz Han bu bölgeden kendisine asker katıp yoluna devam eder. Ülke 1227'den sonra Cengiz oğullarından Çağataylara bağlanır. Çeşitli siyasal olayalar sonunda 15-16. yüzyıllarda bölgenin bir bölümü Moğollar, bir bölümü Çinliler tarafından yönetilir. Topraklar Kaşgar, Yarkent, Yeni Hisar, Hoten, Aksu, Kuçar illeri çevresinde yönetim birimlerine ayrılır. Halk birleştirici bir ulus adı yerine, günümüzde de kullanılan *Kaşgarlı, Yarkentli* gibi kent adlarıyla alınır. 16. Yüzyılda Hokand Hanlığı'ndan kopup gelen bir bölüm Özbek de buralara yerleşir. 1759'da Doğu Türkistan, Çin saldırısına uğrar. 17. Yüzyıl sonunda bölgenin denetimi Çinlilerin elindedir. Daha sonra, son 100 yıl içinde yapılan irili ufaklı 400 ayaklanma kanlı biçimde bastırılmıştır. Doğu Türkistan'ın özgürlük savaşçısı Yakup Bey, 1870'te başkent Kaşgar olmak üzere Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurar. Gerçekte devletin bağımsızlığı Çin ile Rusya arasındaki yarışmaya dayanır. Nitekim, bir süre sonra Çin ile Rusya anlaşıp Yakup Bey devletini ortadan kaldırırlar. Böylece devlet ancak 17 yıl bağımsız kalabilmiştir. 1877 yılında Çin, Doğu Türkistan'ı tutacak ve "yeni sömürge" anlamında *Sinkiang* adını verip yönetecektir.[87] 1917-1927 yıllarında Doğu Türkistan, Çin ile Rusya arasında yine ekonomik ve politik etkinlik alanı olarak tartışma konusu olur. 1933 Ağustosunda Doğu Türkistan'ın bir bölümünden (Kaşgar kesimi) Çin güçleri çekilmek durumunda kalır. Bölgede Türk yönetimi kurulur ve Hoca Niyazi Hacı cumhurbaşkanı olur. 15 Şubat 1934'te Cumhurbaşkanı Niyazi Hoca, Çin'e karşı, Sovyet korunmasını istemek durumunda kalır. 2. Dünya Savaşı'nın zor yıllarında Sovyetler Birliği kendi başının kaygısına düşer. O ortam içinde 1942 yılında Doğu Türkistan Sovyet egemenliğinden de sıyrılır. Ancak 1943'te milliyetçi Çin güçleri Doğu Türkistan'ı tutarlar. 1949 yılında ise onların yerini kızıl Çin güçleri alacaktır.[88] Doğu Türkistan 1955'te Sinkiang-Uygur Özerk Bölgesi adıyla Çin'e bağlı bir bölge hâline getirilmiştir.

Bugün Doğu Türkistan'da Çin'e bağlı olarak yaşayan Uygur Türkleri siyasi baskı, ekonomik sömürü, kültürel eritme, ekolojik tahribat ve ırkî aşağılamaya maruz kalmaktadır. Çin yönetimine karşı yapılan her direniş kanlı bir şekilde bastırılmakta ve Uygur Türkleri tedricî bir Çinlileştirme siyasetine maruz kalmaktadırlar.[89]

---

[87] Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili,* 4. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 545.
[88] Fuat Bozkurt, *a.g.e.*, s. 545-546.
[89] Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, *a.g.e.*, s. 193.

0.2.3.2. Uygur Adı

Uygur etnik adı, Bilge Kağan yazıtında ilk defa 716 yılındaki olaylar sırasında, Uygur İlteberi'nin ismi vasıtasıyla zikredilmiştir.[90] Bilge Kağan yazıtından başka, Uygur adına, Karabalgasun, Şine Usu, Tez II, Suci, İyme ve Şivet-Ulan yazıtlarında da rastlanmaktadır. Çin kaynaklarında Uygur adı; *Hui-hu, Hui-ho, Hoei-ho, Wei-ho, Wei-wu* gibi şekillerde geçmektedir. Ayrıca, 1283 numaralı Pelliot yazmaları içerisinde, 787-843 yılları arasında, Tibet'e giden beş Uygur elçisinin raporları münasebetiyle, Uygur adı Tibetçe *Ho-yo-hor* şeklinde transkribe edilmiştir. Bütün bu değişik yazılışlar, Uygur adını karşılamaktadır.[91] Uygur adı, 744-840 yılları arasında yüz yıla yakın bir süre hüküm sürmüş olan Uygur Devleti döneminde bir devlet adı hâline gelmiştir.

Uygur adının anlamı ve etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lûgati't-Türk eserine göre; Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk Hakanı ona dört bin kişi göndermiş; tulgalarına takılan kanatlar şahin kanatları imiş. Bunlar öne ok attıkları gibi arkaya da ok atarlarmış. Zülkarneyn bunların okçuluk ve savaşçılıktaki yetenek ve kabiliyetlerine şaşa kalmış ve "inan ḫozḫorend" (bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar; çünkü bunların elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlayıp yiyebilirler; kısacası, "kendi kedine yeter") demek istemiş ve bu vilâyete "ḫozḫor" adı verilmiş. Sonraları "ḫoz" kelimesindeki *ḫ* harfi *elif* harfine, *z* harfi *i/y* harfine; "ḫor" kelimesindeki *ḫ* harfi *ġ* harfine çevrilmiştir.[92] Böylece, Kaşgarlı Mahmud, "ḫozḫor" kelimesinin "Uygur"a dönüştüğünü anlatmaktadır.

Rıza Nur, Uygur kelimesinin anlamını şu şekilde vermektedir: "Uygur", Türkçede yapışır, uyar anlamındadır. Nitekim süt, yoğurt yapılınca Çağatayca'da "süt uyundu" derler.[93] Demek "Uygur" kelimesi "*birleyici, birleşen, uyuşan*" anlamındadır.

Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk'te Uygur adının, bunlara Oğuz Kağan tarafından verildiğini ve kelimenin "itaat edici" anlamında olup, "uy-" kökünden geldiğini belirtmiştir. Radloff, Kutadgu Bilig için yazdığı ön sözde, bir rivayete dayanarak, Uygur kelimesinin "birleşenler", "işbirliği yapanlar" anlamını taşıdığını

---

[90] Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1997, s. 11.

[91] Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-2, Güneydoğu / Karluk Grubu*, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2014, s. 96.

[92] Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgati't Türk Tercümesi*, (Çev. Besim Atalay), c. I, TDK Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 2013, s. 111-113.

[93] Sultan Mahmut Kaşgarlı, "Modern Uygur Türkçesinde Fiiller", Doktora Tezi, İstanbul, 1991, s. VI.

söylemektedir. Sultan Mahmut Kaşgarlı da Radloff ve Rıza Nur'un görüşlerini benimseyerek, kelimenin "birleşen, birleşici, uyuşan" anlamlarına geldiğini söylemektedir. Bu görüşlerden başka, Bacot'a göre, kelime "şahin gibi hızlı hücum eden, orman halkı" anlamındadır. Nemeth de kelimenin "takip etmek"ten türemiş olduğunu belirtmektedir. Uygur kelimesinin genellikle, *Uy-gur* şeklinde geliştiği, "akraba, müttefik" anlamlarını taşıdığı kabul edilmektedir. Hamilton'a göre, On Uygur adı da "On Müttefik" demektir.[94]

Çin'deki Türk Tabgaç hanedanlığı sırasında Uygurlar *Kao-che* adıyla anılmışlardır ve daha sonra da 5. yüzyılın ikinci yarısından sonra Tölöslerin bir kabilesi olarak geçmektedirler. Bununla beraber İslam coğrafyacıları, Tokuz-Oğuzlarla Uygurları eş tutmuşlardır. Karabalgasun yazıtı Çince yüzünde Uygurların dokuz aileden meydana gelmiş oldukları zikredilmiş, fakat bunların adları tek tek sayılmamıştır.[95]

Uygur adının siyasî bir addan daha ziyade, kabile ve bölge adı olarak kullanıldığı yolunda görüşler vardır. Kök Türkçe kitabeleri ve Çin kaynaklarına göre, Uygurların tarih sahnesine çıktıkları ilk yurdun, Selenge Nehri'nin doğu kısımları olduğu görülmektedir.[96]

0.2.3.3. Yeni Uygur Türkçesinin Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri

Yeni Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi gibi, Çağatay yazı dilinin bir devamıdır.[97] Yeni Uygur Türkçesi eski Uygur Türkçesi ile 15. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına kadar devam edegelen Çağatay Türkçesinin tarihî gelişmesi sonucunda 20. yüzyılın başlarından itibaren şekillenmeye başlamıştır. Uygur Türkçesi Güneydoğu grubu lehçesi içinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu saha içinde gelişen yazı dilinin gelişen bir koludur.[98] Bu gruba Uygurca kökünden gelme Batı Çin'deki Sarı Uygurca gibi birkaç münferit gurup da girer.[99] Bilim çevrelerinde geniş bir ad ile *Doğu Türkçesi* diye anılan bu Türkçe, Doğu ve Batı Türkistan'da konuşulan (Kıpçakça ve Türkmence dışında) Yeni Uygurca, Tarançi ve Özbekçeyi kapsar.[100] Radloff, 1882 yılında Doğu Türkçesine

---

[94] Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, 9. Baskı, Akçağ yayınları, Ankara, 2013, s. 191.
[95] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s. 13-14.
[96] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s. 14.
[97] Talat Tekin ve Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri-Giriş,* Yıldız Dil ve Edebiyat 2, İstanbul, 2003, s. 136.
[98] Sultan Mahmut Kaşgarlı, *a.g.e.*, s. V, XI.
[99] Mehmet Akalın, *Tarihî Türk Şiveleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1979, s. 6.
[100] Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili,* 4. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 546.

Orta Asya Lehçeleri adını vermiş, bu dilin Tarançi, Hami, Aksu, Kaşgar, Yarkent ve Çağatay bölgelerinde konuşulduğunu belirtmiştir. Yüzyıllar boyunca çok geniş sahaya yayılarak Uygur, Karahanlı ve Çağatay devletlerinin dili olan, türlü kültürel ve tarihî devirleri yaşayarak günümüze kadar gelmiş olan bu dil, Türk yazı dilinin en büyük dalının devamını oluşturmaktadır. Bazı mahallî adlarla ayırt edilmek istense dahi, bu adlar bu büyük dil için değil, sadece konuşulan sahalar için verilmiş yer adlarından başka bir şey olamaz. Geçen yüzyılın ortalarından beri Doğu Türkçesi ile ilgilenen doğu bilimcileri de *Türkî, Çağatayca, Doğu Türkçesi* gibi türlü adlarla araştırmalarda bulunmuşlardır.[101] Bu adlar daha çok Doğu Türkistan dilini belirtmek için kullanılmıştır. Öte yandan Batı Türkistan halkı halen eski edebiyatın dilini devam ettirdiklerinden kendilerini Özbeklerin devamı saymakta, yabancıların kullandıkları *Sart* sözünü hakaret sayarak *Özbekçe* ve *Özbek* sözlerini benimsemişlerdir.

Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi ile birlikte Bengütaş dönemi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemleri olmak üzere çok uzun bir tarihî yazı dilleri tecrübesine dayanmaktadır. Günümüz Uygur Türkçesinin söz varlığının esasını Türkçe kelimeler oluşturmaktadır. Eski dönemlerde Sanskritçe, Eski Çince ve Moğolca'dan da kelimeler almış olan bu lehçede, Çağatay edebî dilinin mirası olarak çok sayıda Arapça (%20) ve Farsça (%7-8) kelime de yer almaktadır.[102] Bunun dışında daha yakın zamanlarda olmak üzere Rusça'dan ve çok az da olsa özellikle karşılığını bulamadığı askerî terimler, rütbe, unvan ve bilimsel kelimeler Çince'den Uygur Türkçesine girmiştir. Yine Özbek, Kırgız ve Kazak Türkçesi karakterli kelimelerin de söz varlığında yer bulduğu görünmektedir.

1930 yıllarına kadar Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanan Uygur Türkleri, bu tarihten sonra Urumçi ağzını esas alan "Merkezî ağız grubu"nu, edebî dillerinin üzerine oturtmuşlardır. Bu grup Urumçi merkez olmak üzere Kaşgar, Konaşehir, Yenişehir, Artuş, Aksu, Kuçar, Korla, Bay, Turfan, Piçan, Kumul ve Gulca gibi Uygur Türklerinin % 80'ini barındıran yirmiden fazla vilayet ve nahiyenin ağızlarından oluşmaktadır. Ana hatlarıyla üç gruba ayrılan Uygur Türkçesinin ağızlarından ikisi Hoten ile Lobnor grubu ağızlarıdır. Hoten grubu, Doğu Türkistan'ın güneybatısındaki Hoten vilayetine bağlı bölgelerde yaşayan, yaklaşık yarım milyon kişinin ağzını

[101] Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri-2 (Yaşayan Ağız ve Lehçeler)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972, s. 52.
[102] Levent Doğan, *Uygur Türkçesi Grameri*, 1. Baskı, Parafiks Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 2.

içerir.[103] Lobnor grubu ise, Tarım nehrinin etrafında yaşayan ve Lobnor ahalisinin çoğunluğunu oluşturan "Kara Koşunlular" tarafından konuşulur. Lobnor grubu Uygur Türkçesinin yanında Kırgız Türkçesinin özelliklerini da taşımaktadır.

Yeni Uygur Türkçesi, bugünün Doğu Türkistan'ın dilidir. 1921 yılında Taşkent'te oturan Doğu Türkistanlılar halk adı olarak "Uygur" adını kullanmaya karar vermişlerdir. O günden itibaren bu ad yayılmış ve resmî dilde mahallî tabirler olan *Kaşkarlık* "Kaşgarlı", *Turpanlık* "Turfanlı", *Aksulık* "Aksulu" gibi sadece şahıs belirten adlandırma azalmıştır.[104] "Uygur" adını, 1934'te Doğu Türkistan Hükümeti de umumî isim olarak kabul etmiştir. 1955'te Sinkiang veya Şincaŋ Uygur Muhtar Bölgesi'nin kurulmasıyla da "Uygur" ismi resmiyet kazanmıştır. Uygur Türkçesi, edebî dil olarak Çağatay Türkçesinin devamıdır.[105] Uygur Türkleri, 1930'lu yıllara kadar Çağatay Türkçesini kullanmıştır. Bu tarihten sonra Urumçi ağzını merkez kabul eden Kaşgar, Aksu, Turfan ve İli vilayetlerinin ağızlarıyla birlikte Uygur Türklerinin tamamına yakınının dilini içine alan "merkezî şive"yi edebî dil haline getirmişlerdir.

Uygurlar, İslamiyet'ten önce kendilerine özgü Uygur alfabesini, İslamiyet'ten sonra ise Arap alfabesini kullanmışlardır. 10. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar tek başına Doğu Türkistan'da kullanılan bu alfabede, Kaşgarlı Mahmud'un Türk alfabesi dediği Uygur alfabesinin imlâ özellikleri dikkate alınmıştır. 1936 ve 1954 yılları arasında alfabeye zaman zaman çeşitli ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır. Türkçede bulunmayan bazı işaretler kaldırılmış veya bazı sesleri karşılamak üzere eklemeler yapılmış, bu yolla da yazıda kolaylıklar sağlanmaya çalışılmıştır.[106] Doğu Türkistan'daki Uygurlar, çoğunlukla Arap alfabesini kullanmakla beraber zaman zaman değişen dil ve alfabe politikaları neticesinde Kiril ve Latin alfabelerini de kullanmışlardır. 1955 yılında, Şincaŋ Uygur Muhtar Bölgesinin kurulmasında bir yıl sonra, Urumçi'de düzenlenen bir konferansta Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurların, diğer Kazak, Kırgız, Tatar ve Özbekler gibi on yıllık bir süreyle Kiril alfabesini kullanmaları kararı alınır. Bu alfabe 32 harften oluşmaktadır ve ancak üç yıl kullanılmıştır. 1965'te ise, bu defa 1957'lerden beri hazırlıkları yapılıp görüşülen *pin-yin* adlı Çin yazısının Latinleştirilmesine dayanan ve 33 harften oluşan Uygur-Latin

---

[103] Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, 9. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, s. 193.
[104] Saadet Çağatay, *a.g.e.*, s. 52.
[105] Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2015, s. 1.
[106] Levent Doğan, *a.g.e.*, s. 2.

alfabesi, Çin Halk Cumhuriyeti devlet konseyinde kabul edilir. 1974'te de bu alfabeye, Çinceden alıntı kelimelerin orijinal imlasının korunması amacıyla bazı yeni işaretler eklenmiştir. Gunnar Jarring, konu ile ilgili makalesinde, bu alfabenin bazı yönlerini eleştirmektedir.[107] Bütün bu değişikliklere rağmen, Uygur halkı, yüzyıllardır kullandığı Arap alfabesin bırakmamış ve bu deneyim de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine, 1983'te Urumçi'de oluşturulan Dil Yazı Hizmeti Komitesi tarafından, Uygurların daha önce kullandıkları Arap alfabesi üzerinde değişiklikler yapılarak tekrar Uygur-Arap alfabesi kabul edilir.

0.2.3.4. Yeni Uygur Türkçesinin Ağızları

20. yüzyıla kadar Çağatay Türkçesine bağlı kalan Uygur Türkleri, 1930'lu yıllardan başlayarak Urumçi ağzını esas alan "Merkezî ağız grubu"nu edebî dillerine temel teşkil etmişlerdir.[108] Merkezî ağız Urumçi merkez olmak üzere Kaşgar, Konaşehir, Yenişehir, Yarkent, Kargılık, Mekit, Yenihisar, Artuş, Aksu, Kuçar, Korlabey, Turfan, Piçan, Kumul ve Gulca gibi Uygur Türklerinin % 80'ini barındıran yirmiden fazla vilayet ve nahiyenin ağızlarından oluşmaktadır.[109]

Bugünkü Uygur ağızları; merkezî ağız, Lobnor ağzı ve Hoten ağzı olmak üzere üç ağza ayrılmaktadır. Lobnor ve Hoten ağızları, ses ve kelime olarak, ortak edebî ağızdan ayrı özelliklere sahiptirler. Merkezî ağız ise ortak edebî dilden pek farklı değildir. Bu yüzden Yeni Uygur Türkçesinin merkezî ağzı olarak kabul edilmiştir.[110]

Uygur Türkçesinin ağızlarının özellikleri:

Merkezî Ağız: Urumçi, İli (Gulca), Kumul, Turfan, Kaşgar ve Aksu bölgelerinde konuşulan ağızdır. Bu ağız, Urumçi şehri merkez olmak üzere Kaşgar, Yarkent, Artuş, Aksu, Kuçar, Korla, Bay, Turfan, Piçan, Kumul ve Gulca gibi geniş bir alanda konuşulan ağızdır. Bu ağzı konuşanlar bütün Uygur Türklerinin % 80'ini oluşturmaktadır. Bundan başka bu ağız ile edebî yazı dili arasındaki fark "Lobnor", "Hoten" ağızlarında olduğu gibi fazla değildir. Bu ağzın merkez şehri olan Urumçi, Doğu Türkistan'ın (Uygur Özerk Bölgesi) başkentidir. Kaşgar ise tarihte önemli bir yeri

---

[107] Habibe Yazıcı Ersoy, "Yeni Uygur Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri,* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s. 360.

[108] Rıdvan Öztürk, *"Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil"*, Gazi Üniversitesi Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 1992, s. 12.

[109] Habibe Yazıcı Ersoy, *a.g.e.*, s. 362.

[110] Kenan Yavan, "Küçük Yeni Uygur Türkçesi Grameri", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Bölümü Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Mehmet Akalın, İstanbul, 1989, s. 15.

olan ilk Türk-İslam devleti Karahanlıların başkentidir. Turfan bilindiği gibi İdikut Uygur devletinin başkenti idi. Bu sebeplerden dolayı bu ağız Yeni Uygur Türk dilinin merkezî ağzı olmuştur ve Yeni Uygur Yazı dili bu merkezi ağız esaslarına göre şekillenmiştir. [111] Diğer ağızlarla olan farkları; Kaşgar yerli ağzında bazı kelime başlarındaki "y" sesi ile ilk hece sonundaki bazı "r"ler, "j" sesine dönüşür. Örneğin, edebî dildeki *yiraq, yip, girde, bir* kelimeleri Kaşgar ağzında *jiraq* (uzak), *jip* (ip), *gijde* (bir tür ekmek), *bij* (bir) olur. Bazı kelimelerde "u-ü" sesleri "a-e" olur. Örneğin, Edebî dildeki *otun, oyun, oğul, ötük* kelimeleri Kaşgar ağzında *otan* (odun), *oyan* (oyun), *oğal* (oğul), *ötek* (çizme) olur.[112] Edebî dilde birçok kelimelerin ilk ve ikinci hecesindeki "v" sesi, Kumul, Turfan yerli ağızlarında "g" olur. Örneğin, Edebî dildeki *aval, halva, veda, veten* kelimeleri Kumul-Turfan ağızlarında *agal* (evvel), *halga* (helva), *geda* (vade), *göten* (vatan), vb.

Lobnor Ağzı: Lobnor ağzı Doğu Türkistan'ın güney bölgesindeki Tarım nehrinin orta ve aşağı kıyılarında yerleşen kendilerini 'Kara Koşunluklar' diye adlandıran Uygurların mahallî ağzıdır.[113]

Uygur Türkçesinin yanı sıra Kırgız Türkçesi özelliklerini yansıtan Lobnor ağzının, aynı zamanda Moğolistan'da yaşayan ve Uygurlara yakınlıkları bilinen iki bin kadar Hoton'un ağzı ile Çin'in Gansu bölgesinde yaşayan Sarı Uygurların ağızlarıyla bir takım benzerlikler de bulunmaktadır.[114]

N. M. Prjevalski, S. E. Malov, E. R. Tenişev ve M. Osmanov, Lobnor ağzı üzerine en kapsamlı çalışmaları yapan bilim adamları arasında ilk sıraları almaktadır. Türkoloji alanında Lobnor ağzı üzerine ilk araştırma yapan ünlü Rus Türkolog S. E. Malov, 1927 yılında "*İzuçeniye jivıh turetskih nareçiy Zapadnogo Kitaya*" adlı eserinde pek çok belirgin özelliklere dayanarak, Lobnor ağzının birbirine oldukça yakın olan Doğu Türkistan ağızları arasında özel bir yere sahip olduğuna değinir. S. E. Malov, Frunze'de 1956 yılında yayınlanan *Lobnorskiy Yazık* "Lobnor ağzı" adlı eserinin ön sözünde Lobnor ağzının Kırgız Türkçesi unsurlarını ihtiva ettiğini ve onun geçmiş dönemlerdeki eski Kırgızların eski dili olduğunu dile getirmiştir. Diğer taraftan S. E. Malov, Lobnor ağzının 5.-9. yüzyıla ait Kırgızların Yenisey Yazıtları'ndaki dili olan ve literatürde "eski

---

[111] Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, Orkun Yayınları, İstanbul, 1992, s. 26.
[112] Kenan Yavan, *a.g.e.*, s. 15-16.
[113] Sultan Mahmut Kaşgarlı, *a.g.e.*, s. 27.
[114] Minara Aliyeva, *Lobnor Ağzı*, TDK Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2013, s. 27.

Kırgız dili" olarak adlandırılan dile az benzediğini de belirtmiştir. Malov, elde ettiği tüm sonuçlara dayanarak, coğrafi açıdan Lobnor ağzının etnik olarak Kırgız Türkçesinin ağzı olduğu düşüncesindedir. Malov'a göre, Sibirya'da yaşayan Türk halklarının ağızlarında görülen büyük asimilasyon özellikleri Lobnor ağzında da görülür. Malov, Lobnor ağzının Sarı Uygurlarla bir takım ortak özelliklere sahip olduğunu da dile getirir. Sonunda Malov eserin giriş bölümünde Uygurların bir zamanlar Kırgızlara çok yakın olduklarını dile getirir. Ü. Asanaliyev, Lobnor ağzının hem Uygur Türkçesinin hem de Kırgız Türkçesinin özelliklerini taşıdığını dile getirir. M. Osmanov, Lobnor ağzının Uygur Türkçesinin ayrı bir ağzı olduğundan söz eder. Lobnor ağzını standart Uygur Türkçesini zenginleştirerek Türkoloji alanına zengin malzemeler sunan bir ağız olarak gören M. Osmanov, bu ağızla ilgili yapılan çalışmalara da değinirken öncellikle Malov'un 1956-1957 yılları arasındaki çalışmalarından ve daha sonra Çin'de yapılan bir takım çalışmalardan söz eder. M. Osmanov, 1960'lı yıllarda yapmış olduğu çalışmalara dayanarak Lobnorluların birçok kabileden asimile edilerek oluşmuş bir topluluk olduğundan söz eder.[115] Böylelikle Lobnor ağzının Kırgız Türkçesinin bir ağzı olduğu görüşüne sahip olan Malov'u ve Malov'un bu görüşüne katılan E. R. Tenişev'i çürütmeye çalışır. M. Osmanov, görüşü savunmak için de Lobnorluların kendi aralarında boylara ayrıldığını, bunların bir kısmının kendilerini Karakoşun, Roçen ilçesinin doğusundakilerin ise *Kara Korçin* olarak adlandırdıklarını söyler. *Yanlar*'ın Turfan, Pişan, Kumul gibi yerlerden geldiklerini dile getirir. Son olarak kalmaklardan bahsederken de onların Moğolların torunları olduklarını açıklar.

E. R. Tenişev, 1956 yılında Uygur Özerk Bölgesi'nde Uygur ağızları üzerine derlediği malzemeleri esas alarak, Lobnor ağzının belirgin özelliklerinden hareketle bu ağzın kuzey ağızlarına göre edebî dilden daha uzak olduğunu göstermiştir. N. A. Baskakov'un tasnifinde de Lobnor ağzı, Uygur Türkçesinin bir ağzı olarak değerlendirilmiştir.[116] Bu gruba yalnızca Lobnor ağzı girmekte ve diğer ağızlardan farklı olarak gösterilmektedir.

N. A. Baskakov'un tasnifinde Lobnor ağzının karakteristik özellikleri belirtilirken, şu verilere yer verilir: **a)** *l ~ d ~ t ~ z* sesinin yapısındaki ve kökteki ünsüzlerle uyuşması: *ḳızzar < ḳızlar*, Kırgız Türkçesi: *ḳızdar* "kızlar"; *taştap < taşlap,* Kırgız Türkçesi: *taştap* "bırakıp, atıp, terk edip"; **b)** *m ~ b ~p* seslerinin uyuşması:

[115] Minara Aliyeva, *a.g.e.*, s. 28-31.
[116] Minara Aliyeva, *a.g.e.*, s. 27-28.

baspadı < *basmadı*, Kırgız Türkçesi: *baspadı* "basmadı"; **c)** gerileyici asimilasyonun mevcut oluşu; *ts* > *ss: unussa* < *unutsa*, Kırgız Türkçesi: *unutsa* vb.[117]

Bu ağız, kelimenin birinci ve ikinci hecelerindeki /a/ ve /e/ seslerinin daralması, kelimenin birinci hecesindeki /o/ ve /u/ seslerinin, sonraki hecelerdeki ünlülere olan dudaklaştırma etkisinin ve ayrıca asimilasyonunun güçlü olması gibi özellikleri ile Yeni Uygurcanın edebî dilinden biraz farklıdır.[118] Bu bakımdan Lobnor ağzı, diğer Türk lehçelerine, özellikle Kırgızcaya daha yakındır.

Hoten Ağzı: Doğu Türkistan'ın güney batısındaki Hoten, Niye, Çiriye, Kiriye, Lop, Guma nahiyelerinin yerli ağızlarını içine alır. Bu ağız, Karahanlı (Hâkâniye) dilinin bazı özelliklerini korumaktadır.[119] Örneğin, ünlü ve ünsüzlerdeki değişme hadisesinin fazlalığı ve fiil köklerine *-gak, -kak, -gek, -guluk- -kuluk, -gülük, -külük, -lig, -lıg* eklerinin eklenmesiyle meydana gelen partisiple cümlede fiil unsuru halinde kullanılmaktadır.[120]

Yukarıda verilen açıklamalar ve örnekler, Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerinin yaşayan şive ve ağızlarını göstermektedir. Bunların haricinde bugün çoğunluğu Batı Türkistan'da (Sovyetler Birliği hâkimiyetindeki Türkistan) Tarançılar adıyla anılan, ana kütleden ayrılmış durumda yaşayan Uygur Türkleri de mevcuttur.

Türkologlar tarafından özellikle Turfan kazılarında çıkarılmış olan metinlerin çözümünde faydalanılan bu ağız (Tarançi ağzı), bugün Yeni Uygur Türkçesinin içindedir. W. Radloff 1862 yılında Tarançilerin arasında bir yıl kadar kalarak bir kısım materyaller toplamıştır. 18. yüzyılda oturdukları Altı Şehir (Kaşgar, Yarkent, Aksu, Hoten, Turfan, Uş)'den alınarak İli sahasına (Yedi Su) yerleştirilmişlerdir. Bundan daha önce Kalmuklar zamanında bu Altı Şehir bölgesinden harp esirleri İli çevresine götürülerek bunlara bu sahalarda ekin ektirilmiştir. Memleket Çinlilerin eline geçtikten sonra Kalmuk politikası Çinliler tarafından devam ettirilmiş, İç Doğu Türkistan'dan esir alınan bu topluluk yine İli taraflarına yerleştirilmiştir. Ekincilikle, tarımla uğraştıklarından, Tarançi adıyla bilinirler. Uzun zaman diğer Türk kavimlerinden ve yazı dilinden uzak kaldıklarından, dillerini mümkün olduğu kadar aslına yakın bir şekilde korumuşlardır. Radloff'tan sonra Pantusov da Tarançiler ile ilgilenmiş ve metinler yayınlamıştır.[121]

---

[117] Minara Aliyeva, *a.g.e.*, s. 28.
[118] Habibe Yazıcı Ersoy, *a.g.e.*, s. 362.
[119] Habibe Yazıcı Ersoy, *a.g.e.*, s. 362.
[120] Sultan Mahmut Kaşgarlı, *a.g.e.*, s. 29.
[121] Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri-2 (Yaşayan Ağız ve Lehçeler)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972, s. 55.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE FİİL İŞLETİMİ

Çağatay Türkçesinde fiil işletimi genellikle önceki işletimleri devam ettirir. İşletimli bir fiilin asıl ögeleri, fiil kök veya gövdelerine ifade ettiği hareketler dışında fiillerin kip, zaman, şahıs, sayı gramer kategorileridir.

Kip ve zaman ekleri hareket kiplerini yapan ekler olarak fiil işletiminin temel ekleri durumundadır. Nesnelerin hareketleri fiil kök veya gövdelerine bu ekler getirmek suretiyle ifade edilir. Nesnelerin hareketlerini karşılamak üzere hareketleri nesnelere bağladıkları için daima fiili yapan şahsın belirtilmesini isterler. Bunun için ya çok defa olduğu gibi, yanlarına şahıs ekleri alırlar veya şahıs eki almadan kendiliklerinden şahıs ifade ederler. Yani kip ve zaman ekleri fiil kök veya gövdeleri ile şahıslar arasında münasebet kuran eklerdir. Şahıs ekleri fiil kök veya gövdelerine ancak bu eklerle bağlanırlar. Şahıs eklerinin bulunduğu her şekilde bu ekler de bulunur. Bu eklerin bulunduğu her şekilde şahıs ekleri olsun olmasın muhakkak şahıs ifadesi de vardır.

Şahıs ekleri de fiil işletimini yapan temel eklerden biridir. Fiil işletimini kip ve zaman ekleri ile birlikte şahıs ekleri meydana getirir. Fiillerin asıl işletimli şekilleri fiil kök veya gövdelerine kip ve zaman ekleri ile şahıs eklerini almış şekilleridir. Kip ve zaman ekleri nesnelerin yaptığı hareketlerin şeklini ve zamanını göstermek suretiyle, şahıs ekleri ise doğrudan doğruya nesnenin şahsını ifade etmek suretiyle hareketleri nesnelere, fiilleri şahıslara bağlarlar.

Fiilin sayı kategorisi fiilin karşıladığı hareketi yapanın, yani şahsın sayısını gösterir. Fiillerde sayı şahıs ile ilgili olduğu için teklik ve çokluk ifade eder. Fiillerde sayı kategorisini karşılayan şekil, fiil kök veya gövdelerinin teklik ve çokluk şekilleri değil, bunların şekil, zaman ve şahıs ifade eden çekimli durumlarının teklik ve çokluk şekilleridir.

1.1. FİİL İŞLETİMİNDE ŞAHIS EKLERİ

1.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Zamir kökenli şahıs ekleri, şahıs zamirlerinin zamanla ekleşmesinden meydana gelen şahıs ekleridir.

Çağatay Türkçesinde, *DUr*- yardımcı fiili ve *DUr*- yardımcı fiilinin geniş zamanı olan *Durur,* üçüncü şahıslarda şahıs eki görevini üstlenmiştir. Bu ek, öğrenilen geçmiş zaman [*(al-ıp-tur(ur)* “almıştır”, *ḳal-ġan-dur* “kalmıştır”], şimdiki zaman (*bit-i-y-dür* “yazıyor”, *ayt-a turur* “söylüyor”) ve gelecek zaman (*-GU, -KU* ekleriyle yapılan biçimi *kör-gü-m-dür* “göreceğim”, *bol-ġu-sı-dur* “olacaktır”) fiil işletimlerinde görülür.

Çağatay Türkçesinde zamir menşeli şahıs ekleri, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerindeki gibi bitişik yazılmaz, ayrı yazılır.

Zamir kökenli şahıs ekleri, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman ve istek kiplerinin işletiminde kullanılır.

Kişi	Teklik	Çokluk
1. kişi	mén	biz
2. kişi	sén	siz
3. kişi	Ø, -DUr /Durur	-lAr, -DUrlAr /Dururlar

1.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Bu ekler de aslında birer iyelik eki iken, zamanla fiil işletimlerinde şahsı ifade eden ekler olarak kullanılmışlardır.

Çağatay Türkçesinde iyelik kökenli şahıs ekleri görülen geçmiş zaman ve şart kiplerinin işletiminde kullanılır. Gereklilik kipi işletiminde doğrudan iyelik eklerinin kullanılması söz konusudur: *öşre bérmekiŋ kérak* “vergi vermen gerek” vb.

Kişi	Teklik	Çokluk
1. kişi	-(ı, i, u, ü)m	-(u, ü)q/k
2. kişi	-(ı, i, u, ü)ŋ	-(ı, i)ŋIz -(u, ü)ŋUz
3. kişi	Ø	lAr

1.1.3. Emir Kökenli Şahıs Ekleri

Emir menşeli şahıs ekleri hem şahıs hem de şekil ifade ederler.

Kişi	Teklik	Çokluk
1. kişi	-y -(a, e)y, -(a, e)yIn, -(a, e)yIm -(a, e)yıŋ, -GAyIn (nadiren)	-(a)lı, -(e)li -(a)lıŋ, -(e)liŋ -(a)luķ, -(e)lük -(a)luŋ, -(e)lüŋ -(a)lım, -(e)lim (nadiren)
2. kişi	Ø, -ġIl/-gil, -ġın/-gin -qıl/-kil, -qın/-kin -ġay/-gey (nadiren)	-(ı, i, u, ü)ŋ -(ı, i, u, ü) ŋIz -(ı, i, u, ü)ŋlAr -(ı, i, u, ü) ŋIz(lAr) -(u, ü) ŋUz(lAr) (daha az)
3. kişi	-sun, -sün, -dék	-sunlar, -sünler, -dékler

1.2. FİİL KİPLERİ

Bir oluş, bir kılışın yapıldığını, yapılacağını, yapılmakta olduğunu veya bir oluş, bir kılışın yapılmasıyla ilgili bir dileği, isteği bildiren fiillerin girdiği şekil *kip* olarak adlandırılır. Kipler, bildirme ve tasarlama kipleri olarak ikiye ayrılmaktadır.

Kipler, işletime girmiş fiillerin ek-fiil alıp almamasına göre *basit* ve *birleşik kipler* diye ikiye ayrılır. Bildirme ve tasarlama kiplerinde ek-fiil mevcut değilse, bunlar basit kipler içinde; ek-fiilli şekiller ise, birleşik kipler içinde yer alır.

1.2.1. BASİT KİPLER

Fiillerin basit işletimi herhangi yardımcı fiil almayan işletimdir. Hareket, şekil, zaman ve kişi tek bir fiil tabanına bağlıdır.

1.2.1.1. Bildirme Kipleri

Bildirme ve tasarlama kipleri olarak ikiye ayrılır. Bildirme kipleri fiilin gerçekleştirdiği hareketin zamanını gösterir. Türkçede fiiller beş farklı zamanda ele alınır. Görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman ve gelecek zaman.

1.2.1.1.1. Görülen Geçmiş Zaman

Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zaman kipi, *-DI, -DU* ekinden sonra iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle teşkil edilir. Ek, *-t* ile biten fiillerden sonra daima; *ç, k, p, ḳ, s, ş* ile biten fiillerden sonra ise genellikle, *-t*'dir.[122] Bu ekin ünsüz uyumuna tam olarak uyduğundan bahsedilemez. Tonsuz ünsüzlerden sonra çoklukla tonsuz ünsüzlü ekler gelirse de bu bir kural değildir. Zaman zaman tonlu ünlülü ekler de gelmekte ve ünsüz uyumunu bozmaktadır. Tonlu ünsüzlü fiil tabanlarına ise genellikle tonlu ünsüzlü ekler gelir. Görülen geçmiş zaman işletiminde düzlük-yuvarlaklık uyumu her zaman uygulanmaz.

Teklik 1. kişide yuvarlak ünlülü kelime tabanlarına genellikle yuvarlak ünlülü ekler gelir. Fakat düz ünlülü kelimelerde uyum yoktur. Ekler düz ünlülü gelebildiği gibi yuvarlak ünlülü de gelebilir. İstisnalar olmakla birlikte ünsüz uyumu vardır. *bol-dum* "oldum", *tüş-tüm ~ tüş-tim* "düştüm", *ayt-tım* "söyledim", *ék-tim* "ektim", *ḳorḳ-dum ~ ḳorḳ-dım* "korktum", *té-dim* "dedim" vb.

Ek, Teklik 2. kişide genel olarak düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyulmaktadır. *ket-diŋ* "gittin", *kéy-diŋ* "giydin", *kör-düŋ* "gördün", *yürü-düŋ* "yürüdün", *yan-duŋ* "döndün", *ayt-tıŋ* "söyledin", *yaşur-duŋ* "gizledin" vb.

Ek, teklik 3. kişide daima düz ünlüdür. *kéltür-di* "getirdi", *sındur-dı* "kırdı", *tüş-ti* "düştü", *ḳızıt-tı* "kızdırdı, ısıttı", *ayt-dı* "söyledi", *körgüzme-di* "göstermedi" vb.

Çokluk 1. kişide ek genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaktadır. *ḳal-duḳ* "kaldık", *kör-dük* "gördük", *ay-duḳ* "söyledik", *bil-dük* "bildik" vb.

Çokluk 2. kişide ek düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymamaktadır. *kéltür-düŋüz* "getirdiniz", *ḳılma-dıŋız* "kılmadınız", *öltür-diŋiz* "öldürdünüz" vb.

Çokluk üçüncü kişide ekin ünlüsü daima düzdür. *kélme-diler* "gelmediler", *kéltür-diler* "getirdiler", *köy-diler* "yandılar" vb.

İkinci çokluk şahısta *-ŋlar* eki de vardır. Bu ek, ikinci teklik şahısta kullanılan *-ŋ* iyelik ekinin çokluğudur. *aldıŋlar* "adınız", *kéttiŋler* "gittiniz" vb.

Kipin olumsuz şekli, *-mA* olumsuzluk ekinin görülen geçmiş zaman ekinden önce getirilmesi ile yapılır. *kéltür-me-di-ŋ* "getirmedin", *körgüz-me-di* "göstermedi"

[122] János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı,* (Çev. Günay Karaağaç), 5. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul, 2013, s. 125.

gibi. Soru şekli, *mU* soru ekinin sonda getirilmesiyle teşkil edilir. *bil-me-di-ŋ mü?* "bilmedin mu?" vb.

Andın songra kim Türk tiliniŋ cāmi'iyyeti munça delāyil bile s̱ābit ***boldı***. "Ondan sonra Türk dilinin geniş kapsamlı (zengin) olduğu bunca delillerle ispat edildi." (Muḥākemetü'l-Luġateyn, 179)

Éy Nevāyī, ʿışḳ ara vaṣl ***istedük***, ***küldüŋ*** *besī; bizni uşbu müdde'ada mülzem* ***éttiŋ*** *ʿaḳıbet* "Ey Nevâyî, aşk içinde, kavuşmayı istedik, (sen ise) çok güldün; sonunda bizi bu istediğimizden dolayı ayıpladın" (ÇEK, 125)

Olumlu: [fiil + *-DI, -DU* zaman eki + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-DI, -DU* zaman eki + i. k. şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-DI, -DU* zaman eki + iyelik kökenli şahıs eki + *mU* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-DI, -DU* zaman eki + iyelik kökenli şahıs eki + *mU* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-dı-şahıs eki	başla-ma-dı-şahıs eki	başla-dı-şahıs eki + mu	başla-ma-dı-şahıs eki + mu
Teklik	1	başladım (başladım)	başlamadım	başladım mu	başlamadım mu
	2	başladıŋ	başlamadıŋ	başladıŋ mu	başlamadıŋ mu
	3	başladı	başlamadı	başladı mu	başlamadı mu
Çokluk	1	başladuḳ	başlamaduḳ	başladuḳ mu	başlamaduḳ mu
	2	başladıŋız	başlamadıŋız	başladıŋız mu	başlamadıŋız mu
	3	başladılar	başlamadılar	başladılar mu	başlamadılar mu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-dü/di-şahıs eki	kör-me-di/dü-şahıs eki	kör-dü/di-şahıs eki + mü	kör-me-di/dü-şahıs eki + mü
Teklik	1	kördüm (gördüm)	körmedim	kördüm mü	körmedim mü
	2	kördüŋ	körmediŋ	kördüŋ mü	körmediŋ mü
	3	kördi	körmedi	kördi mü	körmedi mü

Çokluk	1	kördük	körmeduk	kördük mü	körmeduk mü
	2	kördüŋüz	körmediŋiz	kördüŋüz mü	körmediŋiz mü
	3	kördiler	körmediler	kördiler mü	körmediler mü

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oḳu-du/dı-şahıs eki	oḳu-ma-dı-şahıs eki	oḳu-du/dı-şahıs eki + mu	oḳu-ma-dı-şahıs eki + mu
Teklik	1	oḳudum (okudum)	oḳumadım	oḳudum mu	oḳumadım mu
	2	oḳuduŋ	oḳumadıŋ	oḳuduŋ mu	oḳumadıŋ mu
	3	oḳudi	oḳumadı	oḳudi mu	oḳumadı mu
Çokluk	1	oḳuduḳ	oḳumaduḳ	oḳuduḳ mu	oḳumaduḳ mu
	2	oḳuduŋuz	oḳumadıŋız	oḳuduŋuz mu	oḳumadıŋız mu
	3	oḳudılar	oḳumadılar	oḳudılar mu	oḳumadılar mu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-dı-şahıs eki	yaz-ma-dı-şahıs eki	yaz-dı-şahıs eki + mu	yaz-ma-dı-şahıs eki + mu
Teklik	1	yazdım (yazdım)	yazmadım	yazdım mu	yazmadım mu
	2	yazdıŋ	yazmadıŋ	yazdıŋ mu	yazmadıŋ mu
	3	yazdı	yazmadı	yazdı mu	yazmadı mu
Çokluk	1	yazduḳ	yazmaduḳ	yazduḳ mu	yazmaduḳ mu
	2	yazdıŋız	yazmadıŋız	yazdıŋız mu	yazmadıŋız mu
	3	yazdılar	yazmadılar	yazdılar mu	yazmadılar mu

1.2.1.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Bu kip, fiilin karşıladığı oluş ve kılışın içinde bulunulan zamandan daha önce gerçekleştiğini; ancak, konuşan bunu görmediğini, bilmediğini, başkasından duyup öğrendiğini veya farkında olmadan işlediğini ve sonradan fark ettiğini ya da gördüğünü ifade eder.

Öğrenilen geçmiş zaman, şiirde, nesirden daha yaygındır. Çağatay Türkçesinde üç türlü ekle öğrenilen geçmiş zaman yapılabilmektedir. Bu ekler, *-mIş; -p(-dUr/-tUr,*

durur/turur); -GAn’dır. Çağatay Türkçesinde en çok kullanılan öğrenilen geçmiş zaman eki genel Türkçenin eki olan *-mIş*’tır.

1.2.1.1.2.1. Birinci Tip: *-mIş*

Çağatay Türkçesinde en çok kullanılan öğrenilen geçmiş zaman eki, *-mIş* olmasına rağmen metinlerde bu ekin diğer zamanlara göre kullanımı daha azdır. 11.-14. yüzyılların Orta Asya Türkçesi metinlerinde yaygın olan bu sıfat-fiil, Çağatay Türkçesinde pek nadir bulunur. Ekin ünlüsü daima düzdür. Bu ekin sıfat-fiil fonksiyonu *-ġan/-gen* ekine aktarılmıştır. Üçüncü teklik ve çokluk şahıslarda *DUr-* yardımcı fiili ve bu fiilin geniş zamanı olan *Durur* da getirilir. *başlamış ~ başlamışdur/tur* “başlamıştır”, *başlamışlar ~ başlamışdurlar/turlar* vb.

ol-mış-mén “olmuşum”, *kör-miş-mén* “görmüşüm”, *koy-mış-sén* “koymuşsun”, *ötker-miş-sén* “geçirmişsin”, *oḳu-mış* “okumuş”, *örgen-miş* “öğrenmiş”, *körset-miş-biz* “göstermişiz”, *tüş-miş-siz* “düşmüşsünüz”, *bar-mış-lar* “varmışlar”, *eşit-miş-ler* “işitmişim” vb.

Bu kipin olumsuz şekli, *-mA* olumsuzluk ekinin ana fiilden sonra getirilmesi ile yapılır. *bar-ma-mış-sen* “varmamışsın”, *kéltür-me-miş-siz* “getirmemişsiniz”. Soru şekli, *-mU* soru ekiyle yapılır ve sonda bulunur.

beyt

Çökürler kim séniŋ yoluŋda ***tivrelmiş*** *ayaġımġa*

Çikip ol kūy gerdin sürme tartarmén ḳaraġımġa

“Senin yolunda ayağıma batmış olan çökürleri; Çekip o yerin tozunu gözlerime sürme diye çekerim” (Muḥākemetü’l-Luġateyn, 172)

Çün sén hem mübtelā ***bolmış sén*** *āḫir, cefādın gül bigin* ***solmış sén*** *āḫir, bu yolda ḳoy ser ü sāmān* “Çünkü sen de (aşka) tutulmuşsun (ve) sonunda üzüntüden gül gibi solmuşsun, bu yolda varını yoğunu terk et” (ÇEK, 134)

Olumlu: [fiil + *-mIş* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-mIş* zaman eki + z. k. şahıs eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
		başla-mış+şahıs eki	başla-ma-mış+şahıs eki	kör-miş+şahıs eki	kör-me-miş+şahıs eki
Teklik	1	başlamış mén (başlamışım)	başlamamış mén	körmiş mén (görmüşüm)	körmemiş mén
	2	başlamış sén	başlamamış sén	körmiş sén	körmemiş sén
	3	başlamışdur başlamıştur	başlamamışdur başlamamıştur	körmişdür körmiştür	körmemişdür körmemiştür
Çokluk	1	başlamış biz	başlamamış biz	körmiş biz	körmemiş biz
	2	başlamış siz	başlamamış siz	körmiş siz	körmemiş siz
	3	başlamışlar başlamışdurlar başlamışturlar	başlamamışlar başlamamışdurlar başlamamışturlar	körmişler körmişdürler körmiştürler	körmemişler körmemişdürler körmemiştürler

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
		oḳu-mış+şahıs eki	oḳu-ma-mış+şahıs eki	yaz-mış+şahıs eki	yaz-ma-mış+şahıs eki
Teklik	1	oḳumış mén (okumuşum)	oḳumamış mén	yazmış men (yazmışım)	yazmamış mén
	2	oḳumış sén	oḳumamış sén	yazmış sen	yazmamış sén
	3	oḳumışdur oḳumıştur	oḳumamışdur oḳumamıştur	yazmışdur yazmıştur	yazmamışdur yazmamıştur
Çokluk	1	oḳumış biz	oḳumamış biz	yazmış biz	yazmamış biz
	2	oḳumış siz	oḳumamış siz	yazmış siz	yazmamış siz
	3	oḳumışlar oḳumışdurlar oḳumışturlar	oḳumamışlar oḳumamışdurlar oḳumamışturlar	yazmışlar yazmışdurlar yazmışturlar	yazmamışlar yazmamışdurlar yazmamışturlar

1.2.1.1.2.2. İkinci Tip: *-p(-dUr/-tUr, seyrek olarak durur/turur)*

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi, *-p* zarf-fiil ekinden sonra *tur-* yardımcı fiilin geniş zamanı olan *turur*'un getirilmesiyle teşkil edilir. *tur-* yardımcı fiiline gelen geniş zaman eki çoğunlukla düşmüş ve ekleşme meydana gelmiştir. Kimi örneklerde *tur-* yardımcı fiili kullanılmadan *-p* zarf-fiil ekine doğrudan şahıs ekleri getirilerek de geçmiş zaman ifadesi yapılır.

Öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi, tesirleri şimdi de devam eden tamamlanmış bir hareketi belirtir. Şimdiki bir durumu işaret ettiği için de sık sık şimdiki zaman ile tercüme edilir.

ḳıl-ıptur mén “kılmışım”, *kör-üp sén* “görmüşsün, gördün”, *tol-up turur* “dolmuştur”, *kör-üptür biz* “görmüşüz, gördük”, *ḳıl-ıp turur siz* “kılmışsınız”, *dé-p tururlar* “demişler, dediler” vb.

... kim Melik-i ‘ollām celle ve ‘alānıŋ kelām-ı mu’ciz-niẓāmı ol til bile nāzil ve Resūl ‘aleyhi’ṣ-ṣalavāti ve’s-selāmnıŋ aḥādīs̱-i sa’ādet-encāmı ol lafẓ bile vārid ***bolupdur****...* “… ki alemlerin sahibi, şanı yüce olan Allah’nın (c.c.) olağanüstü Kelamı (Kur’an) nın tüzüğü o dil ile nazil ve Peygamber efendimizin (s.a.v.) mutluluk getiren hadisleri de o söz ile vârid olmuştur…” (Muḥākemetü’l-Luġateyn, 167)

Ol öyge fitne vü āfet otın ***yaḳıp mén****.* “O eve fitne ve âfet odunu yakmışım.” (Muḥākemetü’l-Luġateyn, 181)

Enverī ve Selmān şi‘ride her biri, biriniŋ cānibin tutup baḥs̱lar ḳılıp sözleri bir biridin ötmegendin songra bu faḳīr allıġa muḥākeme üçün ***kéltürüp tururlar****.* “Enverî ve Selmân’ın şiirleri üzerinde her biri, birinin tarafını tutup tartışmalar yapıp söyledikleri birbirlerine geçmeyince, ben fakir’in huzuruna muhakeme için getirmişler” (Muḥākemetü’l-Luġateyn, 186)

mén tevekkül bile bu yolġa ḳadem ***ḳoyup mén*** “ben tevekkül ile bu yola ayak basmışım” (ÇEK, 141)

Birinci ve ikinci teklik ve çokluklar, sık sık *-tur* olmadan da kullanılırlar. *ḳoy-up mén* “koymuşum”, *kél-ip siz* “gelmişsiniz”; üçüncü teklik şahıs işletimi, *-tur*’suz olarak sadece şiirde bulunur.

dep *ki: Yā Rab, né ḥālet érkin bu* “(o) demiş ki: Ey Rabb(im) nasıl (bir) haldir bu” (ÇEK, 141).

Hatta, normal olarak çekimli fiil şekillerinde bulunmayan arkaik *-ban/-ben* gerundiumu bile, şiirde, üçüncü teklik şahıs için çekimli bir fiil şekli olarak yer alır.

her ġamī ki yétiben devrāndın, mén tapıp barçä necātın andın “talihten gelen her bir gamdan kurtuluşu, ben onda bulmuşum” (ÇEK, 141)

Bu kipin olumsuz şekli şimdiki zamanın olumsuzu ile aynıdır. *kör-me-y(dür) mén* “görmemişim”, *kél-me-y-dür* “gelmemiştir”. Soru şekli, *mU* soru ekinin sonda getirilmesi ile teşkil edilir. *kör-üp-sén mü?* “görmüş müsün, gördün mü?” vb.

Olumlu: [fiil + *-p(-dUr/-tUr, durur/turur)* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA-y* olumsuzluk eki + *(-dUr/-tUr, durur/turur)* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-p(-dUr/-tUr, durur/turur)* + z. k. şahıs eki + *mU* soru eki]

Olumsuz soru: fiil + *-mA-y* olumsuzluk eki + *(-dUr/-tUr, durur/turur)* + z. k. şahıs eki + *mU* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-p(-dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki	başla-ma-y-(dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki	başla-p(-dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki+mU	başla-ma-y-(dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki+mU
Teklik	1	başlap(tur) mén (başlamışım)	başlamay(dur) mén	başlap(tur) mén mü	başlamay(dur) mén mü
	2	başlap(tur) sén	başlamay(dur) sén	başlap(tur) sén mü	başlamay(dur) sén mü
	3	başlaptur başlap turur	başlamaydur başlamay durur	başlaptur mu başlap turur mu	başlamaydur mu başlamay durur mu
Çokluk	1	başlap(tur) biz	başlamay(dur) biz	başlap(tur) biz mü	başlamay(dur) biz mü
	2	başlap(tur) siz	başlamay(dur) siz	başlap(tur) siz mü	başlamay(dur) siz mü
	3	başlapturlar başlap tururlar	başlamaydurlar başlamay dururlar	başlapturlar mu başlap tururlar mu	başlamaydurlar mu başlamay dururlar mu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-üp(-dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki	kör-me-y-(dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki	kör-üp(-dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki+mU	kör-me-y-(dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki+mU
Teklik	1	körüp(tür) mén (görmüşüm)	körmey(dür) mén	körüp(tür) mén mü	körmey(dür) mén mü
	2	körüp(tür) sén	körmey(dür) sén	körüp(tür) sén mü	körmey(dür) sén mü
	3	körüptür körüp turur	körmeydür körmey durur	körüptür mü körüp turur mu	körmeydür mü körmey durur mu
Çokluk	1	körüp(tür) biz	körmey(dür) biz	körüp(tür) biz mü	körmey(dür) biz mü
	2	körüp(tür) siz	körmey(dür) siz	körüp(tür) siz mü	körmey(dür) siz mü
	3	körüptürler körüp tururlar	körmeydürler körmey dururlar	körüptürler mü körüp tururlar mu	körmeydürler mü körmey dururlar mu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oḳu-p(-dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki	oḳu-ma-y-(dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki	oḳu-p(-dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki+mU	oḳu-ma-y-(dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki+mU
Teklik	1	oḳup(tur) mén (okumuşum)	oḳumay(dur) mén	oḳup(tur) mén mü	oḳumay(dur) mén mü
	2	oḳup(tur) sén	oḳumay(dur) sén	oḳup(tur) sén mü	oḳumay(dur) sén mü
	3	oḳuptur oḳup turur	oḳumaydur/durur	oḳuptur/turur mu	oḳumaydur/durur mu
Çokluk	1	oḳup(tur) biz	oḳumay(dur) biz	oḳup(tur) biz mü	oḳumay(dur) biz mü
	2	oḳup(tur) siz	oḳumay(dur) siz	oḳup(tur) siz mü	oḳumay(dur) siz mü
	3	oḳupturlar oḳup tururlar	oḳumaydurlar oḳumay dururlar	oḳupturlar mu oḳup tururlar mu	oḳumaydurlar mu oḳumay dururlar mu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-ıp(-dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki	yaz-ma-y-(dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki	yaz-ıp(-dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki+mU	yaz-ma-y-(dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki+mU
Teklik	1	yazıp(tur) mén (yazmışım)	yazmay(dur) mén	yazıp(tur) mén mü	yazmay(dur) mén mü
	2	yazıp(tur) sén	yazmay(dur) sén	yazıp(tur) sén mü	yazmay(dur) sén mü
	3	yazıptur yazıp turur	yazmaydur yazmay durur	yazıptur yazıp turur mu	yazmaydur yazmay durur mu
Çokluk	1	yazıp(tur) biz	yazmay(dur) biz	yazıp(tur) biz mü	yazmay(dur) biz mü
	2	yazıp(tur) siz	yazmay(dur) siz	yazıp(tur) siz mü	yazmay(dur) siz mü
	3	yazıpturlar yazıp tururlar	yazmaydurlar yazmay dururlar	yazıpturlar mu yazıp tururlar mu	yazmaydurlar mu yazmay dururlar mu

1.2.1.1.2.3. Üçüncü Tip: *-GAn(dUr/Durur)*

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın üçüncü tipi, *-GAn* ekinden sonra şahıs zamirlerinin getirilmesiyle yapılır. Üçüncü teklik ve çokluk şahıslarda *DUr-* yardımcı fiili ve bu fiilin geniş zamanı olan *Durur* da getirilir.

Bu tipin olumsuz şekli, *é(r)mes/é(r)mestür* "değil/değildir" kelimesi veya *-mA* olumsuz ekiyle yapılır. *ḳıl-ġan é(r)mes / ḳıl-ġan é(r)mes-tür* "kılmamıştır", *ḳıl-ma-ġan-dur* "kılmamıştır". Soru şekli ise, *mU* soru eki ile teşkil edilir ve sonda bulunur. *kél-gen-mén mü?* "gelmiş miyim?" vb.

Semerḳand emīrü'l mü'minin 'Oṡmān zamānıda müslümān ***bolġandur.*** "Semerkant, Emirü'l-müminin Osman zamanında Müslüman olmuştur." (ÇEK, 136)

hīç gül ***körgen émes*** *bād-ı ḫazāndın yaḫşılıḳ* "hiç (bir) gül, hazan rüzgarından iyilik görmemiştir" (ÇEK, 136)

Olumlu: [fiil + *-GAn(dUr/Durur)* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-GAn(dUr/Durur)* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-GAn(dUr/Durur)* + zamir kökenli şahıs eki + *mU* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-GAn(dUr/Durur)* + z. k. şahıs eki+ *mU* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-ġan(dur/Durur)+ şahıs eki	başla-ma-ġan(dur/Durur) +şahıs eki	başla-ġan(dur/Durur)+şahıs eki+mU	başla-ma-ġan(dur/Durur)+şahıs eki+mU
Teklik	1	başlaġan mén (başlamışım)	başlamaġan mén	başlaġan mén mü	başlamaġan mén mü
	2	başlaġan sén	başlamaġan sén	başlaġan sén mü	başlamaġan sén mü
	3	başlaġandur başlaġan turur	başlamaġandur başlamaġan turur	başlaġandur mu başlaġan turur mu	başlamaġandur mu başlamaġan turur mu
Çokluk	1	başlaġan biz	başlamaġan biz	başlaġan biz mü	başlamaġan biz mü
	2	başlaġan siz	başlamaġan siz	başlaġan siz mü	başlamaġan siz mü
	3	başlaġandurlar başlaġanlardur başlaġanlar durur	başlamaġandurlar başlamaġanlardur başlamaġanlar durur	başlaġandurlar mu başlaġanlardur mu başlaġanlar durur mu	başlamaġandurlar mu başlamaġanlardur mu başlamaġanlar durur mu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-gen(dür/Durur)+ şahıs eki	kör-me-gen(dür/Durur) +şahıs eki	kör-gen(dür/Durur)+ şahıs eki+mU	kör-me-gen(dür/Durur)+şahıs eki+mU
Teklik	1	körgen mén (başlamışım)	körmegen mén	körgen mén mü	körmegen mén mü
	2	körgen sén	körmegen sén	körgen sén mü	körmegen sén mü
	3	körgendür körgen turur	körmegendür körmegen turur	Körgendür mü körgen turur mu	körmegendür mü körmegen turur mu
k	1	körgen biz	körmegen biz	körgen biz mü	körmegen biz mü

	2	körgen siz	körmegen siz	körgen siz mü	körmegen siz mü
	3	körgendürler körgenlerdür körgenler durur	körmegendürler körmegenlerdür körmegenler durur	körgendürler mü körgenlerdür mü körgenler durur mu	körmegendürler mü körmegenlerdür körmegenler durur

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oķu-ġan(dur/Durur)+ şahıs eki	oķu-ma-ġan(dur/Durur)+ şahıs eki	oķu-ġan(dur/Durur)+ şahıs eki+mU	oķu-ma-ġan(dur/Durur)+şahıs eki+mU
Teklik	1	oķuġan mén (okumuşum)	oķumaġan mén	oķuġan mén mü	oķumaġan mén mü
	2	oķuġan sén	oķumaġan sén	oķuġan sén mü	oķumaġan sén mü
	3	oķuġandur oķuġan turur	oķumaġandur oķumaġan turur	oķuġandur mu oķuġan turur mu	oķumaġandur mu oķumaġan turur mu
Çokluk	1	oķuġan biz	oķumaġan biz	oķuġan biz mü	oķumaġan biz mü
	2	oķuġan siz	oķumaġan siz	oķuġan siz mü	oķumaġan siz mü
	3	oķuġandurlar oķuġanlardur oķuġanlar durur	oķumaġandurlar oķumaġanlardur oķumaġanlar durur	oķuġandurlar mu oķuġanlardur mu oķuġanlar durur mu	oķumaġandurlar mu oķumaġanlardur mu oķumaġanlar durur mu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-ġan(dur/Durur)+ şahıs eki	yaz-ma-ġan(dur/Durur) +şahıs eki	yaz-ġan(dur/Durur)+şahıs eki+mU	yaz-ma-ġan(dur/Durur)+şahıs eki+mU
Teklik	1	yazġan mén (yazmışım)	yazmaġan mén	yazġan mén mü	yazmaġan mén mü
	2	yazġan sén	yazmaġan sén	yazġan sén mü	yazmaġan sén mü
	3	yazġandur yazġan turur	yazmaġandur yazmaġan turur	yazġandur mu yazġan turur mu	yazmaġandur mu yazmaġan turur mu
Çokluk	1	yazġan biz	yazmaġan biz	yazġan biz mü	yazmaġan biz mü
	2	yazġan siz	yazmaġan siz	yazġan siz mü	yazmaġan siz mü
	3	yazġandurlar yazġanlardur yazġanlar durur	yazmaġandurlar yazmaġanlardur yazmaġanlar durur	yazġandurlar mu yazġanlardur mu yazġanlar durur mu	yazmaġandurlar mu yazmaġanlardur mu yazmaġanlar durur mu

1.2.1.1.3. Şimdiki Zaman

1.2.1.1.3.1. Birinci Tip: *-a/-e/-y (dUr-/turur)*

Harezm Türkçesinde ortaya çıkan ve Kıpçak Türkçesinde de devam eden *-a/-e* zarf-fiil ekinin *dUr-* yardımcı fiili ve bu fiilin geniş zamanı olan *Durur* ile birlikte oluşturdukları şimdiki zaman işletimi Çağatay Türkçesinde yaygın olarak

kullanılmaktadır.[123] Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fiillerden sonra *-a/-e* yerine *-y* olarak gelmektedir. *DUr-* yardımcı fiiline gelen geniş zaman eki bazen düşer ve ekleşmesiyle yapı *-ydUr* olur. *kör-e-dür sén* "görüyorsun, görmektesin", *tile-y turur mén* "diliyorum, dilemekteyim", *tart-a-dur biz* "çekiyoruz", *ḳorḳ-a turur* "korkuyor, korkmaktadır" vb. Olumsuzu *-mAydUr* biçiminde kullanılır. *başla-ma-y-dur mén* "başlamıyorum", *kör-me-y-dür sén* "görmüyorsun". Bu kipin soru şekli *mU* eki ile yapılır ve sonda bulunur. *kél-e-dür sén mü?* "geliyor musun?", *oḳu-ma-y-dur biz mü?* "okumuyor muyuz?" gibi.

Ḥüsn t'arīfide uluġraḳ ḫalġa kim Türkler méŋ at ḳoyupturlar. Alar at ***ḳoymaydurlar****.* "Güzelliğin tarifinde daha büyük bene Türkler *méŋ* (ben) adını koymuşlardır. Onlar ad koumuyorlar." (Muḥākemetü'l-Luġateyn, 173)

ḥażret-i ṣāḥib-ḳırān éşitti, kim Ḥüseyin Bégniŋ çérigi ***kéledür****.* "Timur işitti ki Hüseyin Bey'in ordusu geliyor." (ÇEK, 140)

Olumlu: [fiil + *-a/-e/-y (dUr-/turur)* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA-y* olumsuzluk eki + *dUr-* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-a/-e/-y (dUr-/turur)* + zamir k. şahıs eki + *mU* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mA-y* olumsuzluk eki+*dUr-* + z. k. şahıs eki+ *mU* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-y-dur+şahıs eki	başla-ma-y-dur + şahıs eki	başla-y-dur+şahıs eki+mU	başla-ma-y-dur + şahıs eki+mU
Teklik	1	başlaydur mén (başlıyorum)	başlamaydur mén	başlaydur mén mü	başlamaydur mén mü
	2	başlaydur sén	başlamaydur sén	başlaydur sén mü	başlamaydur sén mü
	3	başlaydur	başlamaydur	başlaydur mu	başlamaydur mu
Çokluk	1	başlaydur biz	başlamaydur biz	başlaydur biz mü	başlamaydur biz mü
	2	başlaydur siz	başlamaydur siz	başlaydur siz mü	başlamaydur siz mü
	3	başlaydurlar	başlamaydurlar	başlaydurlar mu	başlamaydurlar mu

Kişi	**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
	kör-e-dür+şahıs eki	kör-me-y-dür + şahıs eki	kör-e-dür+şahıs eki+mU	kör-me-y-dür + şahıs eki+mU

[123] Mustafa Argunşah, *a.g.e.*, s. 164.

Teklik	1	köredür mén (görüyorum)	körmeydür mén	köredür mén mü	körmeydür mén mü
	2	köredür sén	körmeydür sén	köredür sén mü	körmeydür sén mü
	3	köredür	körmeydür	köredür mü	körmeydür mü
Çokluk	1	köredür biz	körmeydür biz	köredür biz mü	körmeydür biz mü
	2	köredür siz	körmeydür siz	köredür siz mü	körmeydür siz mü
	3	köredürler	körmeydürler	köredürler mü	körmeydürler mü

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		oḳu-y-dur+şahıs eki	oḳu-ma-y-dur + şahıs eki	oḳu-y-dur+şahıs eki+mU	oḳu-ma-y-dur + şahıs eki+mU
Teklik	1	oḳuydur mén (başlıyorum)	oḳumaydur mén	oḳuydur mén mü	oḳumaydur mén mü
	2	oḳuydur sén	oḳumaydur sén	oḳuydur sén mü	oḳumaydur sén mü
	3	oḳuydur	oḳumaydur	oḳuydur mu	oḳumaydur mu
Çokluk	1	oḳuydur biz	oḳumaydur biz	oḳuydur biz mü	oḳumaydur biz mü
	2	oḳuydur siz	oḳumaydur siz	oḳuydur siz mü	oḳumaydur siz mü
	3	oḳuydurlar	oḳumaydurlar	oḳuydurlar mu	oḳumaydurlar mu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-a-dur+şahıs eki	yaz-ma-y-dur + şahıs eki	yaz-a-dur+şahıs eki+mU	yaz-ma-y-dur + şahıs eki+mU
Teklik	1	yazadur mén (yazıyorum)	yazmaydur mén	yazadur mén mü	yazmaydur mén mü
	2	yazadur sén	yazmaydur sén	yazadur sén mü	yazmaydur sén mü
	3	yazadur	yazmaydur	yazadur mu	yazmaydur mu
Çokluk	1	yazadur biz	yazmaydur biz	yazadur biz mü	yazmaydur biz mü
	2	yazadur siz	yazmaydur siz	yazadur siz mü	yazmaydur siz mü
	3	yazadurlar	yazmaydurlar	yazadurlar mu	yazmaydurlar mu

1.2.1.1.3.2. İkinci Tip: *-a/-e/-y*

Çağatay Türkçesinde şimdiki zaman, birinci ve ikinci teklik ve çokluk şahısların genellikle *-a/-e/-y* zarf-fiil eklerinin *dUr-/turur* yardımcı fiilini almadan, zamir kökenli

kişi eklerine doğrudan bağlanması ile teşkil edilir. *tap-a-mén* “buluyorum”, *kör-e sén* “görüyorsun”, *başla-y biz* “başlıyoruz”, *oḳu-y siz* “okuyorsunuz” vb.

ḳaçanġaça ʿazā tutup ***oltarasiz****?* “ne zaman kadar yas tutup gamlı olup oturuyorsunuz?” (ÇT, 165)

1.2.1.1.3.3. Üçüncü Tip: *-mAKtA-(dUr/Durur/dIr)*

Çağatay Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipi, fiil tabanına *-maḳta, -mekte* eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır. Çağatay Türkçesinde bu tip, Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi, fakat ondan daha seyrek olarak kullanılır. Çağatay Türkçesinde, bu tipin daha çok üçüncü teklik ve çokluk şahıslardaki örneklerine rastlanır ve bu şahıslarda *dUr-* yardımcı fiili ve bu fiilin geniş zamanı olan *Durur* de kullanılır.

Mén anŋa cānnı fedā ***ḳılmaḳta****.* “Ben canımı onun yolunda feda etmekteyim.”; *yiğitlik dembedem* ***ötmektedür*** *ayyām ara* “gençlik, mütemadiyen, günler gibi geçip gitmektedir”; *aytḳıl kim: sén ḫōd ittiŋ cān dağı* ***çıḳmaḳtadır****.* “de ki: sen (şairin yüreği) kendin yittin, kayboldun ve can da çıkmaktadır.” (ÇEK, 137)

Kişi		Olumlu	Olumlu	Olumlu	Olumlu
		yıġla-maḳta+şahıs eki	kör-mekte+şahıs eki	oḳu-maḳta+şahıs eki	yaz-maḳta+şahıs eki
Teklik	1	yıġlamaḳta mén (ağlamaktayım, ağlıyorum)	körmekte mén (görmekteyim, görüyorum)	oḳumaḳta mén (okumaktayım, okuyorum)	yazmaḳta mén (yazmaktayım, yazıyorum)
	2	yıġlamaḳta sén	körmekte sén	oḳumaḳta sén	yazmaḳta sén
	3	yıġlamaḳtadır	körmektedür	oḳumaḳtadır	yazmaḳtadır
Çokluk	1	yıġlamaḳta biz	körmekte biz	oḳumaḳta biz	yazmaḳta biz
	2	yıġlamaḳta siz	körmekte siz	oḳumaḳta siz	yazmaḳta siz
	3	yıġlamaḳtadırlar	körmektedürler	oḳumaḳtadırlar	yazmaḳtadırlar

1.2.1.1.3.4. Dördüncü Tip: *-b (turub(dur)-, yürür-/yürüb(dür), yatur-, oltur(ur/ubdur/ub Durur))*

Çağatay Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipine nadiren rastlanır. Bu tipin örnekleri çok az kaynaklarda geçmektedir. Bu tipin işletiminde şahıs eki olarak zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır.

Kördüm kim, na'lın yanıda bir şarāk ***tüşüb yatur****, mén taajjub yüzidin ul şirāknı na'lınġa tarttım.* "Gördüm ki ayakkabının yanında bir ayakkabının bandı bulunuyor, ben şaşkınlık yüzünden o ayakkabı bandını ayakkabıya taktım." (Mahbūbü'l-Ḳulūb, 29)

Néçe yıldın beri ḫalḳnıŋ tuzın ***yéyüb yürür mén****.* "Kaç yıldan beri halkın tuzunu (yemeğini) yiyorum.": *Biz alarnı* ***saḳlab turur miz****.* "Biz onları saklıyoruz." (ÖTTG, 258)

beyit
Şakar aġzın ḳaşında la'l ḳānın
méniŋ hinduları ***saḳlab turubdur****.* (Atāiy)

beyit

Yürübdür *oynab İstanbul'da ḫuşnūd*
érür ahvālı kündin künge béhbūd (Furḳat)

"İstanbul'da mutlu bir durumda geziyor; durumu günden güne iyileşiyor" (ÖTTG, 259)

kördi kim, bir néçeleri yana ***qazıb olturup tururlar*** "gördü ki, bir kaçı (kaç kişi) yine kazıyorlardır"; *Hazāraspdın ḳızılbāş* ***kétmey turubdur*** "bin tane atın içinden sadece kızılbaşlı olan at gitmiyordur." (ÖTTG, 259)

1.2.1.1.4. Geniş Zaman

Geniş zaman, belli bir zamana işaret etmeyen belirsiz bir oluş ve kılışı bildirir. Çağatay Türkçesinde geniş zaman, fiil tabanına *-r, -Ar* ve *-Ur* eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır. *al-ur mén* "alırım", *kél-ür sén* "gelirsin", *oḳu-r* "okur", *yaz-ar biz* "yazarız", *kör-er siz* "görürsünüz" vb. Bu kipin olumsuz şekli, *-mAs* olumsuzluk eki ile yapılır. *bar-mas mén* "varmam, gitmem", *bil-mes sén* "bilmezsin" gibi. Soru şekli, *mU* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur. *ayt-ur biz mü?* "söyler miyiz?", *al-mas sén mü?* "almaz mısın?" vb.

... kerīmesi bile tekellüm ***ḳılur*** *ve 'andelīb-i ḫoş-nevāsı nübüvvet beyānı bile ve risālet naġme elḥānı bile sürūd* ***körgüzür****.* "… âyet-i kerimeleri ile konuşur, onun hoş sesli bülbülü (Hz. Muhammed) nebîlik beyanı ve resullük ezgisi ile öter." (Muḥākemetü'l-Luġateyn, 168)

Olumlu: [fiil + *-r, -Ar, -Ur* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + -*mAs* olumsuzluk eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + -*r*, -*Ar*, -*Ur* + zamir kökenli şahıs eki + *mU* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + -*mAs* olumsuzluk eki + zamir k. şahıs eki+ *mU* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-r + şahıs eki	başla-mas+şahıs eki	başla-r + şahıs eki+mU	başla-mas+şahıs eki+mU
Teklik	1	başlar mén (başlarım)	başlamas mén	başlar mén mü	başlamas mén mü
	2	başlar sén	başlamas sén	başlar sén mü	başlamas sén mü
	3	başlar	başlamas	başlar mu	başlamas mu
Çokluk	1	başlar biz	başlamas biz	başlar biz mü	başlamas biz mü
	2	başlar siz	başlamas siz	başlar siz mü	başlamas siz mü
	3	başlarlar	başlamaslar	başlarlar mu	başlamaslar mu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-er+ şahıs eki	kör-mes+şahıs eki	kör-er+ şahıs eki+mU	kör-mes+şahıs eki+mU
Teklik	1	körer mén (görürüm)	körmes mén	körer mén mü	körmes mén mü
	2	körer sén	körmes sén	körer sén mü	körmes sén mü
	3	körer	körmes	körer mü	körmes mü
Çokluk	1	körer biz	körmes biz	körer biz mü	körmes biz mü
	2	körer siz	körmes siz	körer siz mü	körmes siz mü
	3	körerler	körmesler	körerler mü	körmesler mü

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		oḳu-r + şahıs eki	oḳu-mas+şahıs eki	oḳu-r + şahıs eki+mU	oḳu-mas+şahıs eki+mU
Teklik	1	oḳur mén (okurum)	oḳumas mén	oḳur mén mü	oḳumas mén mü
	2	oḳur sén	oḳumas sén	oḳur sén mü	oḳumas sén mü
	3	oḳur	oḳumas	oḳur mu	oḳumas mu
Çokluk	1	oḳur biz	oḳumas biz	oḳur biz mü	oḳumas biz mü
	2	oḳur siz	oḳumas siz	oḳur siz mü	oḳumas siz mü
	3	oḳurlar	oḳumaslar	oḳurlar mu	oḳumaslar mu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-r + şahıs eki	yaz-mas+şahıs eki	yaz-r + şahıs eki+mU	yaz-mas+şahıs eki+mU
Teklik	1	yazar mén (yazarım)	yazmas mén	yazar mén mü	yazmas mén mü
	2	yazar sén	yazmas sén	yazar sén mü	yazmas sén mü
	3	yazar	yazmas	yazar mu	yazmas mu
Çokluk	1	yazar biz	yazmas biz	yazar biz mü	yazmas biz mü
	2	yazar siz	yazmas siz	yazar siz mü	yazmas siz mü
	3	yazarlar	yazmaslar	yazarlar mu	yazmaslar mu

1.2.1.1.5. Gelecek Zaman

Çağatay Türkçesinde gelecek zaman, *-ġa(y) / -ge(y) / -ḳa(y) / -ke(y)* ve *-ġu / -gü / -ḳu / -kü* ekleri ile yapılır.

1.2.1.1.5.1. Birinci Tip: Gelecek-İstek [*-ġa(y) / -ge(y) / -ḳa(y) / -ke(y)*]

Çağatay Türkçesi gramerlerinde "*Gelecek-İstek*" [124] diye adlandırılan gelecek zamanın bu tipi, fiil tabanına *-ġa(y) / -ge(y) / -ḳa(y) / ke(y)* eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır. *kél-ge(y) mén* "geleceğim", *ḳıl-ġa(y) sén* "yapacaksın", *tap-ḳa(y) biz* "bulacağız", *tök-ke(y) siz* "dökeceksiniz" vb.

Bu tipin olumsuz şekli, *-mA* olumsuzluk ekinin *-GA(y) / -KA(y)* eklerinden önce getirilmesiyle teşkil edilir. *kör-me-ge(y)* "görmeyecek", *başla-ma-ġa(y) biz* "başlamayacağız" gibi. Soru şekli, *mU* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur. *bar-ġa(y) sén mü?* "varacak mısın, gidecek misin?", *bil-me-gey-ler mü?* "bilmeyecekler mi" vb.

*Faṣīḥ Türkler ḳaşıda oḳuy ve **ötkere almaġaylar**.* "Fasih (belâgatlı) Türkler huzurunda okuyamayacaklar ve kabul ettiremeyecekler." (Muḥākemetü'l-Luġateyn, 179)

-GA(y) / -KA(y) ekleri gelecek zaman anlamının yanı sıra istek, rica veya emir anlamlarını da ifade eder.

til birle néçük ḳılġa mén izhār saŋa "(durumu) dil ile sana nasıl anlatabilirim?" / *rūzī ḳılġay ḫudāy nuṣret sizge* "Allah size zafer nasip etsin".[125]

Bu ekler özellikle şiirde *-ġa / -ge / -ḳa / ke* şekillerinde kullanılır.

[124] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 128.
[125] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 129.

Olumlu: [fiil + *-GA(y) / -KA(y)* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-GA(y) / -KA(y)* + z. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-GA(y) / -KA(y)* + zamir kökenli şahıs eki + *mU* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-GA(y) / -KA(y)* + zamir kökenli şahıs eki + *mU* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-ğa(y)+şahıs eki	başla-ma-ğa(y)+şahıs eki	başla-ğa(y) + şahıs eki +mU	başla-ma-ğa(y)+şahıs eki +mU
Teklik	1	başlağa(y) mén (başlayacağım)	başlamağa(y) mén	başlağa(y) mén mü	başlamağa(y) mén mü
	2	başlağa(y) sén	başlamağa(y) sén	başlağa(y) sén mü	başlamağa(y) sén mü
	3	başlağa(y)	başlamağa(y)	başlağa(y) mu	başlamağa(y) mu
Çokluk	1	başlağa(y) biz	başlamağa(y) biz	başlağa(y) biz mü	başlamağa(y) biz mü
	2	başlağa(y) siz	başlamağa(y) siz	başlağa(y) siz mü	başlamağa(y) siz mü
	3	başlağaylar	başlamağaylar	başlağaylar mu	başlamağaylar mu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-ge(y)+şahıs eki	kör-me-ge(y)+şahıs eki	kör-ge(y) + şahıs eki +mU	kör-me-ge(y)+şahıs eki +mU
Teklik	1	körge(y) mén (göreceğim)	körmege(y) mén	körge(y) mén mü	körmege(y) mén mü
	2	körge(y) sén	körmege(y) sén	körge(y) sén mü	körmege(y) sén mü
	3	körge(y)	körmege(y)	körge(y) mü	körmege(y) muü
Çokluk	1	körge(y) biz	körmege(y) biz	körge(y) biz mü	körmege(y) biz mü
	2	körge(y) siz	körmege(y) siz	körge(y) siz mü	körmege(y) siz mü
	3	körgeyler	körmegeyler	körgeyler mü	körmegeyler mü

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		oḳu-ğa(y)+şahıs eki	oḳu-ma-ğa(y)+şahıs eki	oḳu-ğa(y) + şahıs eki +mU	oḳu-ma-ğa(y)+şahıs eki +mU
Teklik	1	oḳuğa(y) mén (okuyacağım)	oḳumağa(y) mén	oḳuğa(y) mén mü	oḳumağa(y) mén mü
	2	oḳuğa(y) sén	oḳumağa(y) sén	oḳuğa(y) sén mü	oḳumağa(y) sén mü
	3	oḳuğa(y)	oḳumağa(y)	oḳuğa(y) mu	oḳumağa(y) mu

Çokluk	1	oḳuġa(y) biz	oḳumaġa(y) biz	oḳuġa(y) biz mü	oḳumaġa(y) biz mü
	2	oḳuġa(y) siz	oḳumaġa(y) siz	oḳuġa(y) siz mü	oḳumaġa(y) siz mü
	3	oḳuġaylar	oḳumaġaylar	oḳuġaylar mu	oḳumaġaylar mu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-ġa(y)+şahıs eki	yaz-ma-ġa(y)+şahıs eki	yaz-ġa(y) + şahıs eki +mU	yaz-ma-ġa(y)+şahıs eki +mU
Teklik	1	yazġa(y) mén (yazacağım)	yazmaġa(y) mén	yazġa(y) mén mü	yazmaġa(y) mén mü
	2	yazġa(y) sén	yazmaġa(y) sén	yazġa(y) sén mü	yazmaġa(y) sén mü
	3	yazġa(y)	yazmaġa(y)	yazġa(y) mu	yazmaġa(y) mu
Çokluk	1	yazġa(y) biz	yazmaġa(y) biz	yazġa(y) biz mü	yazmaġa(y) biz mü
	2	yazġa(y) siz	yazmaġa(y) siz	yazġa(y) siz mü	yazmaġa(y) siz mü
	3	yazġaylar	yazmaġaylar	yazġaylar mu	yazmaġaylar mu

1.2.1.1.5.2. İkinci Tip: [*-GU / -KU-iyelik eki (-dUr /Durur)*]

Çağatay Türkçesi gramerlerinde "Belirli (kesin) gelecek zaman"[126], "Mutlak gelecek zaman"[127] diye adlandırılan gelecek zamanın bu tipi, gelecekte mutlaka yer alacağı veya ortaya çıkacağı düşünülen bir hareketi veya bir durumu belirtmek için kullanılır. Bu tip, fiil tabanına *-ġu / -gü / -ḳu / -kü* eklerinden sonra iyelik eklerinin getirilmesi ve ardından da *-dUr* (*durur/turur*) eklerinin eklenmesi ile yapılır. Bu işletimde iyelik ekleri kişi eki işlevini üstlenmiştir. *oḳu-ġu-m-dur* "okuyacağım", *bil-gü-ŋ-dür* "bileceksin", *tap-ḳu-sı-dur* "bulacaktır", *al-ġu-mız-dur* "alacağız", *kör-gü-ŋüz-dür* "göreceksiniz", *kél-gü-leri-dür* ~ *kél-gü-si-dür-ler* ~ *kél-gü-si-ler-dür* "geleceklerdir" vb.

Yukarıdaki şekiller, *-dUr* (*durur/turur*) ekini almadan da kullanılırlar. *oḳu-ġu-m* "okuyacağım", *al-ġu-ŋ* "alacaksın", *tap-ḳu-sı* "bulacak", *kél-gü-miz* "geleceğiz", *ḳıl-ġu-ŋuz* "yapacaksınız", *çıḳ-ḳu-ları ~ çıḳ-ḳu-sı-lar* "çıkacaklar" vb.

Bu tipin olumsuzu iki şekilde yapılır. Birincisi, fiil tabanına *-mA* olumsuzluk ekinin getirilmesi ile yapılır. *al-ma-ġu-m(dur)* "almayacağım", *kél-me-gü-ŋ*

---

[126] János Eckmann, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, a.g.e.,* s. 102.
[127] János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı, a.g.e.,* s.137.

“gelmeyeceksin” gibi. İkincisi ise, *yoḳ* olumsuzluk kelimesi ile yapılır. *al-ġu-ŋ yoḳ(tur)* “almayacaksın”, *kél-me-gü-miz yoḳ* “gelmeyeceğiz” vb.

Taŋla né ***yégümizdür****?* “ Yarın ne yiyeceğiz?”; *égniŋge* ***çıḳḳısıdur*** *ikki ḳanat, ḳat‘* ***ḳılġuŋ*** *uçup ṭarīḳ-i necāt* “omuzuna kadar iki kanat çıkacaktır, uçup kurtuluş yolunda yürüyeceksin; *tüşüŋge* ***dégüm*** *durur ta‘bīr.* “(senin) rüyanın yorumunu yapacağım.”; *açḳanıŋızda* ***körgüŋüzdür*** “(bu örtüyü) açtığınızda göreceksiniz” (ÇEK, 138)

Olumlu: [fiil + *-GU/-KU* + iyelik eki + *-dUr* (*durur/turur*)]

Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-GU/-KU* + iyelik eki + *-dUr* (*durur/turur*)]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		başla-ġu-iyelik eki+(dur)	başla-ma-ġu-iyelik eki+(dur)	kör-gü-iyelik eki+(dür)	kör-me-gü-iyelik eki+(dür)
Teklik	1	başlaġum(dur) (başlayacağım)	başlamaġum(dur)	körgüm(dür) (göreceğim)	körmegüm(dür)
	2	başlaġuŋ(dur)	başlamaġuŋ(dur)	körgüŋ(dür)	körmegüŋ(dür)
	3	başlaġusı(dur)	başlamaġusı(dur)	körgüsi(dür)	körmegüsi(dür)
Çokluk	1	başlaġumız(dur)	başlamaġumız(dur)	körgümiz(dür)	körmegümiz(dür)
	2	başlaġuŋuz(dur)	başlamaġuŋuz(dur)	körgüŋüz(dür)	körmegüŋüz(dür)
	3	başlaġuları(dur) başlaġusıdurlar başlaġusılardur	başlamaġuları(dur) başlamaġusıdurlar başlamaġusılardur	körgüleri(dür) körgüsidürler körgüsilerdür	körmegüleri(dür) körmegüsidürler körmegüsilerdür

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		oḳu-ġu-iyelik eki+(dur)	oḳu-ma-ġu-iyelik eki+(dur)	yaz-ġu-iyelik eki+(dur)	yaz-ma-ġu-iyelik eki+(dur)
Teklik	1	oḳuġum(dur) (okuyacağım)	oḳumaġum(dur)	yazġum(dur) (yazacağım)	yazmaġum(dur)
	2	oḳuġuŋ(dur)	oḳumaġuŋ(dur)	yazġuŋ(dur)	yazmaġuŋ(dur)
	3	oḳuġusı(dur)	oḳumaġusı(dur)	yazġusı(dur)	yazmaġusı(dur)
Çokluk	1	oḳuġumız(dur)	oḳumaġumız(dur)	yazġumız(dur)	yazmaġumız(dur)
	2	oḳuġuŋuz(dur)	oḳumaġuŋuz(dur)	yazġuŋuz(dur)	yazmaġuŋuz(dur)
	3	oḳuġuları(dur) oḳuġusıdurlar oḳuġusılardur	oḳumaġuları(dur) oḳumaġusıdurlar oḳumaġusılardur	yazġuları(dur) yazġusıdurlar yazġusılardur	yazmaġuları(dur) yazmaġusıdurlar yazmaġusılardur

1.2.1.1.5.3. Üçüncü Tip: *-GU-dék / -KU-dék*

Çağatay Türkçesinde gelecek zamanın bu tipi, fiil tabanına *-GU-dék / -KU-dék* kip eklerinden sonra zamir menşeli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir.

Gelecek ve gereklilik ifade eden *-ġu, -gü, -ḳu, -kü* partisibi, İslamî Orta Asya edebî Türkçesinin Çağatay Türkçesinden önceki devrinde kullanılmıştır (11.-14. yüzyıllar). Çağatay Türkçesinde daha az kullanılmıştır. Diğer taraftan, *-GU-dék, -KU-dék* şekli (*dék,* bir çekim edatıdır) tam bir serbestlikle kullanılır.[128]

dék/g çekim edatı Alî Şîr Nevâyî'den önce umumiyetle *tég,* nadiren *tėgin* biçiminde kullanılmıştır.[129]

bar-ġu-dék, yar-ġu-dék, bil-gü-dék, ayt-ḳu-dék, kayt-ḳu-dék, ur-ġu-dék- sor-ġu-dék (Muḥākemetü'l-Luġateyn, 178)

hecr dardıġa devā ger ḳılmasaŋ vaṣlın bile vāy kim ***öltürgüdékdür*** *dard-ı hicrānıŋ méni* "ayrılık derdine vaslın ile deva kılmasan, vay kim, ayrılığın derdi beni öldürecek"; *ḥālımġa ol ay raḥm* ***ḳılgüdék*** *émes* "halime o ay (yüzlü) rahm kılacağa benzemez" (HKÇTÜA, 96)

kétküdék mén *başım alıp nāgeh* "ansızın başımı alıp gidecek gibiyim" (ÇEK, 109)

başla-ġu-dék mén	*kör-gü-dék mén*
başla-ġu-dék sén	*kör-gü-dék mén*
başla-ġu-dék(dür)	*kör-gü-dék(dür)*
başla-ġu-dék biz	*kör-gü-dék biz*
başla-ġu-dék siz	*kör-gü-dék siz*
başla-ġu-dékler(dür)	*kör-gü-dékler(dür)*

1.2.1.2. Tasarlama Kipleri

Fiilin olumlu veya olumsuz yöndeki gerçekleşmesini; tasarlanan istek, emir, şart ve gereklilik kavramları içinde veren kiplerdir. Tasarlama kiplerinde, bildirme kiplerindeki gibi bildirme, haber verme biçiminde bir oluş ve kılış yoktur. Bu kipler,

---

128 János Eckmann, *a.g.e.*, s. 109.
129 János Eckmann, *a.g.e.*, s. 98.

daha gerçekleşmemiş olan, ancak gerçekleşmesi istek, emir, şart ve gereklilik şekillerinde tasarlanan kiplerdir.

1.2.1.2.1. Emir Kipi

Emir kipi, fiil tabanına getirilen ve her şahsa göre değişen eklerle yapılır. Emir ekleri, hem kip hem de şahıs anlamı taşıyan eklerdir.

Emir kipi, (rica, yalvarma, davet, tavsiye, uyarı vs. dahil) buyurma ve yasaklarda (olumsuz buyurmalar) kullanılır.[130]

Kişi	Teklik	Çokluk
1. kişi	-y -(a, e)y, -(a, e)yIn, -(a, e)yIm -(a, e)yıŋ, -GAyIn (nadiren)	-(a)lı, -(e)li -(a)lıŋ, -(e)liŋ -(a)luḳ, -(e)lük -(a)luŋ, -(e)lüŋ -(a)lım, -(e)lim (nadiren)
2. kişi	Ø, -ġIl/-gil, -ġın/-gin -qıl/-kil, -qın/-kin -ġay/-gey (nadiren)	-(ı, i, u, ü)ŋ -(ı, i, u, ü) ŋIz -(ı, i, u, ü)ŋlAr -(ı, i, u, ü) ŋIz(lAr) -(u, ü) ŋUz(lAr) (daha az)
3. kişi	-sun, -sün, -dék	-sunlar, -sünler, -dékler

Çağatay Türkçesinde emir ekleri, teklik 1. kişide, *-Ay, -y* ekleri, ünlü ile biten fiillerden sonra *-y,* ünsüzle biten fiillerden sonra ise *-Ay* şeklinde gelir. *éyle-y* "eyleyeyim", *bol-ay* "olayım", *yétkür-ey* "ulaştırayım" gibi. *-AyIn, -yIn* ekleri, ünlü ile biten fiillerden sonra *-yIn,* ünsüz ile biten fiillerden sonra ise *-AyIn* şeklinde gelir. *dé-ye-yin* "diyeyim", *ayt-ayın* "söyleyeyim" vb. *-AyIm* eki, ünlü ile biten fiil tabanlarında *-yIm,* ünsüz ile biten fiil tabanlarında *-AyIm* biçiminde gelir. *kél-eyim* "geleyim", *bol-ayım* "olayım", *başla-yım* "başlayayım" gibi. *-AyIŋ* eki (nadiren), ünlü ile biten fiillerden sonra *-yIŋ,* ünsüz ile biten fiillerden sonra ise *-AyIŋ* şeklinde gelir. *kör-eyiŋ* "göreyim", *başla-yıŋ* "başlayayım", *oḳu-yıŋ* "okuyayım" gibi. *-GAyIn* eki, *ḳara-ġayın* "bakayım", *toḳu-ġayın* "dokuyayım".

Teklik 2. kişi eksiz veya *-GIl, -KIl* ekleri ile: *buyur-ġıl* "buyur", *kör-gil, tut-ḳıl* "tut", *éşit-kil* "işit, dinle". *GIn* ekine nadiren rastlanır. *ḳoy-ġın* "koy", *öte-gin* "öde" gibi.

[130] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 124.

Gelecek zaman eki olan *-GAy* eki nadiren emir kipinde de kullanılır. *ẓulm ḳılma-ġay-sén* “zulmetme”, *sakla-ġay-sén* “sakla” vb.

Teklik 3. kişi emir ekleri *-sUn* ve *-dék* ekleridir. *bar-sun* “varsın, gitsin”, *kir-sün* “girsin”, *asra-dék* “korusun”, *kör-dék* “görsün”. Çokluk 3. kişi emir şekli, *-sUnlAr* ve *-dékler* ekleri ile yapılır. *ḳıl-sunlar* “kılsınlar, yapsınlar”, *sor-dékler* “sorsunlar” gibi. *-dék* ve *-dékler* şekilleri, esasen Ali Şir Nevâyî’de bulunur. Nevâyî’den başka Yusuf Emîrî’nin *Dehnāme* adlı eserinde de *-dék* şekli kaydedilmiştir: *bitidék émdi tārīḫini kātib* “katip, şimdi (onun) tarihin yaz”.

Çokluk 1. kişi emir ekleri şunlardır: *-AlIm* eki: *baḳ-alım* “bakalım”, *ḳal-alım* “kalalım”. *-AlI* eki: *éşit-eli* “işitelim”, *bér-eli* “verelim”, *iç-eli* “içelim” gibi. *-AlUK* eki: *bér-elük* “verelim”, *yéber-elük* “gönderelim”. *-AlIŋ, -AlUŋ* ekleri: *ayt-alıŋ* “söyleyelim”, *bér-eliŋ* “verelim”, *ḳal-aluŋ* “kalalım” vb.

Çokluk 2. kişi emir ekleri, *-ŋ, -ŋIz* (daha az olarak *-UŋUz*), *-ŋlAr, -ŋIzlAr* ekleridir. *eyle-ŋ* “eyleyin”, *al-ma-ŋ* “almayın”, *kör-üŋ* “görün”, *sal-ıŋız* “salın”, *tut-uŋız* “tutunuz”, *tur-uŋuz* “durunuz”, *sor-uŋızlar* “sorunuz” vb. *dé-ŋler* “deyiniz”, *kör-üŋler* “görünüz” vb.

-ar / -er ile biten fiil kök ve gövdeleri, emir işletiminin ikinci teklik şahsında, bazen *-u / -ü* ekini alırlar. *bar-u* “git”, *ḳaytar-u* “dön, geri dön”, *ḳutḳaru* “kurtar”, *yiber-ü* “gönder”. Diğer taraftan, Abuşka yazarının *baru*’nun bir varyantı olarak aldığı *barı* “var, git” şekline metinlerde rastlanmaz.

éy ṣabā, āvāre köŋlüm isteyü her yan ***baru****; vādi vü taġ u beyābanlarnı bir bir* ***aḫtaru*** “ey sabah rüzgarı, avare gönlümü takip ederek her tarafa git; vadileri, dağ ve çölleri bir bir dolaş” (ÇEK, 123)

aytḳıl *kim: sén ḫōd ittiŋ cān dağı çıḳmaḳtadır.* “de ki: sen (şairin yüreği) kendin yittin, kayboldun ve can da çıkmaktadır.” (ÇEK, 137)

Kişi		başla-emir eki	kör-emir eki
Teklik	1	başlay başlayın başlayım başlayıŋ(nadiren)	körey köreyin köreyim köreyiŋ
	2	başlağıl	körgil

		başlağın (nadiren)	körgin
	3	başlasun başladék	körsün kördék
Çokluk	1	başlalım başlalı başlaluk başlaluŋ	körelim köreli körelük körelüŋ
	2	başlaŋ başlaŋız başlaŋuz(daha az) başlaŋlar	körüŋ körüŋiz körüŋüz körüŋler
	3	başlasunlar başladékler	körsünler kördékler

1.2.1.2.2. Şart Kipi

Çağatay Türkçesinde şart kipi, fiil kök ve gövdesine *-sA* şart ekinden sonra iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır. *bar-sa-m* "varsam, gitsem", *kör-se-ŋ* "görsen", *oḳu-sa* "okusa", *kél-se-ḳ* "gelsek", *bér-se-ŋiz* "verseniz", *kéltür-se-ler* "getirseler" vb.

... ve eger birbiridin mütemeyyiz ***ḳılsa****, Türkçe at bile oḳ aytur.* "… ve eğer birbirinden ayırmak istese, ancak Türkçesiyle söyler." (Muḥākemetü'l-Luġateyn, 176)

Bu kip, şart işlevinin yanı sıra dilek veya temenni ifade etmek için de kullanılır.

köŋli tilegen murādġa ***yetse*** *kişi, ya barça murādlarnı terk* ***étse*** *kişi* "kişi, ya gönlünün dilediği murada ulaşsa (ulaşmalı), yahut da bütün muradlarını terk etse (etmeli)". (ÇEK, 127)

bol- yardımcı fiili, sık sık imkanı veya imkansızlığı ifade etmek için şart kipinin bu tipi ile birlikte kullanılır. *bol-* fiilinin öznesi, genellikle belirsizdir.

yolın ḳılavuz bile ***tapsa*** *bolur* "yolu kılavuz ile bulmak mümkündür"; *anıŋ 'ahdıġa ictimād* ***ḳılsa*** *bolmas* "onun sözüne güvenmek olmaz". (ÇEK, 127)

bol- fiilinin öznesi nadiren belirlidir: *né ṣabr* ***étsem*** *bolur, né ṭaḳatım bar* "ne sabretmem (mümkün) olur, ne (de) takatim var". (ÇEK, 127)

Şart kipinin olumsuzu, *-mA* olumsuzluk eki ile yapılır. *kél-ma-se-m* "gelmesem", *két-me-se-ŋ* "gitmesen" vb.

Olumlu: [fiil + *-sA* şart eki + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + -*mA* olumsuzluk eki + -*sA* şart eki + iyelik k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + -*sA* şart eki + iyelik kökenli şahıs eki + *mU* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + -*mA* olumsuzluk eki + -*sA* şart eki + iyelik k. şahıs eki + *mU* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		başla-sa-şahıs eki	başla-ma-sa-şahıs eki	başla-sa-şahıs eki+mu	başla-ma-sa-şahıs eki+mu
Teklik	1	başlasam (başlasam)	başlamasam	başlasam mu	başlamasam mu
	2	başlasaŋ	başlamasaŋ	başlasaŋ mu	başlamasaŋ mu
	3	başlasa	başlamasa	başlasa mu	başlamasa mu
Çokluk	1	başlasaḳ	başlamasaḳ	başlasaḳ mu	başlamasaḳ mu
	2	başlasaŋız	başlamasaŋız	başlasaŋız mu	başlamasaŋız mu
	3	başlasalar	başlamasalar	başlasalar mu	başlamasalar mu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		kör-se-şahıs eki	kör-me-se-şahıs eki	kör-se-şahıs eki+mü	kör-me-se-şahıs eki+mü
Teklik	1	körsem (görsem)	körmesem	körsem mü	körmesem mü
	2	körseŋ	körmeseŋ	körseŋ mü	körmeseŋ mü
	3	körse	körmese	körse mü	körmese mü
Çokluk	1	körsek	körmesek	körsek mü	körmesek mü
	2	körseŋiz	körmeseŋiz	körseŋiz mü	körmeseŋiz mü
	3	körseler	körmeseler	körseler mü	körmeseler mü

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		oḳu-sa-şahıs eki	oḳu-ma-sa-şahıs eki	oḳu-sa-şahıs eki+mu	oḳu-ma-sa-şahıs eki+mu
Teklik	1	oḳusam (okusam)	oḳumasam	oḳusam mu	oḳumasam mu
	2	oḳusaŋ	oḳumasaŋ	oḳusaŋ mu	oḳumasaŋ mu
	3	oḳusa	oḳumasa	oḳusa mu	oḳumasa mu
Çokluk	1	oḳusaḳ	oḳumasaḳ	oḳusaḳ mu	oḳumasaḳ mu
	2	oḳusaŋız	oḳumasaŋız	oḳusaŋız mu	oḳumasaŋız mu
	3	oḳusalar	oḳumasalar	oḳusalar mu	oḳumasalar mu

1.2.1.2.3. İstek Kipi

Çağatay Türkçesinde istek kipinin işletiminde gelecek zaman eklerinden faydalanır. Ayrıca, emir ekleri genel Türkçede yalnız emir ifade etmezler, aynı zamanda istek işleviyle de kullanılırlar.[131]

1.2.1.2.3.1. Birinci Tip: *-GA(y) / -KA(y)*

İstek kipinin bu tipi, *-GA(y)/-KA(y)* eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile teşkil edilir. Çağatay Türkçesinde bu tipin ekleri “y” ünsüzünü almadan da kullanılır. *kör-ge(y)mén* “göreyim”, *bil-me-ge(y) sén* “bilmeyesin”, *tut-ḳa sén* “tutasın”, *bol-ġay* (ola), *kör-ge(y)-miz* “görelim”, *başla-ġa-siz* “başlayasınız”, *öltür-me-gey-ler* “öldürmeyeler” vb.

Bu tipin olumsuzu, *-mA* olumsuzluk eki ile yapılır. *bil-me-ge(y) sén* “bilmeyesin”, *öltür-me-gey-ler* “öldürmeyeler” vb.

zinhār ki dostluḳnı ***unutmaġa sén*** “sakın dostluğu unutmayasın” (ÇT, 171)

Olumlu: [fiil + *-GA(y) / -KA(y)* + zamir kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-GA(y) / -KA(y)* + z. k. şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-GA(y) / -KA(y)* + zamir kökenli şahıs eki + *mU* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-GA(y) / -KA(y)* + zamir kökenli şahıs eki + *mU* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-ġa(y)+şahıs eki	başla-ma-ġa(y)+şahıs eki	başla-ġa(y) + şahıs eki +mU	başla-ma-ġa(y)+şahıs eki +mU
Teklik	1	başlaġa(y) mén (başlayayım)	başlamaġa(y) mén	başlaġa(y) mén mü	başlamaġa(y) mén mü
	2	başlaġa(y) sén	başlamaġa(y) sén	başlaġa(y) sén mü	başlamaġa(y) sén mü
	3	başlaġa(y)	başlamaġa(y)	başlaġa(y) mu	başlamaġa(y) mu
Çokluk	1	başlaġa(y) biz	başlamaġa(y) biz	başlaġa(y) biz mü	başlamaġa(y) biz mü
	2	başlaġa(y) siz	başlamaġa(y) siz	başlaġa(y) siz mü	başlamaġa(y) siz mü
	3	başlaġaylar	başlamaġaylar	başlaġaylar mu	başlamaġaylar mu

[131] Mustafa Argunşah, *a.g.e.*, s. 170.

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-ge(y)+şahıs eki	kör-me-ge(y)+şahıs eki	kör-ge(y) + şahıs eki +mU	kör-me-ge(y)+şahıs eki +mU
Teklik	1	körge(y) mén (göreyim)	körmege(y) mén	körge(y) mén mü	körmege(y) mén mü
	2	körge(y) sén	körmege(y) sén	körge(y) sén mü	körmege(y) sén mü
	3	körge(y)	körmege(y)	körge(y) mü	körmege(y) muü
Çokluk	1	körge(y) biz	körmege(y) biz	körge(y) biz mü	körmege(y) biz mü
	2	körge(y) siz	körmege(y) siz	körge(y) siz mü	körmege(y) siz mü
	3	körgeyler	körmegeyler	körgeyler mü	körmegeyler mü

1.2.1.2.3.2. İkinci Tip: *-(A)y, -(A)yIn, -(A)yIm, -(A)lI, -(A)lIŋ, -(A)lIm*

Çağatay Türkçesinde istek kipinin bu tipi, bir hareketi yapma isteğini veya teklifini ifade etmek için kullanılır. Bu tip, şu eklerle teşkil edilir:

Teklik 1. kişi, *-(a)y/-(e)y, -(a)yın/-(e)yin, -(a)yım/-(e)yim, -(a)y/-(e)y mén* (nadiren): *bitiy* "yazayım", *neyleyin* "ne eyleyeyim", *nétey* "ne edeyim", *baray* "varayım, gideyim", *ḳılayım* "yapayım", *ḳılay mén* "kılayım" vb.

Çokluk 1. kişi, *-(a)lı, -(e)li, -(a)lıŋ/ -(e)liŋ, -(a)lım/-(e)lim* (nadiren): *oḳulı* "okuyalım", *olturalı* "oturalım", *içeliŋ* "içelim", *içelim* "içelim" vb.

Sāḳiyā tut bāde kim bir laḥẓa özümdin ***baray***
Şarṭ bu kim her niçe tutsaŋ leb-ā-leb ***sıpḳaray***

"Ey saki bâde tut da birazcık kendimden geçeyim; şart şu ki her uzattığını ağzına kadar dolu olsa bile birden bire kafayı kaldırıp süze süze içeyim" (Muḥākemetü'l-Luġateyn, 170)

Bu nev' cüziyyātḳa meşġūlluḳ ḳılsa, beġāyet köp tapılur. Ammā küllīrek kelimātnı edā ***ḳılalı***. "Bu tür teferruatlar üzerinde meşgul olunsa, fevkalâde çok bulunur. Ama biz umumî konulara yer verelim." (Muḥākemetü'l-Luġateyn, 177)

yā Rab, né ***déy*** *alarnı, ki miskīn Nevāyīni bīhūş u 'aḳl… ḳıldılar* "Ey Rabbim, zavallı Nevâyî'yi akılsız ve deli eyleyenlere ne diyeyim?" (ÇEK, 124)

1.2.1.2.4. Gereklilik Kipi

Çağatay Türkçesinde gereklilik kipi *kérek* ile yapılır. *kérek* kelimesi *-mAK*, *-sA,* ekleri ile kullanılarak gereklilik ifade eder. Ayrıca, bazen *-GU* eki ile de gereklilik ifade edilir.

1.2.1.2.4.1. Birinci Tip: *-sA + şahıs eki + kérek*

Gereklilik kipinin bu tipi, fiil tabanına *-sA* şart ekinden sonra iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ve ardından da gereklilik bildiren *kérek* kelimesinin getirilmesi ile yapılır. *ḳılsam kérek* “ kılmalıyım, kılsam gerek” gibi. Kipin olumsuzluk şekli, *-mA* olumsuzluk eki ile yapılır. *kör-me-se-m kérek* “görmemeliyim, görmesem gerek”, *oḳu-ma-sa-ŋ kérek* “okumasam gerek, okumamalıyım”, *ayrıl-sa kérek* “ayrılmalı, ayrılsa gerek” vb.

çāresini ***ḳılsa kérek*** “çaresini kılmalı”; *su* ***tamsa kérek*** “su damlamalı” (ÇT, 172)

Olumlu: [fiil + *-sA* şart eki + iyelik kökenli şahıs eki + *kérek*]

Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-sA* şart eki + i. k. şahıs eki + *kérek*]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		başla-sa-şahıs eki+kérek	başla-ma-sa-şahıs eki+kérek	kör-se-şahıs eki+kérek	kör-me-se-şahıs eki+kérek
Teklik	1	başlasam kérek (başlasam gerek, başlamalıyım)	başlamasam kérek	körsem kérek (görsem gerek, görmeliyim)	körmesem kérek
	2	başlasaŋ kérek	başlamasaŋ kérek	körseŋ kérek	körmeseŋ kérek
	3	başlasa kérek	başlamasa kérek	körse kérek	körmese kérek
Çokluk	1	başlasaḳ kérek	başlamasaḳ kérek	körsek kérek	körmesek kérek
	2	başlasaŋız kérek	başlamasaŋız kérek	körseŋiz kérek	körmeseŋiz kérek
	3	başlasalar kérek	başlamasalar kérek	körseler kérek	körmeseler kérek

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		oḳu-sa-şahıs eki+kérek	oḳu-ma-sa-şahıs eki+kérek	yaz-sa-şahıs eki+kérek	yaz-ma-sa-şahıs eki+kérek
Teklik	1	oḳusam kérek (okusam gerek, oumalıyım)	oḳumasam kérek	yazsam kérek (yazsam gerek, yazmalıyım)	yazmasam kérek
	2	oḳusaŋ kérek	oḳumasaŋ kérek	yazsaŋ kérek	yazmasaŋ kérek
	3	oḳusa kérek	oḳumasa kérek	yazsa kérek	yazmasa kérek
Çokluk	1	oḳusaḳ kérek	oḳumasaḳ kérek	yazsaḳ kérek	yazmasaḳ kérek
	2	oḳusaŋız kérek	oḳumasaŋız kérek	yazsaŋız kérek	yazmasaŋız kérek
	3	oḳusalar kérek	oḳumasalar kérek	yazsalar kérek	yazmasalar kérek

1.2.1.2.4.2. İkinci Tip: *-mAK + iyelik eki + kérek*

Gereklilik kipinin bu tipi, fiil kök veya gövdesine *-maḳ, -mek* mastar eklerinden iyelik eklerinin eklenmesi ve ardından da gereklilik bildiren *kérek* kelimesinin getirilmesi ile teşkil edilir. İyelik ekleri burada şahıs eki görevini üstlenmiştir.

*'öşre **bérmekiŋ kérek***. “vergi vermen gerek.” (ÇT, 172)

Kipin işletimim şu şekildedir:

Kişi		**Olumlu**	**Olumlu**
Teklik	1	başla-maḳ-ım kérek (başlamalıyım, başlamam gerek)	kör-mek-im kérek (görmeliyim, görmem gerek)
	2	başla-maḳ-ıŋ kérek	kör-mek-iŋ kérek
	3	başla-maḳ-ı kérek	kör-mek-i kérek
Çokluk	1	başla-maḳ-ımız kérek	kör-mek-imiz kérek
	2	başla-maḳ-ıŋız kérek	kör-mek-iŋiz kérek
	3	başla-maḳ-ları kérek	kör-mek-leri kérek

1.2.1.2.4.3. Üçüncü Tip: *-GU + şahıs eki*

Gelecek ve gereklilik ifade eden bu partisip, İslamî Orta Asya edebî Türkçesinin Çağatay Türkçesinden önceki devrinde kullanılmıştır (11.-14. yüzyıllar). Çağatay Türkçesinde daha az kullanılmıştır.[132]

Harezm Türkçesinde gereklilik için kullanılan *-GU* eki, bazen Çağatay Türkçesinde de bulunur.[133]

*tiler vaṣlıŋnı Lutfī, ḳıl icābet, ki ayturlar, tilegenni **tilegü*** “Lutfi sana kavuşmayı diliyor, (onun bu isteğine) icabet et; çünkü ‘isteyeni istemeli’ derler”, *ḥālime geh **yıġlaġu**, gāh **külgü*** “halime gah ağlamalı, gah gülmeli”. (ÇEK, 139)

Ali Şîr Nevâyî’nin eserlerinin sözlüğünü yapan Niyazi, eserinde *-GU* sıfat-fiil ekinin gereklilik ve şart işlevlerinden de bahseder:[134] *bol-ġum ~ bolġusı-mén* “olsam gerek”, *bol-ġusı* “olsa gerek” vb.

Kipin işletimi şu şekildedir:

---

[132] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 109.
[133] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 139.
[134] Mustafa Argunşah, *a.g.e.*, s. 172.

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Kişi</td><td>Olumlu</td><td>Olumlu</td><td>Olumlu</td><td>Olumlu</td></tr>
<tr><td>başla-ġu-şahıs eki</td><td>kör-gü-şahıs eki</td><td>oḳu-ġu-şahıs eki</td><td>yaz-ġu-şahıs eki</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>başlaġum (başlamalıyım, başlasam gerek)</td><td>körgüm (görmeliyim, görsem gerek)</td><td>oḳuġum (okumalıyım, okusam gerek)</td><td>yazġum (yazmalıyım, yazsam gerek)</td></tr>
<tr><td>2</td><td>başlaġuŋ</td><td>körgüŋ</td><td>oḳuġuŋ</td><td>yazġuŋ</td></tr>
<tr><td>3</td><td>başlaġusı</td><td>körgüsi</td><td>oḳuġusı</td><td>yazġusı</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>başlaġu biz</td><td>körgü biz</td><td>oḳuġu biz</td><td>yazġu biz</td></tr>
<tr><td>2</td><td>başlaġuŋız</td><td>körgüŋiz</td><td>oḳuġuŋız</td><td>yazġuŋız</td></tr>
<tr><td>3</td><td>başlaġuları</td><td>körgüleri</td><td>oḳuġuları</td><td>yazġuları</td></tr>
</table>

1.2.2. BİRLEŞİK KİPLER

Birleşik kipler, haber ve dilek kipleriyle anlatılan kılış veya oluşun hikâye veya rivayet edildiğini, yahut da şarta bağlı olarak ortaya çıktığını ifade etmek için kullanılır.

Çağatay Türkçesinde birleşik fiil kipleri, basit kiplerden sonra "*é(r)*" ek fiilinin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ile kurulur. Hikâye işletiminde ek fiil "*é(r)di*" şeklinde olup kendisinden sonra iyelik kökenli şahıs ekleri gelir. Rivayet işletiminde ise ek fiil "*é(r)miş/ken*" şeklindedir ve kendisinden sonra zamir kökenli şahıs ekleri eklenir.

1.2.2.1. Hikâye Birleşik Kipi

Fiil kipinin gösterdiği oluş ve kılışın geçmiş zamanda gerçekleştiğini bildiren işletim şeklidir. Çağatay Türkçesinin hikâye işletiminde ek fiil "*é(r)di*" şeklinde olup kendisinden sonra iyelik kökenli şahıs ekleri gelir. Fiilin hikâye işletiminde, *é(r)di* ek fiilinin "*r*" ünsüzünün bazen düştüğü ve *édi* şeklinde kullanıldığı örnekler de vardır.

1.2.2.1.1. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi, *-mIş + é(r)di, -p+ é(r)di* ve *-GAn/-KAn + é(r)di* yapıları olmak üzere üç biçimde yapılır.

1.2.2.1.1.1. Birinci Tip: *-mIş + é(r)di*

Öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi, fiil tabanına *-mIş* ekinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin

eklenmesi ile yapılır. *két-miş érdim* “gitmiştim”, *oḳu-mış érdiŋ* “okumuştun”, *bar-mış érdi* “varmıştı, gitmişti” gibi. Bu tipin olumsuzu, *-mA* olumsuzluk eki ile teşkil edilir. *kél-me-miş érdük* “gelmemiştik”, *oltur-ma-mış érdiŋiz* “oturmamıştınız” gibi.

mén ġanīmet ***tutmış érdim*** *ol semenber vaṣlını; éyledi méndin cüdā çarḫ-ı sitemger vaṣlını* “ben, o yasemin göğüslüye kavuşmayı ganimet saymıştım; zalim felek, ona kavuşmayı benden esirgedi”; ***ötmiş édi*** *bir kéçe kündüz tamām… anda yetip Mālik-i Tacir nāgāh* “tam bir gece ve bir gündüz geçmişti, … Tüccar Malik derhal oraya ulaştı” (ÇEK, 134)

Olumlu: [fiil + *-mIş* zaman eki + *é(r)di* ek fiili + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-mIş* + *é(r)di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		başla-mış+é(r)di-şahıs eki	başla-ma-mış+é(r)di-şahıs eki	kör-miş+é(r)di-şahıs eki	kör-me-miş+é(r)di-şahıs eki
Teklik	1	başlamış é(r)dim (başlamıştım)	başlamamış é(r)dim	körmiş é(r)dim (görmüştüm)	körmemiş é(r)dim
	2	başlamış é(r)diŋ	başlamamış é(r)diŋ	körmiş é(r)diŋ	körmemiş é(r)diŋ
	3	başlamış é(r)di	başlamamış é(r)di	körmiş é(r)di	körmemiş é(r)di
Çokluk	1	başlamış é(r)dük	başlamamış é(r)dük	körmiş é(r)dük	körmemiş é(r)dük
	2	başlamış é(r)diŋiz	başlamamış é(r)diŋiz	körmiş é(r)diŋiz	körmemiş é(r)diŋiz
	3	başlamış é(r)diler	başlamamış é(r)diler	körmiş é(r)diler	körmemiş é(r)diler

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		oḳu-mış+é(r)di-şahıs eki	oḳu-ma-mış+é(r)di-şahıs eki	yaz-mış+é(r)di-şahıs eki	yaz-ma-mış+é(r)di-şahıs eki
Teklik	1	oḳumış é(r)dim (okumuştum)	oḳumamış é(r)dim	yazmış é(r)dim (yazmıştım)	yazmamış é(r)dim
	2	oḳumış é(r)diŋ	oḳumamış é(r)diŋ	yazmış é(r)diŋ	yazmamış é(r)diŋ
	3	oḳumış é(r)di	oḳumamış é(r)di	yazmış é(r)di	yazmamış é(r)di
Çokluk	1	oḳumış é(r)dük	oḳumamış é(r)dük	yazmış é(r)dük	yazmamış é(r)dük
	2	oḳumış é(r)diŋiz	oḳumamış é(r)diŋiz	yazmış é(r)diŋiz	yazmamış é(r)diŋiz
	3	oḳumış é(r)diler	oḳumamış é(r)diler	yazmış é(r)diler	yazmamış é(r)diler

1.2.2.1.1.2. İkinci Tip: *-(ı, i, u, ü)p + é(r)di / -(ı, i, u, ü)p turur + é(r)di*

Öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi, fiil tabanına *-(ı, i, u, ü)p / -(ı, i, u, ü)p turur* eklerinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da

iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. *két-ip érdim* "gitmiştim", *oḳu-p érdiŋ* "okumuştun", *bar-ıp érdi* "varmıştı, gitmişti", *kör-üp tururlar é(r)di* "görmüşlerdi", *oltur-up turur é(r)dük* "oturmuştuk" gibi.

Bu tipin olumsuzu, *-mA-y-dUr* biçiminde yapılır. *kél-me-y-dür érdim* "gelmemiştim", *oḳu-ma-y-dur érdiŋiz* "okumamıştınız", *körmeydürler é(r)di* "görmemişlerdi " vb.

*... bā-vucūd Türk alfāẓınıŋ Fārsīġa munça meziyyeti ve nefs-i emrde munça diḳḳat ve vus'atı naẓm ṭarīḳıda şāyi' émes érdi ve kitmān nihān-ḫānesiġa **tüşüp érdi**, belki metrūk bolurġa **yavuşup érdi**.* "Bununla beraber Türkçe kelimelerin Farsçaya bunca üstünlüğü ve esasta bunca inceliği ve genişliği nazım yolunda herkesçe bilinmezdi ve sır saklama evine inmişti, muhtemelen terkedilmeye doğru yaklaşmıştı" (Muḥākemetü'l-Luġateyn, 179)

Olumlu: [fiil + *-p* zarf-fiil eki + *é(r)di* ek fiili + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA-y-dUr* + *é(r)di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		başla-p+é(r)di-şahıs eki	başla-ma-y-dur+é(r)di-şahıs eki	kör-üp+é(r)di-şahıs eki	kör-me-y-dür+é(r)di-şahıs eki
Teklik	1	başlap é(r)dim (başlamıştım)	başlamaydur é(r)dim	körüp é(r)dim (görmüştüm)	körmeydür é(r)dim
	2	başlap é(r)diŋ	başlamaydur é(r)diŋ	körüp é(r)diŋ	körmeydür é(r)diŋ
	3	başlap é(r)di	başlamaydur é(r)di	körüp é(r)di	körmeydür é(r)di
Çokluk	1	başlap é(r)dük	başlamaydur é(r)dük	körüp é(r)dük	körmeydür é(r)dük
	2	başlap é(r)diŋiz	başlamaydur é(r)diŋiz	körüp é(r)diŋiz	körmeydür é(r)diŋiz
	3	başlap é(r)diler	başlamaydurlar é(r)di	körüp é(r)diler	körmeydürler é(r)di

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		oḳu-p+é(r)di-şahıs eki	oḳu-ma-y-dur+é(r)di-şahıs eki	yaz-ıp+é(r)di-şahıs eki	yaz-ma-y-dur+é(r)di-şahıs eki
Teklik	1	oḳup é(r)dim (okumuştum)	oḳumaydur é(r)dim	yazıp é(r)dim (yazmıştım)	yazmaydur é(r)dim
	2	oḳup é(r)diŋ	oḳumaydur é(r)diŋ	yazıp é(r)diŋ	yazmaydur é(r)diŋ
	3	oḳup é(r)di	oḳumaydur é(r)di	yazıp é(r)di	yazmaydur é(r)di
Çokluk	1	oḳup é(r)dük	oḳumaydur é(r)dük	yazıp é(r)dük	yazmaydur é(r)dük
	2	oḳup é(r)diŋiz	oḳumaydur é(r)diŋiz	yazıp é(r)diŋiz	yazmaydur é(r)diŋiz
	3	oḳup é(r)diler	oḳumaydurlar é(r)di	yazıp é(r)diler	yazmaydurlar é(r)di

1.2.2.1.1.3. Üçüncü Tip: *-GAn / -KAn + é(r)di*

Öğrenilen geçmiş zamanın bu üçüncü, fiil tabanına *-GAn / -KAn* eklerinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. *ḳon-ġan é(r)di* "konmuştu", *kél-gen é(r)diŋ* "gelmiştin", *két-ken é(r)dim* "gitmiştim", vb.

Bu tipin olumsuzu, *émes* "değil" kelimesi ile yapılır. *tüş-ken émes e(r)di* "düşmemişti", *ḳal-ġan émes é(r)dim* "kalmamıştım" vb.

ḥaẓ̇ret-i ṣāḥib-ḳırān bu feth bolġandın soŋ öz kişisin san körüp miŋ atlıḳ ***yıġılġan érdi***. "Sahipkıran (Timur) hazretleri, bu fetihten sonra kendi adamlarını saydı: bin atlı toplanmıştı."; *ḳalın ḳoy bu çapḳunda tüşti; hīç çapḳunda munça ḳalın ḳoy* ***tüşken émes édi***. "bu saldırıda pek çok koyun ele geçirildi; hiç (bir) saldırıda bu kadar çok koyun ele geçirilmemişti." (ÇEK, 136)

Olumlu: [fiil + *-GAn / -KAn* + *é(r)di* ek fiili + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-GAn / -KAn* + *émes* + *é(r)di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		başla-ġan+é(r)di-şahıs eki	başla-ġan+émes+é(r)di-şahıs eki	kör-gen+é(r)di-şahıs eki	kör-gen+émes+é(r)di-şahıs eki
Teklik	1	başlaġan é(r)dim (başlamıştım)	başlaġan émes é(r)dim	körgen é(r)dim (görmüştüm)	körgen émes é(r)dim
	2	başlaġan é(r)diŋ	başlaġan émes é(r)diŋ	körgen é(r)diŋ	körgen émes é(r)diŋ
	3	başlaġan é(r)di	başlaġan émes é(r)di	körgen é(r)di	körgen émes é(r)di
Çokluk	1	başlaġan é(r)dük	başlaġan émes é(r)dük	körgen é(r)dük	körgen émes é(r)dük
	2	başlaġan é(r)diŋiz	başlaġan émes é(r)diŋiz	körgen é(r)diŋiz	körgen émes é(r)diŋiz
	3	başlaġan é(r)diler	başlaġan émes é(r)diler	körgen é(r)diler	körgen émes é(r)diler

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		oḳu-ġan+é(r)di-şahıs eki	oḳu-ġan+émes+é(r)di-şahıs eki	yaz-ġan+é(r)di-şahıs eki	yaz-ġan+émes+é(r)di-şahıs eki
Teklik	1	oḳuġan é(r)dim (okumuştum)	oḳuġan émes é(r)dim	yazġan é(r)dim (yazmıştım)	yazġan émes é(r)dim
	2	oḳuġan é(r)diŋ	oḳuġan émes é(r)diŋ	yazġan é(r)diŋ	yazġan émes é(r)diŋ
	3	oḳuġan é(r)di	oḳuġan émes é(r)di	yazġan é(r)di	yazġan émes é(r)di
Çokluk	1	oḳuġan é(r)dük	oḳuġan émes é(r)dük	yazġan é(r)dük	yazġan émes é(r)dük
	2	oḳuġan é(r)diŋiz	oḳuġan émes é(r)diŋiz	yazġan é(r)diŋiz	yazġan émes é(r)diŋiz
	3	oḳuġan é(r)diler	oḳuġan émes é(r)diler	yazġan é(r)diler	yazġan émes é(r)diler

1.2.2.1.2. Şimdiki Zamanın Hikâyesi

Çağatay Türkçesinde şimdiki zamanın hikâyesi *-A-y-dUr+é(r)di* ve *maḳta/mekte+ é(r)di* yapıları olmak üzere iki şekilde yapılabilir.

1.2.2.1.2.1. Birinci Tip: *(-A, -y)-dUr + é(r)di*

Şimdiki zamanın bu tipi, fiil tabanına *(-A,-y)-dUr* kip ekinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. *bar-a-dur é(r)dim* "gidiyordum, varıyordum", *kél-e-dür é(r)diŋ* "geliyordun" gibi. Bu tipin olumsuzu, *-mA* olumsuzluk eki ile yapılır. *kör-me-y-dür é(r)dim* "görmüyordum", *başla-ma-y-dur é(r)diŋ* "başlamıyordun" vb.

Bu ḫāksārġa ṣibā avāyilıda kim ağız ḥoḳḳasıdan birer gevher ẓāhir bola başlar. Ol gevherler henūz naẓm silkige ***kirmeydür érdi***. "Bu perişanın ilk çocukluk dönemlerinde, ağız hokkasından teker teker inci ortaya çıkmaya başlar. O inciler henüz nazım silsilesine girmiyordu" (Muḥākemetü'l-Luġateyn, 179)

Olumlu: [fiil + (*-A,-y)-dUr* + *é(r)di* ek fiili + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA-y-dUr* + *é(r)di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
		başla-y-dur+é(r)di-şahıs eki	başla-ma-y-dur+é(r)di-şahıs eki	kör-e-dür+é(r)di-şahıs eki	kör-me-y-dür+é(r)di-şahıs eki
Teklik	1	başlaydur é(r)dim (başlıyordum)	başlamaydur é(r)dim	köredür é(r)dim (görüyordum)	körmeydüré(r)dim
	2	başlaydur é(r)diŋ	başlamaydur é(r)diŋ	köredür é(r)diŋ	körmeydüré(r)diŋ
	3	başlaydur é(r)di	başlamaydur é(r)di	köredür é(r)di	körmeydüré(r)di
Çokluk	1	başlaydur é(r)dük	başlamaydur é(r)dük	köredür é(r)dük	körmeydüré(r)dük
	2	başlaydur é(r)diŋiz	başlamaydur é(r)diŋiz	köredür é(r)diŋiz	körmeydüré(r)diŋiz
	3	başlaydurlar é(r)di	başlamaydurlar é(r)di	köredürler é(r)di	körmeydürler é(r)di

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
		oḳu-y-dur+é(r)di-şahıs eki	oḳu-ma-y-dur+é(r)di-şahıs eki	yaz-a-dur+é(r)di-şahıs eki	yaz-ma-y-dur+é(r)di-şahıs eki
Teklik	1	oḳuydur é(r)dim (okuyordum)	oḳumaydur é(r)dim	yazadur é(r)dim (yazıyordum)	yazmaydur é(r)dim
	2	oḳuydur é(r)diŋ	oḳumaydur é(r)diŋ	yazadur é(r)diŋ	yazmaydur é(r)diŋ
	3	oḳuydur é(r)di	oḳumaydur é(r)di	yazadur é(r)di	yazmaydur é(r)di

Çokluk	1	oḳuydur é(r)dük	oḳumaydur é(r)dük	yazadur é(r)dük	yazmaydur é(r)dük
	2	oḳuydur é(r)diŋiz	oḳumaydur é(r)diŋiz	yazadur é(r)diŋiz	yazmaydur é(r)diŋiz
	3	oḳuydurlar é(r)di	oḳumaydurlar é(r)di	yazadurlar é(r)di	yazmaydurlar é(r)di

1.2.2.1.2.2. İkinci Tip: *-maḳta / -mekte + é(r)di*

Şimdiki zamanın ikinci tipi, fiil tabanına *-mAKtA* kip ekinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. *bar-maḳta é(r)dim* "gitmekteydim, varıyordum", *ḳıl-maḳta é(r)diŋ* "kılmaktaydın, kılıyordun", *két-mekte é(r)diler* "görmekteydin" gibi. Bu tipin olumsuzu, *émes* "değil" kelimesi ile yapılır. *kör-mekte émes é(r)dim* "görmüyordum, görmemekteydim", *başla-maḳta émes é(r)diŋ* "başlamıyordun, başlamamaktaydın" vb.

atam ʻÖmer Şeyẖ Mīrzā riʻāyet ḳılıp édi ve henüz riʻāyet ***ḳılmaḳta édi****.* "babam Ömer Şeyh Mirza, riayet etmişti ve hala riayet etmekteydi." (ÇEK, 137)

faḳīr alarnıŋ ẖalvetleri éşikige bardum; ġarīb hay hay ***yıġlamaḳta érdiler*** "ben onların halvetgahlarının eşiğine vardım; garip bir şekilde feryat edip ağlamaktaydılar." (ÇEK, 137)

Olumlu: [fiil + *-mAKtA* + *é(r)di* ek fiili + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mAKtA* + *émes* + *é(r)di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		başla-maḳta+é(r)di-şahıs eki	başla-maḳta+émes+é(r)di-şahıs eki	kör-mekte+é(r)di-şahıs eki	kör-mekte+émes+é(r)di-şahıs eki
Teklik	1	başlamaḳta é(r)dim (başlıyordum, başlamaktaydım)	başlamaḳta émes é(r)dim	körmekte é(r)dim (görüyordum, görmekteydim)	körmekte émes é(r)dim
	2	başlamaḳta é(r)diŋ	başlamaḳta émes é(r)diŋ	körmekte é(r)diŋ	körmekte émes é(r)diŋ
	3	başlamaḳta é(r)di	başlamaḳta émes é(r)di	körmekte é(r)di	körmekte émes é(r)di
Çokluk	1	başlamaḳta é(r)dük	başlamaḳta émes é(r)dük	körmekte é(r)dük	körmekte émes é(r)dük
	2	başlamaḳta é(r)diŋiz	başlamaḳta émes é(r)diŋiz	körmekte é(r)diŋiz	körmekte émes é(r)diŋiz
	3	başlamaḳta é(r)diler	başlamaḳta émes é(r)diler	körmekte é(r)diler	körmekte émes é(r)diler

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
		oḳu-maḳta+é(r)di-şahıs eki	oḳu-maḳta+ émes+é(r)di-şahıs eki	yaz-maḳta+é(r)di-şahıs eki	yaz-maḳta+ émes+é(r)di-şahıs eki
Teklik	1	oḳumaḳta é(r)dim (okuyordum, okumaktaydım)	oḳumaḳta émes é(r)dim	yazmaḳta é(r)dim (yazıyordum, yazmaktaydım)	yazmaḳta émes é(r)dim
	2	oḳumaḳta é(r)diŋ	oḳumaḳta émes é(r)diŋ	yazmaḳta é(r)diŋ	yazmaḳta émes é(r)diŋ
	3	oḳumaḳta é(r)di	oḳumaḳta émes é(r)di	yazmaḳta é(r)di	yazmaḳta émes é(r)di
Çokluk	1	oḳumaḳta é(r)dük	oḳumaḳta émes é(r)dük	yazmaḳta é(r)dük	yazmaḳta émes é(r)dük
	2	oḳumaḳta é(r)diŋiz	oḳumaḳta émes é(r)diŋiz	yazmaḳta é(r)diŋiz	yazmaḳta émes é(r)diŋiz
	3	oḳumaḳta é(r)diler	oḳumaḳta émes é(r)diler	yazmaḳta é(r)diler	yazmaḳta émes é(r)diler

1.2.2.1.3. Geniş Zamanın Hikâyesi

Çağatay Türkçesinde geniş zamanın hikâyesi, fiil tabanına *-r, -Ar, -Ur* eklerinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. *başla-r é(r)dim* "başlardım", *kör-er é(r)diŋ* "görürdün", *yaz-ar-lar é(r)di ~ yaz-ar é(r)diler* "yazarlardı" gibi. Bu kipin olumsuz şekli, *-mAs* olumsuzluk eki ile yapılır. *bar-mas é(r)dim* "varmazdım, gitmezdim", *bil-mes é(r)diŋ* "bilmezdin" vb.

Köprek kütüb ü resāyil ve ġazeliyyāt ü ḳaṣāidde ki ma‘ānī gevherlerin naẓm silkige ***kiydürür érdiler*** *ve żamīr nihānḫānesidin encümen temāşāgahıġa cilve* ***bérür érdiler***. "Daha çok kitap, risale, gazel ve kasidelerde anlam incilerini nazım silsilesine geçirirlerdi ve gönül mahzeninden çıkarıp gözler önüne sergilerdiler." (Muḥākemetü'l-Luġateyn, 187)

Olumlu: [fiil + *-r, -Ar, -Ur* + *é(r)di* ek fiili + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mAs* olumsuzluk eki + *é(r)di* ek fiili + iyelik kökenli şahıs eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
		başla-r+é(r)di-şahıs eki	başla-mas+é(r)di-şahıs eki	kör-er+é(r)di-şahıs eki	kör-mes+é(r)di-şahıs eki
Teklik	1	başlar é(r)dim (başlardım)	başlamas é(r)dim	körer é(r)dim (görürdüm)	körmes é(r)dim
	2	başlar é(r)diŋ	başlamas é(r)di	körer é(r)diŋ	körmes é(r)diŋ
	3	başlar é(r)di	başlamas é(r)di	körer é(r)di	körmes é(r)di
k l	1	başlar é(r)dük	başlamas é(r)dük	körer é(r)dük	körmes é(r)dük

	2	başlar é(r)diŋiz	başlamas é(r)diŋiz	körer é(r)diŋiz	körmes é(r)diŋiz
	3	başlarlar é(r)di başlar é(r)diler	başlamaslar é(r)di başlamas é(r)diler	körerler é(r)di körer é(r)diler	körmesler é(r)di körmes é(r)diler

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		oḳu-r+é(r)di-şahıs eki	oḳu-mas+é(r)di-şahıs eki	yaz-ar+é(r)di- şahıs eki	yaz-mas+é(r)di-şahıs eki
Teklik	1	oḳur é(r)dim (okurdum)	oḳumas é(r)dim	yazar é(r)dim (başlardım)	yazmas é(r)dim
	2	oḳur é(r)diŋ	oḳumas é(r)di	yazar é(r)diŋ	yazmas é(r)di
	3	oḳur é(r)di	oḳumas é(r)di	yazar é(r)di	yazmas é(r)di
Çokluk	1	oḳur é(r)dük	oḳumas é(r)dük	yazar é(r)dük	yazmas é(r)dük
	2	oḳur é(r)diŋiz	oḳumas é(r)diŋiz	yazar é(r)diŋiz	yazmas é(r)diŋiz
	3	oḳurlar é(r)di oḳur é(r)diler	oḳumaslar é(r)di oḳumas é(r)diler	yazarlar é(r)di yazar é(r)diler	yazmaslar é(r)di yazmas é(r)diler

1.2.2.1.4. Gelecek Zamanın Hikâyesi

Çağatay Türkçesinde gelecek zamanın hikâyesi *-GAy/-KAy + é(r)di* ve *-GU/-KU-iyelik eki + é(r)di* yapıları olmak üzere iki şekilde yapılabilir.

1.2.2.1.4.1. Birinci Tip: *-GAy /-KAy + é(r)di*

Çağatay Türkçesi gramerlerinde *-GAy, -KAy* ekleri ile kurulan gelecek zaman kipi "*Gelecek-İstek*"[135] diye adlandırılır. Bu kipin hikâyesi, fiil tabanına *-GAy /-KAy* kip eklerinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. *bar-ġay é(r)dim* "varacaktım, gidecektim", *kél-gey é(r)diŋ* "gelecektin", *yét-key é(r)diler ~ yét-keyler é(r)di* "varacaklardı" gibi. Bu kipin olumsuz şekli, *-mA* olumsuzluk eki ile yapılır. *bar-ma-ġay é(r)dim* "varmayacaktım, gitmeyecektim", *bil-me-gey é(r)dük* "bilmeyecektik" vb.

Bu kip, geçmişe ait tahmini de ifade eder:

kiçik ḫan azraḳ kişi bile kélip édi; miŋdin köprek, ikki miŋdin azraḳ ***bolġay édi***. "küçük han, daha az kişi ile gelmişti; (sayıları), binden çok, iki binden daha aşağı olmalıydı" (ÇEK, 129)

Genellikle istek ifade eden *kāşkī* edatı ile kuvvetlendirerek, gerçekleşmemiş bir isteğe işaret etmek için de kullanılır:

[135] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 128-129.

éy kāşkī mén ***bolġay édim*** *alında ḥādim* “keşke, (onun) huzurunda hizmetçi olsaydım” (ÇEK, 129)

Bu kip, şu anki durumun tersini ifade eden cümlelerin şart yardımcı cümlelerinde de kullanılır:

içmegey érdim *ten‘‘um devride cām-ı viṣāl, bilsem érdi hecrdin bolur bu devrān özgeçe* “ayrılık yüzünden devranın bambaşka olacağını bilseydim, yiyip içme (eğlence) devrinde kavuşma kadehini içmezdim” (ÇEK, 129)

Olumlu: [fiil + *-GAy /-KAy* + *é(r)di* ek fiili + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-GAy /-KAy* + *é(r)di* ek fiili + iyelik kökenli şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		başla-ġay+é(r)di-şahıs eki	başla-ma-ġay+é(r)di-şahıs eki	kör-gey+é(r)di-şahıs eki	kör-me-gey+é(r)di-şahıs eki
Teklik	1	başlaġay é(r)dim (başlayacaktım)	başlamaġay é(r)dim	körgey é(r)dim (görecektim)	körmegey é(r)dim
	2	başlaġay é(r)diŋ	başlamaġay é(r)di	körgey é(r)diŋ	körmegey é(r)diŋ
	3	başlaġay é(r)di	başlamaġay é(r)di	körgey é(r)di	körmegey é(r)di
Çokluk	1	başlaġay é(r)dük	başlamaġay é(r)dük	körgey é(r)dük	körmegey é(r)dük
	2	başlaġay é(r)diŋiz	başlamaġay é(r)diŋiz	körgey é(r)diŋiz	körmegey é(r)diŋiz
	3	başlaġay é(r)diler başlaġaylar é(r)di	başlamaġay é(r)diler başlamaġaylar é(r)di	körgey é(r)diler körgeyler é(r)di	körmegey é(r)diler körmegeyler é(r)di

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		oḳu-ġay+é(r)di-şahıs eki	oḳu-ma-ġay+é(r)di-şahıs eki	yaz-ġay+é(r)di-şahıs eki	yaz-ma-ġay+é(r)di-şahıs eki
Teklik	1	oḳuġay é(r)dim (okuyacaktım)	oḳumaġay é(r)dim	yazġay é(r)dim (yazacaktım)	yazmaġay é(r)dim
	2	oḳuġay é(r)diŋ	oḳumaġay é(r)di	yazġay é(r)diŋ	yazmaġay é(r)diŋ
	3	oḳuġay é(r)di	oḳumaġay é(r)di	yazġay é(r)di	yazmaġay é(r)di
Çokluk	1	oḳuġay é(r)dük	oḳumaġay é(r)dük	yazġay é(r)dük	yazmaġay é(r)dük
	2	oḳuġay é(r)diŋiz	oḳumaġay é(r)diŋiz	yazġay é(r)diŋiz	yazmaġay é(r)diŋiz
	3	oḳuġay é(r)diler oḳuġaylar é(r)di	oḳumaġay é(r)diler oḳumaġaylar é(r)di	yazġay é(r)diler yazġaylar é(r)di	yazmaġay é(r)diler yazmaġaylar é(r)di

1.2.2.1.4.2. İkinci Tip: *-GU / -KU-iyelik eki + é(r)di*

Çağatay Türkçesi gramerlerinde *-GU, -KU* ekleri ile kurulan gelecek zaman kipi "*Mutlak gelecek zaman*"[136] diye adlandırılır. bu kipin hikâyesi, fiil tabanına *-GU/-KU* kip eklerinden sonra iyelik eklerinin eklenmesi ve ardından da ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ile yapılır. Bu işletimde, iyelik ekleri, kişi eki görevini üstlenmiştir. *yiber-gü-m é(r)di* "gönderecektim", *ḳıl-ġu-ŋ é(r)di* "kılacaktın", *tap-ḳu-sı é(r)di* "bulacaktı" gibi. Bu kipin olumsuz şekli, *-mA* olumsuzluk eki ile yapılır. *bar-ma-ġum é(r)di* "varmayacaktım, gitmeyecektim", *bil-me-gü-miz é(r)di* "bilmeyecektik" vb.

Olumlu: [fiil + *-GU/-KU* + iyelik eki + *é(r)di*]

Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-GU/-KU* + iyelik eki + *é(r)di*]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		başla-ġu-iyelik eki+é(r)di	başla-ma-ġu-iyelik eki+é(r)di	kör-gü-iyelik eki+é(r)di	kör-me-gü-iyelik eki+é(r)di
Teklik	1	başlaġum é(r)di (başlayacaktım)	başlamaġum é(r)di	körgüm é(r)di (görecektim)	körmegüm é(r)di
	2	başlaġuŋ é(r)di	başlamaġuŋ é(r)di	körgüŋ é(r)di	körmegüŋ é(r)di
	3	başlaġusı é(r)di	başlamaġusı é(r)di	körgüsi é(r)di	körmegüsi é(r)di
Çokluk	1	başlaġumız é(r)di	başlamaġumız é(r)di	körgümiz é(r)di	körmegümiz é(r)di
	2	başlaġuŋuz é(r)di	başlamaġuŋuz é(r)di	körgüŋüz é(r)di	körmegüŋüz é(r)di
	3	başlaġuları é(r)di	başlamaġuları é(r)di	körgüleri é(r)di	körmegüleri é(r)di

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		oḳu-ġu-iyelik eki+é(r)di	oḳu-ma-ġu-iyelik eki+é(r)di	yaz-ġu-iyelik eki+ é(r)di	yaz-ma-ġu-iyelik eki+é(r)di
Teklik	1	oḳuġum é(r)di (okuyacaktım)	oḳumaġum é(r)di	yazġum é(r)di (yazacaktım)	yazmaġum é(r)di
	2	oḳuġuŋ é(r)di	oḳumaġuŋ é(r)di	yazġuŋ é(r)di	yazmaġuŋ é(r)di
	3	oḳuġusı é(r)di	oḳumaġusı é(r)di	yazġusı é(r)di	yazmaġusı é(r)di
Çokluk	1	oḳuġumız é(r)di	oḳumaġumız é(r)di	yazġumız é(r)di	yazmaġumız é(r)di
	2	oḳuġuŋuz é(r)di	oḳumaġuŋuz é(r)di	yazġuŋuz é(r)di	yazmaġuŋuz é(r)di
	3	oḳuġuları é(r)di	oḳumaġuları é(r)di	yazġuları é(r)di	yazmaġuları é(r)di

[136] János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı, a.g.e.*, s. 137-138.

1.2.2.1.4.3.Üçüncü Tip: *-GU-dék / -KU-dék + é(r)di*

Çağatay Türkçesinde gelecek zamanın hikâyesinin bu tip, fiil tabanına *-GU-dék /-KU-dék* kip eklerinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır.

bütküdék érdi *vaṣl ile köŋlüm cerāḥati* "gönlümün cerahati, kavuşma ile bitecek gibiydi" (ÇEK, 109)

1.2.2.1.5. Şart Kipinin Hikâyesi

Bu kip, fiil tabanına *-sA* şart ekinden sonra iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ve ardından da ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ile yapılır. *két-se-m é(r)di* "gitseydim", *oḳu-sa-ŋ é(r)di* "okusaydın" gibi.. Bu kipin olumsuzu, *-mA* olumsuzluk eki ile yapılır. *ḳıl-ma-sa é(r)di* "kılmasaydı", *kél-me-sek é(r)di* "gelmeseydik" vb.

Bu ḫalḳ arasında peydā bolġan ṭab' ehli ṣalāḥiyyet ve tab'ların öz tilleri turġaç özge til bile ẓāhir ***ḳılmasa érdi*** *ve işke* ***buyurmasalar érdi****. Eger ikkelesi til bile aytur ḳābiliyyetleri bolsa, öz tilleri bile köprek* ***aytsalar érdi*** *ve yana bir til bile azraḳ* ***aytsalar érdi****. Eger mubālaġa ḳılsalar, ikkelesi til bile ting* ***aytsalar érdi****.* "Bu halk arasında bulunan yaratıcı kişilerin (şairlerin), sanatçıların kabiliyet ve yaratıcılıklarını kendi dilleri dururken başka dil ile göstermeselerdi ve böyle bir işe yönelmeselerdi. Eğer her iki dil ile söyleme kabiliyetleri varsa, kendi dilleri ile daha çok söyleselerdi ve yine bir dil ile daha az söyleselerdi. Eğer mübalağa etseler, her iki dil ile denk söyleselerdi." (Muḥākemetü'l-Luġateyn, 179)

Olumlu: [fiil + *-sA*+ iyelik kökenli şahıs eki + *é(r)di*]

Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-sA* + iyelik k. şahıs eki + *é(r)di*]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		başla-sa-şahıs eki+é(r)di	başla-ma-sa-şahıs eki+é(r)di	kör-se-şahıs eki+é(r)di	kör-me-se-şahıs eki+é(r)di
Teklik	1	başlasam é(r)di (başlasaydım)	başlamasam é(r)di	körsem é(r)di (görseydim)	körmesem é(r)di
	2	başlasaŋ é(r)di	başlamasaŋ é(r)di	körseŋ é(r)di	körmeseŋ é(r)di
	3	başlasa é(r)di	başlamasa é(r)di	körse é(r)di	körmese é(r)di

Çokluk	1	başlasaḳ é(r)di	başlamasaḳ é(r)di	körsek é(r)di	körmesek é(r)di
	2	başlasaŋız é(r)di	başlamasaŋız é(r)di	körseŋiz é(r)di	körmeseŋiz é(r)di
	3	başlasalar é(r)di	başlamasalar é(r)di	körseler é(r)di	körmeseler é(r)di

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		oḳu-sa-şahıs eki+é(r)di	oḳu-ma-sa-şahıs eki+é(r)di	yaz-sa-şahıs eki+é(r)di	yaz-ma-sa-şahıs eki+é(r)di
Teklik	1	oḳusam é(r)di (okusaydım)	oḳumasam é(r)di	yazsam é(r)di (yazsaydım)	yazmasam é(r)di
	2	oḳusaŋ é(r)di	oḳumasaŋ é(r)di	yazsaŋ é(r)di	yazmasaŋ é(r)di
	3	oḳusa é(r)di	oḳumasa é(r)di	yazsa é(r)di	yazmasa é(r)di
Çokluk	1	oḳusaḳ é(r)di	oḳumasaḳ é(r)di	yazsaḳ é(r)di	yazmasaḳ é(r)di
	2	oḳusaŋız é(r)di	oḳumasaŋız é(r)di	yazsaŋız é(r)di	yazmasaŋız é(r)di
	3	oḳusalar é(r)di	oḳumasalar é(r)di	yazsalar é(r)di	yazmasalar é(r)di

1.2.2.2. Rivayet Birleşik Kipi

Çağatay Türkçesinde rivayet birleşik kipi, basit kip eklerinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin “*é(r)-miş/ken*” getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir. *é(r)-miş* ek fiilinin “*r*” ünsüzünün düştüğü örnekler de vardır.

1.2.2.2.1. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti, *-p + é(r)miş* ve *-GAn/-KAn + é(r)miş* yapıları olmak üzere iki biçimde yapılabilir.

1.2.2.2.1.1. Birinci Tip: *-GAn / -KAn + é(r)miş*

Öğrenilen geçmiş zaman rivayetinin ikinci tipi, fiil tabanına *-GAn/-KAn* kip eklerinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. *kél-gen é(r)miş mén* “gelmişmişim”, *ḳal-ġan é(r)miş sén* “kalmışmışsın” gibi. Bu tipin olumsuzu, *-mA* olumsuzluk eki ile yapılır. *kör-me-gen é(r)miş* “görmemişmiş” vb.

menḳüldür, ki … başı üstide bir ḳuş ***ḳonġan érmiş****, ki hīç kim ol naḳş u renglik ḳuş* ***körmegen érmiş***. "anlatılır ki … (onun) başının üstüne (öyle) bir kuş konmuşmuş ki hiç kimse o nakış ve o renkte bir kuş görmemişmiş." (ÇEK, 136)

Olumlu: [fiil + -*GAn/-KAn* + *é(r)miş* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + -*mA* olumsuzluk eki + -*GAn/-KAn* + *é(r)miş* + z. k. şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		başla-ġan+é(r)miş+şahıs eki	başla-ma-ġan+é(r)miş+şahıs eki	kör-gen+é(r)miş+şahıs eki	kör-me-gen+é(r)miş+şahıs eki
Teklik	1	başlaġan é(r)miş mén (başlamışmışım)	başlamaġan é(r)miş mén	körgen é(r)miş mén (görmüşmüşüm)	körmegen é(r)miş mén
	2	başlaġan é(r)miş sén	başlamaġan é(r)miş sén	körgen é(r)miş sén	körmegen é(r)miş sén
	3	başlaġan é(r)miş	başlamaġan é(r)miş	körgen é(r)miş	körmegen é(r)miş
Çokluk	1	başlaġan é(r)miş biz	başlamaġan é(r)miş biz	körgen é(r)miş biz	körmegen é(r)miş biz
	2	başlaġan é(r)miş siz	başlamaġan é(r)miş siz	körgen é(r)miş siz	körmegen é(r)miş siz
	3	başlaġan é(r)mişler	başlamaġan é(r)mişler	körgen é(r)mişler	körmegen é(r)mişler

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		oḳu-ġan+é(r)miş+şahıs eki	oḳu-ma-ġan+é(r)miş+şahıs eki	yaz-ġan+é(r)miş+şahıs eki	yaz-ma-ġan+é(r)miş+şahıs eki
Teklik	1	oḳuġan é(r)miş mén (okumuşmuşum)	oḳumaġan é(r)miş mén	yazġan é(r)miş mén (yazmışmışım)	yazmaġan é(r)miş mén
	2	oḳuġan é(r)miş sén	oḳumaġan é(r)miş sén	yazġan é(r)miş sén	yazmaġan é(r)miş sén
	3	oḳuġan é(r)miş	oḳumaġan é(r)miş	yazġan é(r)miş	yazmaġan é(r)miş
Çokluk	1	oḳuġan é(r)miş biz	oḳumaġan é(r)miş biz	yazġan é(r)miş biz	yazmaġan é(r)miş biz
	2	oḳuġan é(r)miş siz	oḳumaġan é(r)miş siz	yazġan é(r)miş siz	yazmaġan é(r)miş siz
	3	oḳuġan é(r)mişler	oḳumaġan é(r)mişler	yazġan é(r)mişler	yazmaġan é(r)mişler

1.2.2.2.1.2. İkinci Tip: *-(ı, i, u, ü)p + é(r)miş*

Çağatay Türkçesinde nadir rastlanan öğrenilen geçmiş zaman rivayetinin bu tipi, fiil tabanına -*(ı, i, u, ü)p* zarf-fiil ekinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır.

bar-ıp é(r)miş mén "varmışmışım, gitmişmişim", *kör-üp é(r)miş sén* "görmüşmüşüm" vb.

tüşüben barmış uyḳuġa bir dem; çün köz açmış, ***yarup érmiş*** *'ālem.* "inerek bir an (için) uykuya dalmış; gözünü açtığında güneş (dünya) parlıyormuş." (ÇEK, 142)

Kişi		**Olumlu**	**Olumlu**	**Olumlu**	**Olumlu**
		başla-p +é(r)miş+şahıs eki	kör-üp +é(r)miş+şahıs eki	oḳu-p +é(r)miş+şahıs eki	yaz-ıp +é(r)miş+şahıs eki
Teklik	1	başlap é(r)miş mén (başlamışmışım)	körüp é(r)miş mén (görmüşmüşüm)	oḳup é(r)miş mén (okumuşmuşum)	yazıp é(r)miş mén (yazmışmışım)
	2	başlap é(r)miş sén	körüp é(r)miş sén	oḳup é(r)miş sén	yazıp é(r)miş sén
	3	başlap é(r)miş	körüp é(r)miş	oḳup é(r)miş	yazıp é(r)miş
Çokluk	1	başlap é(r)miş biz	körüp é(r)miş biz	oḳup é(r)miş biz	yazıp é(r)miş biz
	2	başlap é(r)miş siz	körüp é(r)miş siz	oḳup é(r)miş siz	yazıp é(r)miş siz
	3	başlap é(r)mişler	körüp é(r)mişler	oḳup é(r)mişler	yazıp é(r)mişler

1.2.2.2.2. Şimdiki Zamanın Rivayeti

Çağatay Türkçesinde şimdiki zamanın rivayeti, fiil tabanına (*-A,-y)-dUr* kip ekinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin (*é(r)miş/ken*) getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir.

... Fārsī alfāẓ istīfāsın ve ol 'ibāret istiḳṣāsın kişi méndin köprek ***ḳılmaydur érkin*** *ve ṣalāḥ u fesādın méndin yaḫşıraḳ* ***bilmeydür érkin****...* "… Farsça sözlerin kavranmasını ve o ibarelerin inceden inceye araştırmasını kimse benden daha çok yapmıyormuş, iyi ve bozuk yönlerini benden daha iyi bilmiyormuş…" (Muḥākemetü'l-Luġateyn, 181)

1.2.2.2.3. Geniş Zamanın Rivayeti

Geniş zamanın rivayeti, fiil tabanına *-r, -Ar, -Ur* eklerinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. *kél-ür é(r)miş mén* "gelirmişim", *ḳal-ar é(r)miş sén* "kalırmışsın" gibi. Bu kipin olumsuzu, *-mAs* olumsuzluk eki ile yapılır. *kör-mes é(r)miş* "görmezmiş" vb.

ol ki tüşümni ***tapar érmiş*** *ḳanı*” (düşümü yorumlayan kişi nerede?); *’ışḳ ehliniŋ tarīḳin eyledim ḫōş, éy köŋül; farḳ* ***étmesler émiş*** *anda gedā vü şāhnı* “âşıklar yolunu hoş buldum, ey gönül; orada dilenci ile padişah ayrı tutulmazmış” (Çağatay El Kitabı, 132)

Olumlu: [fiil + *-r, -Ar, -Ur* + *é(r)miş* + zamir kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mAs* olumsuzluk eki + *é(r)miş* + zamir kökenli şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		başla-r+é(r)miş+şahıs eki	başla-mas+é(r)miş+şahıs eki	kör-er+é(r)miş+şahıs eki	kör-mes+é(r)miş+şahıs eki
Teklik	1	başlar é(r)miş mén (başlarmışım)	başlamas é(r)miş mén	körer é(r)miş mén (görürmüşüm)	körmes é(r)miş mén
	2	başlar é(r)miş sén	başlamas é(r)miş sén	körer é(r)miş sén	körmes é(r)miş sén
	3	başlar é(r)miş	başlamas é(r)miş	körer é(r)miş	körmes é(r)miş
Çokluk	1	başlar é(r)miş biz	başlamas é(r)miş biz	körer é(r)miş biz	körmes é(r)miş biz
	2	başlar é(r)miş siz	başlamas é(r)miş siz	körer é(r)miş siz	körmes é(r)miş siz
	3	başlarlar é(r)miş	başlamaslar é(r)miş	körerler é(r)miş	körmesler é(r)miş

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		oḳu-r+é(r)miş+şahıs eki	oḳu-mas+é(r)miş+şahıs eki	yaz-ar+é(r)miş+şahıs eki	yaz-mas+é(r)miş+şahıs eki
Teklik	1	oḳur é(r)miş mén (okurmuşum)	oḳumas é(r)miş mén	yazar é(r)miş mén (yazarmışım)	yazmas é(r)miş mén
	2	oḳur é(r)miş sén	oḳumas é(r)miş sén	yazar é(r)miş sén	yazmas é(r)miş sén
	3	oḳur é(r)miş	oḳumas é(r)miş	yazar é(r)miş	yazmas é(r)miş
Çokluk	1	oḳur é(r)miş biz	oḳumas é(r)miş biz	yazar é(r)miş biz	yazmas é(r)miş biz
	2	oḳur é(r)miş siz	oḳumas é(r)miş siz	yazar é(r)miş siz	yazmas é(r)miş siz
	3	oḳurlar é(r)miş	oḳumaslar é(r)miş	yazarlar é(r)miş	yazmaslar é(r)miş

İKİNCİ BÖLÜM

2. ÖZBEK TÜRKÇESİNDE FİİL İŞLETİMİ

2.1. FİİL İŞLETİMİNDE ŞAHIS EKLERİ

2.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Kişi	**Teklik**	**Çokluk**
1. Kişi	-män	-miz
2. Kişi	-sän	-siz
3. Kişi	Ø	-lär

2. ve 3. çokluk şahıs ekleri nezaket için teklik şahıslarda da kullanılır. Tam nezaket ifadesi olmasa da ona yakın bir anlamda 2. teklik şahsı vurgulayarak belirtir: “sen ve diğerleri” gibi. 2. çokluk şahısta görülen *-sizlär* şekli ise anlamı pekiştirir.

Özbek Türkçesinde, *tur-* yardımcı fiilinin ekleşmiş şekli olan *-di,* üçüncü şahıslarda şahıs eki görevini üstlenmiştir. Bu ek, öğrenilen geçmiş zaman (*ål-ib-di*) ve gelecek zaman (*ål-ä-di*) işletimlerinde görülür.

Bu tip, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman ve istek kiplerinin işletiminde kullanılır.

2.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

	Teklik	**Çokluk**
1. Kişi	-m	-k
2. Kişi	-ng	-ngiz
3. Kişi	Ø	-lär

2. tip şahıs ekleri görülen geçmiş zaman ve şart işletiminde kullanılır. Gereklilik kipi işletiminde doğrudan iyelik eklerinin kullanılması söz konusudur: *kelişimiz keräk* “gelmeliyiz” vb. 2. çokluk şahıs ekinin çokluk eki ile genişlemiş şekilleri de vardır. Bu şekiller yaygın değildir: *-ngiz; -ngizlär, -nglär, -läring, -läringiz.*

İkinci ve üçüncü çokluk [*-(i)ngiz* ve *-läri*] şahıs ekleri çokluk anlamı verdiği gibi teklik şahsın nezaket anlamını da ifade edebilir.

2.1.3. Emir Kökenli Şahıs Ekleri

Bu tipteki şahıs ekleri, emir ekleridir. Hem şahsı hem de kipi ifade ederler.

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	-(ä)y, -(ä)yin	-(ä)ylik
2. Kişi	-Ø; -(gin)	-(i)ng(lär), -(i)ngiz(lär)
3. Kişi	-sin	-sin(lär)

2.2. FİİL KİPLERİ (Fe'l Mäyllări)

Bir oluş, bir kılışın yapıldığını, yapılacağını, yapılmakta olduğunu veya bir oluş, bir kılışın yapılmasıyla ilgili bir dileği, isteği bildiren fiillerin girdiği şekil *kip* olarak adlandırılır.[137] Kipler, bildirme ve tasarlama kipleri olmak üzere ikiye ayrılır.

Kipler, işletime girmiş fiillerin ek-fiil alıp almamasına göre *basit* ve *birleşik kipler* diye ikiye ayrılır. Bildirme ve tasarlama kiplerinde ek-fiil mevcut değilse, bunlar basit kipler içinde; ek-fiilli şekiller ise, birleşik kipler içinde yer alır.

2.2.1. BASİT KİPLER (Såddä Mäyllär)

2.2.1.1. Bildirme Kipleri (Xäbär Mäyli)

Bu kipler yapılmış, yapılmakta veya yapılacak olan işleri haber verme, yargı hâlinde bildirme niteliği taşıyan kiplerdir. Geçişli geçişsiz, olumlu olumsuz kök ve gövde hâlindeki bütün fiilleri kapsarlar. Bu kipleri kurmak üzere getirilen ekler, hem kipin ifadesi olan şekil ve kalıbı hem de zamanı içlerine alırlar.[138] Bu kiplerde başlıca görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zaman olmak üzere beş ayrı zaman yer almıştır.

2.2.1.1.1. Görülen Geçmiş Zaman (Äniq Yäqin Ötgän Zämån)

Görülen geçmiş zaman eki hem şekil, hem zaman ifade eden bir ektir. Şekil bakımından bildirme, zaman bakımından görülen geçmiş zamanı ifade eder.[139] Özbek

[137] *Mustafa Volkan Coşkun, a.g.e.,* s. 121.
[138] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 4. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2014, s. 527.
[139] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2008, s. 298.

Türkçesi gramerlerinde "*Äniq Yäqin Ötgän Zämån*"[140] diye adlandırılan görülen geçmiş zaman, hareketin söylenilen andan önce yapıldığını, söylenilen ana yakın bir zamanda yapıldığını açık ve kesin bir şekilde ifade eder. Bu hareket söyleyen tarafından görülmüş, yapılmış veya kesin olarak bilinmektedir. Görülen geçmiş zaman iki biçimde kurulur.

2.2.1.1.1.1. Birinci Tip: *-di-*

Özbek Türkçesi gramerlerinde "*Äniq Yäqin Ötgän Zämån*"[141] diye adlandırılan görülen geçmiş zamanın bu tipi, *-di* görülen geçmiş zaman ekinden sonra iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir. Bu tipin olumsuz şekli, *-mä-* olumsuzluk eki ile yapılır. Soru biçimi, *-mi* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur.

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü ince ve düzdür. *åldi, båşlädi, böldi, işlädi, tökdi* vb. Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ekin *d*'li şekli kullanılır.

*Åtäbek, Häsänälining mäqsädig'ä tuşunålmäy mäj-hul ungä näzär **täşlädi**.* "Atabek, Hasan Ali'nin amacını anlayamadan mechūl bir şekilde ona baktı." (Ötkän Kunlär, 12)

Olumlu: [fiil + *-di* zaman eki + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-di* zaman eki + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-di* zaman eki + iyelik kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-di* zaman eki + iyelik kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		båşlä-di-şahıs eki	båşlä-mä-di-şahıs eki	båşlä-di-şahıs eki-mi	båşlä-mä-di-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşlädim (başladım)	båşlämädim	båşlädimmi	båşlämädimmi
	2	båşläding	båşlämäding	båşlädingmi	båşlämädingmi
	3	båşlädi	båşlämädi	båşlädimi	båşlämädimi
Çokluk	1	båşlädik	båşlämädik	båşlädikmi	båşlämädikmi
	2	båşlädingiz	båşlämädingiz	båşlädingizmi	båşlämädingizmi
	3	båşlädi(lär)	båşlämädi(lär)	båşlädi(lär)mi	båşlämädi(lär)mi

140 Şävkät Rähmätullåyev, *Håzirgi Ädäbiy Özbek Tili (Darslik)*, Mirzå Uluġbek Nåmidägi Özbekistån Milliy Universiteti, Taşkent, 2006, s. 185.
141 Şävkät Rähmätullåyev, *a.g.e.* s. 185.

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-di-şahıs eki	kör-mä-di-şahıs eki	kör-di-şahıs eki-mi	kör-mä-di-şahıs eki-mi
Teklik	1	kördim (gördüm)	körmädim	kördimmi	körmädimmi
	2	kördi ng	körmäding	kördingmi	körmädingmi
	3	kördi	körmädi	kördimi	körmädimi
Çokluk	1	kördik	körmädik	kördikmi	körmädikmi
	2	kördingiz	körmädingiz	kördingizmi	körmädingizmi
	3	kördi(lär)	körmädi(lär)	kördi(lär)mi	körmädi(lär)mi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		öqi-di-şahıs eki	öqi-mä-di-şahıs eki	öqi-di-şahıs eki-mi	öqi-mä-di-şahıs eki-mi
Teklik	1	öqidim (okudum)	öqimädim	öqidimmi	öqimädimmi
	2	öqiding	öqimäding	öqidingmi	öqimädingmi
	3	öqidi	öqimädi	öqidimi	öqimädimi
Çokluk	1	öqidik	öqimädik	öqidikmi	öqimädikmi
	2	öqidingiz	öqimädingiz	öqidingizmi	öqimädingizmi
	3	öqidi(lär)	öqimädi(lär)	öqidi(lär)mi	öqimädi(lär)mi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yåz-di-şahıs eki	yåz-mä-di-şahıs eki	yåz-di-şahıs eki-mi	yåz-mä-di-şahıs eki-mi
Teklik	1	yåzdim (yazdım)	yåzmädim	yåzdimmi	yåzmädimmi
	2	yåzding	yåzmäding	yåzdingmi	yåzmädingmi
	3	yåzdi	yåzmädi	yåzdimi	yåzmädimi
Çokluk	1	yåzdik	yåzmädik	yåzdikmi	yåzmädikmi
	2	yåzdingiz	yåzmädingiz	yåzdingizmi	yåzmädingizmi
	3	yåzdi(lär)	yåzmädi(lär)	yåzdi(lär)mi	yåzmädi(lär)mi

2.2.1.1.1.2. İkinci Tip: *-gän, - kän, -qän + iyelik eki + yöq*

Görülen geçmiş zaman kipinin bu işletiminin olumsuz şekilleri vardır. *"-gän, -kän, -qän + iyelik eki + yöq"* biçiminde kurulur. Soru eki "yöq" kelimesinden sonra getirilir. "yöq" yerine "bår" getirilerek kipin olumlu şeklinin yapılması mümkünse de, bu şekil yok denecek kadar azdır.[142]

Bu tur cümlelerde olumsuz bir iş veya oluşun kuvvetli bir şekilde tasdik söz konusudur. "yöq"lu biçimdeki olumsuz anlam, diğer olumsuz biçimlere göre biraz daha baskındır. Özbek Türkçesinde *-kän* ve *-qän* ekleri, birleştikleri fiil kök veya gövdelerinin sonlarındaki *g* ve *ġ*'leri gerileyici yakın tam benzeşme yoluyla *k* ve *q*'ya dönüştürürler: *tek-kän-im yöq < teg-kän-im yöq.*[143]

Olumlu: [fiil + *-gän* zaman eki + iyelik eki + *yöq* olumsuzluk eki]

Olumlu soru: [fiil + *-gän* zaman eki + iyelik eki + *yöq* olumsuzluk eki + *-mi* soru eki]

Kişi		Olumlu	Olumlu soru
		kör-gän-iyelik eki-yöq	kör-gän-iyelik eki-yöq-mi
Teklik	1	kör-gän-im yöq (görmedim)	kör-gän-im yöq-mi (görmedim mi)
	2	kör-gän-ing yöq	kör-gän-ing yöq-mi
	3	kör-gän-i yöq	kör-gän-i yöq-mi
Çokluk	1	kör-gän-imiz yöq	kör-gän-imiz yöq-mi
	2	kör-gän-ingiz yöq	kör-gän-ingiz yöq-mi
	3	kör-gän-läri yöq	kör-gän-läri yöq-mi

2.2.1.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zaman kipi kişinin başkasından duyduğu, sonradan gördüğü veya farkında olmadan işlediği bir kılışın ifadesine yarar. Öğrenilen geçmiş zaman üç biçimde kurulabilir.

[142] Rıdvan Öztürk, *Özbek Türkçesi El kitabı*, 2. Baskı, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2011, s. 42.
[143] *Mustafa Volkan Coşkun, a.g.e.,* s. 126-127.

2.2.1.1.2.1. Birinci Tip: *-(i)b-*

Özbek Türkçesi gramerlerinde “Däräk åld ötgän zämån şäkli”[144], “Ötgän zämån hikåyä fe’li”[145] diye adlandırılan öğrenilen geçmiş zamanın bu tipinde *-(i)b* eki kullanılır. Bu ek ile kurulan cümlelerde bir kabullenme, bir sonuca varma veya üçüncü bir şahsın söylediklerine dayanılarak anlatma söz konusu olmakla birlikte; kısmen de olsa kabullenme, sonuca varma veya üçüncü şahsın söylediklerine inanma konusunda bir şüphe de söz konusudur. Bu şekil, geçmiş zamanda başlayıp gelecek zamana kadar uzayan iş veya oluşlar için de kullanılabilmektedir. Ayrıca; konuşucu bu zamanı kullanarak kendi başından geçen olayları hikâye şeklinde de anlatabilmektedir.

-(i)b eki fiil biçimleri, Türk lehçelerinde tarihte *-miş* eki ile ortaya çıkan öğrenilen geçmiş zamanın biçimine eşanlamlı olarak kullanılmıştır.

Ek, ünlüyle biten fiillere doğudan, ünsüzle biten fiillere *-i-* ünlüsü ile bağlanır. *båşläbdi, işläbdi, ålibdi, bilibdi* vb. Birinci ve ikinci şahıslarda *-(i)b,* üçüncü şahıslarda *-(i)bdi* eki kullanılır. *ålibmän, ålibsän, bilibmiz, bilibsiz, ålibdi, ålibdilär, bilibdi, bilibdilär.* Yardımcı ünlü ve ek ünlüsü daima incedir. *çiqibdi, bilibdi, kulibdi.* Yardımcı ünlü ve ek ünlüsü, bütün fiillerden sonra düzdür. *ålibdi, bölibdi, kulibdi.* Şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Olumsuz şekli *-mä-* eki ile yapılır. Soru eki şahıs eklerinden sonra getirilir.

Endi er degän şu bölibdimi? Mundän körä dunyådän tåq ötkän yaxşiråq. “Şimdi koca dediğin şu mu olmuş? Dünyadan yalnız geçmek buna göre daha iyidir.” (Ötkän Kunlär, 121)

Olumlu: [fiil + *-(i)b* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-(i)b* zaman eki + z. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-(i)b* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-(i)b* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		båşlä-b-şahıs eki	båşlä-mä-b-şahıs eki	båşlä-b-şahıs eki-mi	båşlä-mä-b-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşläbmän (başlamışım)	båşlämäbmän	båşläbmänmi	båşlämäbmänmi

[144] Şävkät Rähmätullåyev, *a.g.e.* s. 186.
[145] *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I Fiil (Basit Çekim)*, s. 71.

	2	båşläbsän	båşlämäbsän	båşläbsänmi	båşlämäbsänmi
	3	båşläbdi	båşlämäbdi	båşläbdimi	båşlämäbdimi
Çokluk	1	båşläbmiz	båşlämäbmiz	båşläbmizmi	båşlämäbmizmi
	2	båşläbsiz	båşlämäbsiz	båşläbsizmi	båşlämäbsizmi
	3	båşläbdi(lär)	båşlämäbdi(lär)	båşläbdi(lär)mi	båşlämäbdi(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-ib-şahıs eki	kör-mä-b-şahıs eki	kör-ib-şahıs eki-mi	kör-mä-b-şahıs eki-mi
Teklik	1	köribmän (görmüşüm)	körmäbmän	köribmänmi	körmäbmänmi
	2	köribsän	körmäbsän	köribsänmi	körmäbsänmi
	3	köribdi	körmäbdi	köribdimi	körmäbdimi
Çokluk	1	köribmiz	körmäbmiz	köribmizmi	körmäbmizmi
	2	köribsiz	körmäbsiz	köribsizmi	körmäbsizmi
	3	köribdi(lär)	körmäbdi(lär)	köribdi(lär)mi	körmäbdi(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		öqi-b-şahıs eki	öqi-mä-b-şahıs eki	öqi-b-şahıs eki-mi	öqi-mä-b-şahıs eki-mi
Teklik	1	öqibmän (okumuşum)	öqimäbmän	öqibmänmi	öqimäbmänmi
	2	öqibsän	öqimäbsän	öqibsänmi	öqimäbsänmi
	3	öqibdi	öqimäbdi	öqibdimi	öqimäbdimi
Çokluk	1	öqibmiz	öqimäbmiz	öqibmizmi	öqimäbmizmi
	2	öqibsiz	öqimäbsiz	öqibsizmi	öqimäbsizmi
	3	öqibdi(lär)	öqimäbdi(lär)	öqibdi(lär)mi	öqimäbdi(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yåz-ib-şahıs eki	yåz-mä-b-şahıs eki	yåz-ib-şahıs eki-mi	yåz-mä-b-şahıs eki-mi
Teklik	1	yåzibmän (yazmışım)	yåzmäbmän	yåzibmänmi	yåzmäbmänmi
	2	yåzibsän	yåzmäbsän	yåzibsänmi	yåzmäbsänmi

	3	yâzibdi	yâzmäbdi	yâzibdimi	yâzmäbdimi
Çokluk	1	yâzibmiz	yâzmäbmiz	yâzibmizmi	yâzmäbmizmi
	2	yâzibsiz	yâzmäbsiz	yâzibsizmi	yâzmäbsizmi
	3	yâzibdi(lär)	yâzmäbdi(lär)	yâzibdi(lär)mi	yâzmäbdi(lär)mi

2.2.1.1.2.2. İkinci Tip: *-(gän, kän, qän)*

Özbek Türkçesi gramerlerinde "Nââniq (uzâq) ötgän zämân"[146] diye adlandırılan öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi, fiil tabanına *-gän, -kän, -qän* sıfat fiil eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile teşkil edilir.

Bu tip, geride veya oldukça geride kalmış bir olay, bir iş veya bir haberi aktarırken kullanılır. *-gän* eki kullanılan cümlelerde bazen olay veya haberin inanırlığı zayıf olabilir.[147]

Kipin bu işletimi *-gän, -kän, -qän* sıfat fiil ekleri ile karşılanır. Ek /k/ ile biten fiillere *-kän,* /q/ ile biten fiillere *-qän* şeklinde eklenir. Ünlüler ve geriye kalan diğer tüm ünsüzlerden sonra ise ekin *-gän* şekli gelir. Bu zamanın teklik 1. ve 2. ile çokluk 1. ve 2. şahıslarında, *öğrenilen geçmiş zaman* anlamından daha çok *görülen geçmiş zaman* anlamı vardır. Olumsuz biçimi iki türlü yapılabilir. Birinci türde *-mä* olumsuzluk eki, ikinci türde *emäs* "değil" kullanılır: *kör-mä-gän-sän* "görmedin, görmemişsin", *kör-gän emäs-sän* "görmedin, görmemişsin". *-mä* ile kurulan cümlelerde, geride veya oldukça geride kalmış bir iş veya oluşun olumsuz olarak aktarımı söz konusudur. *emäs* ile yapılan olumsuz şekilde ise, geçmiş bir iş veya oluşun kuvvetli bir reddi dile getirilmektedir. Bu tipin olumlu ve olumsuz soru şekillerinde soru eki *-mi,* teklik ve çokluk ikinci şahıslarla, çokluk üçüncü şahısta şahıs ekinden önce de kullanılabilir. *işlä-gän-mi-siz?* "çalıştınız mı, çalışmış mısınız?"

-gän, -kän, -qän ekleri kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir. *âlgän, bilgän, tökkän, çiqqän* gibi. *g, ġ, k, q* ünsüzleri ile biten fiillerden sonra ekin tonsuz şekli kullanılır. *g, ġ* ünsüzleriyle biten fiillerde birleşme sırasında fiil tabanında *-g>-k, -ġ>-q* değişmesi olur. *Ekkän, tökkän* (<*tüg*-), *çiqqän, sâqqan* (<*saġ*). *g, ġ, k, q* ünsüzleri ile biten fiiller dışındaki bütün fiillerden sonra ekin tonlu şekli kullanılır. *bâşlägän, âlgän, âçgän* vb.

[146] Şävkät Rähmätullâyev, *a.g.e.*, s. 186; Komisyon, *a.g.e.*, s. 36.
[147] Mustafa Volkan Coşkun, *a.g.e.*, s. 126-127.

- *Kim uçun* ***kelgänlär****?* "Kimin için gelmişler?" "Ötkän Künlär, 24"

Olumlu: [fiil + *-gän, -kän, -qän* + zamir kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-gän, -kän, -qän* + z. k. şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + zaman eki + zamir kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + *mä* olumsuzluk eki + *-gän, -kän, -qän* + zamir kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		ber-gän-şahıs eki	ber-mä-gän-şahıs eki	ber-gän-şahıs eki-mi	ber-mä-gän-şahıs eki-mi
Teklik	1	bergänmän (vermişim)	bermägänmän	bergänmänmi	bermägänmänmi
	2	bergänsän	bermägänsän	bergänsänmi	bermägänsänmi
	3	bergän	bermägän	bergänmi	bermägänmi
Çokluk	1	bergänmiz	bermägänmiz	bergänmizmi	bermägänmizmi
	2	bergänsiz	bermägänsiz	bergänsizmi	bermägänsizmi
	3	bergän(lär)	bermägän(lär)	bergän(lär)mi	bermägän(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		çiq-qän-şahıs eki	çiq-mä-gän-şahıs eki	çiq-qän-şahıs eki-mi	çiq-mä-gän-şahıs eki-mi
Teklik	1	çiqqänmän (çıkmışım)	çiqmägänmän	çiqqänmänmi	çiqmägänmänmi
	2	çiqqänsän	çiqmägänsän	çiqqänsänmi	çiqmägänsänmi
	3	çiqqän	çiqmägän	çiqqänmi	çiqmägänmi
Çokluk	1	çiqqänmiz	çiqmägänmiz	çiqqänmizmi	çiqmägänmizmi
	2	çiqqänsiz	çiqmägänsiz	çiqqänsizmi	çiqmägänsizmi
	3	çiqqän(lär)	çiqmägän(lär)	çiqqän(lär)mi	çiqmägän(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		tök-kän-şahıs eki	tök-mä-gän-şahıs eki	tök-kän-şahıs eki-mi	tök-mä-gän-şahıs eki-mi
Tek lik	1	tökkänmän (dökmüşüm)	tökmägänmän	tökkänmänmi	tökmägänmänmi

	2	tökkänsän	tökmägänsän	tökkänsänmi	tökmägänsänmi
	3	tökkän	tökmägän	tökkänmi	tökmägänmi
Çokluk	1	tökkänmiz	tökmägänmiz	tökkänmizmi	tökmägänmizmi
	2	tökkänsiz	tökmägänsiz	tökkänsizmi	tökmägänsizmi
	3	tökkän(lär)	tökmägän(lär)	tökkän(lär)mi	tökmägän(lär)mi

Öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi, *-gän, -kän, -qän* eklerinden sonra *-dir* ekinin getirilmesi ile teşkil edilen şekillerde, geçmişte meydana gelmiş, şüphe, tahmin ve belirsizlik bildiren iş ve oluşlardan bahseder. Bu tipte *-dir* eki, olumsuz şeklin teklik ve çokluk ikinci şahıslarında ve çokluk üçüncü şahısta şahıs ekinden sonra da kullanılabilir.

Älbättä buni äytkuçi kişi öylämäsdän vä bilmäsdän ***äytmägändir***. "Kesinlikle bunu söyleyen kişi düşünmeden ve bilmeden söylememiştir." (Ötkän Kunlär, 208)

Olumlu: [fiil + *-gän* zaman eki + *-dir* bildirme eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-gän* zaman eki + *-dir* bildirme eki + zamir kökenli şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**
		öqi-gän-dir-şahıs eki	öqi-mä-gän-dir-şahıs eki
Teklik	1	öqi-gän-dir-män (okumuşumdur)	öqi-mä-gän-dir-män (okumamışımdır)
	2	öqi-gän-dir-sän	öqi-mä-gän-dir-sän
	3	öqi-gän-dir	öqi-mä-gän-dir
Çokluk	1	öqi-gän-dir-miz	öqi-mä-gän-dir-miz
	2	öqi-gän-dir-siz	öqi-mä-gän-dir-siz
	3	öqi-gän-dir-(lär)	öqi-mä-gän-dir-(lär)

2.2.1.1.2.3. Üçüncü Tip: *-miş*

Öğrenilen geçmiş zamanın biçimi tarihte *-miş* eki ile ortaya çıkmıştır.[148] Özbek Türkçesi gramerlerinde *eşitilgän ötgän zämån* diye adlandırılan öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi az kullanılır. Zamir kökenli şahıs ekleri getirilir. Işletimin en çok üçüncü şahıs örneklerine rastlanır. Birinci ve ikinci teklik şahıs örnekleri nadiren görülür. Olumsuz şekli *-mä* eki ile yapılır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü ince ve düzdür. *ålmiş, bilmiş, bolmiş.*

Bu kun ön ikki kun; Häsänäli åtä Tåşkänd ***ketmişdir****.* "Bugün, on ikinci gün; Hasan Ali Taşkent'e gitmiştir." (Ötkän Kunlär, 58)

Sämärqänt'gä väqtinçä ***bårmiş****.* "Semerkant'a geçici olarak varmış." (KTLG, 106)

Olumlu: [fiil + *-miş* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-miş* zaman eki + zamir k. şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**
		ål-miş-şahıs eki	ål-mä-miş-şahıs eki
Teklik	1	ål-miş-män (almışım)	ål-mä-miş-män (almamışım)
	2	ål-miş-sän	ål-mä-miş-sän
	3	ål-miş-(dir)	ål-mä-miş-(dir)
Çokluk	1	ål-miş-miz	ål-mä-miş-miz
	2	ål-miş-siz	ål-mä-miş-siz
	3	ål-miş-lär	ål-mä-miş-lär

2.2.1.1.3. Şimdiki Zaman (Håzirgi Zämån)

Şimdiki zaman kipi fiilin gösterdiği oluş ve kılışın içinde bulunan zamanda başladığını ve sürmekte olduğunu gösteren kiptir. Özbek Türkçesinde şimdiki zaman beş biçimde kurulabilir.

[148] Ferhat Zeynalov, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, (Çev. Yusuf Gedikli), 1. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 366.

2.2.1.1.3.1. Birinci Tip: *-(ä/y)yäp-*

Özbek Türkçesi gramerlerinde "Hâzirgi zämân dävâm fe'li" diye adlandırılan şimdiki zamanın bu tipi, *-(ä/y)yäp* kip ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır ve iş-hareketin bulunduğumuz zamanda yapılmakta olduğu veya devam etmekte olduğu anlamını ifade eder.

Fergana ağzına mensup olan *-yäp (<-yâtib)* eki, daha sonraları edebî dilde mevkiini almıştır.[149]

Bu tipin işletiminde çoğunlukla *-yäp* eki kullanılır. *-äyäp* eki az kullanılır. Olumsuz şekli *-mä* eki ile yapılır. Soru eki, şahıs eklerinden sonra gelir. Zamir kökenli şahıs ekleri ile işletime girer.

yât- yardımcı fiili, bütün şahıslarda *-yäp- (<yatıp)* şeklinde korunmaktadır. *âlyäpmän, âlyäpsän, âlyäpti* vb. *-tur* yardımcı fiili üçüncü şahıslarda ekleşmiş olarak korunmaktadır. *âlyäpti, âlyäpti(lär).* Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fillerden sonra ince ünlülüdür. *âyäpti, bilyäpti, bölyäpti, kulyäpti* gibi.

*-Qipçâqlär ekänini bildim, ämmâ gunâhläri nimä deb sizdän **söräyäpmän**!* "Kıpçaklar olduğunu bildim, ama günahları ne diye size soruyorum!" (Ötkän Kunlär, 165)

Olumlu: [fiil + *-yäp* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-yäp* zaman eki + z. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-yäp* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-yäp* zaman eki + z. k. şahıs eki+ *-mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		bâşlä-yäp-şahıs eki	bâşlä-mä-yäp-şahıs eki	bâşlä-yäp-şahıs eki-mi	bâşlä-mä-yäp-şahıs eki-mi
Teklik	1	bâşläyäpmän (başlıyorum)	bâşlämäyäpmän	bâşläyäpmänmi	bâşlämäyäpmänmi
	2	bâşläyäpsän	bâşlämäyäpsän	bâşläyäpsänmi	bâşlämäyäpsänmi
	3	bâşläyäpti	bâşlämäyäpti	bâşläyäptimi	bâşlämäyäptimi
Çokluk	1	bâşläyäpmiz	bâşlämäyäpmiz	bâşläyäpmizmi	bâşlämäyäpmizmi
	2	bâşläyäpsiz	bâşlämäyäpsiz	bâşläyäpsizmi	bâşlämäyäpsizmi
	3	bâşläyäpti(lär)	bâşlämäyäpti(lär)	bâşläyäpti(lär)mi	bâşlämäyäpti(lär)mi

[149] Şävkät Rähmätullâyev, *a.g.e.,* s. 184.

Kişi		Olumlu kör-yäp-şahıs eki	Olumsuz kör-mä-yäp-şahıs eki	Olumlu soru kör-yäp-şahıs eki-mi	Olumsuz soru kör-mä-yäp-şahıs eki-mi
Teklik	1	köryäpmän (görüyorum)	körmäyäpmän	köryäpmänmi	körmäyäpmänmi
	2	köryäpsän	körmäyäpsän	köryäpsänmi	körmäyäpsänmi
	3	köryäpti	körmäyäpti	köryäptimi	körmäyäptimi
Çokluk	1	köryäpmiz	körmäyäpmiz	köryäpmizmi	körmäyäpmizmi
	2	köryäpsiz	körmäyäpsiz	köryäpsizmi	körmäyäpsizmi
	3	köryäpti(lär)	körmäyäpti(lär)	köryäpti(lär)mi	yåzmäyäpti(lär)mi

Kişi		Olumlu öqi-yäp-şahıs eki	Olumsuz öqi-mä-yäp-şahıs eki	Olumlu soru öqi-yäp-şahıs eki-mi	Olumsuz soru öqi-mä-yäp-şahıs eki-mi
Teklik	1	öqiyäpmän (okuyorum)	öqimäyäpmän	öqiyäpmänmi	öqimäyäpmänmi
	2	öqiyäpsän	öqimäyäpsän	öqiyäpsänmi	öqimäyäpsänmi
	3	öqiyäpti	öqimäyäpti	öqiyäptimi	öqimäyäptimi
Çokluk	1	öqiyäpmiz	öqimäyäpmiz	öqiyäpmizmi	öqimäyäpmizmi
	2	öqiyäpsiz	öqimäyäpsiz	öqiyäpsizmi	öqimäyäpsizmi
	3	öqiyäpti(lär)	öqimäyäpti(lär)	öqiyäpti(lär)mi	öqimäyäpti(lär)mi

Kişi		Olumlu yåz-yäp-şahıs eki	Olumsuz yåz-mä-yäp-şahıs eki	Olumlu soru yåz-yäp-şahıs eki-mi	Olumsuz soru yåz-mä-yäp-şahıs eki-mi
Teklik	1	yåzyäpmän (yazıyorum)	yåzmäyäpmän	yåzyäpmänmi	yåzmäyäpmänmi
	2	yåzyäpsän	yåzmäyäpsän	yåzyäpsänmi	yåzmäyäpsänmi
	3	yåzyäpti	yåzmäyäpti	yåzyäptimi	yåzmäyäptimi
Çokluk	1	yåzyäpmiz	yåzmäyäpmiz	yåzyäpmizmi	yåzmäyäpmizmi
	2	yåzyäpsiz	yåzmäyäpsiz	yåzyäpsizmi	yåzmäyäpsizmi
	3	yåzyäpti(lär)	yåzmäyäpti(lär)	yåzyäpti(lär)mi	yåzmäyäpti(lär)mi

2.2.1.1.3.2. İkinci Tip: *-(ä/y)yåtir*

Özbek Türkçesi gramerlerinde “Håzirgi zämån dävåm fe’li" diye adlandırılan şimdiki zamanın bu tipi, *-(ä/y)yåtir* kip ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır ve iş-hareketin biraz önce başlamış ve bulunduğumuz zamanda da kesilmeden yapılmakta veya devam etmekte olduğu anlamını ifade eder. Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipi, edebî dilin resmî konuşma türüne mensuptur.

Bu tipin olumsuzu şekli *-mä-* eki ile yapılır. Ünlü ile biten fiillerden sonra *-yåtir* eki kullanılır. Ünsüzle biten fiillerden sonra ise ek, *-äyåtir*’dir. Ekin birinci ünlüsü daima incedir. *çiqätåtir, åläyåtir, biläyåtir* gibi.

.. so‘nib ***borayotirmi****?* “… Tükenip gidiyor mu?” (HÄÖT, 243)

Kunlär qisqä, tunlar uzun. Nä çårä gupilläb bäsmä bäsmä qår ***yåġäyåtir****.* “Gündüzler kısa, geceler uzun. Ne çare güp güp, lapa lapa kar yağıyor.” (KTLG, 256)

Olumlu: [fiil + *-(ä)yåtir* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-(ä)yåtir* zaman eki + z. k. şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-(ä)yåtir* zaman eki + zamir k. şahıs eki + *-mi* soru eki]
Olumsuz doru: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-(ä)yåtir* zaman eki + z. k. şahıs eki + *-mi* soru eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		båşlä-yåtir-şahıs eki	båşlä-mä-yåtir-şahıs eki	båşlä-yåtir-şahıs eki-mi	båşlä-mä-yåtir-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşläyåtirmän (başlıyorum)	båşlämäyåtirmän	båşläyåtirmänmi	båşlämäyåtirmänmi
	2	båşläyåtirsän	båşlämäyåtirsän	båşläyåtirsänmi	båşlämäyåtirsänmi
	3	båşläyåtir	båşlämäyåtir	båşläyåtirmi	båşlämäyåtirmi
Çokluk	1	båşläyåtirmiz	båşlämäyåtirmiz	båşläyåtirmizmi	båşlämäyåtirmizmi
	2	båşläyåtirsiz	båşlämäyåtirsiz	båşläyåtirsizmi	båşlämäyåtirsizmi
	3	båşläyåtir(lär)	båşlämäyåtir(lär)	båşläyåtir(lär)mi	båşlämäyåtir(lär)mi

Kişi	Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
	kör-äyåtir-şahıs eki	kör-mä-yåtir-şahıs eki	kör-äyåtir-şahıs eki-mi	kör-mä-yåtir-şahıs eki-mi

Teklik	1	köräyåtirmän (görüyorum)	körmäyåtirmän	köräyåtirmänmi	körmäyåtirmänmi
	2	köräyåtirsän	körmäyåtirsän	köräyåtirsänmi	körmäyåtirsänmi
	3	köräyåtir	körmäyåtir	köräyåtirmi	körmäyåtirmi
Çokluk	1	köräyåtirmiz	körmäyåtirmiz	köräyåtirmizmi	körmäyåtirmizmi
	2	köräyåtirsiz	körmäyåtirsiz	köräyåtirsizmi	körmäyåtirsizmi
	3	köräyåtir(lär)	körmäyåtir(lär)	köräyåtir(lär)mi	körmäyåtir(lär)mi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		öqi-yåtir-şahıs eki	öqi-mä-yåtir-şahıs eki	öqi-yåtir-şahıs eki-mi	öqi-mä-yåtir-şahıs eki-mi
Teklik	1	öqiyåtirmän (okuyorum)	öqimäyåtirmän	öqiyåtirmänmi	öqimäyåtirmänmi
	2	öqiyåtirsän	öqimäyåtirsän	öqiyåtirsänmi	öqimäyåtirsänmi
	3	öqiyåtir	öqimäyåtir	öqiyåtirmi	öqimäyåtirmi
Çokluk	1	öqiyåtirmiz	öqimäyåtirmiz	öqiyåtirmizmi	öqimäyåtirmizmi
	2	öqiyåtirsiz	öqimäyåtirsiz	öqiyåtirsizmi	öqimäyåtirsizmi
	3	öqiyåtir(lär)	öqimäyåtir(lär)	öqiyåtir(lär)mi	öqimäyåtir(lär)mi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yåz-äyåtir-şahıs eki	yåz-mä-yåtir-şahıs eki	yåz-äyåtir-şahıs eki-mi	yåz-mä-yåtir-şahıs eki-mi
Teklik	1	yåzäyåtirmän (yazıyorum)	yåzmäyåtirmän	yåzäyåtirmänmi	yåzmäyåtirmänmi
	2	yåzäyåtirsän	yåzmäyåtirsän	yåzäyåtirsänmi	yåzmäyåtirsänmi
	3	yåzäyåtir	yåzmäyåtir	yåzäyåtirmi	yåzmäyåtirmi
Çokluk	1	yåzäyåtirmiz	yåzmäyåtirmiz	yåzäyåtirmizmi	yåzmäyåtirmizmi
	2	yåzäyåtirsiz	yåzmäyåtirsiz	yåzäyåtirsizmi	yåzmäyåtirsizmi
	3	yåzäyåtir(lär)	yåzmäyåtir(lär)	yåzäyåtir(lär)mi	yåzmäyåtir(lär)mi

2.2.1.1.3.3. Üçüncü Tip: *-(ä/y)yåtib(di)*

Özbek Türkçesi gramerlerinde “Håzirgi zämån dävåm fe’li" diye adlandırılan şimdiki zamanın bu tipi, *-(ä/y)yåtib-* kip ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin

getirilmesiyle yapılır ve iş-hareketin biraz önce başlamış ve bulunduğumuz zamanda da kesilmeden yapılmakta veya devam etmekte olduğu anlamını ifade eder.

Ünlü ile biten fiillerden sonra *-yåtib(di)* eki kullanılır. *båşlä-yåtibdi, işlä-yåtibdi.* Ünsüz ile biten fiillerden sonra ek, *-äyåtib(di)*'dir. *çiq-äyåtibdi, bil-äyåtibdi* gibi. Ekin birinci ünlüsü daima incedir. 3. şahıslardaki *-di* eki, *tur-* fiilinden ekleşmiştir.

- *özingizçä nimäni sözläy yåtibsiz?* "Kendi kendinize neyi söylüyorsunuz? " (Ötkän Kunlär, 82)

Olumlu: [fiil + *-(ä)yåtib* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-(ä)yåtib* zaman eki + z. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-(ä)yåtib* zaman eki + zamir k. şahıs eki + *-mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-(ä)yåtib* zaman eki + z. k. şahıs eki+ *-mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		båşlä-yåtib-şahıs eki	båşlä-mä-yåtib-şahıs eki	båşlä-yåtib-şahıs eki-mi	båşlä-mä-yåtib-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşläyåtibmän (başlıyorum)	båşlämäyåtibmän	båşläyåtibmänmi	båşlämäyåtibmänmi
	2	båşläyåtibsän	båşlämäyåtibsän	båşläyåtibsänmi	båşlämäyåtibsänmi
	3	båşläyåtibdi	båşlämäyåtibdi	båşläyåtibdimi	båşlämäyåtibdimi
Çokluk	1	båşläyåtibmiz	båşlämäyåtibmiz	båşläyåtibmizmi	båşlämäyåtibmizmi
	2	båşläyåtibsiz	båşlämäyåtibsiz	båşläyåtibsizmi	båşlämäyåtibsizmi
	3	båşläyåtibdi(lär)	båşlämäyåtibdi(lär)	båşläyåtibdi(lär)mi	båşlämäyåtibdi(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-äyåtib-şahıs eki	kör-mä-yåtib-şahıs eki	kör-äyåtib-şahıs eki-mi	kör-mä-yåtib-şahıs eki-mi
Teklik	1	köräyåtibmän (görüyorum)	körmäyåtibmän	köräyåtibmänmi	körmäyåtibmänmi
	2	köräyåtibsän	körmäyåtibsän	köräyåtibsänmi	körmäyåtibsänmi
	3	köräyåtibdi	körmäyåtibdi	köräyåtibdimi	körmäyåtibdimi
Çokluk	1	köräyåtibmiz	körmäyåtibmiz	köräyåtibmizmi	körmäyåtibmizmi
	2	köräyåtibsiz	körmäyåtibsiz	köräyåtibsizmi	körmäyåtibsizmi
	3	köräyåtibdi(lär)	körmäyåtibdi(lär)	köräyåtibdi(lär)mi	körmäyåtibdi(lär)mi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		öqi-yâtib-şahıs eki	öqi-mä-yâtib-şahıs eki	öqi-yâtib-şahıs eki-mi	öqi-mä-yâtib-şahıs eki-mi
Teklik	1	öqiyâtibmän (okuyorum)	öqimäyâtibmän	öqiyâtibmänmi	öqimäyâtibmänmi
	2	öqiyâtibsän	öqimäyâtibsän	öqiyâtibsänmi	öqimäyâtibsänmi
	3	öqiyâtibdi	öqimäyâtibdi	öqiyâtibdimi	öqimäyâtibdimi
Çokluk	1	öqiyâtibmiz	öqimäyâtibmiz	öqiyâtibmizmi	öqimäyâtibmizmi
	2	öqiyâtibsiz	öqimäyâtibsiz	öqiyâtibsizmi	öqimäyâtibsizmi
	3	öqiyâtibdi(lär)	öqimäyâtibdi(lär)	öqiyâtibdi(lär)mi	öqimäyâtibdi(lär)mi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yâz-äyâtib-şahıs eki	yâz-mä-yâtib-şahıs eki	yâz-äyâtib-şahıs eki-mi	yâz-mä-yâtib-şahıs eki-mi
Teklik	1	yâzäyâtibmän (yazıyorum)	yâzmäyâtibmän	yâzäyâtibmänmi	yâzmäyâtibmänmi
	2	yâzäyâtibsän	yâzmäyâtibsän	yâzäyâtibsänmi	yâzmäyâtibsänmi
	3	yâzäyâtibdi	yâzmäyâtibdi	yâzäyâtibdimi	yâzmäyâtibdimi
Çokluk	1	yâzäyâtibmiz	yâzmäyâtibmiz	yâzäyâtibmizmi	yâzmäyâtibmizmi
	2	yâzäyâtibsiz	yâzmäyâtibsiz	yâzäyâtibsizmi	yâzmäyâtibsizmi
	3	yâzäyâtibdi(lär)	yâzmäyâtibdi(lär)	yâzäyâtibdi(lär)mi	yâzmäyâtibdi(lär)mi

2.2.1.1.3.4. Dördüncü Tip: *-mâqdä*

Özbek Türkçesi gramerlerinde “Hâzirgi zämân dävâm fe’li" diye adlandırılan şimdiki zamanın bu tipi, isim fiil ekiyle bulunma ekinin birleşmesi sonucu ortaya çıkmış olan *-mâqdä (<-mâq-dä)* kip ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır ve hareketin devamlı olduğu anlamını ifade eder. Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipi, edebî dilin resmî konuşma türünde kullanılır. Ayrıca, Özbek Türkçesinde basın diline özel olan bu tip, genelde olumlu şekilde kullanılır.

Bu tipin olumsuz şekli *emäs* ile yapılır. Soru eki, şahıs eklerinden sonra getirilir. Ekin yapısındaki ünlüler, fiil tabanına göre değişmez. Ek tek şekillidir. *bâşlämâqdä, bilmâqdä, bölmâqdä* vb. Bu kip daha çok 3. şahıslarda kullanılır.

- *men töğrisini äytsäm, bu gäplärning hämmäsigä siz säbäb* ***bölmåqdäsiz***. "Doğrusunu söylesem, bu sözlerin hepsine siz sebep olmaktasınız." (Ötkän Kunlär, 173)

Olumlu: [fiil + -*måqdä* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + -*måqdä* zaman eki + -*emäs* olumsuzluk eki + z. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + -*måqdä* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki + -*mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + -*måqdä* zaman eki + -*emäs* olumsuzluk eki + z. k. şahıs eki + -*mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		båşlä-måqdä-şahıs eki	båşlä-måqdä emäs-şahıs eki	båşlä-måqdä-şahıs eki-mi	båşlä-måqdä emäs-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşlämåqdämän (başlamaktayım)	båşlämåqdä emäsmän	båşlämåqdämänmi	båşlämåqdä emäsmänmi
	2	båşlämåqdäsän	båşlämåqdä emässän	båşlämåqdäsänmi	båşlämåqdä emässänmi
	3	båşlämåqdä	båşlämåqdä emäs	båşlämåqdämi	båşlämåqdä emäsmi
Çokluk	1	båşlämåqdämiz	båşlämåqdä emäsmiz	båşlämåqdämizmi	båşlämåqdä emäsmizmi
	2	båşlämåqdäsiz	båşlämåqdä emässiz	båşlämåqdäsizmi	båşlämåqdä emässizmi
	3	båşlämåqdä(lär)	båşlämåqdä emäs(lär)	båşlämåqdä(lär)mi	båşlämåqdä emäs(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-måqdä-şahıs eki	kör-måqdä emäs-şahıs eki	kör-måqdä-şahıs eki-mi	kör-måqdä emäs-şahıs eki-mi
Teklik	1	körmåqdämän (başlamaktayım)	körmåqdä emäsmän	körmåqdämänmi	körmåqdä emäsmänmi
	2	körmåqdäsän	körmåqdä emässän	körmåqdäsänmi	körmåqdä emässänmi
	3	körmåqdä	körmåqdä emäs	körmåqdämi	körmåqdä emäsmi
Çokluk	1	körmåqdämiz	körmåqdä emäsmiz	körmåqdämizmi	körmåqdä emäsmizmi
	2	körmåqdäsiz	körmåqdä emässiz	körmåqdäsizmi	körmåqdä emässizmi
	3	körmåqdä(lär)	körmåqdä emäs(lär)	körmåqdä(lär)mi	körmåqdä emäs(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		öqi-måqdä-şahıs eki	öqi-måqdä emäs-şahıs eki	öqi-måqdä-şahıs eki-mi	öqi-måqdä emäs-şahıs eki-mi
Teklik	1	öqimåqdämän (okumaktayım)	öqimåqdä emäsmän	öqimåqdämänmi	öqimåqdä emäsmänmi
	2	öqimåqdäsän	öqimåqdä emässän	öqimåqdäsänmi	öqimåqdä emässänmi

	3	öqimåqdä	öqimåqdä emäs	öqimåqdämi	öqimåqdä emäsmi
Çokluk	1	öqimåqdämiz	öqimåqdä emäsmiz	öqimåqdämizmi	öqimåqdä emäsmizmi
	2	öqimåqdäsiz	öqimåqdä emässiz	öqimåqdäsizmi	öqimåqdä emässizmi
	3	öqimåqdä(lär)	öqimåqdä emäs(lär)	öqimåqdä(lär)mi	öqimåqdä emäs(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yåz-måqdä-şahıs eki	yåz-måqdä emäs-şahıs eki	yåz-måqdä-şahıs eki-mi	yåz-måqdä emäs-şahıs eki-mi
Teklik	1	yåzmåqdämän (yazmaktayım)	yåzmåqdä emäsmän	yåzmåqdämänmi	yåzmåqdä emäsmänmi
	2	yåzmåqdäsän	yåzmåqdä emässän	yåzmåqdäsänmi	yåzmåqdä emässänmi
	3	yåzmåqdä	yåzmåqdä emäs	yåzmåqdämi	yåzmåqdä emäsmi
Çokluk	1	yåzmåqdämiz	yåzmåqdä emäsmiz	yåzmåqdämizmi	yåzmåqdä emäsmizmi
	2	yåzmåqdäsiz	yåzmåqdä emässiz	yåzmåqdäsizmi	yåzmåqdä emässizmi
	3	yåzmåqdä(lär)	yåzmåqdä emäs(lär)	yåzmåqdä(lär)mi	yåzmåqdä emäs(lär)mi

2.2.1.1.3.5. Beşinci Tip: *-(i)b (tur-, ötir-, yåt-, yur-)*

Özbek Türkçesi gramerlerinde "Håzirgi zämån fe'lining täsviriy şäkllări"[150] diye adlandırılan şimdiki zamanın bu tipi, Özbek Türkçesinde, *tur-, ötir-*, *yur-* ve *yåt-* kalıp fiillerinin yardımcı fiil olarak kullanıldığı birleşik fiil işletimleriyle de şimdiki zaman karşılanır. Bu yapıda yardımcı fiiller ana fiile *-(i)b* zarf-fiili ekiyle bağlanır. Soru ekleri şahıs eklerinden sonra gelir.

- *Nimä qilib* ***yuribsiz****? - deb sörädi.* "ne yapıyorsun? diye sordu." (Ötkän Kunlär, 35);

- *Hämmä gäpkä tuşunib* ***turibmän****.* "Her şeyi anlıyorum." (Ötkän Kunlär, 82)

a. *yåtmåq* fiiliyle kurulan şekillerde, söz konusu anda yapılmakta olan bir iş veya bir oluştan bahsedilir. Bu iş veya oluş geçmişte başlayıp geleceğe kadar devam edebilir.

b. yurimåq fiiliyle kurulan şekillerde, çoğunlukla hareket anında veya yer değiştirirken meydana gelen ve alışılmış iş veya oluşlar söz konusudur.

[150] Ġ. Äbdurähmånov, Ş. Şukurov ve Q. Mähmudov, *Özbek Tilining Tärihiy Grämmätikäsi*, Özbekistån Fäyläsufläri Milliy Jämiyäti Näşriyåti, Taşkent, 2008, s. 258.

c. *ötirmåq* fiiliyle kurulan şekillerde, çoğunlukla yavaş bir hızla yapılan bir iş veya oluştan bahsedilir.

d. *turmåq* fiiliyle kurulan şekillerde, durmadan birbiri ardına tekrarlanarak sürüp giden iş veya oluşlardan bahsedilir.

[fiil + *-(i)b* zarf-fiil eki + kalıp fiil + şahıs eki]

kez-ib yur-ib-män	*kut-ib tur-ib-män*	*öq-ib ötir-ib-män*
(dolaşıyorum)	*(beklemekteyim)*	*(okumaktayım)*
kez-ib yur-ib-sän	*kut-ib tur-ib-sän*	*öq-ib ötir-ib-sän*
kez-ib yur-ibdi	*kut-ib tur-ibdi*	*öq-ib ötir-ibdi*
kez-ib yur-ib-miz	*kut-ib tur-ib-miz*	*öq-ib ötir-ib-miz*
kez-ib yur-ib-siz	*kut-ib tur-ib-siz*	*öq-ib ötir-ib-siz*
kez-ib yur-ibdi-(lär)	*kut-ib tur-ibdi(lär)*	*öq-ib ötir-ibdi(lär)*

2.2.1.1.4. Geniş Zaman

Özbek Türkçesi gramerlerinde geniş zaman "Håzirgi-keläsi zämån" [151], "Täḫminli keläsi zämån"[152], "Keläsi zämån gumån fe'li"[153] diye adlandırılmıştır.

Geniş zaman kipi üç zamanın bölümünden şimdiki zamana ait sayılmakla birlikte Eski Türkçeden beri her üçü arasında sınırsız denecek kadar geniş bir kullanışa sahiptir. Başka bir ifade ile bu kipin zaman içinde kendiliğinden pek belirli bir yeri olmayıp kullanışa göre değişebilir.[154] Genel geçer fikirlerin anlatılmasında, şarta bağlı zaman anlatımlarında veya alışkanlıkların ifade edilmesinde daha çok kullanılır.[155] Özbek Türkçesinde geniş zaman iki şekilde kurulabilir.

2.2.1.1.4.1. Birinci Tip: *-(ä)r*

Geniş zamanın olumlu işletiminde *-(ä)r*, olumsuz işletiminde ise *-mäs* ekleri kullanılır. Şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Soru eki *-mi,* sonda bulunur.

Ünlü ile biten fiillerden sonra ek *-r*'dir. *båşlä-r, işlä-r* vb. Ünsüzle biten fiillerden sonra *-är* eki kullanılır. *ål-är, bil-är, böl-är, kul-är* gibi. *-är* eki, kalınlık-

---

[151] Ġ. Äbdurähmånov v.d., *a.g.e.,* s. 259.
[152] Şävkät Rähmätullåyev, *a.g.e.,* s. 183.
[153] *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I Fiil (Basit Çekim)*, s. 348.
[154] Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri,* 10. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2015, s. 462.
[155] Rıdvan Öztürk, *Özbek Türkçesi El kitabı,* 2. Baskı, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2011, s. 47.

incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir. *ålär, bilär, bölär, turär.*

- *Häli şundän häm qörqäsänmi, bälki häli aşulämni häm äytib **yubårärmän**!* "Şimdi şundan da korkacak mısın, belki şimdi şarkımı da söyleyip gönderirim!" (Ötkän Kunlär, 142);

- *«Bölmäsä iş bitdi, ertägä ertä bilän måjaråni **eşitärsän**», - dedi.* "olmasa iş bitti, yarın sabah macerayı duyarsın, dedi." (Ötkän Kunlär, 37)

Olumlu: [fiil + *-(ä)r* geniş zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mäs* olumsuzluk eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-(ä)r* geniş zaman eki + zamir K. şahıs eki + *-mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mäs* olumsuzluk eki + zamir k. şahıs eki + *-mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		båşlä-r-şahıs eki	båşlä-mäs-şahıs eki	båşlä-r-şahıs eki-mi	båşlä-mäs-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşlärmän (başlarım)	båşlämäsmän	båşlärmänmi	båşlämäsmänmi
	2	båşlärsän	båşlämässän	båşlärsänmi	båşlämässänmi
	3	båşlär	båşlämäs	båşlärmi	båşlämäsmi
Çokluk	1	båşlärmiz	båşlämäsmiz	båşlärmizmi	båşlämäsmizmi
	2	båşlärsiz	båşlämässiz	båşlärsizmi	båşlämässizmi
	3	båşlär(lär)	båşlämäs(lär)	båşlär(lär)mi	båşlämäs(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-är-şahıs eki	kör-mäs-şahıs eki	kör-är-şahıs eki-mi	kör-mäs-şahıs eki-mi
Teklik	1	körärmän (görürüm)	körmäsmän	körärmänmi	körmäsmänmi
	2	körärsän	körmässän	körärsänmi	körmässänmi
	3	körär	körmäs	körärmi	körmäsmi
Çokluk	1	körärmiz	körmäsmiz	körärmizmi	körmäsmizmi
	2	körärsiz	körmässiz	körärsizmi	körmässizmi
	3	körär(lär)	körmäs(lär)	körär(lär)mi	körmäs(lär)mi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		öqi-r-şahıs eki	öqi-mäs-şahıs eki	öqi-r-şahıs eki-mi	öqi-mäs-şahıs eki-mi
Teklik	1	öqirmän (okurum)	öqimäsmän	öqirmänmi	öqimäsmänmi
	2	öqirsän	öqimässän	öqirsänmi	öqimässänmi
	3	öqir	öqimäs	öqirmi	öqimäsmi
Çokluk	1	öqirmiz	öqimäsmiz	öqirmizmi	öqimäsmizmi
	2	öqirsiz	öqimässiz	öqirsizmi	öqimässizmi
	3	öqir(lär)	öqimäs(lär)	öqir(lär)mi	öqimäs(lär)mi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yâz-är-şahıs eki	yâz-mäs-şahıs eki	yâz-är-şahıs eki-mi	yâz-mäs-şahıs eki-mi
Teklik	1	yâzärmän (görürüm)	yâzmäsmän	yâzärmänmi	yâzmäsmänmi
	2	yâzärsän	yâzmässän	yâzärsänmi	yâzmässänmi
	3	yâzär	yâzmäs	yâzärmi	yâzmäsmi
Çokluk	1	yâzärmiz	yâzmäsmiz	yâzärmizmi	yâzmäsmizmi
	2	yâzärsiz	yâzmässiz	yâzärsizmi	yâzmässizmi
	3	yâzär(lär)	yâzmäs(lär)	yâzär(lär)mi	yâzmäs(lär)mi

2.2.1.1.4.2. İkinci Tip

Geniş zamanın olumlu ve olumsuz soru şekillerinde çoğunlukla -*kin* veya -*kän* şüphe ekleri de kullanılır.

Olumlu: [fiil + -*(ä)r* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + -*mäs* olumsuzluk eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + -*(ä)r* zaman eki + *mi* soru eki + *kin/kän* kuşku eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz soru: [fiil + -*mäs* olumsuzluk eki + *mi* soru eki+ *kin/kän* kuşku eki + zamir kökenli şahıs eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		båşlä-r-şahıs eki	båşlä-mäs-şahıs eki	båşlä-r-mi-kin-şahıs eki	båşlä-mäs-mi-kin-şahıs eki
Teklik	1	båşlärmän (başlarım)	båşlämäsmän (başlamam)	båşlärmikinmän (başlar mıyım acaba)	båşlämäsmikinmän (başlamaz mıyım acaba)
	2	båşlärsän	båşlämässän	båşlärmikinsän	båşlämäsmikinsän
	3	båşlär	båşlämäs	båşlärmi(kin)	båşlämäsmi(kin)
Çokluk	1	båşlärmiz	båşlämäsmiz	båşlärmikinmiz	båşlämäsmikinmiz
	2	båşlärsiz	båşlämässiz	båşlärmikinsiz	båşlämäsmikinsiz
	3	båşlär(lär)	båşlämäs(lär)	båşlärmi(kin-lär)	båşlämäsmi(kin-lär)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-är-şahıs eki	kör-mäs-şahıs eki	kör-är-mi-kin-şahıs eki	kör-mäs-mi-kin-şahıs eki
Teklik	1	körärmän (görürüm)	körmäsmän (görmem)	körärmikinmän (görür müyüm acaba)	körmäsmikinmän (görmez miyim acaba)
	2	körärsän	körmässän	körärmikinsän	körmäsmikinsän
	3	körär	körmäs	körärmi(kin)	körmäsmi(kin)
Çokluk	1	körärmiz	körmäsmiz	körärmikinmiz	körmäsmikinmiz
	2	körärsiz	körmässiz	körärmikinsiz	körmäsmikinsiz
	3	körär(lär)	körmäs(lär)	körärmi(kin-lär)	körmäsmi(kin-lär)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		öqi-r-şahıs eki	öqi-mäs-şahıs eki	öqi-r-mi-kin-şahıs eki	öqi-mäs-mi-kin-şahıs eki
Teklik	1	öqirmän (okurum)	öqimäsmän (okumam)	öqirmikinmän (okur muyum acaba)	öqimäsmikinmän (okumaz mıyım acaba)
	2	öqirsän	öqimässän	öqirmikinsän	öqimäsmikinsän
	3	öqir	öqimäs	öqirmi(kin)	öqimäsmi(kin)
Çokluk	1	öqirmiz	öqimäsmiz	öqirmikinmiz	öqimäsmikinmiz
	2	öqirsiz	öqimässiz	öqirmikinsiz	öqimäsmikinsiz
	3	öqir(lär)	öqimäs(lär)	öqirmi(kin-lär)	öqimäsmi(kin-lär)

Kişi		Olumlu yåz-är-şahıs eki	Olumsuz yåz-mäs-şahıs eki	Olumlu soru yåz-är-mi-kin-şahıs eki	Olumsuz soru yåz-mäs-mi-kin-şahıs eki
Teklik	1	yåzärmän (yazarım)	yåzmäsmän (yazmam)	yåzärmikinmän (yazar mıyım acaba)	yåzmäsmikinmän (yazmaz mıyım acaba)
	2	yåzärsän	yåzmässän	yåzärmikinsän	yåzmäsmikinsän
	3	yåzär	yåzmäs	yåzärmi(kin)	yåzmäsmi(kin)
Çokluk	1	yåzärmiz	yåzmäsmiz	yåzärmikinmiz	yåzmäsmikinmiz
	2	yåzärsiz	yåzmässiz	yåzärmikinsiz	yåzmäsmikinsiz
	3	yåzär(lär)	yåzmäs(lär)	yåzärmi(kin-lär)	yåzmäsmi(kin-lär)

2.2.1.1.5. Gelecek Zaman (Keläsi Zämån)

Gelecek zaman kipi iş ve hareketin konuşma anından sonra baş vereceğini veya vermeyeceğini bildirir. İşin, hareketin gelecekte yapılıp yapılmadığı ya kesin veya da ihtimallilikle (olasılıkla) belirtilebilir.

2.2.1.1.5.1. Birinci Tip: *-ä(di) / -y(di)*

Özbek Türkçesi gramerlerinde "Håzirgi keläsi zämån" [156] "Såf Äniq Keläsi Zämån"[157], "Håzirgi Keläsi Zämån Fe'li"[158] diye adlandırılan gelecek zamanın bu tipi, -*ä/-y* eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

Ünsüzle biten fiiller -*ä*, ünlü ile biten fiillere -*y* eki gelir. Şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Üçüncü şahıslarda -*di* (<turur) eki eklenir. Olumsuzu -*mä*- eki ile yapılır. Soru eki şahıs ekinden sonra gelir.

Bu ekle yapılmış işletimler sadece gelecek zamanı değil, şimdiki zaman ve geniş zamanı da ifade ettiği görülür.[159]

- *Tinç uxläy bering, men **ketämän**.* "Rahat uyuyun, ben gideceğim" (Ötkän Kunlär, 198)

[156] Ġ. Äbdurähmånov v.d.., *a.g.e.*, s. 254.
[157] Şävkät Rähmätullåyev, *a.g.e.*, s. 183.
[158] *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I Fiil (Basit Çekim)*, s. 129.
[159] Rıdvan Öztürk, *a.g.e.*, s. 48.

«Şundåġ yigitni kuyävlikkä qäbul qilmäġän bir kişini biz ådämġa ***sanamaymiz****» - dedi.* "böyle yiğidi damat olarak kabul etmeyen bir kişiyi adam saymayacağız, saymayız, dedi." (Ötkän Kunlär, 22)

Olumlu: [fiil + *-ä/-y* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-y* zaman eki + z. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-ä/-y* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mä* + *-y* zaman eki + z. k. şahıs eki + *-mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		båşlä-y-şahıs eki	båşlä-mä-y-şahıs eki	båşlä-y-şahıs eki-mi	båşlä-mä-y-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşläymän (başlarım, başlayacağım)	båşlämäymän	båşläymänmi	båşlämäymänmi
	2	båşläysän	båşlämäysän	båşläysänmi	båşlämäysänmi
	3	båşläydi	båşlämäydi	båşläydimi	båşlämäydimi
Çokluk	1	båşläymiz	båşlämäymiz	båşläymizmi	båşlämäymizmi
	2	båşläysiz	båşlämäysiz	båşläysizmi	båşlämäysizmi
	3	båşläydi(lär)	båşlämäydi(lär)	båşläydi(lär)mi	båşlämäydi(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-ä-şahıs eki	kör-mä-y-şahıs eki	kör-ä-şahıs eki-mi	kör-mä-y-şahıs eki-mi
Teklik	1	körämän (görürüm, göreceğim)	körmäymän	körämänmi	körmäymänmi
	2	köräsän	körmäysän	köräsänmi	körmäysänmi
	3	körädi	körmäydi	körädimi	körmäydimi
Çokluk	1	körämiz	körmäymiz	körämizmi	körmäymizmi
	2	köräsiz	körmäysiz	köräsizmi	körmäysizmi
	3	körädi(lär)	körmäydi(lär)	körädi(lär)mi	körmäydi(lär)mi

Kişi	**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
	öqi-y-şahıs eki	öqi-mä-y-şahıs eki	öqi-y-şahıs eki-mi	öqi-mä-y-şahıs eki-mi

Teklik	1	öqiymän (okurum, okuyacağım)	öqimäymän	öqiymänmi	öqimäymänmi
	2	öqiysän	öqimäysän	öqiysänmi	öqimäysänmi
	3	öqiydi	öqimäydi	öqiydimi	öqimäydimi
Çokluk	1	öqiymiz	öqimäymiz	öqiymizmi	öqimäymizmi
	2	öqiysiz	öqimäysiz	öqiysizmi	öqimäysizmi
	3	öqiydi(lär)	öqimäydi(lär)	öqiydi(lär)mi	öqimäydi(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yåz-ä-şahıs eki	yåz-mä-y-şahıs eki	yåz-ä-şahıs eki-mi	yåz-mä-y-şahıs eki-mi
Teklik	1	yåzämän (yazarım, yazacağım)	yåzmäymän	yåzämänmi	yåzmäymänmi
	2	yåzäsän	yåzmäysän	yåzäsänmi	yåzmäysänmi
	3	yåzädi	yåzmäydi	yåzädimi	yåzmäydimi
Çokluk	1	yåzämiz	yåzmäymiz	yåzämizmi	yåzmäymizmi
	2	yåzäsiz	yåzmäysiz	yåzäsizmi	yåzmäysizmi
	3	yåzädi(lär)	yåzmäydi(lär)	yåzädi(lär)mi	yåzmäydi(lär)mi

2.2.1.1.5.2. İkinci Tip: *-(y)äcäk*

Özbek Türkçesi gramerlerinde “Qätiy keläsi zämån”[160] diye adlandırılan gelecek zamanın bu tipi, fiil tabanına *-(y)äcäk* ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile teşkil edilir ve kesin gelecek zamanı ifade eder. Bu tip, edebî metinlerde görülür. Soru ekinin şahıs ekinden sonra getirildiği görülür. Gelecek zamanın bu eki, ünsüzle biten fiillere doğrudan bağlanır; ünlüyle biten fiillere ise *-y-* ünsüzüyle bağlanır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek, ince ünlülüdür.

“Çağdaş Özbek Türkçesinde bu ek çok az kullanılır. Hatta eski Özbek Türkçesinde bu ek rastlanmaz. *-äcäk* eki Özbek Türkçesine Oğuz grubu lehçelerinden geçmiştir. 1929’da Özbek imla konferansının kararıyla edebî dile sokulan bu ek Harezm

[160] Şävkät Rähmätullåyev, *a.g.e.,* s. 184.

ağzında görülür. (Çok muhtemel ki bu durum Türkmen Türkçesinin tesiriyle meydana gelmiştir).”[161] Bu ekin sadece olumlu ve olumlu soru şekline rastlanır. Bu ek çoğunlukla üçüncü şahısta kullanılır.

Täbġaç, Öġuz, Xitåy, bu uçåvi hujum qilsä, qämäldä ***qålächäkmiz***. “Tabgaç, Oğuz, Hitay, bu üçü hücum kılsa, ablukada kalacağız.” (ÅTÄ, 132)

Bålä åtäsigä äytdi: Men oqituvçi ***boläcäkmän***. “Çocuk babasına söyledi: Ben öğretmen olacağım” (KTLG, 412)

Olumlu: [fiil + -*(y)äcäk* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + -*(y)äcäk* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki + -*mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumlu soru**
		kör-äcäk-şahıs eki	kör-äcäk-şahıs eki-mi
Teklik	1	kör-äcäk-män (göreceğim)	kör-äcäk-män-mi (görecek miyim)
	2	kör-äcäk-sän	kör-äcäk-sän-mi
	3	kör-äcäk	kör-äcäk-mi
Çokluk	1	kör-äcäk-miz	kör-äcäk-miz-mi
	2	kör-äcäk-siz	kör-äcäk-siz-mi
	3	kör-äcäk-(lär)	kör-äcäk-(lär)-mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumlu soru**
		öqi-y-äcäk-şahıs eki	öqi-y-äcäk-şahıs eki-mi
Teklik	1	öqi-y-äcäk-män (okuyacağım)	öqi-y-äcäk-män-mi
	2	öqi-y-äcäk-sän	öqi-y-äcäk-sän-mi
	3	öqi-y-äcäk	öqi-y-äcäk-mi
Çokluk	1	öqi-y-äcäk-miz	öqi-y-äcäk-miz-mi
	2	öqi-y-äcäk-siz	öqi-y-äcäk-siz-mi
	3	öqi-y-äcäk-(lär)	öqi-y-äcäk-(lär)-mi

[161] Ferhat Zeynalov, *a.g.e.*, s. 377.

2.2.1.1.5.3. Üçüncü Tip: *-(ä/y)digän*

Özbek Türkçesi gramerlerinde "Möljälli keläsi zämån"[162], "Keläsi zämån mäqsäd fe'li"[163] diye adlandırılan gelecek zamanın bu tipi, fiil tabanına *-(ä/y)digän* kip ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır ve gelecek zamanda olacak hareketin gerekliliğini, ona duyulan isteği anlatır. Bu tipin yaygın bir kullanılışı yoktur. Ünsüzle biten fiillerden sonra *-ädigän* eki kullanılır. Ünlü ile biten fiillerden sonra ek, *-ydigän*'dır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek, ince ünlülüdür. Soru şekli şahıs ekinden sonra *-mi* ekinin getirilmesiyle, olumsuz şekli fiilden sonra *-mä-* ekinin getirilmesiyle yapılır. Olumsuz şekli şahıs ekinden önce *"emäs"* ekinin getirilmesiyle de yapılır. *küt-ädigän emäs-män* "beklemeyeceğim, bekleyecek değilim".

Men mäktäbga ***bårädigänmän.*** "Ben okula devam edeceğim" (KTLG, 436)

Olumlu: [fiil + *-(ä/y)digän* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *mä* olumsuzluk eki+ *-ydigän* zaman eki + z. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-(ä/y)digän* zaman eki + zamir k. şahıs eki + *-mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki+ *-ydigän* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		båşlä-ydigän-şahıs eki	båşlä-mä-ydigän-şahıs eki	båşlä-ydigän-şahıs eki-mi	båşlä-mä-ydigän-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşläydigänmän (başlayacağım)	båşlämäydigänmän	båşläydigänmänmi	båşlämäydigänmänmi
	2	båşläydigänsän	båşlämäydigänsän	båşläydigänsänmi	båşlämäydigänsänmi
	3	båşläydigän	båşlämäydigän	båşläydigänmi	båşlämäydigänmi
Çokluk	1	båşläydigänmiz	båşlämäydigänmiz	båşläydigänmizmi	båşlämäydigänmizmi
	2	båşläydigänsiz	båşlämäydigänsiz	båşläydigänsizmi	båşlämäydigänsizmi
	3	båşläydigän(lär)	båşlämäydigän(lär)	Båşläydigän(lär)mi	Båşlämäydigän(lär)mi

[162] Şävkät Rähmätullåyev, *a.g.e.*, s. 184.
[163] *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I Fiil (Basit Çekim)*, s. 431.

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-ädigän-şahıs eki	kör-mä-ydigän-şahıs eki	kör-ädigän-şahıs eki-mi	kör-mä-ydigän-şahıs eki-mi
Teklik	1	körädigänmän (göreceğim)	körmäydigänmän	körädigänmänmi	körmäydigänmänmi
	2	körädigänsän	körmäydigänsän	körädigänsänmi	körmäydigänsänmi
	3	körädigän	körmäydigän	körädigänmi	körmäydigänmi
Çokluk	1	körädigänmiz	körmäydigänmiz	körädigänmizmi	körmäydigänmizmi
	2	körädigänsiz	körmäydigänsiz	körädigänsizmi	körmäydigänsizmi
	3	körädigän(lär)	körmäydigän(lär)	körädigän(lär)mi	körmäydigän(lär)mi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		öqi-ydigän-şahıs eki	öqi-mä-ydigän-şahıs eki	öqi-ydigän-şahıs eki-mi	öqi-mä-ydigän-şahıs eki-mi
Teklik	1	öqiydigänmän (okuyacağım)	öqimäydigänmän	öqiydigänmänmi	öqimäydigänmänmi
	2	öqiydigänsän	öqimäydigänsän	öqiydigänsänmi	öqimäydigänsänmi
	3	öqiydigän	öqimäydigän	öqiydigänmi	öqimäydigänmi
Çokluk	1	öqiydigänmiz	öqimäydigänmiz	öqiydigänmizmi	öqimäydigänmizmi
	2	öqiydigänsiz	öqimäydigänsiz	öqiydigänsizmi	öqimäydigänsizmi
	3	öqiydigän(lär)	öqimäydigän(lär)	öqiydigän(lär)mi	öqimäydigän(lär)mi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yåz-ädigän-şahıs eki	yåz-mä-ydigän-şahıs eki	yåz-ädigän-şahıs eki-mi	yåz-mä-ydigän-şahıs eki-mi
Teklik	1	yåzädigänmän (yazacağım)	yåzmäydigänmän	yåzädigänmänmi	yåzmäydigänmänmi
	2	yåzädigänsän	yåzmäydigänsän	yåzädigänsänmi	yåzmäydigänsänmi
	3	yåzädigän	yåzmäydigän	yåzädigänmi	yåzmäydigänmi
Çokluk	1	yåzädigänmiz	yåzmäydigänmiz	yåzädigänmizmi	yåzmäydigänmizmi
	2	yåzädigänsiz	yåzmäydigänsiz	yåzädigänsizmi	yåzmäydigänsizmi
	3	yåzädigän(lär)	yåzmäydigän(lär)	yåzädigän(lär)mi	yåzmäydigän(lär)mi

2.2.1.1.5.4. Dördüncü Tip: *-(gü, ġu, qu, kü)- iyelik eki-(dir)*

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın bu tipi, fiil tabanına *-Gu, -Ku* eklerinden sonra iyelik eklerinin getirilmesi ile yapılır. Bu tipte, iyelik ekleri şahıs eklerinin görevini üstlenmiştir.

Gelecek zamanın bu tipi arkaik bir işletimdir. Edebî metinlerde çok az ölçüde görülür. Kesin, gerekli bir gelecek zaman anlatımı vardır.[164]

-ġu, -gü ekleri tonlu tonsuz uyumuna uyar. Tonsuz *q* veya *k* ünsüzleri ile başlayan *-qu/-kü* şekillerde de kullanılır. Ünlü veya tonlu ünsüz ile biten fiillere *-ġu, -gü,* tonsuz ünsüz ile biten fiillere *-qu/-kü* şekilleri kullanılır. *bảşlä-ġu, bil-gü, qorq-qu, yet-kü* gibi.

-ġu, -gü + iyelik eki + (dir) biçiminde işletime girer. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar; iyelik eki daima incedir: *ålġusi, bergüsi.* Özbek alfabesinde u, ü sesleri için tek harf kullanılır; ü sesi de u ile gösterilir. Ancak konuşmada u, ü sesleri ayrılır. Ek, bütün fiillerden sonra yuvarlak ünlülüdür: *ålġusi, bolġusi.* Kip, iyelik kökenli şahıs ekleriyle işletime girer; şahıs eklerinden sonra *-dir* eki gelebilir. *ålġusidir, bilgüsidir.* Kipin olumsuz ve soru şekilleri kullanılmaz.

Täŋlä kel, deb ul päriväşgä sälåmlär yöllädim; tundä ***bårġum****, deb cevåb äytdi. Şäbiståndir umid.* "Tan vakti gel, diye o periye benzere selamlar yolladım; gece geleceğim, diye cevap verdi. Gece ülkesidir ümit." (KTLG, 453)

[fiil + *-ġu, -gü* zaman eki + iyelik eki + -(*dir*)]

bäşlä-ġu-m(dir)	öqi-gü-m(dir)
(başlayacağım)	(okuyacağım)
bäşlä-ġu-ng(dir)	öqi-gü-ng(dir)
bäşlä-ġu-si(dir)	öqi-gü-si(dir)
bäşlä-ġu-miz(dir)	öqi-gü-miz(dir)
bäşlä-ġu-ngiz(dir)	öqi-gü-ngiz(dir)
bäşlä-ġu-läri(dir)	öqi-gü-läri(dir)

2.2.1.1.5.5. Beşinci Tip: *-måqçi*

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın bu tipi, fiil tabanına *-måqçi* eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır. Bu tip, Arzu, istek ve niyet

[164] Rıdvan Öztürk, *a.g.e.*, s. 50.

anlamlarını ifade eder. Olumsuz biçimi, *emäs* “değil” kelimesinin şahıs eklerinden önce getirilmesiyle yapılır. Soru şekli, -*mi* soru eki ile teşkil edilir ve sonda bulunur.

- *Tuşuniş bolsa, tuşundim... Şunçaki äniqläb* ***ålmåqçimän***-*dä.* “düşünmek olsa, düşündüm… Sadece netleştirerek alacağım da.” (Ötkän Kunlär, 91)

Olumlu: [fiil + -*måqçi* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + -*måqçi* zaman eki + *emäs* + zamir kökenli şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + -*måqçi* zaman eki + zamir kökenli şahıs eki + -*mi* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + -*måqçi* zaman eki + *emäs* + zamir kökenli şahıs eki + -*mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		bâşlä-mâqçi-şahıs eki	bâşlä-mâqçi emäs-şahıs eki	bâşlä-mâqçi-şahıs eki-mi	bâşlä-mâqçi emäs-şahıs eki-mi
Teklik	1	bâşlämâqçimän (başlayacağım)	bâşlämâqçi emäsmän	bâşlämâqçimänmi	bâşlämâqçi emäsmänmi
	2	bâşlämâqçisän	bâşlämâqçi emässän	bâşlämâqçisänmi	bâşlämâqçi emässänmi
	3	bâşlämâqçi	bâşlämâqçi emäs	bâşlämâqçimi	bâşlämâqçi emäsmi
Çokluk	1	bâşlämâqçimiz	bâşlämâqçi emäsmiz	bâşlämâqçimizmi	bâşlämâqçi emäsmizmi
	2	bâşlämâqçisiz	bâşlämâqçi emässiz	bâşlämâqçisizmi	bâşlämâqçi emässizmi
	3	bâşlämâqçi(lär)	bâşlämâqçi emäs(lär)	bâşlämâqçi(lär)mi	bâşlämâqçi emäs(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-mâqçi-şahıs eki	kör-mâqçi emäs-şahıs eki	kör-mâqçi-şahıs eki-mi	kör-mâqçi emäs-şahıs eki-mi
Teklik	1	körmâqçimän (göreceğim)	körmâqçi emäsmän	körmâqçimänmi	körmâqçi emäsmänmi
	2	körmâqçisän	körmâqçi emässän	körmâqçisänmi	körmâqçi emässänmi
	3	körmâqçi	körmâqçi emäs	körmâqçimi	körmâqçi emäsmi
Çokluk	1	körmâqçimiz	körmâqçi emäsmiz	körmâqçimizmi	körmâqçi emäsmizmi
	2	körmâqçisiz	körmâqçi emässiz	körmâqçisizmi	körmâqçi emässizmi
	3	körmâqçi(lär)	körmâqçi emäs(lär)	körmâqçi(lär)mi	körmâqçi emäs(lär)mi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		öqi-måqçi-şahıs eki	öqi-måqçi emäs-şahıs eki	öqi-måqçi-şahıs eki-mi	öqi-måqçi emäs-şahıs eki-mi
Teklik	1	öqimåqçimän (okuyacağım)	öqimåqçi emäsmän	öqimåqçimänmi	öqimåqçi emäsmänmi
	2	öqimåqçisän	öqimåqçi emässän	öqimåqçisänmi	öqimåqçi emässänmi
	3	öqimåqçi	öqimåqçi emäs	öqimåqçimi	öqimåqçi emäsmi
Çokluk	1	öqimåqçimiz	öqimåqçi emäsmiz	öqimåqçimizmi	öqimåqçi emäsmizmi
	2	öqimåqçisiz	öqimåqçi emässiz	öqimåqçisizmi	öqimåqçi emässizmi
	3	öqimåqçi(lär)	öqimåqçi emäs(lär)	öqimåqçi(lär)mi	öqimåqçi emäs(lär)mi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yåz-måqçi-şahıs eki	yåz-måqçi emäs-şahıs eki	yåz-måqçi-şahıs eki-mi	yåz-måqçi emäs-şahıs eki-mi
Teklik	1	yåzmåqçimän (yazacağım)	yåzmåqçi emäsmän	yåzmåqçimänmi	yåzmåqçi emäsmänmi
	2	yåzmåqçisän	yåzmåqçi emässän	yåzmåqçisänmi	yåzmåqçi emässänmi
	3	yåzmåqçi	yåzmåqçi emäs	yåzmåqçimi	yåzmåqçi emäsmi
Çokluk	1	yåzmåqçimiz	yåzmåqçi emäsmiz	yåzmåqçimizmi	yåzmåqçi emäsmizmi
	2	yåzmåqçisiz	yåzmåqçi emässiz	yåzmåqçisizmi	yåzmåqçi emässizmi
	3	yåzmåqçi(lär)	yåzmåqçi emäs(lär)	yåzmåqçi(lär)mi	yåzmåqçi emäs(lär)mi

2.2.1.1.5.6. Altıncı Tip: *-gu-däy-*

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın bu tipi, fiil tabanına *-gu* ekinden sonra genellikle *-däy,* az ölçüde *dek* çekim edatının getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir.

U fäqät yänä åç ***qålgudäy*** *bölsäm deb şuning chåräsini körärdi.* “O sadece yine aç kalacaksam, diye bunun çaresini görürdü.” (ÅTÄ, 280)

bir qåşiq suv bilån yutib ***yubårgudäy****.* “bir kaşık su ile yutacak gibi” (HÄÖT, 445)

Träktor ålämni ***buzgudek*** *tärillädi.* “traktör dünyayı bozacak gibi nahoş ses çıkarttı.” (HÄÖT, 342)

här kim husnini körsä, äqli ketib, åtdan yiqilib ***qålgudäy*** "her kim ki onun güzelliğini görse , aklı kaçıp (heyecanlanıp), attan düşüp kalacak" (ÅTÄ, 105)

2.2.1.2. Tasarlama Kipleri

Fiilin olumlu veya olumsuz yöndeki gerçekleşmesini; tasarlanan istek, emir, şart ve gereklilik kavramları içinde veren kiplerdir. Tasarlama kiplerinde, bildirme kiplerindeki gibi bildirme, haber verme biçiminde bir oluş ve kılış yoktur. Bu kipler, daha gerçekleşmemiş olan, ancak gerçekleşmesi istek, emir, şart ve gereklilik şekillerinde tasarlanan kiplerdir.

2.2.1.2.1. Emir Kipi (Buyruq-İstäk Mäyli)

Emir kipi, fiil tabanına getirilen ve her şahsa göre değişen eklerle yapılır. Emir ekleri, hem kip hem de şahıs anlamı taşıyan eklerdir.

Kişi	**Teklik**	**Çokluk**
1. Kişi	-(ä)y, -(ä)yin	-(ä)ylik
2. Kişi	-Ø; -(gin)	-(i)ng(lär), -(i)ngiz(lär)
3. Kişi	-sin	-sin(lär)

Teklik 1. şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-y, -yin*; ünsüzle biten fiillerden sonra *-äy, -äyin*'dir. Ekler, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüleri incedir. *-(ä)yin* eki bütün fillerden sonra düz ünlülüdür. *åläy, işläy, båşläy, küläy, åläyin, işläyin, båşläyin, küläyin* gibi. Bu şahısta *-y, -äy* şekilleri *-yin, -äyin*'e göre daha işlek olarak kullanılır.

Teklik 2. şahıs emir kipi, ekli veya eksiz yapılabilir. *bil/bilgin, båşlä/båşlägin* gibi. Bu şahısta *-gin* emir eki kullanılmaktadır. Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü ince ve düzdür. *ålgin, båşlägin, bilgin, külgin* gibi. Bu şahısta anlama *nezaket* ifadesi katmak üzere çokluk 2. şahıs emir ekleri de kullanılır. *ål-ingiz-(lär), bil-ing(lär).*

Teklik 3. şahıs emir eki tek şekillidir; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü ince ve düzdür. *ålsin, bilsin, båşläsin, külsin* gibi.

Çokluk 1. şahıs emir eki ünlüyle biten fiillerden sonra *-ylik,* ünsüzle biten fiillerden sonra *-äylik*'tir. Her iki şekilde de ünlüler bütün fiillerden sonra ince ve düzdür. *åläylik, işläylik, båşläylik, küläylik* vb.

Çokluk 2. şahıs emir kipi için şu ekler kullanılmaktadır:

-*(i)ng(lär)*: Ek, ünlüyle biten fiillerden sonra doğrudan, ünsüzle biten fiillerden sonra -*i*- ünlüsü ile bağlanır. Yardımcı ünlü bütün fiillerden sonra ince ve düzdür. Çokluk eki, daima tek şekillidir. *båşläng, åling, küling, båşlänglär, ålinglär, külinglär.*

-*(i)ngiz(lär)*: Ek, ünlüyle biten fiillerden sonra doğrudan, ünsüzle biten fiillerden sonra -*i*- ünlüsü ile bağlanır. Yardımcı ünlü ve ek ünlüsü bütün fiillerden sonra ince ve düzdür. Çokluk eki, daima tek şekillidir. *Nezaket* ifadesi için kullanılır. *båşlängiz, ålingiz, külingiz, båşlängizlär, ålingizlär, külingizlär.*

Çokluk 3. şahıs emir eki, tek şekillidir. Bütün fiillerden sonra ek, ince ve düz ünlüdür. Çokluk eki, daima ince ünlüdür; her zaman kullanılmaz. *ålsin(lär), bilsin(lär), båşläsin(lär), külsin(lär)* vb. Olumsuzu -*mä* eki ile yapılır. Soru eki sonda gelir.

Endi sizdän şuni häm ***söräyin****: ...* "Şimdi size şunu da sorayım" *(Ötkän Kunlär, 12)*

- Biz ***ketäylik****, siz tinçib uxläng, - dedi Ätäbek.* "Biz gidelim, siz huzur içinde uyuyun, dedi Atabek." (Ötkän Kunlär, 191)

Olumlu: [fiil + ilgili şahsı karşılayan emir eki]
Olumsuz: [fiil + -*mä* olumsuzluk eki + ilgili şahsı karşılayan emir eki]
Olumlu soru: [fiil + ilgili şahsı karşılayan emir eki + -*mi* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + -*mä* olumsuzluk eki + ilgili şahsı karşılayan emir eki + -*mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		båşlä-emir eki	båşlä-mä-emir kipi	båşlä-emir eki-mi	båşlä-mä-emir kipi-mi
Teklik	1	båşläy(in) (başlayayım)	båşlämäy(in)	båşläymi	båşlämäymi
	2	båşlä(gin)	båşlämä(gin)	-	-
	3	båşläsin	båşlämäsin	båşläsinmi	båşlämäsinmi
Çokluk	1	båşläylik	båşlämäylik	båşläylikmi	båşlämäylikmi
	2	båşläng(iz)	båşlämäng(iz)	-	-
	3	båşläsin(lär)	båşlämäsin(lär)	båşläsin(lär)mi	båşlämäsin(lär)mi

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Kişi</td><td>Olumlu</td><td>Olumsuz</td><td>Olumlu soru</td><td>Olumsuz soru</td></tr>
<tr><td>kör-emir eki</td><td>kör-mä-emir kipi</td><td>kör-emir eki-mi</td><td>kör-mä-emir kipi-mi</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>köräy(in)
(göreyim)</td><td>körmäy(in)</td><td>köräymi</td><td>körmäymi</td></tr>
<tr><td>2</td><td>kör(gin)</td><td>körmä(gin)</td><td>-</td><td>-</td></tr>
<tr><td>3</td><td>körsin</td><td>körmäsin</td><td>körsinmi</td><td>körmäsinmi</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>köräylik</td><td>körmäylik</td><td>köräylikmi</td><td>körmäylikmi</td></tr>
<tr><td>2</td><td>köring(iz)</td><td>körmäng(iz)</td><td>-</td><td>-</td></tr>
<tr><td>3</td><td>körsin(lär)</td><td>körmäsin(lär)</td><td>körsin(lär)mi</td><td>körmäsin(lär)mi</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Kişi</td><td>Olumlu</td><td>Olumsuz</td><td>Olumlu soru</td><td>Olumsuz soru</td></tr>
<tr><td>öqi-emir eki</td><td>öqi-mä-emir kipi</td><td>öqi-emir eki-mi</td><td>öqi-mä-emir kipi-mi</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>öqiy(in)
(okuyayım)</td><td>öqimäy(in)</td><td>öqiymi</td><td>öqimäymi</td></tr>
<tr><td>2</td><td>öqi(gin)</td><td>öqimä(gin)</td><td>-</td><td>-</td></tr>
<tr><td>3</td><td>öqisin</td><td>öqimäsin</td><td>öqisinmi</td><td>öqimäsinmi</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>öqiylik</td><td>öqimäylik</td><td>öqiylikmi</td><td>öqimäylikmi</td></tr>
<tr><td>2</td><td>öqing(iz)</td><td>öqimäng(iz)</td><td>-</td><td>-</td></tr>
<tr><td>3</td><td>öqisin(lär)</td><td>öqimäsin(lär)</td><td>öqisin(lär)mi</td><td>öqimäsin(lär)mi</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Kişi</td><td>Olumlu</td><td>Olumsuz</td><td>Olumlu soru</td><td>Olumsuz soru</td></tr>
<tr><td>yåz-emir eki</td><td>yåz-mä-emir kipi</td><td>yåz-emir eki-mi</td><td>yåz-mä-emir kipi-mi</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>yåzäy(in)
(yazayım)</td><td>yåzmäy(in)</td><td>yåzäymi</td><td>yåzmäymi</td></tr>
<tr><td>2</td><td>yåz(gin)</td><td>yåzmä(gin)</td><td>-</td><td>-</td></tr>
<tr><td>3</td><td>yåzsin</td><td>yåzmäsin</td><td>yåzsinmi</td><td>yåzmäsinmi</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>yåzäylik</td><td>yåzmäylik</td><td>yåzäylikmi</td><td>yåzmäylikmi</td></tr>
<tr><td>2</td><td>yåzing(iz)</td><td>yåzmäng(iz)</td><td>-</td><td>-</td></tr>
<tr><td>3</td><td>yåzsin(lär)</td><td>yåzmäsin(lär)</td><td>yåzsin(lär)mi</td><td>yåzmäsin(lär)mi</td></tr>
</table>

2.2.1.2.2. Şart Kipi (Şärt Mäyli)

Özbek Türkçesinde bu kip, fiil tabanına *-sä* ekinden sonra iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile teşkil edilir. Bu kip, oluş ve kılışın gerçekleşmesini şarta veya dileğe bağlayan yardımcı cümle yükleminin kipidir. Olumsuz şekli, *-mä* olumsuz ekinin şart ekinden önce getirilmesi le yapılır. Soru şekli, *-mi* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz. Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir. *ålsä, bölsä, bilsä, külsä* gibi.

Töy keräkläridän köpini tädårik qilġan **bolsäm** *häm, yetişmägän yerläri häm köb.* "Düğün için gerekenlerin çoğunu hazırlamış olsam da, yetişilmeyen şeyleri de çok." (Ötkän Kunlär, 51)

Olumlu: [fiil + *-sä* kip eki + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-sä* kip eki + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-sä* kip eki + iyelik kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-sä* kip eki + iyelik kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		båşlä-sä-şahıs eki	båşlä-mä-sä-şahıs eki	båşlä-sä-şahıs eki-mi	båşlä-mä-sä-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşläsäm (başlasam)	båşlämäsäm	båşläsämmi	båşlämäsämmi
	2	båşläsäng	båşlämäsäng	båşläsängmi	båşlämäsängmi
	3	båşläsä	båşlämäsä	båşläsämi	båşlämäsämi
Çokluk	1	båşläsäk	båşlämäsäk	båşläsäkmi	båşlämäsäkmi
	2	båşläsängiz	båşlämäsängiz	båşläsängizmi	båşlämäsängizmi
	3	båşläsä(lär)	båşlämäsä(lär)	båşläsä(lär)mi	båşlämäsä(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-sä-şahıs eki	kör-mä-sä-şahıs eki	kör-sä-şahıs eki-mi	kör-mä-sä-şahıs eki-mi
Teklik	1	körsäm (görsem)	körmäsäm	körsämmi	körmäsämmi
	2	körsäng	körmäsäng	körsängmi	körmäsängmi
	3	körsä	körmäsä	körsämi	körmäsämi

Çokluk	1	körsäk	körmäsäk	körsäkmi	körmäsäkmi
	2	körsängiz	körmäsängiz	körsängizmi	körmäsängizmi
	3	körsä(lär)	körmäsä(lär)	körsä(lär)mi	körmäsä(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		öqi-sä-şahıs eki	öqi-mä-sä-şahıs eki	öqi-sä-şahıs eki-mi	öqi-mä-sä-şahıs eki-mi
Teklik	1	öqisäm (okusam)	öqimäsäm	öqisämmi	öqimäsämmi
	2	öqisäng	öqimäsäng	öqisängmi	öqimäsängmi
	3	öqisä	öqimäsä	öqisämi	öqimäsämi
Çokluk	1	öqisäk	öqimäsäk	öqisäkmi	öqimäsäkmi
	2	öqisängiz	öqimäsängiz	öqisängizmi	öqimäsängizmi
	3	öqisä(lär)	öqimäsä(lär)	öqisä(lär)mi	öqimäsä(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yâz-sä-şahıs eki	yâz-mä-sä-şahıs eki	yâz-sä-şahıs eki-mi	yâz-mä-sä-şahıs eki-mi
Teklik	1	yâzsäm (yazsam)	yâzmäsäm	yâzsämmi	yâzmäsämmi
	2	yâzsäng	yâzmäsäng	yâzsängmi	yâzmäsängmi
	3	yâzsä	yâzmäsä	yâzsämi	yâzmäsämi
Çokluk	1	yâzsäk	yâzmäsäk	yâzsäkmi	yâzmäsäkmi
	2	yâzsängiz	yâzmäsängiz	yâzsängizmi	yâzmäsängizmi
	3	yâzsä(lär)	yâzmäsä(lär)	yâzsä(lär)mi	yâzmäsä(lär)mi

2.2.1.2.3. İstek Kipi (İstäk Mäyli)

Bu kip, fiile istek, niyet, arzu kavramları veren bir tasarlama kipidir. Yapılan işin istendiğini veya o işe niyet edildiğini gösterir.

2.2.1.2.3.1. Birinci Tip: *-gäy, -käy, -qäy*

Özbek Türkçesinde istek kipinin bu tipi, fiil tabanına *-gäy, -käy, -qäy* eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır. Bu tip, daha çok edebî

metinlerde rastlanan arkaik yapıdır. Olumsuz şekli, *-mä* olumsuzluk ekinin kip ekinden önce getirilmesiyle yapılır. Soru eki *-mi* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur.

Eski Türkçeden beri rastlanan bu ek, günümüz Özbek Türkçesinde pek işlek değildir.[165]

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz. Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir. Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uymaz.

Uşbu färmånimizni ålgän ån därhål ön besh yåşdän tå yetmiş yåşgäçä bolgän qipçåq er zåtini qiliçdän ***keçirgäylär****...* "Bu fermanımızı aldıkları an hemen on beş yaştan yetmiş yaşa kadar olan Kıpçak erkek neslini kılıçtan geçirsinler (geçirecekler)" (Ötkän Kunlär, 167)

Olumlu: [fiil **+** *-gäy, -käy, -qäy* kip eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-gäy, -käy, -qäy* kip eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-gäy, -käy, -qäy* kip eki + zamir k. şahıs eki + *-mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-gäy, -käy, -qäy* kip eki + zamir kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		båşlä-gäy-şahıs eki	båşlä-mä-gäy-şahıs eki	båşlä-gäy-şahıs eki-mi	båşlä-mä-gäy-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşlägäymän (başlayayım, başlayacağım)	båşlämägäymän	båşlägäymänmi	båşlämägäymänmi
	2	båşlägäysän	båşlämägäysän	båşlägäysänmi	båşlämägäysänmi
	3	båşlägäy	båşlämägäy	båşlägäymi	båşlämägäymi
Çokluk	1	båşlägäymiz	båşlämägäymiz	båşlägäymizmi	båşlämägäymizmi
	2	båşlägäysiz	båşlämägäysiz	båşlägäysizmi	båşlämägäysizmi
	3	båşlägäy(lär)	båşlämägäy(lär)	båşlägäy(lär)mi	båşlämägäy(lär)mi

Kişi	**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
	kör-gäy-şahıs eki	kör-mä-gäy-şahıs eki	kör-gäy-şahıs eki-mi	kör-mä-gäy-şahıs eki-mi

[165] *Mustafa Volkan Coşkun, a.g.e.,* s. 137.

Teklik	1	körgäymän (göreyim, göreceğim)	körmägäymän	körgäymänmi	körmägäymänmi
	2	körgäysän	körmägäysän	körgäysänmi	körmägäysänmi
	3	körgäy	körmägäy	körgäymi	körmägäymi
Çokluk	1	körgäymiz	körmägäymiz	körgäymizmi	körmägäymizmi
	2	körgäysiz	körmägäysiz	körgäysizmi	körmägäysizmi
	3	körgäy(lär)	körmägäy(lär)	körgäy(lär)mi	körmägäy(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		öqi-gäy-şahıs eki	öqi-mä-gäy-şahıs eki	öqi-gäy-şahıs eki-mi	öqi-mä-gäy-şahıs eki-mi
Teklik	1	öqigäymän (okuyayım, okuyacağım)	öqimägäymän	öqigäymänmi	öqimägäymänmi
	2	öqigäysän	öqimägäysän	öqigäysänmi	öqimägäysänmi
	3	öqigäy	öqimägäy	öqigäymi	öqimägäymi
Çokluk	1	öqigäymiz	öqimägäymiz	öqigäymizmi	öqimägäymizmi
	2	öqigäysiz	öqimägäysiz	öqigäysizmi	öqimägäysizmi
	3	öqigäy(lär)	öqimägäy(lär)	öqigäy(lär)mi	öqimägäy(lär)mi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yåz-gäy-şahıs eki	yåz-mä-gäy-şahıs eki	yåz-gäy-şahıs eki-mi	yåz-mä-gäy-şahıs eki-mi
Teklik	1	yåzgäymän (yazayım, yazacağım)	yåzmägäymän	yåzgäymänmi	yåzmägäymänmi
	2	yåzgäysän	yåzmägäysän	yåzgäysänmi	yåzmägäysänmi
	3	yåzgäy	yåzmägäy	yåzgäymi	yåzmägäymi
Çokluk	1	yåzgäymiz	yåzmägäymiz	yåzgäymizmi	yåzmägäymizmi
	2	yåzgäysiz	yåzmägäysiz	yåzgäysizmi	yåzmägäysizmi
	3	yåzgäy(lär)	yåzmägäy(lär)	yåzgäy(lär)mi	yåzmägäy(lär)mi

2.2.1.2.3.2. İkinci Tip: *-gu/-gi + iyelik eki + bår/yöq/kel-*

Özbek Türkçesinde istek kipinin bu tipi, fiil tabanına *-gu/-gi* eklerinden sonra iyelik eklerinin getirilmesi ve ardından da *bår/yöq/kel-* yapısı ile teşkil edilir. Bu yapı, Türkiye Türkçesinde *-ası- + iyelik eki + var/yoq* yapısına ve *-ası- + iyelik eki + gel-* yapısına uygundur.

Bu kullanım çoğunlukla edebî metinlerde görülür. Ek, /k/ ünsüzü ile biten fiillerden sonra *-ku, /q/* ünsüzü ile biten fiillerden sonra *-qu;* ünlülerden sonra ve /k/,/q/ ünsüzlerinin dışında kalan tüm ünsüzlerden sonra ise *-gu* biçimindedir. *bårgim keldi* "varasım geldi, varmak istedim", *bårging keldi* "varasın geldi, varmak istedin", *kelgum yöq* "gelmek istemiyorum, gelesim yok", *kelgung yöq* "gelmek istemiyorsun, gelesin yok" vb.

-gu eki kalınlık-incelik uyumuna uymaz. Genellikle ince şekiller tercih edilir. *ålgum bår, ålgung bår, ålgusi bår, bergumiz bår, bergungiz bår, berguläri bår* gibi. Ek, bütün fiillerden sonra daha çok yuvarlak ünlülüdür. *ålgum bår, bilgung bår, kulgum bår* vb. Tonlu-tonsuz uyumuna uymaz. *ålgum bår, yåtgusi bår.* Şahıs ifadesi, iyelik ekleri ile sağlanır.

Mäsälägä bu jihät bilän qäräb bekning işqiġa ***işångusi kel****mäs edi.* "Konuya bu açıdan bakarak beyin aşkına inanmak istemezdi (inanası gelmezdi)." (Ötkän Kunlär, 11)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kel-gu-iyelik eki+bår	kel-gu-iyelik eki+yöq	kel-gu-iyelik eki+bår-mi	kel-gu-iyelik eki+yöq-mi
Teklik	1	kelgum bår (gelmek istiyorum, gelesim var)	kelgum yöq	kelgum bårmi	kelgum yöqmi
	2	kelgung bår	kelgung yöq	kelgung bårmi	kelgung yöqmi
	3	kelgusi bår	kelgusi yöq	kelgusi bårmi	kelgusi yöqmi
Çokluk	1	kelgumiz bår	kelgumiz yöq	kelgumiz bårmi	kelgumiz yöqmi
	2	kelgungiz bår	kelgungiz yöq	kelgungiz bårmi	kelgungiz yöqmi
	3	kelguläri bår	kelguläri yöq	kelguläri bårmi	kelguläri yöqmi

2.2.1.2.4. Gereklilik Kipi (Keräklik Mäyli)

Gereklilik kipi, bir oluş ve kılışın veya tasarlanan bir fiilin yapılması gereğini bildiren bir kiptir. Özbek Türkçesinde gereklilik kipi çoğunlukla *keräk* kelimesi ile kurulur. Bazen de *keräk* kelimesi yerine *låzim, zärur* ya da *şärt* kelimeleri kullanılarak da gereklilik kipi karşılanır.

Özbek Türkçesinde gereklilik kipi şu şekillerde yapılabilir.

2.2.1.2.4.1. Birinci Tip: *-måq + iyelik eki + keräk/låzim/zärur/şart*

Fiil kök ya da gövdesine -*måq* mastar ekinden sonra iyelik eklerinin eklenmesi ve ardından da gereklilik bildiren *keräk* kelimesinin getirilmesi ile kurulur.

-*måq* eki sonundaki *q* ünsüzü, iyelik ekinden önce, iki ünlü arasında kalınca tonlulaşır ve sızıcılaşır. *bilmåği keräk* "bilmeli", *båşlämåğing keräk* "başlamalısın". Gereklilik kipinin olumsuz şekli *emäs* ile yapılır. *ålmåğim keräk emäs* "almamalıyım", *bilmåğing låzim emäs* "bilmemen lazım" vb. Soru şeklinde -*mi* eki sonda gelir. *ålmåğim keräkmi, bilmåğing låzimmi* gibi. Bu kipin olumsuzu -*mäslik* eki üzerine iyelik ekleri getirilmek suretiyle de teşkil edilir: *kel-mäslig-ingiz keräk* "gelmemelisiniz", *ål-mäslig-i keräk* "almamalı" gibi.

- *Älbättä bilmäysiz. Lekin mundän söng yäxşi* ***bilmåğingiz keräk***. "Elbette bilmiyorsunuz. Ama bundan sonra iyi bilmelisiniz." (Ötkän Kunlär, 102)

Olumlu: [fiil kökü + -*måq* eki + iyelik eki + *keräk*]

Olumsuz: [fiil kökü + -*måq* eki + iyelik eki + *keräk* + *emäs*]

Olumlu soru: [fiil kökü + -*måq* eki + iyelik eki + *keräk*+ -*mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil kökü + -*måq* eki + iyelik eki + *keräk* + *emäs* + -*mi* soru eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		öqi-måq-iyelik eki+keräk	öqi-måq-iyelik eki+keräk+emäs	öqi-måq-iyelik eki+keräk-mi	öqi-måq-iyelik eki+keräk+emäs-mi
Teklik	1	öqimåğim keräk (okumalıyım, okumam gerek)	öqimåğim keräk emäs	öqimåğim keräkmi	öqimåğim keräk emäsmi
	2	öqimåğing keräk	öqimåğing keräk emäs	öqimåğing keräkmi	öqimåğing keräk emäsmi
	3	öqimåği keräk	öqimåği keräk emäs	öqimåği keräkmi	öqimåği keräk emäsmi
Çokluk	1	öqimåğimiz keräk	öqimåğimiz keräk emäs	öqimåğimiz keräkmi	öqimåğimiz keräk emäsmi
	2	öqimåğingiz keräk	öqimåğingiz keräk emäs	öqimåğingiz keräkmi	öqimåğingiz keräk emäsmi
	3	öqimåq(läri) keräk	öqimåq(läri) keräk emäs	öqimåq(läri) keräkmi	öqimåq(läri) keräk emäsmi

2.2.1.2.4.2. İkinci Tip: *-(i)ş + iyelik eki + keräk/låzim/zärur/şart*

Fiil kök ya da gövdesine *-(i)ş* mastar ekinin getirilmesi ve bu ekin üzerine de iyelik eklerinin getirilmesi ile kurulur. Ünlü ile biten fiillerden sonra *-ş* eki ve ünsüzle biten fiillerden sonra ise *-iş* eki gelir. Bu kipin olumsuz şekli *emäs* ile yapılmaktadır. Soru şekli *-mi* eki ile yapılır ve sonda bulunur.

*... bungä sizning häm ämin **bolişingiz keräk***. "… buna sizin de emin olmanız gerek." (Ötkän Kunlär, 12)

Olumlu: [fiil kökü + *-(i)ş* eki + iyelik eki + *keräk*]

Olumsuz: [fiil kökü + *-(i)ş* eki + iyelik eki + *keräk* + *emäs*]

Olumlu soru: [fiil kökü + *-(i)ş* eki + iyelik eki + *keräk* + *-mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil kökü + *-(i)ş* eki + iyelik eki + *keräk* + *emäs* + *-mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		öqi-ş-iyelik eki+keräk	öqi-ş-iyelik eki+keräk+emäs	öqi-ş-iyelik eki+keräk-mi	öqi-ş-iyelik eki+keräk+emäs-mi
Teklik	1	öqişim keräk (okumalıyım, okumam gerek)	öqişim keräk+emäs	öqişim keräkmi	öqişim keräk emäsmi
	2	öqişing keräk	öqişing keräk emäs	öqişing keräkmi	öqişing keräk emäsmi
	3	öqişi keräk	öqişi keräk emäs	öqişi keräkmi	öqişi keräk emäsmi
Çokluk	1	öqişimiz keräk	öqişimiz keräk emäs	öqişimiz keräkmi	öqişimiz keräk emäsmi
	2	öqişingiz keräk	öqişingiz keräk emäs	öqişingiz keräkmi	öqişingiz keräk emäsmi
	3	öqişläri keräk	öqişläri keräk emäs	öqişläri keräkmi	öqişläri keräk emäsmi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yåz-iş-iyelik eki+keräk	yåz-iş-iyelik eki+keräk+emäs	yåz-iş-iyelik eki+keräk-mi	yåz-iş-iyelik eki+keräk+emäs-mi
Teklik	1	yåzişim keräk (yazmalıyım, yazmam gerek)	yåzişim keräk emäs	yåzişim keräkmi	yåzişim keräk emäsmi
	2	yåzişing keräk	yåzişing keräk emäs	yåzişing keräkmi	yåzişing keräk emäsmi
	3	yåzişi keräk	yåzişi keräk emäs	yåzişi keräkmi	yåzişi keräk emäsmi
Çokluk	1	yåzişimiz keräk	yåzişimiz keräk emäs	yåzişimiz keräkmi	yåzişimiz keräk emäsmi
	2	yåzişingiz keräk	yåzişingiz keräk emäs	yåzişingiz keräkmi	yåzişingiz keräk emäsmi
	3	yåzişläri keräk	yåzişläri keräk emäs	yåzişläri keräkmi	yåzişläri keräk emäsmi

2.2.1.2.4.3. Üçüncü Tip: *-(u)v + iyelik eki + keräk/lâzim/zärur/şart*

Fiil kök ya da gövdesine *-(u)v* mastar ekinin getirilmesi ve bu ekin üzerine de iyelik eklerinin getirilmesi ile kurulur. Ünlü ile biten fiillerden sonra *-v* eki ve ünsüzle biten fiillerden sonra ise *-uv* eki gelir. Bu kipin olumsuz şekli *emäs* ile yapılmaktadır. Soru şekli *-mi* eki ile yapılır ve sonda bulunur.

Ertäläb örtâqlärim bilän ***uçrâşuvim keräk****.* "Sabahleyin arkadaşlarımla buluşmalıyım." (KTLG, 514)

Olumlu: [fiil kökü + *-(u)v* eki + iyelik eki + *keräk*]

Olumsuz: [fiil kökü + *-(u)v* eki + iyelik eki + *keräk* + *emäs*]

Olumlu soru: [fiil kökü + *-(u)v* eki + iyelik eki + *keräk* + *-mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil kökü + *-(u)v* eki + iyelik eki + *keräk* + *emäs* + *-mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		öqi-v-iyelik eki+keräk	öqi-v-iyelik eki+keräk+emäs	öqi-v-iyelik eki+keräk-mi	öqi-v-iyelik eki+keräk+emäs-mi
Teklik	1	öqivim keräk (okumalıyım, okumam gerek)	öqivim keräk emäs	öqivim keräkmi	öqivim keräk emäsmi
	2	öqiving keräk	öqiving keräk emäs	öqiving keräkmi	öqiving keräk emäsmi
	3	öqivi keräk	öqivi keräk emäs	öqivi keräkmi	öqivi keräk emäsmi
Çokluk	1	öqivimiz keräk	öqivimiz keräk emäs	öqivimiz keräkmi	öqivimiz keräk emäsmi
	2	öqivingiz keräk	öqivingiz keräk emäs	öqivingiz keräkmi	öqivingiz keräk emäsmi
	3	öqivläri keräk	öqivläri keräk emäs	öqivläri keräkmi	öqivläri keräk emäsmi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yâz-uv-iyelik eki+ keräk	yâz-uv-iyelik eki+keräk+emäs	yâz-uv-iyelik eki+keräk-mi	yâz-uv-iyelik eki+keräk+emäs-mi
Teklik	1	yâzuvim keräk (yazmalıyım, yazmam gerek)	yâzuvim keräk emäs	yâzuvim keräkmi	yâzuvim keräk emäsmi
	2	yâzuving keräk	yâzuving keräk emäs	yâzuving keräkmi	yâzuving keräk emäsmi
	3	yâzuvi keräk	yâzuvi keräk emäs	yâzuvi keräkmi	yâzuvi keräk emäsmi
Çokluk	1	yâzuvimiz keräk	yâzuvimiz keräk emäs	yâzuvimiz keräkmi	yâzuvimiz keräk emäsmi
	2	yâzuvingiz keräk	yâzuvingiz keräk emäs	yâzuvingiz keräkmi	yâzuvingiz keräk emäsmi
	3	yâzuvläri keräk	yâzuvläri keräk emäs	yâzuvläri keräkmi	yâzuvläri keräk emäsmi

2.2.1.2.4.4. Dördüncü Tip: *-sä + kişi eki + keräk/låzim/zärur/şart*

Fiil tabanına *-sä* şart ekinden sonra iyelik kökenli kişi eklerinin eklenmesi ve ardından da gereklilik bildiren *keräk* kelimesinin getirilmesi ile gereklilik kipi teşkil edilebilir.

Bu tipte biraz tahmin ifadesi de vardır. Bu kipin olumsuz şekli, *emäs* “değil” ile yapılır. *ålsäm keräk emäs, bilsäng keräk emäs* vb. Soru şekli, *-mi* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur. *ålsäm keräkmi, bilsäng keräkmi* gibi.

Änä şu väqtdä öğling nimä der edi? Nimä deyişini özing häm yäxşi ***bilsäng keräk****, xåtin!* “Bu vakitte oğlun ne derdi? Ne demesini kendin de iyi bilmelisin, hanım!” (Ötkän Kunlär, 174)

Kipin işletimi şöyledir:

bilsäm keräk	båşläsäm keräk
(bilmeliyim, bilsem gerek)	(başlamalıyım, başlasam gerek)
bilsäng keräk	båşläsäng keräk
bilsä keräk	båşläsä keräk
bilsäk keräk	båşläsäk keräk
bilsängiz(lär) keräk	båşläsängiz(lär) keräk
bilsä(lär) keräk	båşläsä(lär) keräk

2.2.2. BİRLEŞİK KİPLER (Muräkkäb Mäyllär)

Birleşik kipler, haber ve dilek kipleriyle anlatılan kılış veya oluşun hikâye veya rivayet edildiğini, yahut da şarta bağlı olarak ortaya çıktığını ifade etmek için kullanılır.[166]

Özbek Türkçesi gramerlerinde “*Ötgän zämånning änälitik grämmätik şäklläri*”[167] diye adlandırılan birleşik fiil kipleri, basit kiplerden sonra ek fiilin (e- “imek”) getirilmesi ile kurulur. Hikâye işletimi, ek fiilin üzerine görülen geçmiş zaman ekinin getirilmesi ile yapılır. “e-di ~ e- (<er-)di” ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinden sonra iyelik kökenli şahıs ekleri getirilir. Rivayet işletiminde ise, ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şekli çoğunlukla, “e-kän” biçimindedir ve kendisinden sonra zamir

[166] Mustafa Volkan Coşkun, *a.g.e.,* s. 140.
[167] Şävkät Rähmätullåyev, *a.g.e.,* s. 186.

kökenli şahıs ekleri getirilir. Bazen rivayet işletiminde ek fiilin "e-miş" biçimine de rastlanır.

2.2.2.1. Hikâye Birleşik Kipi

Fiil kipinin gösterdiği oluş ve kılışın geçmiş zamanda gerçekleştiğini bildiren işletim şeklidir. Asıl fiilin kipleri ile *e-* > *i-* fiilinin geçmiş zamanının veya ekleşmiş şeklinin birleşmesi ile ortaya çıkar. Bazen ek fiilin düşürüldüğü örneklere de rastlanır. Bu durumlarda da görülen geçmiş zaman eki ünsüz uyumuna uymaz: *yiġlä-mäs edim* ~ *yiġlä-mäs-dim* "ağlamazdım".

Emir kipinin ikinci ve üçüncü şekillerinden sonra "edi" işletimine rastlanır: *-gin + edi (-sin+ edi, -ng + edi).* Bu yapılarda emir anlatımının yerini, gereklilik anlatımı alır: *Buni istäsä ertäråq kelsin edi* "Bunu istiyorsa erken gelmeliydi."[168]

2.2.2.1.1. Geniş Zamanın Hikâyesi (Ötgän Zämån Devåm Fe'li)

Geniş zamanın hikâyesi, geniş zamanın ifade ettiği kavramların geçmişte gerçekleştiğini gösteren, geçmişe aktarılmış sınırsız bir şimdiki zaman anlatan, ayrıca geçmişte devam eden bir hareketin, bir oluş veya bir kılışın artık devam etmediğini belirten birleşik zamandır.[169]

Özbek Türkçesinde geniş zamanın hikâyesi, fiil tabanına geniş zaman ekini [-(ä)r] takip eden *e- (<er-)* ek fiilinin üzerine "-di" görülen geçmiş zaman eki ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır. Bu kipin olumsuz şekli*, -mäs* olumsuzluk eki ile yapılır. Soru şekli *-mi* ekinin getirilmesiyle yapılır.

Bazen ek fiilin düşürüldüğü örneklere de rastlanır. Bu durumlarda da görülen geçmiş zaman eki ünsüz uyumuna uymaz: *äyt-är e-di-ng* ~ *äyt-är-di-ng* "söylerdin", *kel-mäs e-di-k* ~ *kel-mäs-di-k* "gelmezdik".

- *Şämäy'gä bårmäsimdän ilgäri öz hukmdårligimizni körib; båşqälär häm şundäydir, deb* ***öylär edim****.* "Şamay'a gitmememden önce hükümdarlığımızı görüp; başkalar da böyledir, diye düşünürdüm." (Ötkän Kunlär, 7)

Olumlu:	[fiil + *-(ä)r* zaman eki + *(e)-di* + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz:	[fiil + *-mäs* olumsuzluk eki + *(e)-di* + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumlu soru:	[fiil + *-(ä)r* zaman eki + *-mi* soru eki + *-di* + i. k. şahıs eki]
Olumsuz soru:	[fiil + *-mäs* olumsuzluk eki + *-mi* soru eki + *-di* + i. k. şahıs eki]

[168] Rıdvan Öztürk, *a.g.e.*, s. 56.
[169] Mustafa Volkan Coşkun, *a.g.e.*, s. 141.

Kişi		Olumlu båşlä-r (e)-di-şahıs eki	Olumsuz båşlä-mäs (e)-di-şahıs eki	Olumlu soru båşlä-r-mi-di-şahıs eki	Olumsuz soru båşlä-mäs-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	båşlär edim båşlärdim (başlardım)	båşlämäs edim båşlämäsdim	båşlärmidim	båşlämäsmidim
	2	båşlär eding	båşlämäs eding	båşlärmiding	båşlämäsmiding
	3	båşlär edi	båşlämäs edi	båşlärmidi	båşlämäsmidi
Çokluk	1	båşlär edik	båşlämäs edik	båşlärmidik	båşlämäsmidik
	2	båşlär edingiz	båşlämäs edingiz	båşlärmidingiz	båşlämäsmidingiz
	3	båşlär edi(lär)	båşlämäs edi(lär)	båşlärmidi(lär)	båşlämäsmidi(lär)

Kişi		Olumlu kör-är (e)-di-şahıs eki	Olumsuz kör-mäs (e)-di-şahıs eki	Olumlu soru kör-är-mi-di-şahıs eki	Olumsuz soru kör-mäs-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	körär edim körärdim (görürdüm)	körmäs edim körämäsdim	körärmidim	körmäsmidim
	2	körär eding	körmäs eding	körärmiding	körmäsmiding
	3	körär edi	körmäs edi	körärmidi	körmäsmidi
Çokluk	1	körär edik	körmäs edik	körärmidik	körmäsmidik
	2	körär edingiz	körmäs edingiz	körärmidingiz	körmäsmidingiz
	3	körär edi(lär)	körmäs edi(lär)	körärmidi(lär)	körmäsmidi(lär)

Kişi		Olumlu öqi-r (e)-di-şahıs eki	Olumsuz öqi-mäs (e)-di-şahıs eki	Olumlu soru öqi-r-mi-di-şahıs eki	Olumsuz soru öqi-mäs-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	öqir edim öqirdim (okurdum)	öqimäs edim öqimäsdim	öqirmidim	öqimäsmidim
	2	öqir eding	öqimäs eding	öqirmiding	öqimäsmiding
	3	öqir edi	öqimäs edi	öqirmidi	öqimäsmidi
Çokluk	1	öqir edik	öqimäs edik	öqirmidik	öqimäsmidik
	2	öqir edingiz	öqimäs edingiz	öqirmidingiz	öqimäsmidingiz
	3	öqir edi(lär)	öqimäs edi(lär)	öqirmidi(lär)	öqimäsmidi(lär)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yâz-är (e)-di-şahıs eki	yâz-mäs (e)-di-şahıs eki	yâz-är-mi-di-şahıs eki	yâz-mäs-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	yâzär edim yâzärdim (yazardım)	yâzmäs edim yâzämäsdim	yâzärmidim	yâzmäsmidim
	2	yâzär eding	yâzmäs eding	yâzärmiding	yâzmäsmiding
	3	yâzär edi	yâzmäs edi	yâzärmidi	yâzmäsmidi
Çokluk	1	yâzär edik	yâzmäs edik	yâzärmidik	yâzmäsmidik
	2	yâzär edingiz	yâzmäs edingiz	yâzärmidingiz	yâzmäsmidingiz
	3	yâzär edi(lär)	yâzmäs edi(lär)	yâzärmidi(lär)	yâzmäsmidi(lär)

2.2.2.1.2. Şimdiki Zamanın Hikâyesi (Hâzirgi Zämân Hikâyä Fe'li)

Şimdiki zamanın hikâyesi, belirli, geçmiş bir zamanda gerçekleşmekte olan ve uzun süre devam eden bir hareket, iş veya oluşu ifade eder. Bu kip, *-(ä)yâtgän*, *-(ä)yâtir* ve *mâqdä* kip ekleri ile üç şekilde teşkil edilebilir.

2.2.2.1.2.1. Birinci Tip: *-(ä)yâtgän + (e)-di*

Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın hikâyesinin bu tipi, fiil tabanına *-(ä)yâtgän* sıfat-fiilinden sonra *e-* ek fiilin görülen geçmiş zamanın şeklinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. Bu şeklin olumsuzu *-mä* eki, soru şekli ise *-mi* ekinin getirilmesiyle yapılır. Ek fiilin düşürüldüğü örnekler de vardır. Bu durumlarda da geçmiş zaman eki ünsüz uyumuna uymaz: *äyt-äyâtgän e-di-k ~ äyt-äyâtgän-di-k* "söylüyorduk", *ket-mä-yâtgän e-di-ngiz ~ ket-mä-yâtgän-di-ngiz* "gitmiyordunuz"

Âlmä âtä qälin qâr gilämi âstidä, çirsillämä qiş hävâsi bilän näfäs ***âläyâtgän edi****.* "Alma baba, kalın kar halısı altında, ağır kış havası ile nefes alıyordu." (MM, 11)

Sâvġäsiz kelişgänigä ***ökinişäyâtgän edi****.* "Hediyesiz geldiğine hayıflanıyordu." (HÄÖT, 243)

Olumlu: [fiil + *-(ä)yâtgän* + *(e)-di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-(ä)yâtgän* + *(e)-di* + i. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-(ä)yâtgän* + *-mi* soru eki + *-di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-(ä)yåtgän* + *-mi* soru eki + *-di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		båşlä-yåtgän (e)-di-şahıs eki	båşlä-mä-yåtgän (e)-di-şahıs eki	båşlä-yåtgän-mi-di-şahıs eki	båşlä-mä-yåtgän-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	båşläyåtgän edim båşläyåtgändim (başlıyordum)	båşlämäyåtgän edim båşlämäyåtgändim	båşläyåtgänmidim	båşlämäyåtgänmidim
	2	båşläyåtgän eding	båşlämäyåtgän eding	båşläyåtgänmiding	båşlämäyåtgänmiding
	3	båşläyåtgän edi	båşlämäyåtgän edi	båşläyåtgänmidi	båşlämäyåtgänmidi
Çokluk	1	båşläyåtgän edik	båşlämäyåtgän edik	båşläyåtgänmidik	båşlämäyåtgänmidik
	2	båşläyåtgän edingiz	båşlämäyåtgän edingiz	båşläyåtgänmidingiz	båşlämäyåtgänmidingiz
	3	båşläyåtgän edi(lär)	båşlämäyåtgän edi(lär)	båşläyåtgänmidi(lär)	båşlämäyåtgänmidi(lär)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-äyåtgän (e)-di-şahıs eki	kör-mä-yåtgän (e)-di-şahıs eki	kör-äyåtgän-mi-di-şahıs eki	kör-mä-yåtgän-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	köräyåtgän edim köräyåtgändim (görüyordum)	körmäyåtgän edim körmäyåtgändim	köräyåtgänmidim	körmäyåtgänmidim
	2	köräyåtgän eding	körmäyåtgän eding	köräyåtgänmiding	körmäyåtgänmiding
	3	köräyåtgän edi	körmäyåtgän edi	köräyåtgänmidi	körmäyåtgänmidi
Çokluk	1	köräyåtgän edik	körmäyåtgän edik	köräyåtgänmidik	körmäyåtgänmidik
	2	köräyåtgän edingiz	körmäyåtgän edingiz	köräyåtgänmidingiz	körmäyåtgänmidingiz
	3	köräyåtgän edi(lär)	körmäyåtgän edi(lär)	köräyåtgänmidi(lär)	körmäyåtgänmidi(lär)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		öqi-yåtgän (e)-di-şahıs eki	öqi-mä-yåtgän (e)-di-şahıs eki	öqi-yåtgän-mi-di-şahıs eki	öqi-mä-yåtgän-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	öqiyåtgän edim öqiyåtgändim (okuyordum)	öqimäyåtgän edim öqimäyåtgändim	öqiyåtgänmidim	öqimäyåtgänmidim
	2	öqiyåtgän eding	öqimäyåtgän eding	öqiyåtgänmiding	öqimäyåtgänmiding
	3	öqiyåtgän edi	öqimäyåtgän edi	öqiyåtgänmidi	öqimäyåtgänmidi
Çokluk	1	öqiyåtgän edik	öqimäyåtgän edik	öqiyåtgänmidik	öqimäyåtgänmidik
	2	öqiyåtgän edingiz	öqimäyåtgän edingiz	öqiyåtgänmidingiz	öqimäyåtgänmidingiz
	3	öqiyåtgän edi(lär)	öqimäyåtgän edi(lär)	öqiyåtgänmidi(lär)	öqimäyåtgänmidi(lär)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yâz-äyâtgän (e)-di-şahıs eki	yâz-mä-yâtgän (e)-di-şahıs eki	yâz-äyâtgän-mi-di-şahıs eki	yâz-mä-yâtgän-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	yâzäyâtgän edim yâzäyâtgändim (yazıyordum)	yâzmäyâtgän edim yâzmäyâtgändim	yâzäyâtgänmidim	yâzmäyâtgänmidim
	2	yâzäyâtgän eding	yâzmäyâtgän eding	yâzäyâtgänmiding	yâzmäyâtgänmiding
	3	yâzäyâtgän edi	yâzmäyâtgän edi	yâzäyâtgänmidi	yâzmäyâtgänmidi
Çokluk	1	yâzäyâtgän edik	yâzmäyâtgän edik	yâzäyâtgänmidik	yâzmäyâtgänmidik
	2	yâzäyâtgän edingiz	yâzmäyâtgän edingiz	yâzäyâtgänmidingiz	yâzmäyâtgänmidingiz
	3	yâzäyâtgän edi(lär)	yâzmäyâtgän edi(lär)	yâzäyâtgänmidi(lär)	yâzmäyâtgänmidi(lär)

2.2.2.1.2.2. İkinci Tip: *-(ä)yâtir + e-di*

Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın hikâyesinin bu tipi, fiil tabanına *-(ä)yâtir* kip ekinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. Özbek Türkçesinde bu tip çok az kullanılmaktadır. Bu şeklin olumsuzu *-mä* olumsuzluk eki, soru şekli ise *-mi* soru ekinin getirilmesiyle yapılır.

Olumlu: [fiil + *-(ä)yâtir* + *e-di* + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-(ä)yâtir* + *e-di* + iyelik k. şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-(ä)yâtir* + *-mi* soru eki + *-di* + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz soru:[fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-(ä)yâtir* + *-mi* soru eki + *-di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		båşlä-yâtir e-di-şahıs eki	båşlä-mä-yâtir e-di-şahıs eki	båşlä-yâtir-mi-di-şahıs eki	båşlä-mä-yâtir-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	båşläyâtir edim (başlıyordum)	båşlämäyâtir edim	båşläyâtirmidim	båşlämäyâtirmidim
	2	båşläyâtir eding	båşlämäyâtir eding	båşläyâtirmiding	båşlämäyâtirmiding
	3	båşläyâtir edi	båşlämäyâtir edi	båşläyâtirmidi	båşlämäyâtirmidi
Çokluk	1	båşläyâtir edik	båşlämäyâtir edik	båşläyâtirmidik	båşlämäyâtirmidik
	2	båşläyâtir edingiz	båşlämäyâtir edingiz	båşläyâtirmidingiz	båşlämäyâtirmidingiz
	3	båşläyâtir edi(lär)	båşlämäyâtir edi(lär)	båşläyâtirmidi(lär)	båşlämäyâtirmidi(lär)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-äyâtir e-di-şahıs eki	kör-mä-yâtir e-di-şahıs eki	kör-äyâtir-mi-di-şahıs eki	kör-mä-yâtir-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	köräyâtir edim (görüyordum)	körmäyâtir edim	köräyâtirmidim	körmäyâtirmidim
	2	köräyâtir eding	körmäyâtir eding	köräyâtirmiding	körmäyâtirmiding
	3	köräyâtir edi	körmäyâtir edi	köräyâtirmidi	körmäyâtirmidi
Çokluk	1	köräyâtir edik	körmäyâtir edik	köräyâtirmidik	körmäyâtirmidik
	2	köräyâtir edingiz	körmäyâtir edingiz	köräyâtirmidingiz	körmäyâtirmidingiz
	3	köräyâtir edi(lär)	körmäyâtir edi(lär)	köräyâtirmidi(lär)	körmäyâtirmidi(lär)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		öqi-yâtir e-di-şahıs eki	öqi-mä-yâtir e-di-şahıs eki	öqi-yâtir-mi-di-şahıs eki	öqi-mä-yâtir-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	öqiyâtir edim (okuyordum)	öqimäyâtir edim	öqiyâtirmidim	öqimäyâtirmidim
	2	öqiyâtir eding	öqimäyâtir eding	öqiyâtirmiding	öqimäyâtirmiding
	3	öqiyâtir edi	öqimäyâtir edi	öqiyâtirmidi	öqimäyâtirmidi
Çokluk	1	öqiyâtir edik	öqimäyâtir edik	öqiyâtirmidik	öqimäyâtirmidik
	2	öqiyâtir edingiz	öqimäyâtir edingiz	öqiyâtirmidingiz	öqimäyâtirmidingiz
	3	öqiyâtir edi(lär)	öqimäyâtir edi(lär)	öqiyâtirmidi(lär)	öqimäyâtirmidi(lär)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yâz-äyâtir e-di-şahıs eki	yâz-mä-yâtir e-di-şahıs eki	yâz-äyâtir-mi-di-şahıs eki	yâz-mä-yâtir-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	yâzäyâtir edim (yazıyordum)	yâzmäyâtir edim	yâzäyâtirmidim	yâzmäyâtirmidim
	2	yâzäyâtir eding	yâzmäyâtir eding	yâzäyâtirmiding	yâzmäyâtirmiding
	3	yâzäyâtir edi	yâzmäyâtir edi	yâzäyâtirmidi	yâzmäyâtirmidi
Çokluk	1	yâzäyâtir edik	yâzmäyâtir edik	yâzäyâtirmidik	yâzmäyâtirmidik
	2	yâzäyâtir edingiz	yâzmäyâtir edingiz	yâzäyâtirmidingiz	yâzmäyâtirmidingiz
	3	yâzäyâtir edi(lär)	yâzmäyâtir edi(lär)	yâzäyâtirmidi(lär)	yâzmäyâtirmidi(lär)

2.2.2.1.2.3. Üçüncü Tip: *-måqdä + e-di*

Şimdiki zamanın hikâyesinin bu tipi, *-måqdä* ekiyle ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin (e-di) getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir. Özbek Türkçesinde bu tip az kullanılmaktadır. Soru şekli, *-mi* soru eki ile yapılır.

Håzir uning kipriksiz qisiq közlärigä ötlär ***yånmåqdä edi***. "Şimdi onun kirpiksiz çekik gözlerine alevler yanmaktaydı." (Ötkän Kunlär, 65)

Olumlu: [fiil + *-måqdä* + *e-di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-måqdä* + *-mi* soru eki + *-di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumlu soru**
		öqi-måqdä e-di-şahıs eki	öqi-måqdä-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	öqimåqdä edim (okuyordum)	öqimåqdämidim
	2	öqimåqdä eding	öqimåqdämiding
	3	öqimåqdä edi	öqimåqdämidi
Çokluk	1	öqimåqdä edik	öqimåqdämidik
	2	öqimåqdä edingiz	öqimåqdämidingiz
	3	öqimåqdä edi(lär)	öqimåqdämidi(lär)

Kişi		**Olumlu**	**Olumlu soru**
		kör-måqdä e-di-şahıs eki	kör-måqdä-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	körmåqdä edim (görüyordum)	körmåqdämidim
	2	körmåqdä eding	körmåqdämiding
	3	körmåqdä edi	körmåqdämidi
Çokluk	1	körmåqdä edik	körmåqdämidik
	2	körmåqdä edingiz	körmåqdämidingiz
	3	körmåqdä edi(lär)	körmåqdämidi(lär)

2.2.2.1.3. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Özbek Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi şu şekillerde kurulabilir.

2.2.2.1.3.1. Birinci Tip: *-gän, -kän, -qän + (e)-di*

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesinin birinci tipi, fiil tabanına *-gän, -kän, -qän* sıfat-fiil ekleri ve ***e-*** ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. Bu ekler, burada zaman eki olarak görev yaparlar. Bu tipin olumsuzu, *-mä* olumsuzluk eki, soru şekli ise *-mi* soru ekinin getirilmesiyle yapılır. Bu tipin olumsuz şekli *-emäs* ile de yapılabilir: *işlägän emäs edim* "çalışmamıştım"*, öqigän emäs eding* "okumamıştın"*, bårgän emäs edi* "vermemişti" gibi. Bu tipin işletimi *-gän, -kän, -qän* sıfat fiil ekleri ile karşılanır. Ek /k/ ile biten fiillere *-kän,* /q/ ile biten fiillere *-qän* şeklinde eklenir. Ünlüler ve geriye kalan diğer tüm ünsüzlerden sonra ise ekin *-gän* şekli gelir. *kör-gän e-di-m* "görmüştüm"*, tök-kän e-di-ng* "dökmüştün"*, çiq-qän e-di* "çıkmıştı". Işletimde, şahıs eki olarak iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Ek fiilin düşürüldüğü örnekler de vardır. Bu durumlarda da geçmiş zaman eki ünsüz uyumuna uymaz: *tinglä-gän e-di-k ~ tinglä-gän-di-k* "dinlemiştik", *kel-mä-gän e-di-ngiz ~ kel-mä-gän-di-ngiz* "gelmemiştiniz".

- *Märġilån'ġa şåm väqtidä* ***kirgän edim****, közlägän jåyimni tåpålmäy ädäşdim...* "Margilan'a akşam vaktinde girmiştim, gözlediğim yeri bulamayıp yanıldım." (Ötkän Kunlär, 105)

Olumlu: [fiil + *-gän, -kän, -qän* + *(e)-di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki+ *-gän, -kän, -qän* + *(e)-di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-gän, -kän, -qän* + *-mi* soru eki + *-di* + iyelik k. şahıs eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-gän, -kän, -qän* + *-mi* soru eki + *-di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		båşlä-gän (e)-di-şahıs eki	båşlä-mä-gän (e)-di-şahıs eki	båşlä-gän-mi-di-şahıs eki	båşlä-mä-gän-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	båşlägän edim båşlägändim (başlamıştım)	båşlämägän edim båşlämägändim	båşlägänmidim	båşlämägänmidim
	2	båşlägän eding	båşlämägän eding	båşlägänmiding	båşlämägänmiding

	3	båşlägän edi	båşlämägän edi	båşlägänmidi	båşlämägänmidi
Çokluk	1	båşlägän edik	båşlämägän edik	båşlägänmidik	båşlämägänmidik
	2	båşlägän edingiz	båşlämägän edingiz	båşlägänmidingiz	båşlämägänmidingiz
	3	båşlägän edi(lär)	båşlämägän edi(lär)	båşlägänmidi(lär)	båşlämägänmidi(lär)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		tök-kän (e)-di-şahıs eki	tök-mä-gän (e)-di-şahıs eki	tök-kän-mi-di-şahıs eki	tök-mä-gän-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	tökkän edim tökkändim (dökmüştüm)	tökmägän edim tökmägändim	tökkänmidim	tökmägänmidim
	2	tökkän eding	tökmägän eding	tökkänmiding	tökmägänmiding
	3	tökkän edi	tökmägän edi	tökkänmidi	tökmägänmidi
Çokluk	1	tökkän edik	tökmägän edik	tökkänmidik	tökmägänmidik
	2	tökkän edingiz	tökmägän edingiz	tökkänmidingiz	tökmägänmidingiz
	3	tökkän edi(lär)	tökmägän edi(lär)	tökkänmidi(lär)	tökmägänmidi(lär)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		çiq-qän (e)-di-şahıs eki	çiq-mä-gän (e)-di-şahıs eki	çiq-qän-mi-di-şahıs eki	çiq-mä-gän-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	çiqqän edim çiqqändim (çıkmıştım)	çiqmägän edim çiqmägändim	çiqqänmidim	çiqmägänmidim
	2	çiqqän eding	çiqmägän eding	çiqqänmiding	çiqmägänmiding
	3	çiqqän edi	çiqmägän edi	çiqqänmidi	çiqmägänmidi
Çokluk	1	çiqqän edik	çiqmägän edik	çiqqänmidik	çiqmägänmidik
	2	çiqqän edingiz	çiqmägän edingiz	çiqqänmidingiz	çiqmägänmidingiz
	3	çiqqän edi(lär)	çiqmägän edi(lär)	çiqqänmidi(lär)	çiqmägänmidi(lär)

2.2.2.1.3.2. İkinci Tip: *-(i)b + e-di*

Bu kipin ikinci tipi, fiil tabanına *-(i)b* zarf-fiil eki ve ***e-*** ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. *-(i)b* zarf-fiil eki, burada zaman eki olarak görev yapar. Bu şeklin olumsuzu *-mä*

eki, soru şekli ise *-mi* ekinin getirilmesiyle yapılır. Işletimde, şahıs eki olarak iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Åtäbek ertädän beri heç närsä ***yemäb edi***. "Atabek sabahtan beri hiçbir şey yememişti." (Ötkän Kunlär, 214)

Olumlu: [fiil + *-(i)b* + *e-di* + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-b* + *e-di* + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-(i)b* + *-mi* soru eki + *-di* + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-b* + *-mi* soru eki + *-di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		båşlä-b e-di-şahıs eki	båşlä-mä-b e-di-şahıs eki	båşlä-b-mi-di-şahıs eki	båşlä-mä-b-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	båşläb edim (başlamıştım)	båşlämäb edim	båşläbmidim	båşlämäbmidim
	2	båşläb eding	båşlämäb eding	båşläbmiding	båşlämäbmiding
	3	båşläb edi	båşlämäb edi	båşläbmidi	båşlämäbmidi
Çokluk	1	båşläb edik	båşlämäb edik	båşläbmidik	båşlämäbmidik
	2	båşläb edingiz	båşlämäb edingiz	båşläbmidingiz	båşlämäbmidingiz
	3	båşläb edi(lär)	båşlämäb edi(lär)	båşläbmidi(lär)	båşlämäbmidi(lär)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-ib e-di-şahıs eki	kör-mä-b e-di-şahıs eki	kör-ib-mi-di-şahıs eki	kör-mä-b-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	körib edim (görmüştüm)	körmäb edim	köribmidim	körmäbmidim
	2	körib eding	körmäb eding	köribmiding	körmäbmiding
	3	körib edi	körmäb edi	köribmidi	körmäbmidi
Çokluk	1	körib edik	körmäb edik	köribmidik	körmäbmidik
	2	körib edingiz	körmäb edingiz	köribmidingiz	körmäbmidingiz
	3	körib edi(lär)	körmäb edi(lär)	köribmidi(lär)	körmäbmidi(lär)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		öqi-b e-di-şahıs eki	öqi-mä-b e-di-şahıs eki	öqi-b-mi-di-şahıs eki	öqi-mä-b-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	öqib edim (okumuştum)	öqimäb edim	öqibmidim	öqimäbmidim
	2	öqib eding	öqimäb eding	öqibmiding	öqimäbmiding
	3	öqib edi	öqimäb edi	öqibmidi	öqimäbmidi
Çokluk	1	öqib edik	öqimäb edik	öqibmidik	öqimäbmidik
	2	öqib edingiz	öqimäb edingiz	öqibmidingiz	öqimäbmidingiz
	3	öqib edi(lär)	öqimäb edi(lär)	öqibmidi(lär)	öqimäbmidi(lär)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yåz-ib e-di-şahıs eki	yåz-mä-b e-di-şahıs eki	yåz-ib-mi-di-şahıs eki	yåz-mä-b-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	yåzib edim (yazmıştım)	yåzmäb edim	yåzibmidim	yåzmäbmidim
	2	yåzib eding	yåzmäb eding	yåzibmiding	yåzmäbmiding
	3	yåzib edi	yåzmäb edi	yåzibmidi	yåzmäbmidi
Çokluk	1	yåzib edik	yåzmäb edik	yåzibmidik	yåzmäbmidik
	2	yåzib edingiz	yåzmäb edingiz	yåzibmidingiz	yåzmäbmidingiz
	3	yåzib edi(lär)	yåzmäb edi(lär)	yåzibmidi(lär)	yåzmäbmidi(lär)

2.2.2.1.4. Gelecek Zamanın Hikâyesi

Gelecek zamanın hikâyesi, *måqçi* ve *-(y)äcäk* eklerinin fiil tabanına getirilmesinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin ilâve edilmesiyle iki tip altında kurulabilir.

2.2.2.1.4.1. Birinci Tip: *-måqçi* + *(e)-di*

Özbek Türkçesi gramerlerinde "Ötgän zämån mäqsäd fe'li" diye adlandırılan gelecek zamanın hikâyesinin bu tipi, fonksiyon olarak, niyet ve maksadı ifade eder. Bu kip, *-måqçi* ekinden sonra ***e-*** ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. Olumsuz şekli *emäs* ile yapılır.

Eşikni âçib Âtäbek yånigä ***kirmåqçi edi***. “Kapıyı açıp Atabek’in yanına girecekti.” (Ötkän Kunlär, 10)

Olumlu: [fiil + *-måqçi* kip eki + *(e)-di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-måqçi* kip eki + *emäs* + *(e)-di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-måqçi* kip eki + *-mi* soru eki + *-di* + iyelik k. şahıs eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-måqçi* kip eki + *emäs* + *-mi* soru eki + *-di* + i. k. şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		båşlä-måqçi e-di-şahıs eki	båşlä-måqçi emäs-(e)-di-şahıs eki	båşlä-måqçi-mi-di-şahıs eki	båşlä-måqçi emäs-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	båşlämåqçi edim (başlayacaktım)	båşlämåqçi emäs edim båşlämåqçi emäsdim	båşlämåqçimidim	båşlämåqçi emäsmidim
	2	båşlämåqçi eding	båşlämåqçi emäs eding	båşlämåqçimiding	båşlämåqçi emäsmiding
	3	båşlämåqçi edi	båşlämåqçi emäs edi	båşlämåqçimidi	båşlämåqçi emäsmidi
Çokluk	1	båşlämåqçi edik	båşlämåqçi emäs edik	båşlämåqçimidik	båşlämåqçi emäsmidik
	2	båşlämåqçi edingiz	båşlämåqçi emäs edingiz	båşlämåqçimidingiz	båşlämåqçi emäsmidingiz
	3	båşlämåqçi edi(lär)	båşlämåqçi emäs edi(lär)	båşlämåqçimidi(lär)	båşlämåqçi emäsmidi(lär)

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-måqçi e-di-şahıs eki	kör-måqçi emäs-(e)-di-şahıs eki	kör-måqçi-mi-di-şahıs eki	kör-måqçi emäs-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	körmåqçi edim (görecektim)	körmåqçi emäs edim körmåqçi emäsdim	körmåqçimidim	körmåqçi emäsmidim
	2	körmåqçi eding	körmåqçi emäs eding	körmåqçimiding	körmåqçi emäsmiding
	3	körmåqçi edi	körmåqçi emäs edi	körmåqçimidi	körmåqçi emäsmidi
Çokluk	1	körmåqçi edik	körmåqçi emäs edik	körmåqçimidik	körmåqçi emäsmidik
	2	körmåqçi edingiz	körmåqçi emäs edingiz	körmåqçimidingiz	körmåqçi emäsmidingiz
	3	körmåqçi edi(lär)	körmåqçi emäs edi(lär)	körmåqçimidi(lär)	körmåqçi emäsmidi(lär)

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		öqi-måqçi e-di-şahıs eki	öqi-måqçi emäs-(e)-di-şahıs eki	öqi-måqçi-mi-di-şahıs eki	öqi-måqçi emäs-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	öqimåqçi edim (okuyacaktım)	öqimåqçi emäs edim öqimåqçi emäsdim	öqimåqçimidim	öqimåqçi emäsmidim

	2	öqimåqçi eding	öqimåqçi emäs eding	öqimåqçimiding	öqimåqçi emäsmiding
	3	öqimåqçi edi	öqimåqçi emäs edi	öqimåqçimidi	öqimåqçi emäsmidi
Çokluk	1	öqimåqçi edik	öqimåqçi emäs edik	öqimåqçimidik	öqimåqçi emäsmidik
	2	öqimåqçi edingiz	öqimåqçi emäs edingiz	öqimåqçimidingiz	öqimåqçi emäsmidingiz
	3	öqimåqçi edi(lär)	öqimåqçi emäs edi(lär)	öqimåqçimidi(lär)	öqimåqçi emäsmidi(lär)

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yåz-måqçi e-di-şahıs eki	yåz-måqçi emäs-(e)-di-şahıs eki	yåz-måqçi-mi-di-şahıs eki	yåz-måqçi emäs-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	yåzmåqçi edim (yazacaktım)	yåzmåqçi emäs edim yåzmåqçi emäsdim	yåzmåqçimidim	yåzmåqçi emäsmidim
	2	yåzmåqçi eding	yåzmåqçi emäs eding	yåzmåqçimiding	yåzmåqçi emäsmiding
	3	yåzmåqçi edi	yåzmåqçi emäs edi	yåzmåqçimidi	yåzmåqçi emäsmidi
Çokluk	1	yåzmåqçi edik	yåzmåqçi emäs edik	yåzmåqçimidik	yåzmåqçi emäsmidik
	2	yåzmåqçi edingiz	yåzmåqçi emäs edingiz	yåzmåqçimidingiz	yåzmåqçi emäsmidingiz
	3	yåzmåqçi edi(lär)	yåzmåqçi emäs edi(lär)	yåzmåqçimidi(lär)	yåzmåqçi emäsmidi(lär)

2.2.2.1.4.2. İkinci Tip: *-(ä/y)digän + (e)-di*

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın bu tipi, fiil tabanına *-(ä/y)digän* ekinden sonra *e-* ek fiilin görülen geçmiş şeklinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. Bu tipin yaygın bir kullanılışı yoktur.

Eltäriş xåqån muväffäqiyät qåzånmäsä, ungä qöşilib men özim muväffäqiyät qåzånmäsäm, dävlät häm, xälq häm yöq ***bölädigän edi***. "Eltariş Hakan başarı kazanmasa, onunla birlikte ben kendim başarı kazanmasam, hem devlet hem de halk yok olacaktı." (ÅTÄ, 136)

Olumlu:	[fiil + *-(ä/y)digän* + *(e)-di* + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz:	[fiil + *mä* olumsuzluk eki+ *-ydigän* + *(e)-di* + iyelik k. şahıs eki]
Olumlu soru:	[fiil + *-(ä/y)digän* + *-mi* soru eki + *-di* + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz soru:	[fiil + *mä* olumsuzluk eki+ *-ydigän* + *-mi* soru eki + *-di* + şahıs eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		båşlä-ydigän (e)-di-şahıs eki	båşlä-mä-ydigän (e)-di-şahıs eki	båşlä-ydigän-mi-di-şahıs eki	båşlä-mä-ydigän-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	båşläydigän edim båşläydigändim (başlayacaktım)	båşlämäydigän edim båşlämäydigändim	båşläydigänmidim	båşlämäydigänmidim
	2	båşläydigän eding	båşlämäydigän eding	båşläydigänmiding	båşlämäydigänmiding
	3	båşläydigän edi	båşlämäydigän edi	båşläydigänmidi	båşlämäydigänmidi
Çokluk	1	båşläydigän edik	båşlämäydigän edik	båşläydigänmidik	båşlämäydigänmidik
	2	båşläydigän edingiz	båşlämäydigän edingiz	båşläydigänmidingiz	båşlämäydigänmidingiz
	3	båşläydigän edi(lär)	båşlämäydigän edi(lär)	båşläydigänmidi(lär)	båşlämäydigänmidi(lär)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-ädigän (e)-di-şahıs eki	kör-mä-ydigän (e)-di-şahıs eki	kör-ädigän-mi-di-şahıs eki	kör-mä-ydigän-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	körädigän edim körädigändim (görecektim)	körmäydigän edim körmäydigändim	körädigänmidim	körmäydigänmidim
	2	körädigän eding	körmäydigän eding	körädigänmiding	körmäydigänmiding
	3	körädigän edi	körmäydigän edi	körädigänmidi	körmäydigänmidi
Çokluk	1	körädigän edik	körmäydigän edik	körädigänmidik	körmäydigänmidik
	2	körädigän edingiz	körmäydigän edingiz	körädigänmidingiz	körmäydigänmidingiz
	3	körädigän edi(lär)	körmäydigän edi(lär)	körädigänmidi(lär)	körmäydigänmidi(lär)

2.2.2.1.4.3. Üçüncü Tip: *-(y)äcäk* + *e-di*

Bu tipte bir kesinlik söz konusudur. Bu tip, *-(y)äcäk* ekinden sonra *e-* ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. Bu tipe edebî eserlerde rastlanır. Olumsuz şekli yoktur.

Olumlu: [fiil + *-(y)äcäk* + *e-di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-(y)äcäk* + *-mi* soru eki + *-di* + iyelik kökenli şahıs eki]

Kipin işletimi şöyledir:

Kişi		Olumlu	Olumlu soru
		öqi-y-äcäk- e-di-şahıs eki	öqi-y-äcäk-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	öqiyäcäk edim (okuyacaktım)	öqiyäcäkmidim
	2	öqiyäcäk eding	öqiyäcäkmiding
	3	öqiyäcäk edi	öqiyäcäkmidi
Çokluk	1	öqiyäcäk edik	öqiyäcäkmidik
	2	öqiyäcäk edingiz	öqiyäcäkmidingiz
	3	öqiyäcäk edi(lär)	öqiyäcäkmidi(lär)

Kişi		Olumlu	Olumlu soru
		kör-äcäk- e-di-şahıs eki	kör-äcäk-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	köräcäk edim (görecektim)	köräcäkmidim
	2	köräcäk eding	köräcäkmiding
	3	köräcäk edi	köräcäkmidi
Çokluk	1	köräcäk edik	köräcäkmidik
	2	köräcäk edingiz	köräcäkmidingiz
	3	köräcäk edi(lär)	köräcäkmidi(lär)

2.2.2.1.5. Şart Kipinin Hikâyesi (Şart Mäylining Hikåyä Fe'li)

Bu kip, fiil tabanına şart eki *-sä* ve *e-* ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır.

*Oh, **körsäng edi** bir kuyävni. Qändäy çiråylik, qändäy äqllik ekänini bilär eding.* "Oh, damadı bir görseydin. Nasıl güzel, nasıl akıllı olduğunu bilerdin." (Ötkän Kunlär, 27)

Olumlu: [fiil + *-sä* kip eki + iyelik kökenli şahıs eki + *e-di*]
Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-sä* kip eki + i. k. şahıs eki + *e-di*]
Olumlu soru: [fiil + *-sä* kip eki + iyelik kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki + *-di*]
Olumsuz soru: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-sä* kip eki+şahıs eki+ *-mi* soru eki+ *-di*]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		båşlä-sä-şahıs eki-e-di	båşlä-mä-sä-şahıs eki-e-di	båşlä-sä-şahıs eki-mi-di	båşlä-mä-sä-şahıs eki-mi-di
Teklik	1	båşläsäm edi (başlasaydım)	båşlämäsäm edi	båşläsämmidi	båşlämäsämmidi
	2	båşläsäng edi	båşlämäsäng edi	båşläsängmidi	båşlämäsängmidi
	3	båşläsä edi	båşlämäsä edi	båşläsämidi	båşlämäsämidi
Çokluk	1	båşläsäk edi	båşlämäsäk edi	båşläsäkmidi	båşlämäsäkmidi
	2	båşläsängiz edi	båşlämäsängiz edi	båşläsängizmidi	båşlämäsängizmidi
	3	båşläsä(lär) edi	båşlämäsä(lär) edi	båşläsä(lär)midi	båşlämäsä(lär)midi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-sä-şahıs eki-e-di	kör-mä-sä-şahıs eki-e-di	kör-sä-şahıs eki-mi-di	kör-mä-sä-şahıs eki-mi-di
Teklik	1	körsäm edi (görseydim)	körmäsäm edi	körsämmidi	körmäsämmidi
	2	körsäng edi	körmäsäng edi	körsängmidi	körmäsängmidi
	3	körsä edi	körmäsä edi	körsämidi	körmäsämidi
Çokluk	1	körsäk edi	körmäsäk edi	körsäkmidi	körmäsäkmidi
	2	körsängiz edi	körmäsängiz edi	körsängizmidi	körmäsängizmidi
	3	körsä(lär) edi	körmäsä(lär) edi	körsä(lär)midi	körmäsä(lär)midi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		öqi-sä-şahıs eki-e-di	öqi-mä-sä-şahıs eki-e-di	öqi-sä-şahıs eki-mi-di	öqi-mä-sä-şahıs eki-mi-di
Teklik	1	öqisäm edi (okusaydım)	öqimäsäm edi	öqisämmidi	öqimäsämmidi
	2	öqisäng edi	öqimäsäng edi	öqisängmidi	öqimäsängmidi
	3	öqisä edi	öqimäsä edi	öqisämidi	öqimäsämidi
Çokluk	1	öqisäk edi	öqimäsäk edi	öqisäkmidi	öqimäsäkmidi
	2	öqisängiz edi	öqimäsängiz edi	öqisängizmidi	öqimäsängizmidi
	3	öqisä(lär) edi	öqimäsä(lär) edi	öqisä(lär)midi	öqimäsä(lär)midi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yâz-sä-şahıs eki-e-di	yâz-mä-sä-şahıs eki-e-di	yâz-sä-şahıs eki-mi-di	yâz-mä-sä-şahıs eki-mi-di
Teklik	1	yâzsäm edi (yazsaydım)	yâzmäsäm edi	yâzsämmidi	yâzmäsämmidi
	2	yâzsäng edi	yâzmäsäng edi	yâzsängmidi	yâzmäsängmidi
	3	yâzsä edi	yâzmäsä edi	yâzsämidi	yâzmäsämidi
Çokluk	1	yâzsäk edi	yâzmäsäk edi	yâzsäkmidi	yâzmäsäkmidi
	2	yâzsängiz edi	yâzmäsängiz edi	yâzsängizmidi	yâzmäsängizmidi
	3	yâzsä(lär) edi	yâzmäsä(lär) edi	yâzsä(lär)midi	yâzmäsä(lär)midi

2.2.2.1.6. Gereklilik Kipinin Hikâyesi (Keräklik Mäylining Hikåyä Fe'li)

Özbek Türkçesinde bu kip, fiil tabanına *-måq, -(i)ş, -uv* mastar eklerinden sonra iyelik eklerinin eklenmesi, ardından da gereklilik bildiren *keräk* kelimesi ve ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ile teşkil edilir.

Bu kip, fiil kök ya da gövdesine *-sä* şart ekinden sonra iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile de yapılır. Gereklilik kipinin hikâyesinin olumsuz şekli *keräk* kelimesinden sonra *emäs*'ın getirilmesi ile yapılır. *tinglä-ş-im keräk emäs edi* "dinlememeliydim", *örgän-måġ-ing keräk emäs edi* "öğrenmemeliydin" vb.

Bu kipin olumsuzu *-mäslik* eki üzerine iyelik eklerinin getirilmesi ile de yapılabilir. *kel-mäs-lig-ingiz keräk edi* "gelmemeliydiniz", *ål-mäs-lig-i keräk edi* "almamalıydı".

Öyläşimçä, heç kim bilmägändä häm, sirni ölgän Sådiqning ånäsi ***bilsä keräk edi****.* "Sanırım, sırrı hiç kimse bilmese de, ölmüş Sadık'ın annesi bilmeliydi." (Ötkän Kunlär, 161)

Olumlu: [fiil kökü+ *-måq/-(i)ş/-(u)v/-sä* +iyelik eki+ *keräk* + e-di]

Olumsuz: [fiil kökü+ *-måq/-(i)ş/-(u)v/-sä* +iyelik eki+ *keräk* + *emäs* + e-di]

Olumlu soru: [fiil kökü+ *-måq/-(i)ş/-(u)v/-sä* +iyelik eki+*keräk*+ *-mi* soru eki+ -di]

Olumsuz soru:[fiil kökü+ *-måq/-(i)ş/-(u)v/-sä* + iyelik eki + *keräk* + *emäs* + *-mi* soru eki + -di]

Kişi	Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
	öqi-måq-iyelik eki keräk e-di	öqi-måq-iyelik eki keräk emäs e-di	öqi-måq-iyelik eki keräk-mi-di	öqi-måq-iyelik eki keräk emäs-mi-di

Teklik	1	öqimåğim keräk edi (okumalıydım)	öqimåğim keräk emäs edi	öqimåğim keräkmidi	öqimåğim keräk emäsmidi
	2	öqimåğing keräk edi	öqimåğing keräk emäs edi	öqimåğing keräkmidi	öqimåğing keräk emäsmidi
	3	öqimåği keräk edi	öqimåği keräk emäs edi	öqimåği keräkmidi	öqimåği keräk emäsmidi
Çokluk	1	öqimåğimiz keräk edi	öqimåğimiz keräk emäs edi	öqimåğimiz keräkmidi	öqimåğimiz keräk emäsmidi
	2	öqimåğingiz keräk edi	öqimåğingiz keräk emäs edi	öqimåğingiz keräkmidi	öqimåğingiz keräk emäsmidi
	3	öqimåqläri keräk edi	öqimåqläri keräk emäs edi	öqimåqläri keräkmidi	öqimåqläri keräk emäsmidi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-iş-iyelik eki keräk e-di	kör-iş-iyelik eki keräk emäs e-di	kör-iş-iyelik eki keräk-mi-di	kör-iş-iyelik eki keräk emäs-mi-di
Teklik	1	körişim keräk edi (görmeliydim)	körişim keräk emäs edi	körişim keräkmidi	körişim keräk emäsmidi
	2	körişing keräk edi	körişing keräk emäs edi	körişing keräkmidi	körişing keräk emäsmidi
	3	körişi keräk edi	körişi keräk emäs edi	körişi keräkmidi	körişi keräk emäsmidi
Çokluk	1	körişimiz keräk edi	körişimiz keräk emäs edi	körişimiz keräkmidi	körişimiz keräk emäsmidi
	2	körişingiz keräk edi	körişingiz keräk emäs edi	körişingiz keräkmidi	körişingiz keräk emäsmidi
	3	köriş(lär)i keräk edi	köriş(lär)i keräk emäs edi	köriş(lär)i keräkmidi	köriş(lär)i keräk emäsmidi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yåz-uv-iyelik eki keräk e-di	yåz-uv-iyelik eki keräk emäs e-di	yåz-uv-iyelik eki keräk-mi-di	yåz-uv-iyelik eki keräk emäs-mi-di
Teklik	1	yåzuvim keräk edi (yazmalıydım)	yåzuvim keräk emäs edi	yåzuvim keräkmidi	yåzuvim keräk emäsmidi
	2	yåzuving keräk edi	yåzuving keräk emäs edi	yåzuving keräkmidi	yåzuving keräk emäsmidi
	3	yåzuvi keräk edi	yåzuvi keräk emäs edi	yåzuvi keräkmidi	yåzuvi keräk emäsmidi
Çokluk	1	yåzuvimiz keräk edi	yåzuvimiz keräk emäs edi	yåzuvimiz keräkmidi	yåzuvimiz keräk emäsmidi
	2	yåzuvingiz keräk edi	yåzuvingiz keräk emäs edi	yåzuvingiz keräkmidi	yåzuvingiz keräk emäsmidi
	3	yåzuv(lär)i keräk edi	yåzuv(lär)i keräk emäs edi	yåzuv(lär)i keräkmidi	yåzuv(lär)i keräk emäsmidi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		båşlä-sä-şahıs eki keräk e-di	båşlä-sä-şahıs eki keräk emäs e-di	båşlä-sä-şahıs eki keräk-mi-di	båşlä-sä-şahıs eki keräk emäs-mi-di
Teklik	1	båşläsäm keräk edi (başlamalıydım)	båşläsäm keräk emäs edi	båşläsäm keräkmidi	båşläsäm keräk emäsmidi
	2	båşläsäng keräk edi	båşläsäng keräk emäs edi	båşläsäng keräkmidi	båşläsäng keräk emäsmidi
	3	båşläsä keräk edi	båşläsä keräk emäs edi	båşläsä keräkmidi	båşläsä keräk emäsmidi
Çokluk	1	båşläsäk keräk edi	båşläsäk keräk emäs edi	båşläsäk keräkmidi	båşläsäk keräk emäsmidi
	2	båşläsängiz keräk edi	båşläsängiz keräk emäs edi	båşläsängiz keräkmidi	båşläsängiz keräk emäsmidi
	3	båşläsä(lär) keräk edi	båşläsä(lär) keräk emäs edi	båşläsä(lär) keräkmidi	båşläsä(lär) keräk emäsmidi

2.2.2.2. Rivayet Birleşik Kipi (Eşitilgänlik Muräkkäb Mäyli)

Özbek Türkçesinde rivayet birleşik işletimi, basit kip eklerinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin *-kän* (az ölçüde *-miş*) getirilmesi ile yapılır. *işlä-gän e-kän-män ~ işlä-gän (e)-miş-män* "çalışmıştım, çalışmışmışım" vb.

2.2.2.2.1. Geniş Zamanın Rivayeti (Håzirgi Keläsi Zämån Eşitilgänlik Fe'li)

Özbek Türkçesinde geniş zamanın rivayeti, *-(ä)r* geniş zaman ekinden sonra ek filin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin (*e-kän*) getirilmesi ve ardından da zamir kökenli *şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır.*

Mänim uçun åyåğingiz uçidä jån beriş judå şirin edi vä köbdän beri ğåyäm edi. Şuning uçun yäqinråğingizdä olmak uçun, ***ölär ekänmän*** "Benim için ayağınızın ucunda can vermek oldukça tatlı ve çoktan beri amacımdı. Bu yüzden size daha yakın olmak için, ölürmüşüm." (Ötkän Kunlär, 152)

Olumlu: [fiil + *-(ä)r* zaman eki + *e-kän* + zamir kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mäs* olumsuzluk eki + *e-kän* + zamir kökenli şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-(ä)r* zaman eki + *e-kän* + zamir k. şahıs eki + *-mi* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mäs* olumsuzluk eki + *e-kän* + z. k. şahıs eki + *-mi* soru eki]

Kişi		Olumlu båşlä-r e-kän-şahıs eki	Olumsuz båşlä-mäs e-kän-şahıs eki	Olumlu soru båşlä-r e-kän-şahıs eki-mi	Olumsuz soru båşlä-mäs e-kän-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşlär ekänmän (başlarmışım)	båşlämäs ekänmän	båşlär ekänmänmi	båşlämäs ekänmänmi
	2	båşlär ekänsän	båşlämäs ekänsän	båşlär ekänsänmi	båşlämäs ekänsänmi
	3	båşlär ekän	båşlämäs ekän	båşlär ekänmi	båşlämäs ekänmi
Çokluk	1	båşlär ekänmiz	båşlämäs ekänmiz	båşlär ekänmizmi	båşlämäs ekänmizmi
	2	båşlär ekänsiz	båşlämäs ekänsiz	båşlär ekänsizmi	båşlämäs ekänsizmi
	3	båşlär ekän(lär)	båşlämäs ekän(lär)	båşlär ekän(lär)mi	båşlämäs ekän(lär)mi

Kişi		Olumlu kör-är e-kän-şahıs eki	Olumsuz kör-mäs e-kän-şahıs eki	Olumlu soru kör-är e-kän-şahıs eki-mi	Olumsuz soru kör-mäs e-kän-şahıs eki-mi
Teklik	1	körär ekänmän (görürmüşüm)	körmäs ekänmän	körär ekänmänmi	körmäs ekänmänmi
	2	körär ekänsän	körmäs ekänsän	körär ekänsänmi	körmäs ekänsänmi
	3	körär ekän	körmäs ekän	körär ekänmi	körmäs ekänmi
Çokluk	1	körär ekänmiz	körmäs ekänmiz	körär ekänmizmi	körmäs ekänmizmi
	2	körär ekänsiz	körmäs ekänsiz	körär ekänsizmi	körmäs ekänsizmi
	3	körär ekän(lär)	körmäs ekän(lär)	körär ekän(lär)mi	körmäs ekän(lär)mi

Kişi		Olumlu öqi-r e-kän-şahıs eki	Olumsuz öqi-mäs e-kän-şahıs eki	Olumlu soru öqi-r e-kän-şahıs eki-mi	Olumsuz soru öqi-mäs e-kän-şahıs eki-mi
Teklik	1	öqir ekänmän (okurmuşum)	öqimäs ekänmän	öqir ekänmänmi	öqimäs ekänmänmi
	2	öqir ekänsän	öqimäs ekänsän	öqir ekänsänmi	öqimäs ekänsänmi
	3	öqir ekän	öqimäs ekän	öqir ekänmi	öqimäs ekänmi
Çokluk	1	öqir ekänmiz	öqimäs ekänmiz	öqir ekänmizmi	öqimäs ekänmizmi
	2	öqir ekänsiz	öqimäs ekänsiz	öqir ekänsizmi	öqimäs ekänsizmi
	3	öqir ekän(lär)	öqimäs ekän(lär)	öqir ekän(lär)mi	öqimäs ekän(lär)mi

Kişi		Olumlu yåz-är e-kän-şahıs eki	Olumsuz yåz-mäs e-kän-şahıs eki	Olumlu soru yåz-är e-kän-şahıs eki-mi	Olumsuz soru yåz-mäs e-kän-şahıs eki-mi
Teklik	1	yåzär ekänmän (yazarmışım)	yåzmäs ekänmän	yåzär ekänmänmi	yåzmäs ekänmänmi
	2	yåzär ekänsän	yåzmäs ekänsän	yåzär ekänsänmi	yåzmäs ekänsänmi

	3	yåzär ekän	yåzmäs ekän	yåzär ekänmi	yåzmäs ekänmi
Çokluk	1	yåzär ekänmiz	yåzmäs ekänmiz	yåzär ekänmizmi	yåzmäs ekänmizmi
	2	yåzär ekänsiz	yåzmäs ekänsiz	yåzär ekänsizmi	yåzmäs ekänsizmi
	3	yåzär ekän(lär)	yåzmäs ekän(lär)	yåzär ekän(lär)mi	yåzmäs ekän(lär)mi

2.2.2.2.2. Şimdiki Zamanın Rivayeti (Håzirgi Zämån Eşitilgänlik Fe'li)

Özbek Türkçesinde şimdiki zaman rivayeti, *-(ä)yäpti, -måqdä, -(ä)yåtir* ve *-(ä)yåtgän* ekleri üzerine ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman ekinin (*e-kän*) (az ölçüde *e-miş*) getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır.

kel-yäpti e-kän-män~kel-yåtibdi e-kän-män "geliyormuşum". Özbek Türkçesinde asıl şeklini birleşerek kaynaştığı şekiller (*qil-yäpti e-kän* > *qilyäptiykin*) de vardır. *çiq-måqdä e-kän-sän ~ çiq-måqdä e-miş-sän* "çıkmaktaymışsın, çıkıyormuşsun", *bår-äyätir e-kän ~ bår-äyätir e-miş* "gidiyormuş", *küt-äyåtgän e-kän-miz ~ küt-äyåtgän e-miş-miz* "bekliyormuşuz".

Olumlu: [fiil + *-(ä)yäpti* zaman eki + *e-kän* (*e-miş*) + zamir k. şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-yäpti* zaman eki + *e-kän* (*e-miş*) + zamir kökenli şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-(ä)yäpti* zaman eki + *e-kän* (*e-miş*) + zamir kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-yäpti* zaman eki + *e-kän* (*e-miş*) + zamir kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		båşlä-yäpti e-kän-şahıs eki	båşlä-mä-yäpti e-kän-şahıs eki	båşlä-yäpti e-kän-şahıs eki-mi	båşlä-mä-yäpti e-kän-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşläyäpti ekänmän (başlıyormuşum)	båşlämäyäpti ekänmän	båşläyäpti ekänmänmi	båşlämäyäpti ekänmänmi
	2	båşläyäpti ekänsän	båşlämäyäpti ekänsän	båşläyäpti ekänsänmi	båşlämäyäpti ekänsänmi
	3	båşläyäpti ekän	båşlämäyäpti ekän	båşläyäpti ekänmi	båşlämäyäpti ekänmi
Çokluk	1	båşläyäpti ekänmiz	båşlämäyäpti ekänmiz	båşläyäpti ekänmizmi	båşlämäyäpti ekänmizmi
	2	båşläyäpti ekänsiz	båşlämäyäpti ekänsiz	båşläyäpti ekänsizmi	båşlämäyäpti ekänsizmi
	3	båşläyäpti ekän(lär)	båşlämäyäpti ekän(lär)	båşläyäpti ekän(lär)mi	båşlämäyäpti ekän(lär)mi

Olumlu: [fiil + -*måqdä* zaman eki + *e-kän* (*e-miş*) + zamir k. şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + -*måqdä* zaman eki + *emäs* + *e-kän* (*e-miş*) + z. k. şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + -*måqdä* zaman eki + *e-kän* (*e-miş*) + zamir kökenli şahıs eki + -*mi* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + -*måqdä* zaman eki + *emäs* + *e-kän* (*e-miş*) + zamir kökenli şahıs eki + -*mi* soru eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-måqdä e-kän-şahıs eki	kör-måqdä emäs e-kän-şahıs eki	kör-måqdä e-kän-şahıs eki-mi	kör-måqdä emäs e-kän-şahıs eki-mi
Teklik	1	körmåqdä ekänmän (görmekteymişim)	körmåqdä emäs ekänmän	körmåqdä ekänmänmi	körmåqdä emäs ekänmänmi
	2	körmåqdä ekänsän	körmåqdä emäs ekänsän	körmåqdä ekänsänmi	körmåqdä emäs ekänsänmi
	3	körmåqdä ekän	körmåqdä emäs ekän	körmåqdä ekänmi	körmåqdä emäs ekänmi
Çokluk	1	körmåqdä ekänmiz	körmåqdä emäs ekänmiz	körmåqdä ekänmizmi	körmåqdä emäs ekänmizmi
	2	körmåqdä ekänsiz	körmåqdä emäs ekänsiz	körmåqdä ekänsizmi	körmåqdä emäs ekänsizmi
	3	körmåqdä ekän(lär)	körmåqdä emäs ekän(lär)	körmåqdä ekän(lär)mi	körmåqdä emäs ekän(lär)mi

Olumlu: [fiil + -*(ä)yåtir* zaman eki + *e-kän* (*e-miş*) + zamir k. şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + -*mä* olumsuzluk eki + -*(ä)yåtir* zaman eki + *e-kän* (*e-miş*) + zamir kökenli şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + -*(ä)yåtir* zaman eki + *e-kän* (*e-miş*) + zamir kökenli şahıs eki + -*mi* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + -*mä* olumsuzluk eki + -*(ä)yåtir* zaman eki + *e-kän* (*e-miş*) + zamir kökenli şahıs eki + -*mi* soru eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		öqi-yåtir e-kän-şahıs eki	öqi-mä-yåtir e-kän-şahıs eki	öqi-yåtir e-kän-şahıs eki-mi	öqi-mä-yåtir e-kän-şahıs eki-mi
Teklik	1	öqiyåtir ekänmän (okuyormuşum)	öqimäyåtir ekänmän	öqiyåtir ekänmänmi	öqimäyåtir ekänmänmi
	2	öqiyåtir ekänsän	öqimäyåtir ekänsän	öqiyåtir ekänsänmi	öqimäyåtir ekänsänmi
	3	öqiyåtir ekän	öqimäyåtir ekän	öqiyåtir ekänmi	öqimäyåtir ekänmi
Çokluk	1	öqiyåtir ekänmiz	öqimäyåtir ekänmiz	öqiyåtir ekänmizmi	öqimäyåtir ekänmizmi
	2	öqiyåtir ekänsiz	öqimäyåtir ekänsiz	öqiyåtir ekänsizmi	öqimäyåtir ekänsizmi
	3	öqiyåtir ekän(lär)	öqimäyåtir ekän(lär)	öqiyåtir ekän(lär)mi	öqimäyåtir ekän(lär)mi

*"Bårmikän? Nimä **qiläyåtgän ekän**?* "Var mıymış? Ne yapıyormuş?" (HÄÖT, 387)

Olumlu: [fiil + -*(ä)yåtgän* zaman eki + *e-kän* (*e-miş*) + zamir k. şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + -*mä* olumsuzluk eki + -*(ä)yåtgän* zaman eki + *e-kän* (*e-miş*) + zamir kökenli şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + -*(ä)yåtgän* zaman eki + *e-kän* (*e-miş*) + zamir kökenli şahıs eki + -*mi* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + -*mä* olumsuzluk eki + -*(ä)yåtgän* zaman eki + *e-kän* (*e-miş*) + zamir kökenli şahıs eki + -*mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yåz-äyåtgän e-kän-şahıs eki	yåz-mä-yåtgän e-kän-şahıs eki	yåz-äyåtgän e-kän-şahıs eki-mi	yåz-mä-yåtgän e-kän-şahıs eki-mi
Teklik	1	yåzäyåtgän ekänmän (yazıyormuşum)	yåzmäyåtgän ekänmän	yåzäyåtgän ekänmänmi	yåzmäyåtgän ekänmänmi
	2	yåzäyåtgän ekänsän	yåzmäyåtgän ekänsän	yåzäyåtgän ekänsänmi	yåzmäyåtgän ekänsänmi
	3	yåzäyåtgän ekän	yåzmäyåtgän ekän	yåzäyåtgän ekänmi	yåzmäyåtgän ekänmi
Çokluk	1	yåzäyåtgän ekänmiz	yåzmäyåtgän ekänmiz	yåzäyåtgän ekänmizmi	yåzmäyåtgän ekänmizmi
	2	yåzäyåtgän ekänsiz	yåzmäyåtgän ekänsiz	yåzäyåtgän ekänsizmi	yåzmäyåtgän ekänsizmi
	3	yåzäyåtgän ekän(lär)	yåzmäyåtgän ekän(lär)	yåzäyåtgän ekän(lär)mi	yåzmäyåtgän ekän(lär)mi

2.2.2.2.3. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

2.2.2.2.3.1. Birinci Tip: *-gän, -kän, -qän* + *e-kän* (*e-miş*)

Öğrenilen geçmiş zamanın rivayetinin bu tipi, fiil tabanına *-gän, -kän, -qän* eklerinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin [*e-kän* (*e-miş*)] getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır.

*Sän öz xåhişing yölidä **uylängän ekänsän**, räfiqäng sängä mubåräk bölsin.* "Sen kendi isteğinle evlenmişmişsin, eşin sana mübarek olsun." (Ötkän Kunlär, 76)

Olumlu: [fiil + *-gän, -kän, -qän* + *e-kän* (*e-miş*) + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + -*mä* olumsuzluk eki + *-gän, -kän, -qän* + *e-kän* (*e-miş*) + z. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-gän, -kän, -qän*+ *e-kän* (*e-miş*)+ z. k. şahıs eki+ -*mi* soru eki]

Olumsuz soru:[fiil + -*mä* olumsuzluk eki + -*gän, -kän, -qän* + *e-kän* (*e-miş*) + z. k. şahıs eki + -*mi* soru eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		båşlä-gän e-kän-şahıs eki	båşlä-mä-gän e-kän-şahıs eki	båşlä-gän e-kän-şahıs eki-mi	båşlä-mä-gän e-kän-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşlägän ekänmän (başlamıştım, başlamışmışım)	båşlämägän ekänmän	båşlägän ekänmänmi	båşlämägän ekänmänmi
	2	båşlägän ekänsän	båşlämägän ekänsän	båşlägän ekänsänmi	båşlämägän ekänsänmi
	3	båşlägän ekän	båşlämägän ekän	båşlägän ekänmi	båşlämägän ekänmi
Çokluk	1	båşlägän ekänmiz	båşlämägän ekänmiz	båşlägän ekänmizmi	båşlämägän ekänmizmi
	2	båşlägän ekänsiz	båşlämägän ekänsiz	båşlägän ekänsizmi	båşlämägän ekänsizmi
	3	båşlägän ekän(lär)	båşlämägän ekän(lär)	båşlägän ekän(lär)mi	båşlämägän ekän(lär)mi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		çiq-qän e-kän-şahıs eki	çiq-mä-gän e-kän-şahıs eki	çiq-qän e-kän-şahıs eki-mi	çiq-mä-gän e-kän-şahıs eki-mi
Teklik	1	çiqqän ekänmän (çıkmıştım, çıkmışmışım)	çiqmägän ekänmän	çiqqän ekänmänmi	çiqmägän ekänmänmi
	2	çiqqän ekänsän	çiqmägän ekänsän	çiqqän ekänsänmi	çiqmägän ekänsänmi
	3	çiqqän ekän	çiqmägän ekän	çiqqän ekänmi	çiqmägän ekänmi
Çokluk	1	çiqqän ekänmiz	çiqmägän ekänmiz	çiqqän ekänmizmi	çiqmägän ekänmizmi
	2	çiqqän ekänsiz	çiqmägän ekänsiz	çiqqän ekänsizmi	çiqmägän ekänsizmi
	3	çiqqän ekän(lär)	çiqmägän ekän(lär)	çiqqän ekän(lär)mi	çiqmägän ekän(lär)mi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		tök-kän e-kän-şahıs eki	tök-mä-gän e-kän-şahıs eki	tök-kän e-kän-şahıs eki-mi	tök-mä-gän e-kän-şahıs eki-mi
Teklik	1	tökkän ekänmän (dökmüştüm, dökmüşmüşüm)	tökmägän ekänmän	tökkän ekänmänmi	tökmägän ekänmänmi

	2	tökkän ekänsän	tökmägän ekänsän	tökkän ekänsänmi	tökmägän ekänsänmi
	3	tökkän ekän	tökmägän ekän	tökkän ekänmi	tökmägän ekänmi
Çokluk	1	tökkän ekänmiz	tökmägän ekänmiz	tökkän ekänmizmi	tökmägän ekänmizmi
	2	tökkän ekänsiz	tökmägän ekänsiz	tökkän ekänsizmi	tökmägän ekänsizmi
	3	tökkän ekän(lär)	tökmägän ekän(lär)	tökkän ekän(lär)mi	tökmägän ekän(lär)mi

2.2.2.2.3.2. İkinci Tip: *-ib(di)* + *e-kän* (*e-miş*)

Öğrenilen geçmiş zamanın rivayetinin bu tipi, fiil tabanına *-ib(di)* ekinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin [*e-kän (e-miş)*] getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir. Bu tip, Özbek Türkçesinde çok az kullanılmaktadır.

ber-ibdi e-kän-män	*ber-ib-miş-män*
(vermişmişim)	(vermişmişim)
ber-ibdi e-kän-sän	*ber-ib-miş-sän*
ber-ibdi e-kän	*ber-ib-miş*
ber-ibdi e-kän-miz	*ber-ib-miş-miz*
ber-ibdi e-kän-siz	*ber-ib-miş-siz*
ber-ibdi e-kän-(lär)	*ber-ib-miş-(lär)*

2.2.2.2.4. Gelecek Zamanın Rivayeti (Keläsi Zämån Eşitilgänlik Fe'li)

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın rivayeti, fiil tabanına *-ä/-y, -måqçi, -(ä/y)digän, -(y)äcäk* eklerinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şekli (*e-kän* ve *e-miş*)nin getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır.

Özbek Türkçesinde rivayetin *bil-ä-män ekän* "bilecekmişim", *öqi-y-äcäk e-miş-män* "okuyacakmışım" şekilleri yaygın değildir ve az kullanılır.

2.2.2.2.4.1. Birinci Tip: *-ä/-y* + şahıs eki + *e-kän*

Gelecek zamanın rivayetinin bu tipi, fiil tabanına *-ä/-y* ekinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şekli (*e-kän* ve *e-miş*) nin getirilmesi ve ardından da zamir

kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. Bu tipin olumsuzu *-mä* olumsuzluk eki ile teşkil edilir. Soru şekli ise, *-mi* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur.

Olumlu: [fiil + *-ä/-y* + zamir kökenli şahıs eki + *e-kän*]

Olumsuz: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-y* + zamir kökenli şahıs eki + *e-kän*]

Olumlu soru: [fiil + *-ä/-y* + zamir kökenli şahıs eki + *e-kän* + *-mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mä* olumsuzluk eki + *-y* + şahıs eki + *e-kän* + *-mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		båşlä-y-şahıs eki e-kän	båşlä-mä-y-şahıs eki e-kän	båşlä-y-şahıs eki e-kän-mi	båşlä-mä-y-şahıs eki e-kän-mi
Teklik	1	båşläymän ekän (başlayacakmışım)	båşlämäymän ekän	båşläymän ekänmi	båşlämäymän ekänmi
	2	båşläysän ekän	båşlämäysän ekän	båşläysän ekänmi	båşlämäysän ekänmi
	3	båşläydi ekän	båşlämäydi ekän	båşläydi ekänmi	båşlämäydi ekänmi
Çokluk	1	båşläymiz ekän	båşlämäymiz ekän	båşläymiz ekänmi	båşlämäymiz ekänmi
	2	båşläysiz ekän	båşlämäysiz ekän	båşläysizmi	båşlämäysiz ekänmi
	3	båşläydi(lär) ekän	båşlämäydi(lär) ekän	båşläydi(lär) ekänmi	båşlämäydi(lär) ekänmi

2.2.2.2.4.2. İkinci Tip: + *-måqçi* + *e-kän* (*e-miş*) + şahıs eki

Gelecek zamanın rivayetinin bu tipi, fiil tabanına *-måqçi* ekinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şekli (*e-kän* ve *e-miş*) nin getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir. Bu tipin olumsuzu *-emäs* olumsuzluk kelimesi ile yapılır. Soru şekli ise, *-mi* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur.

Qäyin åtäng kelin båläni ålib şu häftä içi yölgä çiqmåqçi ekän. "Kayın pederin gelin ve çocuğunu alıp bu hafta içi yola çıkacakmış." (Ötkän Kunlär, 171)

Olumlu: [fiil + *-måqçi* + *e-kän* (*e-miş*) + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-måqçi* + *emäs* + *e-kän* (*e-miş*) + zamir kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-måqçi* + *e-kän* (*e-miş*) + zamir k. şahıs eki + *-mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-måqçi* + *emäs* + *e-kän* (*e-miş*)+ z. k. şahıs eki+ *-mi* soru eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-måqçi e-kän-şahıs eki	kör-måqçi emäs e-kän-şahıs eki	kör-måqçi e-kän-şahıs eki-mi	kör-måqçi emäs e-kän-şahıs eki-mi
Teklik	1	körmåqçi ekänmän (görecekmişim)	körmåqçi emäs ekänmän	körmåqçi ekänmänmi	körmåqçi emäs ekänmänmi
	2	körmåqçi ekänsän	körmåqçi emäs ekänsän	körmåqçi ekänsänmi	körmåqçi emäs ekänsänmi
	3	körmåqçi ekän	körmåqçi emäs ekän	körmåqçi ekänmi	körmåqçi emäs ekänmi
Çokluk	1	körmåqçi ekänmiz	körmåqçi emäs ekänmiz	körmåqçi ekänmizmi	körmåqçi emäs ekänmizmi
	2	körmåqçi ekänsiz	körmåqçi emäs ekänsiz	körmåqçi ekänsizmi	körmåqçi emäs ekänsizmi
	3	körmåqçi ekän(lär)	körmåqçi emäs ekän(lär)	körmåqçi ekän(lär)mi	körmåqçi emäs ekän(lär)mi

2.2.2.2.4.3. Üçüncü Tip: *-(ä/y)digän* + *e-kän* + şahıs eki

Gelecek zamanın rivayetinin bu tipi, fiil tabanına *-(ä/y)digän* ekinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şekli (*e-kän* ve *e-miş*) nin getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. Bu tipin olumsuzu *-mä* olumsuzluk eki ile teşkil edilir. Soru şekli ise, *-mi* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur.

Olumlu: [fiil + *-(ä/y)digän* + *e-kän* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *mä* olumsuzluk eki+ *-ydigän* + *e-kän* + zamir k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-(ä/y)digän* + *e-kän* + zamir . şahıs eki + *-mi* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *mä* + *-ydigän*+*e-kän* + z. k. şahıs eki + *-mi* soru eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yåz-ädigän e-kän-şahıs eki	yåz-mä-ydigän e-kän-şahıs eki	yåz-ädigän e-kän-şahıs eki-mi	yåz-mä-ydigän e-kän-şahıs eki-mi
Teklik	1	yåzädigän ekänmän (yazacakmışım)	yåzmäydigän ekänmän	yåzädigän ekänmänmi	yåzmäydigän ekänmänmi
	2	yåzädigän ekänsän	yåzmäydigän ekänsän	yåzädigän ekänsänmi	yåzmäydigän ekänsänmi
	3	yåzädigän ekän	yåzmäydigän ekän	yåzädigän ekänmi	yåzmäydigän ekänmi
Çokluk	1	yåzädigän ekänmiz	yåzmäydigän ekänmiz	yåzädigän ekänmizmi	yåzmäydigän ekänmizmi
	2	yåzädigän ekänsiz	yåzmäydigän ekänsiz	yåzädigän ekänsizmi	yåzmäydigän ekänsizmi
	3	yåzädigän ekän(lär)	yåzmäydigän ekän(lär)	yåzädigän ekän(lär)mi	yåzmäydigän ekän(lär)mi

2.2.2.2.4.4. Dördüncü Tip: *-(y)äcäk + e-kän / e-miş* + şahıs eki

Gelecek zamanın rivayetinin bu tipi, fiil tabanına *-(y)äcäk* kip ekinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şekli (*e-miş*) nin getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. Bu tipin soru şekli, *-mi* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur.

Öşa ikki kişi bår bölsä, seni Täbġäçni ***öldiräjäk ekän***. "O iki kişi varsa, seni ve Tabgaç'ı öldürecekmiş." (ÅTÄ, 132)

öqi-y-äcäk emiş-män
(okuyacakmışım)
öqi-y-äcäk emiş-sän
öqi-y-äcäk emiş
öqi-y-äcäk emiş-miz
öqi-y-äcäk emiş-siz
öqi-y-äcäk emiş-(lär)

2.2.2.2.5. Şart Kipinin Rivayeti (Şart Mäyli Eşitilgänlik Fe'li)

Şart kipinin rivayeti, fiil tabanına *-sä* ekinden sonra iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ve ardından ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şekli (*e-kän*) nin getirilmesi ile yapılır. Bu tipin olumsuzu, *-mä* olumsuzluk eki ile teşkil edilir. Soru şekli ise, *-mi* soru eki ile yapılır.

Nimä ***desäm ekän****... Märġilån'ni här håldä... xuş kördim, Märġilån Turkistånimizning töquġuçiliq hunäridä birinçi şähridir.* "ne deseymişim… Margilan'ı beğendim herhâlde. Margilan Türkistan'ımızın dokumacılık sanatında birinci şehridir." (Ötkän Kunlär, 3)

Olumlu:	[fiil + *-sä* + iyelik kökenli şahıs eki + *e-kän*]
Olumsuz:	[fiil + *mä* olumsuzluk eki + *-sä* + iyelik kökenli şahıs eki + *e-kän*]
Olumlu soru:	[fiil + *-sä* + iyelik kökenli şahıs eki + *-mi* soru eki + (*e*)-*kän*]
Olumsuz soru:	[fiil + *mä* olumsuzluk eki + *-sä* + şahıs eki+ *-mi* soru eki + (*e*)-*kän*]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		båşlä-sä-şahıs eki e-kän	båşlä-mä-sä-şahıs eki e-kän	båşlä-sä-şahıs eki-mi (e)-kän	båşlä-mä-sä-şahıs eki-mi (e)-kän
Teklik	1	båşläsäm ekän (başlasaymışım)	båşlämäsäm ekän	båşläsämmi ekän båşläsämmikän	båşlämäsämmi ekän båşlämäsämmikän
	2	båşläsäng ekän	båşlämäsäng ekän	båşläsängmi ekän	båşlämäsängmi ekän
	3	båşläsä ekän	båşlämäsä ekän	båşläsämi ekän	båşlämäsämi ekän
Çokluk	1	båşläsäk ekän	båşlämäsäk ekän	båşläsäkmi ekän	båşlämäsäkmi ekän
	2	båşläsängiz ekän	båşlämäsängiz ekän	båşläsängizmi ekän	båşlämäsängizmi ekän
	3	båşläsä(lär) ekän	båşlämäsä(lär) ekän	båşläsä(lär)mi ekän	båşlämäsä(lär)mi ekän

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-sä-şahıs eki e-kän	kör-mä-sä-şahıs eki e-kän	kör-sä-şahıs eki-mi (e)-kän	kör-mä-sä-şahıs eki-mi (e)-kän
Teklik	1	körsäm ekän (görseymişim)	körmäsäm ekän	körsämmi ekän körsämmikän	körmäsämmi ekän körmäsämmikän
	2	körsäng ekän	körmäsäng ekän	körsängmi ekän	körmäsängmi ekän
	3	körsä ekän	körmäsä ekän	körsämi ekän	körmäsämi ekän
Çokluk	1	körsäk ekän	körmäsäk ekän	körsäkmi ekän	körmäsäkmi ekän
	2	körsängiz ekän	körmäsängiz ekän	körsängizmi ekän	körmäsängizmi ekän
	3	körsä(lär) ekän	körmäsä(lär) ekän	körsä(lär)mi ekän	körmäsä(lär)mi ekän

2.2.2.2.6. Gereklilik Kipinin Rivayeti (Keräklik Mäyli Eşitilgänlik Fe'li)

Gereklilik kipinin rivayeti, fiil kök veya gövdesine -*(i)ş, -måq* eklerinden sonra iyelik eklerinin ilâve edilmesi ve ardından da gereklilik bildiren *keräk* kelimesi ve ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şekli (*e-kän*) nin getirilmesi ile yapılır. Bu kipin olumsuzu iki şekilde (*emäs* ve -*mäslik* ile) yapılır. *keltir-iş-i-m keräk emäs ekän, keltir-mäs-lig-i-m keräk ekän* "getirmemeliymişim". Özbek Türkçesinde bu kip, fiil kök ve gövdesine -*sä* şart eki ve iyelik kökenli şahıs ekleri getirilerek de teşkil edilir.

2.2.2.2.6.1. Birinci Tip: *-(i)ş* + iyelik eki + *keräk* + *e-kän*

Gereklilik kipinin rivayetinin bu tipi, fiil kök veya gövdesine *-(i)ş* isim fiil ekinden sonra iyelik eklerinin ilâve edilmesi ve ardından da gereklilik bildiren *keräk* kelimesi ve ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şekli (*e-kän*) nin getirilmesi ile yapılır.

Nizåmiy Äruziy Sämärqändiy «Mäjmä'un-nävådir» äsäridä yåzişiçä, u väqtlärdä şåir bölişni istägän kişi özidän åldin ötgänlär ijådidän yigirmä ming bäyt, zämåndåş şåirlär ijådidän ön ming bäyt şe'rni yåd ***ålişi keräk ekän***. "Nizâmî Aruzî Samarkandî *Macma'un-navâdir* adlı eserinde kayıt ettiğine göre, u zamanlarda şair olmak isteyen kişi, kendi zamanından önce geçen şairlerin eserinden yirmi bin beyit, çağdaş şairlerin eserinden de on bin beyit şiiri ezbere bilmeliymiş." (ÅTÄ, 162)

a.

Olumlu: [fiil kökü + *-(i)ş* + iyelik eki + *keräk* + *e-kän*]

Olumsuz: [fiil kökü + *-(i)ş* + iyelik eki + *keräk* + *emäs* + *e-kän*]

Olumlu soru: [fiil kökü + *-(i)ş* + iyelik eki + *keräk* + *-mi* soru eki + *e-kän*]

Olumsuz soru: [fiil kökü + *-(i)ş* + iyelik eki +*keräk*+*emäs*+ *e-kän* + *-mi* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		öqi-ş-iyelik eki keräk ekän	öqi-ş-iyelik eki keräk emäs ekän	öqi-ş-iyelik eki keräk-mi ekän	öqi-ş-iyelik eki keräk emäs ekän-mi
Teklik	1	öqişim keräk ekän (okumalıymışım, okumam gerekmiş)	öqişim keräk emäs ekän	öqişim keräkmi ekän	öqişim keräk emäs ekänmi
	2	öqişing keräk ekän	öqişing keräk emäs ekän	öqişing keräkmi ekän	öqişing keräk emäs ekänmi
	3	öqişi keräk ekän	öqişi keräk emäs ekän	öqişi keräkmi ekän	öqişi keräk emäs ekänmi
Çokluk	1	öqişimiz keräk ekän	öqişimiz keräk emäs ekän	öqişimiz keräkmi ekän	öqişimiz keräk emäs ekänmi
	2	öqişingiz keräk ekän	öqişingiz keräk emäs ekän	öqişingiz keräkmi ekän	öqişingiz keräk emäs ekänmi
	3	öqiş(lär)i keräk ekän	öqiş(lär)i keräk emäs ekän	öqiş(lär)i keräkmi ekän	öqiş(lär)i keräk emäs ekänmi

b.

Olumlu: [fiil kökü + *-(i)ş* + iyelik eki + *keräk* + *ekän*]

Olumsuz: [fiil kökü + *-mäslik* + iyelik eki + *keräk* + *ekän*]

Olumlu soru: [fiil kökü + *-(i)ş* + iyelik eki + *keräk* + *-mi* soru eki + *ekän*]

Olumsuz soru: [fiil kökü + *-mäslik* + iyelik eki + *keräk* + *-mi* soru eki + *ekän*]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yâz-iş-iyelik eki keräk ekän	yâz-mäslik-iyelik eki keräk ekän	yâz-iş-iyelik eki keräk-mi ekän	yâz-mäslik-iyelik eki keräk-mi ekän
Teklik	1	yâzişim keräk ekän (yazmalıymışım, yazmam gerekmiş)	yâzmäsligim keräk ekän	yâzişim keräkmi ekän	yâzmäsligim keräkmi ekän
	2	yâzişing keräk ekän	yâzmäsliging keräk ekän	yâzişing keräkmi ekän	yâzmäsliging keräkmi ekän
	3	yâzişi keräk ekän	yâzmäsligi keräk ekän	yâzişi keräkmi ekän	yâzmäsligi keräkmi ekän
Çokluk	1	yâzişimiz keräk ekän	yâzmäsligimiz keräk ekän	yâzişimiz keräkmi ekän	yâzmäsligimiz keräkmi ekän
	2	yâzişingiz keräk ekän	yâzmäsligingiz keräk ekän	yâzişingiz keräkmi ekän	yâzmäsligingiz keräkmi ekän
	3	yâzişläri keräk ekän yâzişi keräk ekän	yâzmäslikläri keräk ekän yâzmäsligi keräk ekän	yâzişläri keräkmi ekän yâzişi keräkmi ekän	yâzmäslikläri keräkmi ekän yâzmäsligi keräkmi ekän

2.2.2.2.6.2. İkinci Tip: *-mâq* + iyelik eki + *keräk* + *e-kän*

Gereklilik kipinin rivayetinin ikinci tipi, fiil kök veya gövdesine *-mâq* isim fiil ekinden sonra iyelik eklerinin ilâve edilmesi ve ardından da gereklilik bildiren *keräk* kelimesi ve ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şekli (*e-kän*) nin getirilmesi ile yapılır.

Olumlu: [fiil kökü + *-mâq* + iyelik eki + *keräk* + *e-kän*]

Olumsuz: [fiil kökü + *-mâq* + iyelik eki + *keräk* + *emäs* + *e-kän*]

Olumlu soru: [fiil kökü + *-mâq* + iyelik eki + *keräk* + *-mi* soru eki + *e-kän*]

Olumsuz soru: [fiil kökü + *-mâq* + iyelik eki +*keräk*+*emäs*+ *-mi* soru eki + *e-kän*]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-mâq-iyelik eki keräk ekän	kör-mâq-iyelik eki keräk emäs ekän	kör-mâq-iyelik eki keräk-mi ekän	kör-mâq-iyelik eki keräk emäs-mi ekän
Teklik	1	körmâġim keräk ekän (görmeliymişim, görmem gerekmiş)	körmâġim keräk emäs ekän	körmâġim keräkmi ekän	körmâġim keräk emäsmi ekän
	2	körmâġing keräk ekän	körmâġing keräk emäs ekän	körmâġing keräkmi ekän	körmâġing keräk emäsmi ekän
	3	körmâġi keräk ekän	körmâġi keräk emäs ekän	körmâġi keräkmi ekän	körmâġi keräk emäsmi ekän

Çokluk	1	körmåġimiz keräk ekän	körmåġimiz keräk emäs ekän	körmåġimiz keräkmi ekän	körmåġimiz keräk emäsmi ekän
	2	körmåġingiz keräk ekän	körmåġingiz keräk emäs ekän	körmåġingiz keräkmi ekän	körmåġingiz keräk emäsmi ekän
	3	körmåqläri keräk ekän körmåġi keräk ekän	körmåqläri keräk emäs ekän körmåġi keräk emäs ekän	körmåqläri keräkmi ekän körmåġi keräkmi ekän	körmåqläri keräk emäsmi ekän körmåġi keräk emäsmi ekän

2.2.2.2.6.3. Üçüncü Tip: *-sä* + şahıs eki + *keräk* + *e-kän*

Özbek Türkçesinde gereklilik kipinin rivayetinin bu tipi, fiil kök veya gövdesine -*sa* şart ekinden sonra iyelik kökenli şahıs eklerinin ilâve edilmesi ve ardından da gereklilik bildiren *keräk* kelimesi ve ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şekli (*e-kän*) nin getirilmesi ile yapılır.

[fiil + -*sä* şart eki + iyelik kökenli şahıs eki + *keräk* + *e-kän*]

båşlä-sä-m keräk e-kän	kör-sä-m keräk e-kän	öqi-sä-m keräk e-kän
(başlamalıymışım)	(görmeliymişim)	(okumalıymışım)
båşlä-sä-ng keräk e-kän	kör-sä-ng keräk e-kän	öqi-sä-ng keräk e-kän
båşlä-sä keräk e-kän	kör-sä keräk e-kän	öqi-sä keräk e-kän
båşlä-sä-k keräk e-kän	kör-sä-k keräk e-kän	öqi-sä-k keräk e-kän
båşlä-sä-ngiz keräk e-kän	kör-sä-ngiz keräk e-kän	öqi-sä-ngiz keräk e-kän
båşlä-sä-(lär) keräk e-kän	kör-sä-(lär) keräk e-kän	öqi-sä-(lär) keräk e-kän

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE FİİL İŞLETİMİ

3.1. FİİL İŞLETİMİNDE ŞAHIS EKLERİ

3.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Kişi	**Teklik**	**Çokluk**
1	-men	-miz
2	-sen -siz (nezaket için) -sile, -sila, -sili (hürmet içindir ve az kullanılır)	-siler
3	Ø, (-du, -tu)	Ø, (-du, -tu)

Yeni Uygur Türkçesinde, zamir kökenli şahıs ekleri geçmiş zaman anlatan “-di-” eki ve emir/istek kipinden başka her kipin işletiminde kullanılmaktadır.

Zamir kökenli şahıs ekleri içinde yer alan “-siz” eki, diğer Türk lehçelerinden farklı olarak, Uygur Türkçesinde, ‘siz’ zamiri gibi 2. şahsın çokluk anlamını kayıp edip, teklik saygı anlamı almıştır. 2. şahıs çokluk için ise, “-siz” şahıs ekiyle “-ler” çokluk ekinin birleşmesinden oluşmuş ‘-siler’ eki kullanılmaktadır. Ekin çokluk anlatan “z” sesi eriyip, yerini sonradan eklenen çokluk eki “-ler”e bırakmıştır. 2. şahıs teklik nezaket anlatan “-sile, -sila, -sili” biçimleri de, sonradan oluşmuş olan 2. şahıs çokluk biçimi ‘-siler’in ses değişmeleriyle ortaya çıkmıştır. İkinci teklik şahısta -sile, -sila, -sili ekleri nezaket içindir ve az kullanılır.

Yeni Uygur Türkçesinde diğer Türk lehçelerindeki gibi 3. şahıs teklik için ek bulunmamaktadır. Ama 3. şahıs teklik işletimine girmiş fiillerin sonuna “tur-” yardımcı fiilinin ekleşmiş biçimi olan “-du/-tu” eki getirilmektedir. Şimdiki zamanın 1. şahıs işletiminde şahıs ekinin önüne ve bazı birleşik zaman işletimindeki 1. ve 2. şahıslarda bulunan, birleşik zamanı oluşturan iki ek arasına bu ekin “-di-/-ti-” biçimi eklenmektedir. 3. şahıs çokluk işletimindeki fiillere, diğer Türk lehçelerinden farklı olarak, çokluk anlatan “-lAr” eki getirilmemektedir. Yani 3. şahsın çokluk ve tekliği biçim bakımından aynıdır; cümlenin çokluk anlamı özneye bırakılmıştır. Yeni Uygur Türkçesi gramer kitaplarının bazılarında, 3. şahıs çokluk eki olarak “-ş-” eki

gösterilmiştir. Ancak bu ek diğer lehçelerde olduğu gibi işteş çatı ekidir ve bir işin, bir eylemin birden fazla kişi tarafından *karşılıklı* olarak yapıldığını gösterir. İşteş çatılı cümlelerin çokluk özne istediğinden, "-ş-" eki eklenen fiiller çokluk anlamını ifade eder, ama 3. şahıs çokluk işletimine girmiş her fiile bu ek getirilmez. Dolayısıyla, çalışmamızda, "-ş-" eki 3. şahıs çokluk eki olarak nitelendirilmemiştir. Ayrıca, bazı Türk bilginlerinin Yeni Uygur Türkçesi gramerini içeren kitaplarında, 3. şahıs çokluk eki olarak "-lAr" eki kullanılmıştır; ama Yeni Uygur Türkçesi edebi metinlerinde 3. şahıs çokluk işletiminde "-lAr" çokluk eki almış fiillere çok nadir olsa bile rastlanmıyoruz.

3.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Yeni Uygur Türkçesinde, iyilik kökenli şahıs eklerinde de, zamir kökenli kişi eklerinde olduğu gibi, aslen 2. şahıs çokluk anlatan "-(i,u,ü)ŋiz" eki 2. şahıs tekliğin saygı anlamını almıştır. 2. şahıs çokluk biçimi için, 2. şahıs teklik eki "-(i,u,ü)ŋ" ile '-lar' çokluk ekinin birleşmesinden oluşmuş olan "-(i,u,ü)ŋlar" eki kullanılmaktadır. 2. şahıs teklik nezaket biçimi için, çokluk ekinin ses değişmesinden oluşmuş "-la/le (<-lAr)" eki az kullanılmaktadır. 3. şahıs teklik biçimi, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi eksizdir, Uygur Türkçesinde 3. şahıs çokluk biçimi de, çokluk eki bile almadan eksiz biçimde kullanılmaktadır.

Kişi	**Teklik**	**Çokluk**
1	-(i, u, ü)m	-(u)q/-(ü)k
2	-(i, u, ü)ŋ -(i, u, ü)ŋiz (nezaket için) -(i, u, ü)la/le (hürmet içindir ve az kullanılır)	-(i, u, ü)ŋlar
3	Ø	Ø

3.1.3. Emir Kökenli Şahıs Ekleri

Kişi	**Teklik**	**Çokluk**
1	-y, -ay, -ey	-yli, -ayli, -eyli
2	-Ø; -ġin, -qin, -gin, -kin, -(i,u,ü)ŋ (nezaket için) -sila, -sile (hürmet içindir ve az kullanılır)	-(i,u,ü)ŋlar
3	-sun	-sun

3.2. FİİL KİPLERİ

Fiillerin zaman ve anlam özelliğine göre çeşitli eklerle biçimlenmesine kip denir. Kipler şekil itibarıyla basit ve birleşik olmak üzere iki ana gruba ayrılır.

3.2.1. BASİT KİPLER

3.2.1.1. Bildirme Kipleri

Adından da anlaşılacağı üzere, bu kipler yapılmış, yapılmakta veya yapılacak olan işleri haber verme, yargı hâlinde bildirme niteliği taşıyan kiplerdir. Geçişli geçişsiz, olumlu olumsuz kök ve gövde hâlindeki bütün fiilleri kapsarlar. Bu kipleri kurmak üzere getirilen ekler, hem kipin ifadesi olan şekil ve kalıbı hem de zamanı içlerine alırlar. Bu kiplerde başlıca görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zaman olmak üzere beş ayrı zaman yer almıştır.[170]

3.2.1.1.1. Görülen Geçmiş Zaman

Yeni Uygur Türkçesinde gramerlerinde "*Vasitisiz bayan meylidiki addiy ötken zaman xever şekli*"[171], "Vasitisiz Bayan"[172] diye adlandırılan görülen geçmiş zaman kipi, hareketin söylenilen andan önce yapıldığını, söylenilen ana yakın bir zamanda yapıldığını açık ve kesin bir şekilde ifade eder. Bu hareket söyleyen tarafından görülmüş, yapılmış veya kesin olarak bilinmektedir. Bu kipte şahıs eki olarak iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Yeni Uygur Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki ünsüz uyumuna göre *-di, -du, -dü, -ti- -tu, -tü* şekillerindedir. Ek, düz ünlülü fiillerde daima ince ünlülüdür. *bildim, bildiŋ, bildi, işlidiŋlar, işlidi* gibi. Çokluk 1. şahıs işletiminde ek ünlüsü daima kalındır. *bilduq, alduq, başliduq, işliduq* vb. Düz ünlülü fiillerden sonra ek ünlüsü çokluk 1. şahıs işletimi dışında düzdür. *aldim, başlidim, bildi, işlidi.* Düz ünlülü fiillerden sonra ek ünlüsü çokluk 1. şahısta yuvarlaktır. *alduq, başliduq.* Yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ek ünlüsü 1. ve 2. şahıslarda yuvarlaktır. *boldum, bolduŋ, külduq, küldüŋlar*. Yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ek ünlüsü 2. şahıs nezaket ve saygı şekillerinde ise düzdür. *boldi,*

---

[170] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 4. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2014, s. 527.
[171] Hamit Tömür, *Hazirqi Zaman Uyġur Tili Grammatikisi (Morfologiye)*, Pekin, 1987, s. 311-312.
[172] Arslan Abdulla Tehur vd., *Hazirqi Zaman Uyġur Tili*, c. III, Şincaŋ Halk Neşriyatı, 1. Baskı, 2010, s. 1765.

küldi, yuldila, körüştila, kördiŋiz vb. Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. *boldi, kördi, yaqti* vb.

İkinci teklik şahsın nezaket şekli kip ekinden sonra "-siz" ve "-la/-le (<lAr)" eklerinin getirilmesiyle yapılır. İkinci çokluk şahıs işletiminde kip ekinden sonra şahıs eki olarak *-siler* (<sizler) şekli kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde, bütün kiplerin üçüncü çokluk şahıslarında çokluk eki *-lAr* kullanılmamaktadır.

Kipin olumsuz şekli, Yeni Uygur Türkçesinin fonetik kurallarına göre ek orta hecede daralır ve *-mi* (<-mA) şeklinde kullanılır. *başli-mi-dim* "başlamadım"*, kör-mi-di-ŋ* "görmedin" vb. Soru şekli, *-mu* ekinin şahıs eklerinden sonra getirilmesiyle yapılır. *yaz-di-ŋ-mu* "yazdın mı", *oqu-di-mu* "okudu mu" gibi.

Emdi mertni meydanda sinaydiğan vaq ***keldi.*** "Şimdi merdi meydanda sınayacak vakit geldi." (İz, 267)

Olumlu: [fiil + *-DX* + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mi (<-mA)* olumsuzluk eki + *-DX* + iyelik k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-DX* + iyelik kökenli şahıs eki + *-mu* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mi (<-mA)* olumsuzluk eki + *-DX* + i. k. şahıs eki + *-mu* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-di-şahıs eki	başla-ma-di-şahıs eki	başla-di-şahıs eki-mu	başla-ma-di-şahıs eki-mu
Teklik	1	başlidim (başladım)	başlimidim	başlidimmu	başlimidimmu
	2	başlidiŋ başlidiŋiz başlidila	başlimidiŋ başlimidiŋiz başlimidila	başlidiŋmu başlidiŋizmu başlidilimu	başlimidiŋmu başlimidiŋizmu başlimidilimu
	3	başlidi	başlimidi	başlidimu	başlimidimu
Çokluk	1	başliduq	başlimiduq	başliduqmu	başlimiduqmu
	2	başlidiŋlar	başlimidiŋlar	başlidiŋlarmu	başlimidiŋlarmu
	3	başlidi	başlimidi	başlidimu	başlimidimu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-di-şahıs eki	kör-me-di-şahıs eki	kör-di-şahıs eki-mu	kör-me-di-şahıs eki-mu
Te kli	1	kördüm (gördüm)	körmidim	kördimmu	körmidimmu

	2	kördüŋ kördiŋiz kördile	körmidiŋ körmidiŋiz körmidile	kördüŋmu kördiŋizmu kördilimu	körmidiŋmu körmidiŋizmu körmidilimu
	3	kördi	körmidi	kördimu	körmidimu
Çokluk	1	kördüq	körmiduq	kördüqmu	körmiduqmu
	2	kördüŋlar	körmidiŋlar	kördüŋlarmu	körmidiŋlarmu
	3	kördi	körmidi	kördimu	körmidimu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		oqu-du-şahıs eki	oqu-mi-di-şahıs eki	oqu-di-şahıs eki-mu	oqu-mi-di-şahıs eki-mu
Teklik	1	oqudum (okudum)	oqumidim	oqudummu	oqumidimmu
	2	oquduŋ oqudiŋiz oqudila	oqumidiŋ oqumidiŋiz oqumidila	oquduŋmu oquduŋizmu oqurlimu	oqumidiŋmu oqumidiŋizmu oqumidilimu
	3	oqudi	oqumidi	oqudimu	oqumidimu
Çokluk	1	oquduq	oqumiduq	oquduqmu	oqumiduqmu
	2	oqudiŋlar	oqumidiŋlar	oqudiŋlarmu	oqumidiŋlarmu
	3	oqudi	oqumidi	oqudimu	oqumidimu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-di-şahıs eki	yaz-ma-di-şahıs eki	yaz-di-şahıs eki-mu	yaz-ma-di-şahıs eki-mu
Teklik	1	yazdim (yazdım)	yazmidim	yazdimmu	yazmidimmu
	2	yazdiŋ yazdiŋiz yazdila	yazmidiŋ yazmidiŋiz yazmidila	yazdiŋmu yazdiŋizmu yazdilimu	yazmidimmu yazmidiŋmu yazmidilimu
	3	yazdi	yazmidi	yazdimu	yazmidimu
Çokluk	1	yazduq	yazmiduq	yazduqmu	yazmiduqmu
	2	yazdiŋlar	yazmidiŋlar	yazdiŋlarmu	yazmidiŋlarmu
	3	yazdi	yazmidi	yazdimu	yazmidimu

3.2.1.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

3.2.1.1.2.1. Birinci Tip: *-GAn, -GAn-dur<turur*

a. ***-GAn***

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitisiz bayan meylidiki pütken hazirqi zaman xever şekli"[173], "Vasitisiz Bayan"[174] diye adlandırılan bu tip, *-ġan, -gen, -qan, -ken* eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. *alġan, bolġan, bilgen, işligen.* Kalınlık-incelik bakımından uyumsuz olan fiillerde ek, fiilin değişmeden önceki ünlüsüne tâbi olur. *başliġan* (< *başla-*). Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. *alġan, kélġen, qoşqan, ketken* vb. Bu geçmiş zaman kipinde şahıs ekleri bazen kullanılmaz. Böyle durumlarda şahıs, cümlenin öznesinden anlaşılır. *Sen tünügün nege barġan? (Sen dün nereye gittin?).* Bu tipin olumsuzu *-mi-, emes, yoq* ekleri, soru şekli ise *-mu* eki ile yapılır. İkinci teklik şahsın nezaket şekli kip ekinden sonra "-siz" ve "-la/-le (<lAr)" eklerinin getirilmesiyle yapılır. *yiğliġansiz*, *yiğliġanla* vb. İkinci çokluk şahıs işletiminde kip ekinden sonra şahıs eki olarak *-siler* (<sizler) şekli kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde, bütün kiplerin üçüncü çokluk şahıslarında çokluk eki *-lAr* kullanılmamaktadır. Üçüncü teklik şahıs işletiminde *-GAn* eki çoğunlukla kendinden sonra ek almadan kullanılır. Ek aldığı durumda, *-dur* ve *-du* ekleriyle işletime girer.

Emdi méniŋdin razi ***bolġansiz.*** "-Şimdi benden razı olmuşsunuz." (İz, 396)

Olumlu: [fiil + *-GAn* + zamir kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-GAn* + zamir kökenli şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-GAn* + zamir kökenli şahıs eki + *-mu* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-GAn* + z. k. şahıs eki+ *-mu* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-ġan-şahıs eki	başla-ma-ġan-şahıs eki	başla-ġan-şahıs eki-mu başla-ġan-mu-şahıs eki	başla-ma-ġan-şahıs eki-mu başla-ma-ġan-mu-şahıs eki
Teklik	1	başliġanmen (başlamışım)	başlimiġanmen	başliġanmenmu başliġanmumen	başlimiġanmenmu başlimiġanmudimen
	2	başliġansen başliġansiz başliġanla	başlimiġansen başlimiġansiz başlimiġanla	başliġansenmu başliġanmusen başliġansizmu başliġanmusiz başliġanlimu	başlimiġansenmu başlimiġanmusen başlimiġansizmu başlimiġanmusiz başlimiġanlimu

[173] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 319.
[174] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1768.

<table>
<tr><td></td><td>3</td><td>başliġan</td><td>başlimiġan</td><td>başliġanmu</td><td>başlimiġanmu</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>başliġanmiz</td><td>başlimiġanmiz</td><td>başliġanmizmu</td><td>başlimiġanmizmu</td></tr>
<tr><td>2</td><td>başliġansiler</td><td>başlimiġansiler</td><td>başliġansilermu
başliġanmusiler</td><td>başlimiġansilermu
başlimiġanmusiler</td></tr>
<tr><td>3</td><td>başliġan</td><td>başlimiġan</td><td>başliġanmu</td><td>başlimiġanmu</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Kişi</td><td>Olumlu</td><td>Olumsuz</td><td>Olumlu soru</td><td>Olumsuz soru</td></tr>
<tr><td>kör-gen-şahıs eki</td><td>kör-me-gen-şahıs eki</td><td>kör-gan-şahıs eki-mu
kör-gan-mu-şahıs eki</td><td>kör-me-gan-şahıs eki-mu
kör-me-gan-mu-şahıs eki</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>körgenmen
(görmüşüm)</td><td>körmigenmen</td><td>körgenmenmu
körgenmumen</td><td>körmigenmenmu
körmigenmumen</td></tr>
<tr><td>2</td><td>körgensen
körgensiz
körgenla</td><td>körmigensen
körmigensiz
körmigenla</td><td>körgensenmu
körgenmusen
körgensizmu
körgenmusiz
körgenlimu</td><td>körmigensenmu
körmigenmusen
körmigensizmu
körmigenmusiz
körmigenlimu</td></tr>
<tr><td>3</td><td>körgen</td><td>körmigen</td><td>körgenmu</td><td>körmigenmu</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>körgenmiz</td><td>körmigenmiz</td><td>körgenmizmu</td><td>körmigenmizmu</td></tr>
<tr><td>2</td><td>körgensiler</td><td>körmigensiler</td><td>körgensilermu
körgenmusiler</td><td>körmigensilermu
körmigenmusiler</td></tr>
<tr><td>3</td><td>körgen</td><td>körmigen</td><td>körgenmu</td><td>körmigenmu</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Kişi</td><td>Olumlu</td><td>Olumsuz</td><td>Olumlu soru</td><td>Olumsuz soru</td></tr>
<tr><td>oqu-ġan-şahıs eki</td><td>oqu-ma-ġan-şahıs eki</td><td>oqu-ġan-şahıs eki-mu
oqu-ġan-mu-şahıs eki</td><td>oqu-ma-ġan-şahıs eki-mu
oqu-ma-ġan-mu-şahıs eki</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>oquġanmen
(okumuşum)</td><td>oqumiġanmen</td><td>oquġanmenmu
oquġanmumen</td><td>oqumiġanmenmu
oqumiġanmumen</td></tr>
<tr><td>2</td><td>oquġansen
oquġansiz
oquġanla</td><td>oqumiġansen
oqumiġansiz
oqumiġanla</td><td>oquġansenmu
oquġanmusen
oquġansizmu
oquġanmusiz
oquġanlimu</td><td>oqumiġansenmu
oqumiġanmusen
oqumiġansizmu
oqumiġanmusiz
oqumiġanlimu</td></tr>
<tr><td>3</td><td>oquġan</td><td>oqumiġan</td><td>oquġanmu</td><td>oqumiġanmu</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>oquġanmiz</td><td>oqumiġanmiz</td><td>oquġanmizmu</td><td>oqumiġanmizmu</td></tr>
<tr><td>2</td><td>oquġansiler</td><td>oqumiġansiler</td><td>oquġansilermu
oquġanmusiler</td><td>oquğansilermu
oqumiġanmusiler</td></tr>
<tr><td>3</td><td>oquġan</td><td>oqumiġan</td><td>oquġanmu</td><td>oqumiġanmu</td></tr>
</table>

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-ġan-şahıs eki	yaz-ma-ġan-şahıs eki	yaz-vat-şahıs eki-mu yaz-ġan-mu-şahıs eki	yaz-ma-y-vat-şahıs eki-mu yaz-ma-ġan-mu-şahıs eki
Teklik	1	yazġanmen (yazmışım)	yazmiġanmen	yazġanmenmu yazġanmumen	yazmiġanmenmu yazmiġanmumen
	2	yazġansen yazġansiz yazġanla	yazmiġansen yazmiġansiz yazmiġanla	yazġansenmu yazġanmusen yazġansizmu yazġanmusiz yazmiġanlimu	yazmiġansenmu yazmiġanmusen yazmiġansizmu yazmiġanmusiz yazmiġanmula
	3	yazġan	yazmiġan	yazġanmu	yazmiġanmu
Çokluk	1	yazġanmiz	yazmiġanmiz	yazġanmizmu	yazmiġanmizmu
	2	yazġansiler	yazmiġansiler	yazġansilermu yazġanmusiler	yazmiġansilermu yazmiġanmusiler
	3	yazġan	yazmiġan	yazġanmu	yazmiġanmu

b. *-GAn-dur<turur*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "*Subyektip mölçer*"[175] diye adlandırılan öğrenilen geçmiş zamanın bu tipinin yukarıdaki tipten farkı, sadece 1. şahıslarda kip eki ile şahıs eki arasına *-di* (<turur) eki getirilebilir: *alġan(di)men, bilġen(di)miz;* ve 3. şahıslarda kip ekinden sonra *-du* eki gelebilir. *alġan(du), kélgen(du).*

Mundaq beht hemmila kişige nésip bolivermes, belki özigimu hemişem kélivermes, peqet birla qétim, peqet muşu qétimla ***kelgendu****!* "Bu mutluluk herkese nasip oluvermez. Belki kendisine de her zaman gelivermez. Sadece bugün, ilk defa rastlamıştı!" (İz, 56)

3.2.1.1.2.2. İkinci Tip: *-(i)pti, -(u)pti, -(ü)pti -(i)ptu, -(u)ptu, -(ü)ptu*

Yeni Uygur Türkçesinde gramerlerinde "*Vasitilik bayan meylidiki addiy ötken zaman xever şekli*"[176], "Vasitilik Bayan"[177] diye adlandırılan öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi, fiil tabanına kip ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile teşkil edilir ve geçmişte gerçekleşmiş olan veya gerçekleştiği anda görmediğimiz, bilmediğimiz bir hareketi anlatmak, bildirmek için kullanılır. Bu hareket söyleyici tarafından ya başka bir kaynaktan duyulmuş, öğrenilmiş ya da sonradan kendi kendine farkına varılmış idrak edilmiştir.

---

[175] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.,* s. 1774.
[176] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 312-313.
[177] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.,* s. 1736.

Kip eki, ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere -I_3- ünlüsü ile bağlanır. *başlaptu, işleptu, éliptu, boluptu.* Ek, 2. şahıslarda *-(I_3)p,* diğer şahıslarda *-(I_3)ptI*'dır. *élipsen, élipsiz, bolupsiler, éliptimen, éliptila, boluptu, boluptimiz.* Ek, 1. şahıslarda ve 2. Şahısların nezaket şeklinde ince ünlülüdür. *başlaptimen, boluptimiz, başlaptila.* 3. şahıslarda ek ünlüsü kalın ve yuvarlaktır. *éliptu, işleptu, boluptu.* Ek ünlüsü, 1. şahıslarda daima düzdür. *éliptimen, boluptimiz.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra *-i-*'dir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ise kalınlık-incelik uyumuna uyar. *éliptu, tartipsen, qaytiptu, boluptimen, körüpsen.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra düz, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. *éliptimiz, boluptimen. l* ünsüzü ile biten fiillerde taban-ek birleşmesi sırasında, fiil tabanının sonundaki *l* ünsüzü düşer. *qaptu (<qaliptu), kepsiler (<kélipsiler).*

Men u epyunkeşniŋ atqan poliriğa işinip ***kétiptimen***. "Ben o afyonkeşin attığı yalanlara inanmışım." (İz, 194)

Olumlu: [fiil + *-(X)p-tu-* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-(X)p-tu-* + z. k. şahıs eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-(X)p-tu-* + zamir kökenli şahıs eki + *-mu* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mA* ol. eki + *-(X)p-tu-* + z. k. şahıs eki + *-mu* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-p-(tX)-şahıs eki	başla-ma-p-(tX)-şahıs eki	başla-p-(tX)-şahıs eki-mu	başla-ma-p-(tX)-şahıs eki-mu
Teklik	1	başlaptimen (başlamışım)	başlimaptimen	başlaptimenmu	başlimaptimenmu
	2	başlapsen başlapsiz başlapla	başlimapsen başlimapsiz başlimapla	başlapsenmu başlapsizmu başlaplimu	başlimapsenmu başlimapsizmu başlimaplimu
	3	başlaptu	başlimaptu	başlaptumu	başlimaptumu
Çokluk	1	başlaptimiz	başlimaptimiz	başlaptimizmu	başlimaptimizmu
	2	başlapsiler	başlimapsiler	başlapsilermu	başlimapsilermu
	3	başlaptu	başlimaptu	başlaptumu	başlimaptumu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-üp-(tX)-şahıs eki	kör-me-p-(tX)-şahıs eki	köri-üp-(tX)-şahıs eki-mu	kör-me-p-(tX)-şahıs eki-mu
Te kli	1	körüptimen (görmüşüm)	körmeptimen	körüptimenmu	körmeptimenm

	2	körüpsen körüpsiz körüpla	körmepsen körmepsiz körmepla	körüpsenmu körüpsizmu körüplimu	körmepsenmu körmepsizmu körmeplimu
	3	körüptu	körmeptu	körüptimu	körmeptimu
Çokluk	1	körüptimiz	körmeptimiz	körüptimizmu	körmeptimizmu
	2	körüpsiler	körmepsiler	körüpsilermu	körmepsilermu
	3	körüptu	körmeptu	körüptimu	körmeptimu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		oqu-p-(tX)-şahıs eki	oqu-ma-p-(tX)-şahıs eki	oqu-p-(tX)-şahıs eki-mu	oqu-ma-p-(tX)-şahıs eki-mu
Teklik	1	oquptimen (okumuşum)	oqumaptimen	oquptimenmu	oqumaptimenmu
	2	oqupsen oqupsiz oqupla	oqumapsen oqumapsiz oqumapla	oqupsenmu oqupsizmu oquplimu	oqumapsenmu oqumapsizmu oqumaplimu
	3	oquptu	oqumaptu	oquptimu	oqumaptimu
Çokluk	1	oquptimiz	oqumaptimiz	oquptimizmu	oqumaptimizmu
	2	oqupsiler	oqumapsiler	oqupsilermu	oqumapsilermu
	3	oquptu	oqumaptu	oqupmu	oqumaptumu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-ip-(tX)-şahıs eki	yaz-ma-p-(tX)-şahıs eki	yaz-ip-(tX)-şahıs eki-mu	yaz-ma-p-(tX)-şahıs eki-mu
Teklik	1	yéziptimen (yazmışım)	yazmaptimen	yéziptimenmu	yazmaptimenmu
	2	yézipsen yézipsiz yézipla	yazmapsen yazmapsiz yazmapla	yézipsenmu yézipsizmu yaziplimu	yazmapsenmu yazmapsizmu yazmaplimu
	3	yéziptu	yazmaptu	yéziptimu	yazmaptumu
Çokluk	1	yéziptimiz	yazmaptimiz	yéziptimizmu	yazmaptimizmu
	2	yézipsiler	yazmapsiler	yézipsilermu	yazmapsilermu
	3	yéziptu	yazmaptu	yéziptimu	yazmaptumu

3.2.1.1.2.3. Üçüncü Tip: *-miş*

Öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi, -*miş* ekine zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir. *almiş, bilmiş.* Ek ünlüsü bütün fiillerden sonra düzdür. *bolmiş, qoşmiş.* Bu kip, işlek değildir. 3. şahıslarda kullanılır; *-tur* ekini de alabilir. Bu tipin olumsuz şekli *-mi* ile yapılır ama işlek değildir. *almimiş, bilmimiş.* Soru şekli ise *-mu* ile yapılır ve sonda bulunur. almişmu, bilmişmu vb.

-Méniŋ aŋlişimçe, şamexsut vaŋ pukraniŋ erz-dadi bolsa, özemge melum qilsun dep, pat-pat orda raviğiğa çiqip, xelqqe körünüp ***turarmişqu****?* -didi ambal külümsirep. “-Duyduğum kadarıyla Şahmaksut Şah, vatandaşın herhangi bir arzı veya isteği varsa kendime söylesin, diye sık sık saray revağına çıkıp halka görünüp duruyormuş ya? dedi yönetici gülümseyerek.” (İz, 37)

	Teklik	Çokluk
1. kişi	-----------	-----------
2. kişi	-----------	-----------
3. kişi	bilmiş(tur)	bilmiş(tur)

3.2.1.1.3. Şimdiki Zaman

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zaman kipi, altı türlü teşkil edilebilir.

3.2.1.1.3.1. Birinci Tip: *-(i)vati-, -(u)vati-, -(ü)vati-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde “Vasitisiz bayan meylidiki izçil hazirqi zaman xever şekli”[178], “Vasitisiz Bayan”[179] diye adlandırılan şimdiki zamanın bu tipi *-(i)vati-, -(u)vati-, -(ü)vati-*kip eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zaman için en çok bu tip kullanılmaktadır. Ek *-p* zarf fiili + *yat-* yardımcı fiili yapısının ekleşmesiyle meydana gelmiştir. İçinde bulunulan zamanda eylemin devam etmekte olduğunu göstermektedir. Şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Ek, ünlü ile biten fiillerden sonra *-vati(du)*’dur. *başlavatidu, işlevatidu.* Ünsüz ile biten fillerden sonra -I_3*vati(du)* eki kullanılır. *élivatidu, boluvatidu.* -I_3*vati(du)* ekinin birinci ünlüsü, düz ünlülü fiillerden sonra incedir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra kalınlık-incelik uyumuna uyar. *élivatidu, qaytivatidu, boluvatidu.* -I_3*vati(du)* ekinin

---

[178] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 352-353.
[179] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1739.

birinci ünlüsü, düz ünlülü fiillerden sonra düzdür. *élivatidu, kélivatidu*. *-I_3vati(du)* ekinin birinci ünlüsü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır; diğer ünlüler değişmez. *boluvatidu, külüvatidu.* 3. şahıslardaki *-du* eki, *tur-* fiilinden ekleşmiştir. *élivatidu, boluvatidu.*

Şamexsut: "Yaalla, bu nime karamet? Men nime ***boluvatimen****!"* dep xiyalğa çömdi. “Şahmaksut, “Ya Allah, bu ne keramet? Bana ne oluyor!” deyip düşünceye daldı.” (İz, 108)

Oluşumu: -vati- < {-(X)v<(X)p-at<yat-i<A-}
Olumlu: [fiil + *-(X)vat-i-* + zamir kökenli şahıs eki/*(du)*]
Olumsuz: [fiil + *-mA-y* olumsuzluk eki + *-vat-i-* + z. k. şahıs eki/*(du)*]
Olumlu soru: [fiil + *-(X)vat-* + *(a)m(<-mu)* soru eki + *-(di)-* + z. k. şahıs eki/*(du)*]
Veya: [fiil + *-(X)vat-i-* + z. k. şahıs eki + *-mu* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mA-y* olumsuzluk eki + *-vat +(a)m(<-mu)* soru eki + *-(di)-* +şahıs eki/(du)]
Veya: [fiil + *-mA-y* olumsuzluk eki + *-vat-i-* + z. k. şahıs eki/*(du)*][180]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-vati-şahıs eki başla-vati-ø-du	başla-ma-y-vati-şahıs eki	başla-vat-şahıs eki-mu başla-vat-(A)m-şahıs eki	başla-ma-y-vat-şahıs eki-mu başla-ma-y-vat-(A)m-şahıs eki
Teklik	1	başlavatimen (başlıyorum)	başlimayvatimen	başlavatimenmu başlavatamdimen	başlimayvatimenmu başlimayvatamdimen
	2	başlavatisen başlavatisiz başlavatila	başlimayvatisen başlimayvatisiz başlimayvatila	başlavatamsen başlavatamsiz başlavatamla	başlimayvatamsen başlimayvatamsiz başlimayvatamla
	3	başlavatidu	başlimayvatidu	başlavatamdu	başlimayvatamdu
Çokluk	1	başlavatimiz	başlimayvatimiz	başlavatimizmu başlavatamdimiz	başlimayvatimizmu başlimayvatamdimiz
	2	başlavatisiler	başlimayvatisiler	başlavatamsiler	başlimayvatamsiler
	3	başlavatidu	başlimayvatidu	başlavatamdu	başlimayvatamdu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yézi-vati-şahıs eki yézi-vati-ø-du	yaz-ma-y-vati-şahıs eki	yézi-vat-şahıs eki-mu yézi-vat-(A)m-şahıs eki	yaz-ma-y-vat-şahıs eki-mu yaz-ma-y-vat-(A)m-şahıs eki
Teklik	1	yézivatimen (yazıyorum)	yazmayvatimen	yézivatimenmu yézivatamdimen	yazmayvatimenmu yazmayvatamdimen
	2	yézivatisen yézivatisiz yézivatila	yazmayvatisen yazmayvatisiz yazmayvatila	yézivatamsen yézivatamsiz yazmayvatamla	yazmayvatamsen yazmayvatamsiz yazmayvatamla

[180] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1738.

	3	yézivatidu	yazmayvatidu	yézivatamdu	yazmayvatamdu
Çokluk	1	yézivatimiz	yazmayvatimiz	yézivatimizmu yézivatamdimiz	yazmayvatimizmu yazmayvatamdimiz
	2	yézivatisiler	yazmayvatisiler	yézivatamsiler	yazmayvatamsiler
	3	yézivatidu	yazmayvatidu	yézivatamdu	yazmayvatamdu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		oqu-vati-şahıs eki oqu-vati-ø-du	oqu-ma-y-vati- şahıs eki	oqu-vati-şahıs eki-mu oqu-vat-(A)m-şahıs eki	oqu-ma-y-vati-şahıs eki-mu oqu-ma-y-vat-(A)m-şahıs eki
Teklik	1	oquvatimen (okuyorum)	oqumayvatimen	oquvatimenmu oquvatamdimen	oqumayvatimenmu oqumayvatamdimen
	2	oquvatisen oquvatisiz oquvatamla	oqumayvatisen oqumayvatisiz oqumayvatila	oquvatamsen oquvatamsiz oquvatamla	oqumayvatamsen oqumayvatamsiz oqumayvatamla
	3	oquvatidu	oqumayvatidu	oquvatamdu	oqumayvatamdu
Çokluk	1	oquvatimiz	oqumayvatimiz	oquvatimizmu oquvatamdimiz	oqumayvatimizmu oqumayvatamdimiz
	2	oquvatisiler	oqumayvatisiler	oquvatamsiler	oqumayvatamsiler
	3	oquvatidu	oqumayvatidu	oquvatamdu	oqumayvatamdu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-i-vati-şahıs eki kör-i-vati-ø-du	kör-me-y-vati- şahıs eki	kör-i-vati-şahıs eki- mu kör-i-vat-(A)m-şahıs eki	kör-me-y-vati-şahıs eki- mu kör-me-y-vat-(A)m-şahıs eki
Teklik	1	körivatimen (görüyorum)	körmeyvatimen	körivatimenmu körivatamdimen	körmeyvatimenmu körmeyvatamdimen
	2	körivatisen körivatisiz körivatamla	körmeyvatisen körmeyvatisiz körmeyvatamla	körivatamsen körivatamsiz körivatamla	körmeyvatamsen körmeyvatamsiz körmeyvatamla
	3	körivatidu	körmeyvatidu	körivatamdu	körmeyvatamdu
Çokluk	1	körivatimiz	körmeyvatimiz	körivatimizmu körivatamdimiz	körmeyvatimizmu körmeyvatamdimiz
	2	körivatisiler	körmeyvatisiler	körivatamsiler	körmeyvatamsiler
	3	körivatidu	körmeyvatidu	körivatamdu	körmeyvatamdu

3.2.1.1.3.2. İkinci Tip: *-maqta*, *-mekte*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitisiz Bayan"[181] diye adlandırılan şimdiki zamanın bu tipi, hareketin önce başladığını ve içinde bulunulan zamanda devam ettiğini

[181] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1802.

ifade eder. Bu tip, *-mAKtA* ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

Yeni Uygur Türkçesinde bu tipin olumsuz ve soru şekilleri kullanılmaz. Bu tip genelde 3. şahıslarda olumlu şekilde kullanılır.

Kip eki, ince ünlülü fiillerde kalınlık-incelik uyumuna uyar. *kélmekte, bilmekte.* Ek, kalın ünlülü fiillerin 3. şahıslarında kalınlık-incelik uyumuna uyar; diğer şahıslarda ekin ilk ünlüsü *i*'ye döndüğü için uyum dışında kalır. *almaqta, almaqtimen, almaqtisen.* Ekin son ünlüsü 1. ve 2. şahıslarda daralmıştır. *almaqtimen, bilmektisen.* Ünlü ile biten fiillerin son ünlüsü ekle birleşirken daralır. *başlimaqta, işlimekte.* Bu kipin olumsuzu *emes* ile yapılır. *kélmekte emesmen* "gelmekte değilim", *yazmaqta emes* "yazmakta değil". Bu kip, daha çok 3. şahıslarda kullanılır.

Bu qozġilaŋçilar ili bilenla çeklinip qalmay, şerqqe, yeni Ürümçige yürüş qiliş aldida ***turmaqta****.* "Bu isyancılar İli ile de yetinmeyip, doğuya, yani Ürümçi'ye yürüyüş yapma arefesinde beklemekteler." (İz, 112)

Kişi		başla-maqta-şahıs eki	kör-mekte-şahıs eki	oqu-maqta-şahıs eki	yaz-maqta-şahıs eki
Teklik	1	başlimaqtimen (başlamaktayım)	körmektimen (görmekteyim)	oqumaqtimen (okumaktayım)	yazmaqtimen (yazmaktayım)
	2	başlimaqtisen başlimaqtisiz başlimaqtila	körmektisen körmektisiz körmektile	oqumaqtisen oqumaqtisiz oqumaqtisile	yazmaqtisen yazmaqtisiz yazmaqtila
	3	başlimaqta	körmekte	oqumaqta	yazmaqta
Çokluk	1	başlimaqtimiz	körmektimiz	oqumaqtimiz	yazmaqtimiz
	2	başlimaqtisiler	körmektisiler	oqumaqtisiler	yazmaqtisiler
	3	başlimaqta	körmekte	oqumaqta	yazmaqta

3.2.1.1.3.3. Üçüncü Tip: *-p turi, -p turup(ti, tu)*

a. ***-(i)p turi-, -(u)p turi-, -(ü)p turi-***

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitisiz bayan meylidiki izçil hazirqi zaman xever şekli"[182] diye adlandırılan şimdiki zamanın bu tipi, *-(i)p turi-, -(u)p turi-, -(ü)p turi-* yardımcı fiillerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

tur- yardımcı fiili bütün şahıslarda *turi-* şeklinde korunur ve zarf-fiil ekinden ayrı yazılır. *kütüp turimen, körüp turisen.* 3. şahıslarda kullanılan *-du* ekiyle 2. şahısların

182 Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 352-353.

nezaket şekillerinde kullanılan *-di* eki, *tur-* yardımcı fiilinden ekleşmiştir. *oqup turidu, kütüp turidu.* Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere -I_3- ünlüsü ile bağlanır. *oqup turidu, kütüp turisen.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra *-i-*'dir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ise kalınlık-incelik uyumuna uyar. *yézip turidu, oqup turidu, kütüp turidu.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fillerden sonra düzdür. *yézip turidu.* Yardımcı ünlü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. *kütüp turidu, oqup turidu, körüp turidu.* Bu kipin olumsuz şekli *-mAy* eki ile teşkil edilir. *kütmey turidu, oqumay turidu.* Soru şekli ise *-mu* eki ile yapılır ve sonda bulunur. *oqup turimenmu, kütüp turisenmu* gibi.

*çapsan bol! Nimini **kütüp turisen**?* "Çabuk ol! Neyi bekleyip duruyorsun" (İz, 340)

Kipin işletimi şu şekildedir:

Kişi		küt-üp turi-şahıs eki	oqu-p turi-şahıs eki
Teklik	1	kütüp turimen (bekliyorum)	oqup turimen (okuyorum)
	2	kütüp turisen kütüp turisiz kütüp turidila	oqup turisen oqup turisiz oqup turidila
	3	kütüp turidu	oqup turidu
Çokluk	1	kütüp turimiz	oqup turimiz
	2	kütüp turisiler	oqup turisiler
	3	kütüp turidu	oqup turidu

b. *-(i)p turup(ti, tu)-, -(u)p turup(ti, tu)-, -(ü)p turup(ti, tu)-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitilik bayan meylidiki izçil hazirqi zaman şekli"[183] diye adlandırılan şimdiki zamanın bu tipi, *-(i)p turup(ti, tu)-, -(u)p turup(ti, tu)-, -(ü)p turup(ti, tu)-* yardımcı fiillerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

tur- yardımcı fiili bütün şahıslarda *turup-* şeklinde korunur ve zarf-fiil ekinden ayrı yazılır. *oqup turupmen, körüp turupsen.* 3. şahıslarda kullanılan *-tu* ekiyle 1. şahıslarda ve 2. şahısların nezaket şekillerinde kullanılan *-ti* eki, *tur-* yardımcı fiilinden ekleşmiştir. *kütüp turuptu, yézip turuptu.* Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere -I_3- ünlüsü ile bağlanır. *oqup turup(ti)men, körüp turupsen.*

[183] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 352; 354.

Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra -*i*-’dir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ise kalınlık-incelik uyumuna uyar. *yézip turuptu, oqup turuptu, körüp turuptu.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fillerden sonra düzdür. *yézip turuptu.* Yardımcı ünlü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. oqup *turuptu, kütüp turuptu.* Bu kipin olumsuz şekli -*mAy* eki ile teşkil edilir. *oqumay turup(ti)en, kütmey turuptu.* Soru şekli ise -*mu* eki ile yapılır ve sonda bulunur. *oqup turup(ti)menmu, körüp turupsenmu* vb.

Hemmisi özleniŋ ėġizliriġa ***qarap turuptu***. “Hepsi sizin ağzınıza bakıp duruyormuş.” (İz, 136)

Kişi		oqu-p turup(ti, tu)-şahıs eki	küt-üp turup(ti, tu)-şahıs eki
Teklik	1	kütüp turuptimen (beklyormuşum)	oqup turuptimen (okuyormuşum)
	2	kütüp turupsen kütüp turupsiz kütüp turuptila	oqup turupsen oqup turupsiz oqup turuptila
	3	kütüp turuptu	oqup turuptu
Çokluk	1	kütüp turuptimiz	oqup turuptimiz
	2	kütüp turupsiler	oqup turupsiler
	3	kütüp turuptu	oqup turuptu

3.2.1.1.3.4. Dördüncü Tip: *-p yüri, -p yürüp(ti, tü)*

a. ***-(i)p yüri-, -(u)p yüri-, -(ü)p yüri-***

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde “Vasitisiz bayan meylidiki izçil hazirqi zaman xever şekli”[184] diye adlandırılan şimdiki zamanın bu tipi, -*(i)p yüri-*, -*(u)p yüri-*, -*(ü)p yüri-* yardımcı fiillerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

3. şahıslarda kullanılan -*du* eki, *tur*- yardımcı fiilinden ekleşmiştir. *körüp yüridu, oqup yüridu.* Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere -I_3- ünlüsü ile bağlanır. *oqup yüridu, körüp yürimen.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra -*i*-’dir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ise kalınlık-incelik uyumuna uyar. *qaytip yüridu, oqup yürimen, körüp yüridu.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fillerden sonra düzdür. *yézip yüridu.* Yardımcı ünlü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. *körüp yüridu.*

[184] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 352-353.

Bu kipin olumsuz şekli -*mAy* eki ile teşkil edilir. *körmey yürimen.* Soru şekli ise -*mu* eki ile yapılır. *körüp yürimenmu* vb.

-*He, éyte! Bu yerde nime* ***qilip yürisen****?* “Evet, söyle! Burada ne yapıyorsun?” (İz, 233)

Kipin işletimli şu şekildedir.

<table>
<tr><td colspan="2">Kişi</td><td>kör-üp yüri-şahıs eki</td><td>oqu-p yüri-şahıs eki</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>körüp yürimen
(görüyorum)</td><td>oqup yürimen
(okuyorum)</td></tr>
<tr><td>2</td><td>körüp yürisen
körüp yürisiz
körüp yüridila</td><td>oqup yürisen
oqup yürisiz
oqup yüridila</td></tr>
<tr><td>3</td><td>körüp yüridu</td><td>oqup yüridu</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>körüp yürimiz</td><td>oqup yürimiz</td></tr>
<tr><td>2</td><td>körüp yürisiler</td><td>oqup yürisiler</td></tr>
<tr><td>3</td><td>körüp yüridu</td><td>oqup yüridu</td></tr>
</table>

b. ***-(i)p yürüp(ti, tü)-, -(u)p yürüp(ti, tü)-, -(ü)p yürüp(ti, tü)-***

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde “Vasitilik bayan meylidiki izçil hazirqi zaman şekli”[185] diye adlandırılan şimdiki zamanın bu tipi, -*(i)p yürüp(ti, tü)*-, -*(u)p yürüp(ti, tü)*-, -*(ü)p yürüp(ti, tü)*- yardımcı fiillerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

3. şahıslarda kullanılan -*tu* eki, *tur*- yardımcı fiilinden ekleşmiştir. *körüp yürüptu.* Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere -*I_3*- ünlüsü ile bağlanır. *oqup yürüp(ti)men, körüp yürüp(ti)sen.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra -*i*-’dir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra kalınlık-incelik uyumuna uyar. *qaytip yürüptu, körüp yürüptimen.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fillerden sonra düzdür. *élip yürüptu.* Yardımcı ünlü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. *körüp yürüptu.* Bu kipin olumsuz şekli -*mAy* eki ile teşkil edilir. *körmey yürüptu.* Soru şekli ise -*mu* eki ile yapılır. *körüp yürüpsenmu* vb.

Ali keremliriniŋ döletliri sayiside, biz qulliri keç yétip, seher turup, yurtniŋ téçligi üçün bir putimizni on qilip, ***yügürüp yürüptimiz.*** “-Yüce kereminizin büyüklükleri sayesinde, biz kullarınız geç yatıp seher vakti kalkarak yurdun sükûneti için bir bacağımızı on yapıp koşturmuşuz.” (İz, 130)

[185] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 352; 354.

<table>
<tr><th colspan="2">Kişi</th><th>kör-üp yürüp(ti, tü)-şahıs eki</th><th>oqu-p yürüp(ti, tü)-şahıs eki</th></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>körüp yürüptimen
(görüyormuşum)</td><td>oqup yürüptimen
(okuyormuşum)</td></tr>
<tr><td>2</td><td>körüp yürüpsen
körüp yürüpsiz
körüp yürüptila</td><td>oqup yürüpsen
oqup yürüpsiz
oqup yürüptila</td></tr>
<tr><td>3</td><td>körüp yürüptü</td><td>oqup yürüptü</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>körüp yürüptimiz</td><td>oqup yürüptimiz</td></tr>
<tr><td>2</td><td>körüp yürüpsiler</td><td>oqup yürüpsiler</td></tr>
<tr><td>3</td><td>körüp yürüptü</td><td>oqup yürüptü</td></tr>
</table>

3.2.1.1.3.5. Beşinci Tip: *-p olturi, -p olturup(ti, tu)*

a. *-(i)p olturi-, -(u)p olturi-, -(ü)p olturi-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitisiz bayan meylidiki izçil hazirqi zaman xever şekli"[186] diye adlandırılan şimdiki zamanın bu tipi, *-(i)p olturi-, -(u)p olturi-, -(ü)p olturi-* yardımcı fiillerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

3. şahıslarda kullanılan *-du* eki, *tur-* yardımcı fiilinden ekleşmiştir. *oqup olturimen, körüp olturidu.* Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere -*I*$_3$- ünlüsü ile bağlanır. *oqup olturimen, körüp olturisen.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra incedir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra kalınlık-incelik uyumuna uyar. *yézip olturisiler, kütüp olturidu.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fillerden sonra düzdür. *yézip olturimiz.* Yardımcı ünlü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. *kütüp olturidu.* Bu kipin olumsuz şekli *-mAy* eki ile teşkil edilir. *oqumay olturisen, yézmay olturimiz.* Soru şekli ise *-mu* eki ile yapılır. *oqup olturimenmu, kütüp olturisenmu.*

Dorġiniŋ ademliri kelgiçe biz nika çéyini içip ***bolup olturimiz****.* "Dorganın adamları gelinceye kadar biz nikâh çayını içeceğiz." (İz, 57)

<table>
<tr><th colspan="2">Kişi</th><th>oqu-p olturi-şahıs eki</th><th>kör-üp olturi-şahıs eki</th></tr>
<tr><td rowspan="2">Teklik</td><td>1</td><td>oqup olturimen
(okuyorum)</td><td>yézip olturimen
(görüyorum)</td></tr>
<tr><td>2</td><td>oqup olturisen
oqup olturisiz
oqup olturidila</td><td>yézip olturisen
yézip olturisiz
yézip olturidila</td></tr>
</table>

[186] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 352-353.

	3	oqup olturidu	yézip olturidu
Çokluk	1	oqup olturimiz	yézip olturimiz
	2	oqup olturisiler	yézip olturisiler
	3	oqup olturidu	yézip olturidu

b. *-(i)p olturup(ti, tu)-, -(u)p olturup(ti, tu)-, -(ü)p olturup(ti, tu)-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitilik bayan meylidiki izçil hazirqi zaman şekli"[187] diye adlandırılan şimdiki zamanın bu tipi, *-(i)p olturup(ti, tu)-, -(u)p olturup(ti, tu)-, -(ü)p olturup(ti, tu)-* yardımcı fiillerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

3. şahıslarda kullanılan *-tu* eki, *tur-* yardımcı fiilinden ekleşmiştir. *oqup olturupsiler, yézip olturupsen.* Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere *-I_3-* ünlüsü ile bağlanır. *oqup olturup(ti)men, yézip olturupsen.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra incedir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra kalınlık-incelik uyumuna uyar. *yézip olturuptimiz, oqup olturuptimen, kütüp olturuptu.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fillerden sonra düzdür. *yézip olturuptimen.* Yardımcı ünlü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. *oqup olturuptimen, kütüp olturuptu.* Bu kipin olumsuz şekli *-mAy* eki ile teşkil edilir. *oqumay olturupsen, yézmay olturupmiz.* Soru şekli ise *-mu* eki ile yapılır. *oqup olturupmenmu, körüp olturupsenmu.*

Kişi		oqu-p olturup(ti, tu)-şahıs eki	kör-üp olturup(ti, tu)-şahıs eki
Teklik	1	oqup olturuptimen (okuyormuşum)	körüp olturuptimen (görüyormuşum)
	2	oqup olturupsen oqup olturupsiz oqup olturuptila	körüp olturupsen körüp olturupsiz körüp olturuptila
	3	oqup olturuptu	körüp olturuptu
Çokluk	1	oqup olturuptimiz	körüp olturuptimiz
	2	oqup olturupsiler	körüp olturupsiler
	3	oqup olturuptu	körüp olturuptu

[187] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 352; 354.

3.2.1.1.4. Geniş Zaman

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitisiz bayan meylidiki pütmigen hazirqi zaman xever şekli"[188], "Vasitisiz bayan ray"[189] diye adlandırılan geniş zaman kipi, fiil tabanına *-r-; -ar-, -er-* kipi eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile teşkil edilir. Bu kip, kesin belli bir zamanı değil "her zaman" diyebileceğimiz geniş bir zamanı ifade eder. Genel fikirlerin beyanında veya şarta bağlı zaman ifadelerinde kullanılır.

Yeni Uygur Türkçesinde geniş zaman kipinin eki *-r-; -ar-, -er-* şekillerindedir. Ünlü ile biten fiillerden sonra ek, *-r*'dir. *oqu-r, başla-r*. Ünsüzle biten fiillerden sonra *-Ar* eki kullanılır. *küt-er, yaz-ar, kül-er, bil-er, al-ar, bol-ar* vb. *-Ar* eki kalınlık-incelik uyumuna uyar. *alar, bolar, biler, küler.* Kipte, şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu kipin olumsuz şekli *-mAs* eki ile yapılır *almasmen, almas, almasmiz*. Soru eki *-mu*'dur ve sonda bulunur. *alarmenmu, bilersenmu* gibi.

*U çağda, men kimniŋ himayisige **séğinarmen**?* "O zaman, ben kimin himayesine sığınırım?" (İz, 162)

Oluşumu: [-*(A)r*-<-*(yX)r*]

Olumlu: [fiil + -*(A)r*- + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + -*mAs*- olumsuzluk eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + -*(A)r*- + zamir kökenli şahıs eki + -*mu* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + -*mAs*- olumsuzluk eki + z. k. şahıs eki + -*mu* soru eki][190]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		başla-r-şahıs eki	başla-mas-şahıs eki	başla-r-şahıs eki-mu	başla-mas-şahıs eki-mu
Teklik	1	başlarmen (başlarım)	başlimasmen	başlarmenmu	başlimasmenmu
	2	başlarsen başlarsiz başlarla	başlimassen başlimassiz başlimasla	başlarsenmu başlarsizmu başlarlimu	başlimassenmu başlimassizmu başlimaslimu
	3	başlar	başlimas	başlarmu	başlimasmu
Çokluk	1	başlarmiz	başlimasmiz	başlarmizmu	başlimasmizmu
	2	başlarsiler	başlimassiler	başlarsilermu	başlimassilermu
	3	başlar	başlimas	başlarmu	başlimasmu

188 Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 332-333.
189 Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1715.
190 Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1715.

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-ar-şahıs eki	yaz-mas-şahıs eki	yaz-ar-şahıs eki-mu	yaz-mas-şahıs eki-mu
Teklik	1	yazarmen (yazarım)	yazmasmen	yazarmenmu	yazmasmenmu
	2	yazarsen yazarsiz yazarla	yazmassen yazmassiz yazmasla	yazarsenmu yazarsizmu yazarlimu	yazmassenmu yazmassizmu yazmaslimu
	3	yazar	yazmas	yazarmu	yazmazmu
Çokluk	1	yazarmiz	yazmasmiz	yazarmizmu	yazmasmizmu
	2	yazarsiler	yazmassiler	yazarsilermu	yazmassilermu
	3	yazar	yazmas	yazarmu	yazmasmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-r-şahıs eki	oqu-mas-şahıs eki	oqu-r-şahıs eki-mu	oqu-mas-şahıs eki-mu
Teklik	1	oqurmen (okurum)	oqumasmen	oqurmenmu	oqumasmenmu
	2	oqursen oqursiz oqurla	oqumassen oqumassiz oqumasla	oqursenmu oqursizmu oqurlimu	oqumassenmu oqumassizmu oqumaslimu
	3	oqur	oqumas	oqurmu	oqumasmu
Çokluk	1	oqurmiz	oqumasmiz	oqurmizmu	oqumasmizmu
	2	oqursiler	oqumassiler	oqursilermu	oqumassilermu
	3	oqur	oqumas	oqurmu	oqumasmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-er-şahıs eki	kör-mes-şahıs eki	kör-er-şahıs eki-mu	kör-mes-şahıs eki-mu
Teklik	1	körermen (görürüm)	körmesmen	körermenmu	körmesmenmu
	2	körersen körersiz körerle	körmessen körmessiz körmesle	körersenmu körersizmu körerlimu	körmessenmu körmessizmu körmeslimu
	3	körer	körmes	körermu	körmesmu
Çokluk	1	körermiz	körmesmiz	körermizmu	körmesmizmu
	2	körersiler	körmessiler	körersilermu	körmessilermu
	3	körer	körmes	körermu	körmesmu

3.2.1.1.5. Gelecek Zaman

3.2.1.1.5.1. Birinci Tip: *-i(du, di) / -y(du, di)*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitisiz bayan meylidiki pütmigen hazirqi zaman xever şekli"[191], "Vasitisiz bayan"[192], "Vasitisiz bayan meylidiki pütmigen / izçil hazirqi zaman"[193] diye adlandırılan gelecek zamanın bu tipi, fiil tabanına *-i(du, di)/-y(du, di)* kipi eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile teşkil edilir ve iş ve hareketin söylenen zamandan sonra gerçekleşeceğini bildirir.

Yeni Uygur Türkçesi'nde en çok kullanılan zaman ekidir. Fakat birinci teklik ve çokluk şahıslarının soru biçimleri, eskiden gelecek zaman ekinin sonuna getirilmiş *tur-* yardımcı fiili tamamıyla erimemesi nedeniyle, diğer şahıslardan farklı olarak, *-di-* eki almaktadır; bu ek, zamir kökenli şahıs eki almakla birlikte, iyelik kökenli şahıs ekleri alan diğer biçimleri de ortaya çıkmıştır. Bu kipin olumsuz şekli *-mA-y-* eki ile yapılmaktadır. Fakat, kipin olumlu soru ve olumsuz soru işletimlerinde olumsuzluk eki şu şekilde yapılır: Olumlu soru biçimi, "fiil + *-(A)m-* (<*-mu* soru eki)*(di)-* + zamir kökenli şahıs eki": *başla-m-di-m / başla-m-di-men* "başlayacak mıyım, başlar mıyım?" gibi. Olumsuz soru biçimi, "fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-m-* (<*-mu* soru eki) *(di)-* + şahıs eki"[194]: *başli-ma-m-di-m / başli-ma-m-di-men* "başlamayacak mıyım?" vb.

Yeni Uygur Türkçesinde *-a-/-e-* eki açık heceye tekabül ettiği için *-i*'leşir. -i(<-a, -e): *yaz-a-men>yaz-i-men, başla-may-men>başli-may-men* vb.[195]

tur- yardımcı fiili 3. şahıslarda *-du;* nezaket şekillerinde *-di* biçiminde ekleşmiş olarak korunmaktadır. *yazidu, bilidila.* Ünsüzle biten fiillerden sonra ek, *-(i)du*'dur. *alidu, bilidu, bolidu, köridu.* Ünlü ile biten fiillerden sonra ek, *-y(du)*'dur. *başlaydu, işleydu. -i(du)* eki, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fillerden sonra tek şekillidir. *bilidu, bolidu, köridu* vb.

-Xelpem, biz din qérindaş, bizniŋ xudayimiz bir, peyġembirimiz bir, kebimizmu bir, özleniŋ qarap turup, birer palaketke uçrap qélişliriġa ***çidimaymen***. "-Halifem, biz din kardeşiyiz. Bizim Tanrımız bir, peygamberimiz bir, kabemiz de bir. Sizin bakıp dururken bir felakete uğramanıza dayanamıyorum." (İz, 362)

---

191 Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 332-333.
192 Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1729.
193 *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I Fiil (Basit Çekim)*, s. 130.
194 Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1729.
195 Rıdvan Öztürk, *a.g.e.*, s. 187.

Oluşumu: {-i-<A/-y-du<-dur<turur}

Olumlu: [fiil + *-i/y-* kip eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA-y-* olumsuzluk eki + zamir kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-(A)m* (<*-mu* soru eki)*-(di)-* + şahıs eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-m* (<*-mi* soru eki)*-(di)*+ şahıs eki][196]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-y-şahıs eki	başla-ma-y- şahıs eki	başla-m-(di)- şahıs eki	başla-ma-m-(di)- şahıs eki
Teklik	1	başlaymen (başlayacağım, başlarım)	başlimaymen	başlamdim başlamdimen	başlimamdim başlimamdimen
	2	başlaysen başlaysiz başlaydila	başlimaysen başlimaysiz başlimaydila	başlamsen başlamsiz başlamdila	başlimamsen başlimamsiz başlimamdila
	3	başlaydu	başlimaydu	başlamdu	başlimamdu
Çokluk	1	başlaymiz	başlimaymiz	başlamduq başlamdimiz	başlimamduq başlimamdimiz
	2	başlaysiler	başlimaysiler	başlamsiler	başlimamsiler
	3	başlaydu	başlimaydu	başlamdu	başlimamdu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-i-şahıs eki	yaz-ma-y-şahıs eki	yaz-a-m-(di)-şahıs eki	yaz-ma-m-(di)- şahıs eki
Teklik	1	yazimen (yazacağım, yazarım)	yazmaymen	yazamdim yazamdimen	yazmamdim yazmamdimen
	2	yazisen yazisiz yazidila	yazmaysen yazmaysiz yazmaydila	yazamsen yazamsiz yazamdila	yazmamsen yazmamsiz yazmamdila
	3	yazidu	yazmaydu	yazamdu	yazmamdu
Çokluk	1	yazimiz	yazmaymiz	yazamduq yazamdimiz	yazmamduq yazmamdimiz
	2	yazisiler	yazmaysiler	yazamsiler	yazmamsiler
	3	başlaydu	yazmaydu	yazamdu	yazmamdu

Kişi	**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
	oqu-y-şahıs eki	oqu-ma-y- şahıs eki	oqu-m-(di)-şahıs eki	oqu-ma-m-(di)-şahıs eki

[196] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1729.

Teklik	1	oquymen (okuyacağım, okurum)	oqumaymen	oqumdim oqumdimen	oqumamdim oqumamdimen
	2	oquysen oquysiz oquydila	oqumaysen oqumaysiz oqumaydila	oqumsen oqumsiz oqumdila	oqumamsen oqumamsiz oqumamdila
	3	oquydu	oqumaydu	oqumdu	oqumamdu
Çokluk	1	oquymiz	oqumaymiz	oqumduq oqumdimiz	oqumamduq oqumamdimiz
	2	oquysiler	oqumaysiler	oqumsiler	oqumamsiler
	3	oquydu	oqumaydu	oqumdu	oqumamdu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-i-şahıs eki	kör-me-y-şahıs eki	kör-e-m-(di)-şahıs eki	kör-me-m-(di)-şahıs eki
Teklik	1	körimen (göreceğim, görürüm)	körmeymen	köremdim	körmemdim
	2	körisen körisiz köridila	körmeysen körmeysiz körmeydila	köremsen köremsiz köremdila	körmemsen körmemsiz körmemdila
	3	köridu	körmeydu	köremdu	körmemdu
Çokluk	1	körimiz	körmeymiz	köremduq	körmemduq
	2	körisiler	körmeysiler	körümsiler	körmemsiler
	3	köridu	körmeydu	körimdu	körmemdu

3.2.1.1.5.2. İkinci Tip: *-(i/y)diğan-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Subyektip mölçer meylidiki pütmigen hazirqi zaman xever şekli"[197], "Subyektip Mölçer"[198] diye adlandırılan gelecek zamanın bu tip, *-i/ydiğan* kip ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır ve gelecek zamanda gerçekleşecek hareketin gerekliliğini, o hareketin yapılmasına duyulan isteği bildirir.

Ek, ünsüz ile biten fillere *-idiğan* (<-adiğan, -ediğan), ünlü ile biten fiillere -*ydiğan* ekinin getirilmesi ile teşkil edilir. Bu kipin olumsuz şekli *-mA-* eki ile yapılır. Soru biçim -*mu* soru ekinin sadece -*m* (<-mu soru eki) şekli ana fiilden sonra gelir. *yaz-a-***m***-diğan-(di)-men, yaz-ma-***m***-diğan-(di)-men.* Ek kalınlık-incelik uyumuna uymaz;

[197] Hamit Tömür, *a.g.e.*, 1987, s. 336.
[198] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1727.

bütün fiillerden sonra ekin birinci ve ikinci ünlüsü ince, son ünlüsü kalındır. *alidiġan, bilidiġan* vb.

-(i/y)diġan ekinin bünyesinde *dur-* yardımcı fiilinin ekleşmiş biçimi *-di-(<-dur<turur)* eki olmakla birlikte, eskiden bu birleşmiş ekin sonuna getirilip sonradan erimiş olan diğer *-dur* yardımcı fiilinin ekleşmiş şekli, 3. şahısta *-du-* ve 1. şahısta da *-di-* olarak getirilir.

Emdilikte bolsa, bediniŋizdiki tatuqlarni her körgende, şu künler yadiŋizġa kélip, külüp ***qoyidiġansiz...*** "Şimdi ise vücudunuzdaki bu yara izlerine her baktığınızda o günler aklınıza gelip gülümsüyorsunuzdur." (İz, 2)

Oluşumu: [-i/y<A-di<du<dur<tutur-ġan-(du/di-<dur-<turur)-]
Olumlu: [fiil + *-i/y-di-ġan(-du/-di)-* kip eki + zamir kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mA-y* olumsuzluk eki + *-di-ġan(-du/-di)-* + z. k. şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-(A)m* (<*-mu* soru eki) + *-di-ġan(-du/-di)-* + z. k. şahıs eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-m* (<*-mu* soru eki) + *-di-ġan(-du/-di)-* + z. k. şahıs eki][199]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-y-diġan-(di)-şahıs eki	başla-ma-y-diġan-(di)-şahıs eki	başla-m-diġan-(di)-şahıs eki	başla-ma-m-diġan-(di)-şahıs eki
Teklik	1	başlaydiġandimen (başlayacağım)	başlimaydiġandimen	başlamdiġandimen	başlimamdiġandimen
	2	başlaydiġansen başlaydiġansiz başlaydiġanla	başlimaydiġansen başlimaydiġansiz başlimaydiġanla	başlamdiġansen başlamdiġansiz başlamdiġanla	başlimamdiġansen başlimamdiġansiz başlimamdiġanla
	3	başlaydiġandu	başlimaydiġandu	başlamdiġandu	başlimamdiġandu
Çokluk	1	başlaydiġandimiz	başlimaydiġandimiz	başlamdiġandimiz	başlimamdiġandimiz
	2	başlaydiġansiler	başlimaydiġansiler	başlamdiġansiler	başlimamdiġansiler
	3	başlaydiġandu	başlimaydiġandu	başlamdiġandu	başlimamdiġandu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-i-diġan-(di)-şahıs eki	yaz-ma-y-diġan-(di)-şahıs eki	yaz-a-m-diġan-(di)-şahıs eki	yaz-ma-m-diġan-(di)-şahıs eki
Te kli	1	yazidiġandimen (yazacağım)	yazmaydiġandimen	yazamdiġandimen	yazmamdiġandimen

[199] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1727.

	2	yazidiġansen yazidiġansiz yazidiġanla	yazmaydiġansen yazmaydiġansiz yazmaydiġanla	yazamdiġansen yazamdiġansiz yazamdiġanla	yazmamdiġansen yazmamdiġansiz yazmamdiġanla
	3	yazidiġandu	yazmaydiġandu	yazamdiġandu	yazmamdiġandu
Çokluk	1	yazidiġandimiz	yazmaydiġandimiz	yazamdiġandimiz	yazmamdiġandimiz
	2	yazidiġansiler	yazmaydiġansiler	yazamdiġansiler	yazmamdiġansiler
	3	yazidiġandu	yazmaydiġandu	yazamdiġandu	yazmamdiġandu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		oqu-y-diġan-(di)-şahıs eki	oqu-ma-y-diġan-(di)-şahıs eki	oqu-m-diġan-(di)-şahıs eki	oqu-ma-m-diġan-(di)-şahıs eki
Teklik	1	oquydiġandimen (okuyacağım)	oqumaydiġandimen	oqumdiġandimen	oqumamdiġandimen
	2	oquydiġansen oquydiġansiz oquydiġanla	oqumaydiġansen oqumaydiġansiz oqumaydiġanla	oqumdiġansen oqumdiġansiz oqumdiġanla	oqumamdiġansen oqumamdiġansiz oqumamdiġanla
	3	oquydiġandu	oqumaydiġandu	oqumdiġandu	oqumamdiġandu
Çokluk	1	oquydiġandimiz	oqumaydiġandimiz	oqumdiġandimiz	oqumamdiġandimiz
	2	oquydiġansiler	oqumaydiġansiler	oqumdiġansiler	oqumamdiġansiler
	3	oquydiġandu	oqumaydiġandu	oqumdiġandu	oqumamdiġandu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-i-diġan-(di)-şahıs eki	kör-me-y-diġan-(di)-şahıs eki	kör-e-m-diġan-(di)-şahıs eki	kör-me-m-diġan-(di)-şahıs eki
Teklik	1	köridiġandimen (göreceğim)	körmeydiġandimen	köremdiġandimen	körmemdiġandimen
	2	köridiġansen köridiġansiz köridiġanla	körmeydiġansen körmeydiġansiz körmeydiġanla	köremdiġansen köremdiġansiz köremdiġanla	körmemdiġansen körmemdiġansiz körmemdiġanla
	3	köridiġandu	körmeydiġandu	köremdiġandu	körmemdiġandu
Çokluk	1	köridiġandimiz	körmeydiġandimiz	köremdiġandimiz	körmemdiġandimiz
	2	köridiġansiler	körmeydiġansiler	köremdiġansiler	körmemdiġansiler
	3	köridiġandu	körmeydiġandu	köremdiġandu	körmemdiġandu

3.2.1.1.5.3. Üçüncü Tip: *-maqçi, -mekçi*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitisiz bayan meylidiki meqset hazirqi zaman xever şekli"[200], "Meqset rayi"[201] diye adlandırılan gelecek zamanın bu tipi, -

[200] Hamit Tömür, *a.g.e.* s. 368.

mAKçi- kip ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır ve hareketin içinde bulunan andan itibaren geleceğe yönelik bir zamanda yapılacağını, yapılmak istenildiğini bildirir. Bu tip, maksada, niyete bağlı gelecek zaman ifadesini bildirir.

Bu tipin olumsuz şekli *emes* "değil" kelimesinin *-mAKçi-* ekinden sonra getirilmesiyle yapılır. *yaz-maqçi emes-siler* "yazmayacaksınız, yazmak istemiyorsunuz", *küt-mekçi emes-men* "beklemeyeceğim, beklemek istemiyorum" vb. Soru biçiminde *-mu* soru eki genelde şahıs eklerinden önce getirilir. *oqu-maqçi-mu-men* "okuyacak mıyım", *kör-mekçi-mu-sen* "görecek misin" gibi. Sadece 1. çokluk şahısta soru eki çoğunlukla şahıs ekinden sonra getirilir. *oqu-maqçi-miz-mu* "okuyacak mıyız" vb.

Téxi öylenginim yoq. Nésip bolsa, uyġurlarġa küyoġul ***bolmaqçimen****.* "- Daha evlenmedim. Nasip olursa, Uygurlara damat olmak istiyorum." (İz, 46)

Olumlu: [fiil + *-mAKçi* kip eki + zamir kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mAKçi* kip eki + *emes* + z. k. şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-mAKçi* kip eki + *-mu* soru eki + z. k. şahıs eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mAKçi* + *emes* + *-mu* soru eki + z. k. şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-maqçi-şahıs eki	başla-maqçi emes-şahıs eki	başla-maqçi-mu-şahıs eki	başla-maqçi emes-mu-şahıs eki
Teklik	1	başlimaqçimen (başlacağım, başlamak istiyorum)	başlimaqçi emesmen	başlimaqçimumen	başlimaqçi emesmumen
	2	başlimaqçisen başlimaqçisiz başlimaqçisili	başlimaqçi emessen başlimaqçi emessiz başlimaqçi emesla	başlimaqçimusen başlimaqçimusiz başlimaqçimusili	başlimaqçi emesmusen başlimaqçi emesmusiz başlimaqçi emesmusili
	3	başlimaqçi	başlimaqçi emes	başlimaqçimu	başlimaqçi emesmu
Çokluk	1	başlimaqçimiz	başlimaqçi emesmiz	başlimaqçimizmu	başlimaqçi emesmizmu
	2	başlimaqçisiler	başlimaqçi emessiler	başlimaqçimusiler	başlimaqçi emesmusiler
	3	başlimaqçi	başlimaqçi emes	başlimaqçimu	başlimaqçi emesmu

[201] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1757

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-maqçi-şahıs eki	yaz-maqçi emes- şahıs eki	yaz-maqçi-mu- şahıs eki	yaz-maqçi emes-mu- şahıs eki
Teklik	1	yazmaqçimen (yazacağım, yazmak istiyorum)	yazmaqçi emesmen	yazmaqçimumen	yazmaqçi emesmumen
	2	yazmaqçisen yazmaqçisiz yazmaqçisili	yazmaqçi emessen yazmaqçi emessiz yazmaqçi emesla	yazmaqçimusen yazmaqçimusiz yazipmusili	yazmaqçi emesmusen yazmaqçi emesmusiz yazmaqçi emesmula
	3	yazmaqçi	yazmaqçi emes	yazmaqçimu	yazmaqçi emesmu
Çokluk	1	yazmaqçimiz	yazmaqçi emesmiz	yazmaqçimizmu	yazmaqçi emesmizmu
	2	yazmaqçisiler	yazmaqçi emessiler	yazmaqçimusiler	yazmaqçi emesmusiler
	3	yazmaqçi	yazmaqçi emes	yazmaqçimu	yazmaqçi emesmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-maqçi-şahıs eki	oqu-maqçi emes-şahıs eki	oqu-maqçi-mu- şahıs eki	oqu-maqçi emes-mu-şahıs eki
Teklik	1	oqumaqçimen (okuyacağım, okumak istiyorum)	oqumaqçi emesmen	oqumaqçimumen	oqumaqçi emesmumen
	2	oqumaqçisen oqumaqçisiz oqumaqçisili	oqumaqçi emessen oqumaqçi emessiz oqumaqçi emesla	oqumaqçimusen oqumaqçimusiz oqumaqçimusili	oqumaqçi emesmusen oqumaqçi emesmusiz oqumaqçi emesmusili
	3	oqumaqçi	oqumaqçi emes	oqumaqçimu	oqumaqçi emesmu
Çokluk	1	oqumaqçimiz	oqumaqçi emesmiz	oqumaqçimizmu	oqumaqçi emesmizmu
	2	oqumaqçisiler	oqumaqçi emessiler	oqumaqçimusiler	oqumaqçimusiler
	3	oqumaqçi	oqumaqçi emes	oqumaqçimu	oqumaqçi emesmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-mekçi-şahıs eki	kör-mekçi emes- şahıs eki	kör-mekçi-mu- şahıs eki	kör-mekçi emes-mu- şahıs eki
Teklik	1	körmekçimen (göreceğim, görmek istiyorum)	körmekçi emesmen	körmekçimumen	körmekçi emesmumen
	2	körmekçisen körmekçisiz körmekçisili	körmekçi emessen körmekçi emessiz körmekçi emesla	körmekçimusen körmekçimusiz körmekçimusili	körmekçi emesmusen körmekçi emesmusiz körmekçi emesmusili
	3	körmekçi	körmekçi emes	körmekçimu	körmekçi emesmu
Çokluk	1	körmekçimiz	körmekçi emesmiz	körmekçimizmu	körmekçi emesmizmu
	2	körmekçisiler	körmekçi emessiler	körmekçimusiler	körmekçi emesmusiler
	3	körmekçi	körmekçi emes	körmekçimu	körmekçi emesmu

3.2.1.1.5.4. Dördüncü Tip: *-GU-dek*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde “Aŋlatama bayan meylidiki pütmigen hazirqi zaman xever şekli”[202], “Aŋlatama bayan”[203] diye adlandırılan gelecek zamanın bu tipi, fiil tabanına *-GU-dek* kip ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir. Yeni Uygur Türkçesinde bu tip işlek değildir. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. *bolġudek, kelgudek.* Düzlük-yuvarlaklık, genişlik ve darlık ünlü uyumuna uymaz; ek, bütün fiillerden sonra yuvarlak ünlülüdür. *alġudek, urġudek, ölgüdek, bilgudek.* Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. *kelġudek, ketkudek, kütküdek*. Bu kipin olumsuz şekli *-mA* eki ile yapılır. *kütmiġudek, bolmiġudek, almiġudek.*

Qéri yigitimizniŋ toyi tazimu qiziq ***bolġudek****, nika oqup bersem, birer ton yaparla, -dep küldi nurul bovimu çaxçaq qilip.* “-İhtiyar delikanlımızın düğünü pek de güzel olacak gibi. Nikâh kıyarsam, bir gocuk yaparsınız, deyip güldü Nurul Dede de şaka yaparak.” (İz, 293)

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		oqu-ġu-dek-şahıs eki	oqu-mi-ġu-dek-şahıs eki	kör-gü-dek-şahıs eki	kör-mi-gü-dek-şahıs eki
Teklik	1	oquġudekmen (okuyacakmışım sanki, okuyacağım gibi görünüyor)	oqumiġudekmen	körgüdekmen	körmigüdekmen
	2	oquġudeksen oquġudeksiz oquġudekla	oqumiġudeksen oqumiġudeksiz oqumiġudekla	körgüdeksen körgüdeksiz körgüdekla	körmigüdeksen körmigüdeksiz körmigüdekla
	3	oquġudek	oqumiġudek	körgüdek	körmigüdek
Çokluk	1	oquġudekmiz	oqumiġudekmiz	körgüdekmiz	körmigüdekmiz
	2	oquġudeksiler	oqumiġudeksiler	körgüdeksiler	körmigüdeksiler
	3	oquġudek	oqumiġudek	körgüdek	körmigüdek

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		bil-gu-dek-şahıs eki	bil-mi-gü-dek-şahıs eki	yaz-ġu-dek-şahıs eki	yaz-mi-ġu-dek-şahıs eki
[illegible]	1	bilgudekmen	bilmigüdekmen	yazġudekmen	yazmiġudekmen

202 Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 334-335.
203 Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.* s. 1786.

		(bilecekmişim sanki, bileceğim gibi görünüyor)			
	2	bilgudeksen bilgudeksiz bilgudekla	bilmigüdeksen bilmigüdeksiz bilmigüdekla	yazġudeksen yazġudeksiz yazġudekla	yazmiġudeksen yazmiġudeksiz yazmiġudekla
	3	bilgudek	bilmigüdek	yazġudek	yazmiġudek
Çokluk	1	bilgudekmiz	bilmigüdekmiz	yazġudekmiz	yazmiġudekmiz
	2	bilgudeksiler	bilmigüdeksiler	yazġudeksiler	yazmiġudeksiler
	3	bilgudek	bilmigüdek	yazġudek	yazmiġudek

3.2.1.1.5.5. Beşinci Tip: *-ġu, -gü, -qu, -kü + iyelik eki*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitisiz Bayan"[204] diye adlandırılan ve seyrek olarak kullanılan gelecek zamanın bu tipi, *-ġu, -gü, -qu, -kü* eklerinden sonra iyelik eklerinin getirilmesiyle yapılır. Bu tip sadece olumlu biçimde kullanılır. Olumsuz ve soru şekilleri kullanılmaz. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar; iyelik eki daima incedir. *alġusi, bilgusi.* Ek, bütün fiillerden sonra yuvarlak ünlülüdür. *alġusi, bolġusi, körgüsi, bergusi* vb. Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. *alġusi, çiqqusi* vb.

İşinimizki, bu arzu haman réalliqqa ***aylanġusi***. "İnanıyoruz ki, bir gün bu arzu gerçekleşecek." (HZUT, 1785)

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	*bolġum* (olacağım)	*bilgüm* (bileceğim)
2. Kişi	*bolġuŋ*	*bilgüŋ*
3. Kişi	*bolġusi*	*bilgusi*
1. Kişi	*bolġumiz*	*bilgümiz*
2. Kişi	*bolġuŋiz*	*bilgüŋiz*
3. Kişi	*bolġusi*	*bilgüsi*

3.2.1.2. Tasarlama Kipleri

Fiilin olumlu veya olumsuz yöndeki gerçekleşmesini; tasarlanan istek, emir, şart ve gereklilik kavramları içinde veren kiplerdir. Tasarlama kiplerinde, bildirme kiplerindeki gibi bildirme, haber verme biçiminde bir oluş ve kılış yoktur. Bu kipler,

[204] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1785.

daha gerçekleşmemiş olan, ancak gerçekleşmesi istek, emir, şart ve gereklilik şekillerinde tasarlanan kiplerdir.[205]

3.2.1.2.1. Gereklilik Kipi

"Subjektif mölçer meylidiki xever şekilleri"[206] diye adlandırılan gereklilik kipi, *kérek* kelimesinden önceki fiil kısmında tasarlanan, bildirilen hareketin gerektiğini, o harekete olan talebi bildirir.

Yeni Uygur Türkçesinde gereklilik kipini karşılayan belirli bir ek yoktur. Gereklilik ifadesi, genellikle *kérek* "gerek", bazen de *lazim* "lazım", *zörür* "zarurî"*, şert* "şart" kelimelerinin kullanılmasıyla ifade edilir. *kérek* kelimesinin getirildiği fiil şekilleri "şart çekimli şekil" ve "fiil isimli şekil"[207] olmak üzere iki ayrı tiptedir.

3.2.1.2.1.1. Birinci Tip: *-sA-şahıs eki + kérek/lazim/zörür/şert*

Yeni Uygur Türkçesinde "Obyektip mölçer meylidiki pütmigen hazirqi zaman"[208] diye adlandırılan gereklilik kipinin bu tipi, şart işletiminden sonra *kérek* kelimesinin getirilmesiyle yapılır. Bu tipin olumsuz şekli iki şekilde yapılır. Birincisi, *-mi* (<-mA) olumsuzluk ekinin şart ekinden önce getirilmesiyle yapılır. *al-mi-sa-m kérek, bil-mi-se-ŋ kérek*. Diğeri ise, *emes* kelimesinin *kérek* kelimesinden sonra getirilmesiyle yapılır. *alsam kérek emes, bilseŋ kérek emes.* Soru şeklinde *-mu* soru eki *kérek* kelimesinden sonra getirilir ve bitişik yazılır. *al-sa-m kérek-mu, bil-se-ŋ kérek-mu* vb.

Éhtimal, bu mepilerde leşker başliqliri ***bolsa kérek.*** "İhtimal, bu arabalarda asker komutanları olsa gerek." (İz, 230)

Olumlu: [fiil + *-sA* şart eki + iyelik kökenli şahıs eki + *kérek*]
Olumsuz: [fiil + *-mi* olumsuzluk eki + *-sA* şart eki + şahıs eki + *kérek*]
Olumlu soru: [fiil + *-sA* şart eki + şahıs eki + *kérek* + *-mu* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mi* olumsuzluk eki + *-sA* şart eki + şahıs eki + *kérek* +*-mu*]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		başla-sa-şahıs eki kérek	başli-mi-sa-şahıs eki kérek	kör-se-şahıs eki kérek	kör-mi-se-şahıs eki kérek
kli	1	başlisam kérek (başlamalıyım,	başlimisam kérek	körsem kérek (görmeliyim,	körmisem kérek

[205] Zeynep Korkmaz, *a.g.e.*, s. 576-577.
[206] Rıdvan Öztürk, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, *a.g.e.*, s. 226.
[207] Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2015, s. 87.
[208] *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I Fiil (Basit Çekim)*, s. 525.

		başlasam gerek)		görsem gerek)	
	2	başlisaŋ kérek başlisiŋiz kérek başlisila kérek	başlimisaŋ kérek başlimisiŋiz kérek başlimisila kérek	körseŋ kérek körsiŋiz kérek körsile kérek	körmiseŋ kérek körmisiŋiz kérek körmisila kérek
	3	başlisa kérek	başlimisa kérek	körse kérek	körmise kérek
Çokluk	1	başlisaq kérek	başlimisak kérek	körsek kérek	körmisek kérek
	2	başlisaŋlar kérek	başlimisaŋlar kérek	körseŋlar kérek	körmiseŋlar kérek
	3	başlisa kérek	başlimisa kérek	körse kérek	körmise kérek

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		yaz-sa-şahıs eki kérek	yaz-mi-sa-şahıs eki kérek	oqu-se-şahıs eki kérek	oqu-mi-se-şahıs eki kérek
Teklik	1	yazsam kérek (yazmalıyım, yazsam gerek)	yazmisam kérek	oqusam kérek (okumalıyım, okusam gerek)	oqumisam kérek
	2	yazsaŋ kérek yazsiŋiz kérek yazsila kérek	yazmisaŋ kérek yazmisiŋiz kérek yazmisila kérek	oqusaŋ kérek oqusiŋiz kérek oqusila kérek	oqumisaŋ kérek oqumisiŋiz kérek oqumisila kérek
	3	yazsa kérek	yazmisa kérek	oqusa kérek	oqumisa kérek
Çokluk	1	yazsaq kérek	yazmisaq kérek	oqusaq kérek	oqumisaq kérek
	2	yazsaŋlar kérek	yazmisaŋlar kérek	oqusaŋlar kérek	oqumisaŋlar kérek
	3	yazsa kérek	yazmisa kérek	oqusa kérek	oqumisa kérek

3.2.1.2.1.2. İkinci Tip: *-(i, u, ü)ş- + iyelik eki + kérek/lazim/şert/zörür*

Yeni Uygur Türkçesinde "Zörüriyet meyli"[209] diye adlandırılan gereklilik kipinin bu tipi, *-ş-* isim fiil eki ile yapılan fiil isimlerine iyelik ekleri eklendikten sonra *kérek* kelimesinin getirilmesi ile yapılır. İsim fiil eki, ünlü ile biten fiillerden sonra doğrudan, ünsüz ile biten fiillerden sonra yardımcı ünlü alarak bağlanır. *bil-iş-im kérek* "bilmeliyim, bilmem gerek"*, başli-ş-i-ŋ kérek* "başlamalısın, başlaman gerek" vb. Bu tipin olumsuzu iki şekilde yapılabilir. Birincisi, *-mAsliK* ekinden sonra iyelik ekleri ve *kérek* kelimesinin getirilmesiyle yapılır. *kelmeslikiŋ kérek* "gelmemelisin, gelmemen gerek" gibi. İkincisi, *emes* kelimesinin *kérek* kelimesinden sonra getirilmesiyle teşkil edilir. *kelişimiz kérek emes* "gelmemeliyiz, gelmememiz gerek" vb.

*Börige yem bolmasliq üçün, uni **öltürüş kérek**.* "Kurda yem olmamak için, onu öldürmek gerek." (İz, 139)

[209] *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I Fiil (Basit Çekim)*, s. 519.

Olumlu: [fiil + -*(i, u, ü)ş*- + iyelik eki + *kérek*]
Olumsuz: [fiil + -*mAsliK*- + iyelik eki + *kérek*]
Olumlu soru: [fiil + -*(i, u, ü)ş*- + iyelik eki + *kérek* + -*mu* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + -*mAsliK*- + iyelik eki + *kérek* + -*mu* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-ş-iyelik eki kérek	başla-masliq-iyelik eki kérek	başla-ş-iyelik eki kérek-mu	başla-masliq-iyelik eki kérek-mu
Teklik	1	başlişim kérek (başlamalıyım, başlamam gerek)	başlimasliqim kérek	başlişim kérekmu	başlimasliqim kérekmu
	2	başlişiŋ kérek başlişiŋiz kérek başlişliri kérek	başlimasliqiŋ kérek başlimasliqiŋiz kérek başlimaşliqliri kérek	başlişiŋ kérekmu başlişiŋiz kérekmu başlişliri kérekmu	başlimasliqiŋ kérekmu başlimasliqiŋiz kérekmu başlimasliqliri kérekmu
	3	başlişi kérek	başlimasliqi kérek	başlişi kérekmu	başlimasliqi kérekmu
Çokluk	1	başlişimiz kérek	başlimasliqimiz kérek	başlişimiz kérekmu	başlimasliqimiz kérekmu
	2	başlişiŋlar kérek	başlimasliqiŋlar kérek	başlişiŋlar kérekmu	başlimasliqiŋlar kérekmu
	3	başlişi kérek	başlimasliqi kérek	başlişi kérekmu	başlimasliqi kérekmu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-i-ş-iyelik eki kérek	yaz-masliq-iyelik eki kérek	yaz-i-ş-iyelik eki kérek-mu	yaz-masliq-iyelik eki kérek-mu
Teklik	1	yézişim kérek (yazmalıyım, yazmam gerek)	yazmasliqim kérek	yézişim kérekmu	yazmasliqim kérekmu
	2	yézişiŋ kérek yézişiŋiz kérek yézişliri kérek	yazmasliqiŋ kérek yazmasliqiŋiz kérek yazmasliqliri kérek	yézişiŋ kérekmu yézişiŋiz kérekmu yézişliri kérekmu	yazmasliqiŋ kérekmu yazmasliqiŋiz kérekmu yazmasliqliri kérekmu
	3	yézişi kérek	yazmasliqi kérek	yézişi kérekmu	yazmazligi kérekmu
Çokluk	1	yézişimiz kérek	yazmasliqimiz kérek	yézişimiz kérekmu	yazmasliqimiz kérekmu
	2	yézişiŋlar kérek	yazmasliqiŋlar kérek	yézişiŋlar kérekmu	yazmasliqiŋlar kérekmu
	3	yézişi kérek	yazmasliqi kérek	yézişi kérekmu	yazmasliqi kérekmu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		oqu-ş-iyelik eki kérek	oqu-masliq-iyelik eki kérek	oqu-ş-iyelik eki kérek-mu	oqu- masliq-iyelik eki kérek-mu
Teklik	1	oquşum kérek (okumalıyım, okumam gerek)	oqumasliqim kérek	oquşum kérekmu	oqumasliqim kérekmu
	2	oquşuŋ kérek oquşiŋiz kérek	oqumasliqiŋ kérek oqumasliqiŋiz kérek	oquşuŋ kérekmu oquşiŋiz kérekmu	oqumasliqiŋ kérekmu oqumasliqiŋiz kérekmu

		oquşliri kérek	oqumasliqliri kérek	oquşliri kérekmu	oqumasliqliri kérekmu
	3	oquşi kérek	oqumasliqi kérek	oquşi kéreku	oqumasliqi kérekmu
Çokluk	1	oquşimiz kérek	oqumasliqimiz kérek	oquşimiz kérekmu	oqumasliqimiz kérekmu
	2	oquşiŋlar kérek	oqumasliqiŋlar kérek	oquşiŋlar kérekmu	oqumasliqiŋlar kérekmu
	3	oquşi kérek	oqumasliqi kérek	oquşi kérekmu	oqumasliqi kérekmu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-ü-ş-iyelik eki kérek	kör-meslik-iyelik eki kérek	kör-ü-ş-iyelik eki kérek-mu	kör-meslik-iyelik eki kérek-mu
Teklik	1	körüşüm kérek (görmeliyim, görmem gerek)	körmeslikim kérek	körüşüm kérekmu	körmeslikim kérekmu
	2	körüşüŋ kérek körüşiŋiz kérek körüşliri kérek	körmeslikiŋ kérek körmeslikiŋiz kérek körmesllikliri kérek	körüşüŋ kérekmu körüşiŋiz kérekmu körüşliri kérekmu	körmeslikiŋ kérekmu körmeslikiŋiz kérekmu körmeslikiliri kérekmu
	3	körüşi kérek	körmesliki kérek	körüşi kérekmu	körmesliki kérekmu
Çokluk	1	körüşimiz kérek	körmeslikimiz kérek	körüşimiz kérekmu	körmeslikimiz kérekmu
	2	körüşüŋlar kérek	körmeslikiŋlar kérek	körüşüŋlar kérekmu	körmeslikiŋlar kérekmu
	3	körüşi kérek	körmesliki kérek	körüşi kérekmu	körmesliki kérekmu

3.2.1.2.1.3. Üçüncü Tip: *-maq/-mek + kérek/lazim/zörür*

Bu kipte şahıs eki kullanılmaz. Kip, herhangi bir şahsı karşılamaz. *başla-maq kérek, oqu-maq kérek, kör-mek kérek* vb.

3.2.1.2.2. İstek Kipi

3.2.1.2.2.1. Birinci Tip: *-ġay, -qay, -gey, -key*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Arzu rayi"[210], "Halaş meyli"[211] diye adlandırılan istek kipinin bu tipi, *-ġay, -qay, -gey, -key* ekleri üzerine zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. *başla-ġay, yaz-ġay, kör-gey, kel-gey, kül-gey*. Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. *al-ġay, kel-gey, ket-key, qoş-qay*. Ünlü ile biten fillerde, fiil tabanının sonundaki geniş ünlü daralır, incelir. *başl-i-ġay, işl-i-gey, yiġl-i-ġay*. Olumsuz şekli *-mi (<-mA)* olumsuzluk ekinin *-GAy* ekinden

[210] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1782.
[211] *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I Fiil (Basit Çekim)*, s. 570.

önce getirilmesi ile yapılır. *başli-mi-ġay-men.* Soru eki *-mu,* şahıs ekinden sonra getirilir. *yaz-ġay-sen-mu?*. Bu kip Yeni Uygur Türkçesinde işlek değildir.

Bizniŋ caŋcuŋ canapliri namidin evetken soġatlirimizni qobul ***qilġaysiz.*** "Bizim General Hazretleri adına gönderdiğimiz hediyeleri kabul ediniz." (İz, 345)

Olumlu: [fiil + *-GAy-* + zamir kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mi (<-mA)* olumsuzluk eki + *-GAy-* + z. k. şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-GAy-* + z. k. şahıs eki + *-mu* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mi (<-mA)* + *-GAy-* + z. k. şahıs eki + *-mu* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-ġay-şahıs eki	başla-ma-ġay-şahıs eki	başla-ġay-şahıs eki-mu	başla-ma-ġay-şahıs eki-mu
Teklik	1	başliġaymen (başlayayım)	başlimiġaymen	başliġaymenmu	başlimiġaymenmu
	2	başliġaysen başliġaysiz başliġayla	başlimiġaysen başlimiġaysiz başlimiġayla	başliġaysenmu başliġaysizmu başliġaylimu	başlimiġaysenmu başlimiġaysizmu başlimiġaylimu
	3	başliġay	başlimiġay	başliġaymu	başlimiġaymu
Çokluk	1	başliġaymiz	başlimiġaymiz	başliġaymizmu	başlimiġaymizmu
	2	başliġaysiler	başlimiġaysiler	başliġaysilermu	başlimiġaysilermu
	3	başliġay	başlimiġay	başliġaymu	başlimiġaymu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-ġay-şahıs eki	yaz-ma-ġay-şahıs eki	yaz-ġay-şahıs eki-mu	yaz-ma-ġay-şahıs eki-mu
Teklik	1	yazġaymen (yazayım)	yazmiġaymen	yazġaymenmu	yazmiġaymenmu
	2	yazġaysen yazġaysiz yazġayla	yazmiġaysen yazmiġaysiz yazmiġayla	yazġaysenmu yazġaysizmu yazġaylimu	yazmiġaysenmu yazmiġaysizmu yazmiġaylimu
	3	yazġay	yazmiġay	yazġaymu	yazmiġaymu
Çokluk	1	yazġaymiz	yazmiġaymiz	yazġaymizmu	yazmiġaymizmu
	2	yazġaysiler	yazmiġaysiler	yazġaysilermu	yazmiġaysilermu
	3	yazġay	yazmiġay	yazġaymu	yazmiġaymu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-ġay-şahıs eki	oqu-ma-ġay-şahıs eki	oqu-ġay-şahıs eki-mu	oqu-ma-ġay-şahıs eki-mu
Teklik	1	oquġaymen (okuyayım)	oqumiġaymen	oquġaymenmu	oqumiġaymenmu
	2	oquġaysen oquġaysiz oquġayla	oqumiġaysen oqumiġaysiz oqumiġayla	oquġaysenmu oquġaysizmu oquġaylimu	oqumiġaysenmu oqumiġaysizmu oqumiġaylimu
	3	oquġay	oqumiġay	oquġaymu	oqumiġaymu
Çokluk	1	oquġaymiz	oqumiġaymiz	oquġaymizmu	oqumiġaymizmu
	2	oquġaysiler	oqumiġaysiler	oquġaysilermu	oqumiğaysilermu
	3	oquġay	oqumiġay	oquġaymu	oqumiġaymu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-gey-şahıs eki	kör-me-gey-şahıs eki	kör-gey-şahıs eki-mu	kör-me-gey-şahıs eki-mu
Teklik	1	körgeymen (göreyim)	körmigeymen	körgeymenmu	körmigeymenmu
	2	körgeysen körgeysiz körgeyla	körmigeysen körmigeysiz körmigeyla	körgeysenmu körgeysizmu körgeylimu	körmigeysenmu körmigeysizmu körmigeylimu
	3	körgey	körmigey	körgeymu	körmigeymu
Çokluk	1	körgeymiz	körmigeymiz	körgeymizmu	körmigeymizmu
	2	körgeysiler	körmigeysiler	körgeysilermu	körmigeysilermu
	3	körgey	körmigey	körgeymu	körmigeymu

3.2.1.2.2.2. İkinci Tip: *-ġu, -qu, -gü, -kü* + *iyelik eki* + *kel-/bar*

Yeni Uygur Türkçesinde istek kipinin bu tipi, *-ġu, -qu, -gü, -kü* eklerinden sonra iyelik eklerinin getirilmesi ve ardından *kel-* "gelmek" fiili veya *bar* "var" kelimesinin eklenmesi ile yapılır.

kel- yardımcı fiili şimdiki zaman ve geçmiş zaman kiplerinde işletime girer. *başli-ġu-m kelidu, kör-gü-m kelidu, yaz-ġu-m keldi. -GU-* eki kalınlık-incelik uyumuna uyar. *bar-ġu-m kelidu, bil-gü-ŋ kelidu, kül-gü-si kelidu, yaz-ġu-miz bar, kör-gü-ŋlar bar, başli-ġu-si bar.* Ek, bütün fiillerden sonra yuvarlak ünlülüdür. *başli-ġu-m bar, bil-gü-ŋlar bar, yaz-ġu-miz kelidu.* Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. *yaz-ġu-m bar, kör-gü-ŋ kelidu, ket-kü-si bar, qoş-qu-miz kelidu.* Şahıs ifadesi, iyelik ekleri ile sağlanır.

Bu kipin olumsuz şekli, *kel-* fiili ile yapılan şekilde *-mA* olumsuzluk eki ile, *bar* ile yapılan şekilde ise *yoq* kelimesi ile yapılır. *başliğusi kelmeydu, kelgüŋ kelmeydu, ketkümiz yoq, bilgüsi yoq.* Soru şekli *-mu* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur. *körgüsi kelidimu, başliğuŋ kelidimu, yazġumiz barmu, bilgüŋlar barmu* vb.

-Lékinze, -didi turul bova, -uni böre yep ketti digen gepke zadi çin ***pütküm kelmeydu***. "-Lakin, dedi Nurul Dede, onu kurt yedi şeklindeki söze hiç inanasım gelmedi." (İz, 73)

Olumlu: [fiil + *-GU-* + iyelik eki + *kel-*]
Olumsuz: [fiil + *-GU-* + iyelik eki + *kel-mA-y-du*]
Olumlu soru: [fiil + *-GU-* + iyelik eki + *kel-* + *-mu* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-GU-* + iyelik eki + *kel-mA-y-du-* + *-mu* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-ġu-şahıs eki kelidu	başla-ġu-şahıs eki kel-me-y-du	başla-ġu-şahıs eki kelidu-mu	başla-ġu-şahıs eki kel-me-y-du-mu
Teklik	1	başliġum kelidu (başlamak istiyorum, başlayasım gel-)	başliġum kelmeydu	başliġum kelidimu	başliġum kelmeydimu
	2	başliġuŋ kelidu başliġuŋiz kelidu başliġuliri kelidu	başliġuŋ kelmeydu başliġuŋiz kelmeydu başliġuliri kelmeydu	başliġuŋ kelidimu başliġuŋiz kelidimu başliġuliri kelidimu	başliġuŋ kelmeydimu başliġuŋiz kelmeydimu başliġuliri kelmeydimu
	3	başliġusi kelidu	başliġusi kelmeydu	başliġusi kelidimu	başliġusi kelmeydimu
Çokluk	1	başliġumiz kelidu	başliġumiz kelmeydu	başliġumiz kelidimu	başliġumiz kelmeydimu
	2	başliġuŋlar kelidu	başliġuŋlar kelmeydu	başliġuŋlar kelidimu	başliġuŋlar kelmeydimu
	3	başliġusi kelidu	başliġusi kelmeydu	başliġusi kelidimu	başliġusi kelmeydimu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-gü-şahıs eki kelidu	kör-gü-şahıs eki kel-me-y-du	kör-gü-şahıs eki kelidu-mu	kör-gü-şahıs eki kel-me-y-du-mu
Teklik	1	körgüm kelidu (görmek istiyorum, göresim gel-)	körgüm kelmeydu	körgüm kelidimu	körgüm kelmeydimu
	2	körgüŋ kelidu körgüŋiz kelidu körgüliri kelidu	körgüŋ kelmeydu körgüŋiz kelmeydu körgüliri kelmeydu	körgüŋ kelidimu körgüŋiz kelidimu körgüliri kelidimu	körgüŋ kelmeydimu körgüŋiz kelmeydimu körgüliri kelmeydimu
	3	körgüsi kelidu	körgüsi kelmeydu	körgüsi kelidimu	körgüsi kelmeydimu
Çokluk	1	körgümiz kelidu	körgümiz kelmeydu	körgümiz kelidimu	körgümiz kelmeydimu
	2	körgüŋlar kelidu	körgüŋlar kelmeydu	körgüŋlar kelidimu	körgüŋlar kelmeydimu
	3	körgüsi kelidu	körgüsi kelmeydu	körgüsi kelidimu	körgüsi kelmeydimu

Olumlu: [fiil + -*GU*- + iyelik eki + *bar*]
Olumsuz: [fiil + -*GU*- + iyelik eki + *yoq*]
Olumlu soru: [fiil + -*GU*- + iyelik eki + *bar* + -*mu* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + -*GU*- + iyelik eki + *yoq* + -*mu* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		oqu-ġu-şahıs eki bar	oqu-ġu-şahıs eki yoq	oqu-ġu-şahıs eki bar-mu	oqu-ġu-şahıs eki yoq-mu
Teklik	1	oquġum bar (okumak istiyorum, okuyasım var)	oquġum yoq	oquġum barmu	oquġum yoqmu
	2	oquġuŋ bar oquġuŋiz bar oquġuliri bar	oquġuŋ yoq oquġuŋiz yoq oquġuliri yoq	oquġuŋ barmu oquġuŋiz barmu oquġuliri barmu	oquġuŋ yoqmu oquġuŋiz yoqmu oquġuliri yoqmu
	3	oquġusi bar	oquġusi yoq	oquġusi barmu	oquġusi yoqmu
Çokluk	1	oquġumiz bar	oquġumiz yoq	oquġumiz barmu	oquġumiz yoqmu
	2	oquġuŋlar bar	oquġuŋlar yoq	oquġuŋlar barmu	oquġuŋlar yoqmu
	3	oquġusi bar	oquġusi yoq	oquġusi barmu	oquġusi yoqmu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kel-gü-şahıs eki bar	kel-gü-şahıs eki yoq	kel-gü-şahıs eki bar-mu	kel-gü-şahıs eki yoq-mu
Teklik	1	kelgüm bar (gelmek istiyorum, gelesim var)	kelgüm yoq	kelgüm barmu	kelgüm yoqmu
	2	kelgüŋ bar kelgüŋiz bar kelgüliri bar	kelgüŋ yoq kelgüŋiz yoq kelgüliri yoq	kelgüŋ barmu kelgüŋiz barmu kelgüliri barmu	kelgüŋ yoqmu kelgüŋiz yoqmu kelgüliri yoqmu
	3	kelgüsi bar	kelgüsi yoq	kelgüsi barmu	kelgüsi yoqmu
Çokluk	1	kelgümiz bar	kelgümiz yoq	kelgümiz barmu	kelgümiz yoqmu
	2	kelgüŋlar bar	kelgüŋlar yoq	kelgüŋlar barmu	kelgüŋlar yoqmu
	3	kelgüsi bar	kelgüsi yoq	kelgüsi barmu	kelgüsi yoqmu

3.2.1.2.3. Şart kipi

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Perez - qarşiliq meylidiki xever şekli"[212], "Şert Rayi"[213] diye adlandırılan şart kipi, -*sA* şart eki üzerine iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Ek, 2. şahısların nezaket ve hürmet şekilleri dışında

[212] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 299-301.
[213] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1664.

kalınlık-incelik uyumuna uyar. 2. şahısların nezaket ve hürmet şekillerinde ek ünlüsü bütün fillerde incedir.

Bu kipin olumsuz şekli *-mi* (<-mA) olumsuzluk ekinin şart ekinden önce getirilmesi ile yapılır. *yaz-mi-sa-m* “yazmasam”, *kel-mi-se-k* “gelmesek”*, sözli-mi-sek* “konuşmasak”*, kör-mi-se* “görmese” vb.

qandaq qilsam bolur? Öyge barsila ***disem*** *unarmu?* “Nasıl yapsam ki? Eve gidelim desem kabul eder mi ki?” (İz, 11)

Olumlu: [fiil + -*sA*- şart eki + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + -*mi (<-mA)* olumsuzluk eki + -*sA*- şart eki + i. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + -*sA*- şart eki + iyelik kökenli şahıs eki + -*mu* soru eki]

Olumsuz soru:[fiil + -*mi (<-mA)* olumsuzluk eki + -*sA*- + i. k. şahıs eki+ -*mu* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-sa-şahıs eki	başla-ma-sa-şahıs eki	başla-sa-şahıs eki-mu	başla-ma-sa-şahıs eki-mu
Teklik	1	başlisam (başlasam)	başlimisam	başlisammu	başlimisammu
	2	başlisaŋ başlisaŋiz başlisila	başlimisaŋ başlimisaŋiz başlimisila	başlisaŋmu başlisaŋizmu başlisilamu	başlimisaŋmu başlimisaŋizmu başlimisilamu
	3	başlisa	başlimisa	başlisamu	başlimisamu
Çokluk	1	başlisaq	başlimisaq	başlisaqmu	başlimisaqmu
	2	başlisaŋlar	başlimisaŋlar	başlisaŋlarmu	başlimisaŋlarmu
	3	başlisa	başlimisa	başlisamu	başlimisamu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-se-şahıs eki	kör-me-sa-şahıs eki	kör-sa-şahıs eki-mu	kör-me-sa-şahıs eki-mu
Teklik	1	körsem (görsem)	körmisem	körsemmu	körmisemmu
	2	körseŋ körseŋiz körsile	körmiseŋ körmiseŋiz körmisile	körseŋmu körseŋizmu körsilemu	körmiseŋmu körmiseŋizmu körmisilemu
	3	körse	körmise	körsemu	körmisemu
Çokluk	1	körsek	körmisek	körsekmu	körmisekmu
	2	körseŋlar	körmiseŋlar	körseŋlarmu	körmiseŋlarmu
	3	körse	körmise	körsemu	körmisemu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-sa-şahıs eki	oqu-mi-sa-şahıs eki	oqu-sa-şahıs eki-mu	oqu-mi-sa-şahıs eki-mu
Teklik	1	oqusam (okusam)	oqumisam	oqusammu	oqumisammu
Teklik	2	oqusaŋ oqusaŋiz oqusila	oqumisaŋ oqumisaŋiz oqumisila	oqusaŋmu oqusaŋizmu oqusilamu	oqumisaŋmu oqumisaŋizmu oqumisilamu
Teklik	3	oqusa	oqumisa	oqusamu	oqumisamu
Çokluk	1	oqusaq	oqumisaq	oqusaqmu	oqumisaqmu
Çokluk	2	oqusaŋlar	oqumisaŋlar	oqusaŋlarmu	oqumisaŋlarmu
Çokluk	3	oqusa	oqumisa	oqusamu	oqumisamu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-sa-şahıs eki	yaz-ma-sa-şahıs eki	yaz-sa-şahıs eki-mu	yaz-ma-sa-şahıs eki-mu
Teklik	1	yazsam (yazsam)	yazmisam	yazsammu	yazmisammu
Teklik	2	yazsaŋ yazsaŋiz yazsila	yazmisaŋ yazmisaŋiz yazmisila	yazsaŋmu yazsaŋizmu yazsilamu	yazmisaŋmu yazsaŋizmu yazmisilamu
Teklik	3	yazsa	yazmisa	yazsamu	yazmisamu
Çokluk	1	yazsaq	yazmisaq	yazsaqmu	yazmisaqmu
Çokluk	2	yazsaŋlar	yazmisaŋlar	yazsaŋlarmu	yazmisaŋlarmu
Çokluk	3	yazsa	yazmisa	yazsamu	yazmisamu

3.2.1.2.4. Emir Kipi

Yeni Uygur Türkçesinde "Buyruq-talep meylidiki xever şekli"[214] (Emir-istek) diye adlandırılan emir kipi, fiil tabanına getirilen ve her şahsa göre değişen eklerle yapılır. Emir ekleri, hem kip hem de şahıs anlamı taşıyan eklerdir.

Kişi	Teklik	Çokluk
1. Kişi	-y, -ay, -ey	-yli, -ayli, -eyli
2. Kişi	-Ø; -ġin, -qin, -gin, -kin, -(i,u,ü)ŋ (nezaket için) -sila, -sile (hürmet içindir ve az kullanılır)	-(i,u,ü)ŋlar
3. Kişi	-sun	-sun

[214] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 296-297.

Teklik 1. şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-y*, ünsüzle biten fillerden sonra *-Ay*'dır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. *başla-y, yaz-ay, oqu-y, kör-ey.*

Teklik 2. şahısta emir kipi, ekli veya eksiz yapılabilir. *başla/başli-ġin, yaz(ġin), oqu(ġin), kör(gin).* Bu şahısta *-ġin, -qin, -gin, -kin* ekleri kullanılır. Ek ünlüsü, bütün fillerden sonra ince ve düzdür. Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. *başli-ġin, al-ġin, bol-ġin, qoş-qin, kel-gin, işli-gin, kül-gin, ket-kin.* Eke rica anlamı katmak üzere *-A* eki de kullanılır. *al-ġin-a* "alır mısın". Bu şahısta *-(i,u,ü)ŋ* nezaket; *-sila, -sile* eki de hürmet ifadesi için kullanılmaktadır. *başla-ŋ, başli-sila, yéz-iŋ, yazsila, oqu-ŋ, oqu-sila, kör-üŋ, kör-sile.*

Teklik 3. şahıs emir eki tek şekillidir. Ek ünlüsü, bütün fiillerden sonra kalın ve yuvarlaktır. *başli-sun, yaz-sun, oqu-sun, kör-sün.*

Çokluk 1. şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yli,* ünsüzle biten fiillerden sonra *-Ayli*'dir. *-Ayli* ekinin birinci ünlüsü kalınlık-incelik uyumuna uyar. Ekin sonundaki ünlüyle, *-yli* ekinin ünlüsü bütün fiillerden sonra incedir. *yaz-ayli, , kel-eyli, kör-eyli, oqu-yli, başla-yli.*

Çokluk 2. şahısta *-(i,u,ü)ŋlar* emir eki kullanılmaktadır. Ek, ünlüyle biten fiillere doğrudan bağlanır. Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra daima incedir. Diğer fiillerde kalınlık-incelik uyumuna uyar. Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra düz, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. Ekin yapısındaki çokluk eki daima kalın ünlülüdür. *başla-ŋlar, oqu-ŋlar, yéz-iŋlar, kel-iŋlar, kör-üŋlar, bol-uŋlar.*

Çokluk 3. şahıs emir eki, tek şekillidir. Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü kalın ve yuvarlaktır. *başli-sun, yaz-sun, oqu-sun, kör-sün.*

Emma, Ürümçidin Qumulġa üç yiŋ çérik kelgenligini untup ***qalmayli****.* "Ama Ürümçi'den Kumul'a üç tabur asker geldiğini unutmayalım." (İz, 345)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		başla-emir eki	başla-ma-emir eki	başla-emir eki-mu	başla-ma-emir eki-mu
Teklik	1	başlay (başlayayım)	başlimay	başlaymu	başlimaymu
	2	başla/başliğin başlaŋ başlisila	başlima/başlimiğin başlimaŋ başlimisila	-	-
	3	başlisun	başlimisun	başlaymu	başlimaymu
	1	başlayli	başlimayli	başlaylimu	başlimaylimu

	2	başlaŋlar	başlimaŋlar	-	-
	3	başlisun	başlimisun	başlisunmu	başlimisunmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-emir eki	yaz-ma-emir eki	yaz-emir eki-mu	yaz-ma-emir eki-mu
Teklik	1	yazay (yazayım)	yazmay	yazaymu	yazmaymu
	2	yaz(ġin) yéziŋ yazsila	yazma/yazmiġin yazmaŋ yazmisila	-	-
	3	yazsun	yazmisun	yazsunmu	yazmisun
Çokluk	1	yazayli	yazmayli	yazaylimu	yazmaylimu
	2	yéziŋlar	yazmaŋlar	-	-
	3	yazsun	yazmisun	yazsunmu	yazmisunmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-du-emir eki	oqu-mi-emir eki	oqu-emir eki-mu	oqu-mi-emir eki-mu
Teklik	1	oquy (okuyayım)	oqumay	oquymu	oqumaymu
	2	oqu(ġin) oquŋ oqusila	oquma/oqumiġin oqumaŋ oqumisila	-	-
	3	oqusun	oqumisun	oqusunmu	oqumisunmu
Çokluk	1	oquyli	oqumayli	oquylimu	oqumaylimu
	2	oquŋlar	oqumaŋlar	-	-
	3	oqusun	oqumisun	oqusunmu	oqumisunmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-emir eki	kör-me-emir eki	kör-emir eki-mu	kör-me-emir eki-mu
Teklik	1	körey (göreyim)	körmey	köreymu	körmeymu
	2	kör(gin) körüŋ körsile	körme/körmigin körmeŋ körmisile	-	-
	3	körsun	körmisun	körsunmu	körmisunmu
Çokluk	1	köreyli	körmeyli	köreylimu	körmeylimu
	2	körüŋlar	körmeŋlar	-	-
	3	körsun	körmisun	körsunmu	körmisunmu

3.2.2. BİRLEŞİK KİPLER

Yeni Uygur Türkçesinde, birleşik fiil kipleri, basit kiplerden sonra ek fiilin (e- “imek”) getirilmesi ile kurulur. Hikâye işletimi, ek fiil “i(<e-)-di ~ e- (<er-)di” üzerine görülen geçmiş zaman ekinin getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir. Rivayet işletiminde ise ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şekli çoğunlukla, “i(<e-<er-)ken” şeklindedir ve kendisinden sonra zamir kökenli şahıs ekleri eklenir. Bazen de rivayet ek fiilin “e-miş” biçimi ile oluşturulur. Birleşik fiil kipinin şart işletiminde ise ek fiil kullanılmaz; bunun yerine *bol-* “olmak” fiili ile şart kipi yapılır.

3.2.2.1. Hikâye Birleşik Kipi

Fiil kipinin gösterdiği oluş ve kılışın geçmiş zamanda gerçekleştiğini bildiren işletim şeklidir. Asıl fiilin kipleri ile *e-* > *i-* fiilinin görülen geçmiş zamanının veya ekleşmiş şeklinin birleşmesi ile ortaya çıkar. Ek fiilin düşürüldüğü örnekler de vardır. Bu durumlarda tam bir ünsüz uyumu görülmez.

3.2.2.1.1. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

3.2.2.1.1.1. Birinci Tip: *-GAn- + -idi-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde “Vasitisiz bayan meylidiki pütken ötken zaman xever şekli”[215] diye adlandırılan öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesinin bu tipi, -*GAn-* ekinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin (-*idi*-) getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır.

Yene hakçi unçini körelmeptu bolup, birer bedgumanliq tuġulup qéliştin éhtiyat ***qilġan idim***. “Yine kireççinin uncuyu göremediği gibi, bir duruma düşmekten, kötü bir şüphe doğurmaktan ihtiyat etmiştim.” (İz, 131)

Olumlu: [fiil + -*GAn* + -*idi* + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + -*mi (<-mA)* olumsuzluk eki + -*GAn* + -*idi* + i. k. şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + -*GAn* + -*mi(<-mu)* soru eki + -*di* +iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz soru: [fiil + -*mi (<-mA)* olumsuzluk eki + -*GiAn* + -*mi(<-mu)* soru eki + -*idi* + i. k. şahıs eki]

[215] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 327-328.

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		başla-ġan-idi- şahıs eki	başla-ma-ġan-idi- şahıs eki	başla-ġan-mu-idi- şahıs eki	başla-ma-ġan-mu- idi-şahıs eki
Teklik	1	başliġanidim (başlamıştım)	başlimiġanidim	başliġanmidim	başlimiġanmidim
Teklik	2	başliġanidiŋ başliġanidiŋiz başliġanidile	başlimiġanidiŋ başlimiġanidiŋiz başlimiġanidile	başliġanmidiŋ başliġanmidiŋiz başliġanmidile	başlimiġanmidiŋ başlimiġanmidiŋiz başlimiġanmidile
Teklik	3	başliġanidi	başlimiġanidi	başliġanmidi	başlimiġanmidi
Çokluk	1	başliġaniduq	başlimiġaniduq	başliġanmiduq	başlimiġanmiduq
Çokluk	2	başliġanidiŋlar	başlimiġanidiŋlar	başliġanmidiŋlar	başlimiġanmidiŋlar
Çokluk	3	başliġanidi	başlimiġanidi	başliġanmidi	başlimiġanmidi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-ġan-idi- şahıs eki	yaz-ma-ġan-idi- şahıs eki	yaz-ġan-mu-idi- şahıs eki	yaz-ma-ġan-mu-idi- şahıs eki
Teklik	1	yazġanidim (yazmıştım)	yazmiġanidim	yazġanmidim	yazmiġanmidim
Teklik	2	yazġanidiŋ yazġanidiŋiz yazġanidile	yazmiġanidiŋ yazmiġanidiŋiz yazmiġanidile	yazġanmidiŋ yazġanmidiŋiz yazġanmidile	yazmiġanmidiŋ yazmiġanmidiŋiz yazmiġanmidile
Teklik	3	yazġanidi	yazmiġanidi	yazġanmidi	yazmiġanmidi
Çokluk	1	yazġaniduq	yazmiġaniduq	yazġanmiduq	yazmiġanmiduq
Çokluk	2	yazġanidiŋlar	yazmiġanidiŋlar	yazġanmidiŋlar	yazmiġanmidiŋlar
Çokluk	3	yazġanidi	yazmiġanidi	yazġanmidi	yazmiġanmidi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-ġanidu- şahıs eki	oqu-mi-ġan-idi- şahıs eki	oqu-ġan-mu-idi- şahıs eki	oqu-ma-ġan-mu-idi- şahıs eki
Teklik	1	oquġanidim (okumuştum)	oqumiġanidim	oquġanmidim	oqumiġanmidim
Teklik	2	oquġanidiŋ oquġanidiŋiz oquġanidile	oqumiġanidiŋ oqumiġanidiŋiz oqumiġanidile	oquġanmidiŋ oquġanmidiŋiz oquġanmidile	oqumiġanmidiŋ oqumiġanmidiŋiz oqumiġanmidile
Teklik	3	oquġanidi	oqumiġanidi	oquġanmidi	oqumiġanmidi
Çokluk	1	oquġaniduq	oqumiġaniduq	oquġanmiduq	oqumiġanmiduq
Çokluk	2	oquġanidiŋlar	oqumiġanidiŋlar	oquġanmidiŋlar	oqumiġanmidiŋlar
Çokluk	3	oquġanidi	oqumiġanidi	oquġanmidi	oqumiġanmidi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-gen-idi-şahıs eki	kör-me-gen-idi-şahıs eki	kör-gen-mu-idi-şahıs eki	kör-me-gen-mu-idi-şahıs eki
Teklik	1	körgenidim (görmüştüm)	körmigenidim	körgenmidim	körmigenmidim
	2	körgenidiŋ körgenidiŋiz körgenidile	körmigenidiŋ körmigenidiŋiz körmigenidile	körgenmidiŋ körgenmidiŋiz körgenmidile	körmigenmidiŋ körmigenmidiŋiz körmigenmidile
	3	körgenidi	körmigenidi	körgenmidi	körmigenmidi
Çokluk	1	körgeniduq	körmigeniduq	körgenmiduq	körmigenmiduq
	2	körgenidiŋlar	körmigenidiŋlar	körgenmidiŋlar	körmigenmidiŋlar
	3	körgenidi	körmigenidi	körgenmidi	körmigenmidi

3.2.2.1.1.2. İkinci Tip: *-(X)vidi-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitisiz bayan meylidiki pütken ötken zaman xever şekli"[216], "Vasitisiz bayan"[217] diye adlandırılan öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesinin bu tipi, "*-(X)v-<-(X)p-*" zarf fiili ekinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin (*-idi*) getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir. Bu kipin eki olarak kullanılan *-vidi,* aslında *-(X)p* zarf fiili ekiyle ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin birleşip kaynaşması neticesinde oluşmuştur. *-vidi* ~ [*-(X)v<-(X)p-i<er-di<-Di-*][218]. Bu tipin işletiminde şahıs eki olarak iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Olumsuz şekli, *-mi (<-mA)* olumsuzluk ekinin ana fiilden sonra getirilmesi ile teşkil edilir. *başli-mi-vidi-ŋ* "başlamamıştın"*, yaz-mi-vid-u-q* "yazmamıştık" gibi. Soru şekli iki şekilde yapılabilir. Birincisi, *-mu* soru eki sonda bulunur. *yéz-i-vidi-m-mu?* "yazmış mıydım?"*, başli-mi-vidi-ŋ-mu?* "başlamamış mıydın?" gibi. İkincisi, *-(X)v* eki *-(X)p* zarf fiili ekine dönüşür ve *-mi(<-mu)* soru ekinin *-di* ek fiilinden önce getirilmesi ile yapılır. *yéz-ip-mi-di-m?* "yazmış mıydım?", *başli-ma-p-mi-di-ŋ?* "başlamamış mıydın?" vb.

Kéçe-kündüz ***tilividuq*** */ Emdi berdi xudayim.* "Gece gündüz dilemiştik / Şimdi verdi Tanrım." (İz, 310)

[216] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 327-328.
[217] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1734.
[218] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1733.

Oluşumu:	[-*(X)v<-(X)p-i<er-di<-Di-*]
Olumlu:	[fiil + -*(X)vidi* + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz:	[fiil + -*mi (<-mA)* olumsuzluk eki + -*vidi-* + i. k. şahıs eki]
Olumlu soru:	[fiil + -*(X)vidi* + i. k. şahıs eki + -*mu* soru eki] /
Veya:	[fiil + -*(X)p-* + -*mi (<-mu)* soru eki + -*di-* + i. k. şahıs eki]
Olumsuz soru:	[fiil + -*mi (<-mA)* olumsuzluk eki + -*vidi-* + i. k. şahıs eki + -*mu* soru eki]
Veya:	[fiil + -*mA-p-* + -*mi (<-mu)* soru eki + -*di-* + i. k. şahıs eki][219]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-i-vidi- şahıs eki	yaz-ma-vidi- şahıs eki	yaz-i-vidi-şahıs eki-mu yaz-ip-mi-di-şahıs eki	yaz-ma-vidi-şahıs eki-mu yaz-ma-p-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	yézividim (yazmıştım)	yazmividim	yézividimmu yézipmidim	yazmividimmu yazmapmidim
	2	yézividiŋ yézividiŋiz yézividile	yazmividiŋ yazmividiŋiz yazmividile	yézividiŋmu yézipmidiŋ yézividiŋizmu yézipmidiŋiz yézividilimu yézipmidile	yazmividiŋmu yazmapmidiŋ yazmividiŋizmu yazmapmidiŋiz yazmividilimu yazmapmidile
	3	yézividi	yazmividi	yézividimu yézipmidi	yazmividimu yazmapmidi
Çokluk	1	yézividuq	yazmividuq	yézividuqmu yézipmiduq	yazmividuqmu yazmapmiduq
	2	yézividiŋlar	yazmividiŋlar	yézividiŋlarmu yézipmidiŋlar	yazmividiŋlarmu yazmapmidiŋlar
	3	yézividi	yazmividi	yézividimu yézipmidi	yazmividimu yazmapmidi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
		başla-vidi- şahıs eki	başla-ma-vidi- şahıs eki	başla-vidi-şahıs eki-mu başla-p-mi-di-şahıs eki	başla-ma-vidi-şahıs eki-mu başla-ma-p-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	başlividim (başlamıştım)	başlimividim	başlividimmu başlapmidim	başlimividimmu başlimapmidim
	2	başlividiŋ başlividiŋiz başlividile	başlimividiŋ başlimividiŋiz başlimividile	başlividiŋmu başlapmidiŋ başlividiŋizmu başlapmidiŋiz başlividilimu başlapmidile	başlimividiŋmu başlimapmidiŋ başlimividiŋizmu başlimapmidiŋiz başlimividilimu başlimapmidile
	3	başlividi	başlimividi	başlividimu başlapmidi	başlimividimu başlimapmidi

[219] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1734.

Çokluk	1	başlividuq	başlimividuq	başlividuqmu başlapmiduq	başlimividuqmu başlimapmiduq
	2	başlividiŋlar	başlimividiŋlar	başlividiŋlarmu başlapmidiŋlar	başlimividiŋlarmu başlimapmidiŋlar
	3	başlividi	başlimividi	başlividimu başlapmidi	başlimividimu başlimapmidi

3.2.2.1.2. Şimdiki Zamanın Hikâyesi

3.2.2.1.2.1. Birinci Tip: *-vatatti-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde “Vasitisiz bayan meylidiki izçil ötken zaman xever şekli”[220] diye adlandırılan şimdiki zamanın hikâyesinin bu tipi, *-vatatti-* (şimdiki zaman eki ile ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin kaynaşması veya ekleşmesi) kip ekinden sonra iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır. Soru şekli *-m* (<*-mu* soru eki) soru ekinin şimdiki zaman ekinden sonra ve ek fiilin geçmiş zaman şeklinden önce getirilir. *yéz-i-vat-a-**m**-ti-m?* “ağlıyor muydum?”. Ayrıca, *-mu* soru eki sonda da gelebilir. *yéz-i-vatatti-m-mu?* “yazıyor muydum?” vb.

Haşir teyci bilen kézibeg ġoca çoŋ kirsin lampa bilen yorutulġan azade méhmanxaniniŋ töride olturup, bir kişidin gep ***soravatatti***. “Haşir Teyci ile Kadıbey Hoca, büyük gazyağı lambasıyla aydınlatılan düzenli misafirhanenin misafir köşesinde oturmuş, bir kişiye soru soruyorlardı.” (İz, 124)

Oluşumu: {-(X)v<(X)p-at<yat-a-t<-turur<-tur-ti<-i-<er-di-}

Olumlu: [fiil + *-(X)vatatti* + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA-y* olumsuzluk eki + *-vatatti* + iyelik kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-(X)vat* + *-a-m(<-mu)* soru eki + *-ti-* ekleşmiş ek fiili + i. k. şahıs eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mA-y* olumsuzluk eki + *-vat-* +*-a-m(<-mu)* soru eki + *-ti-* ekleşmiş ek fiili + i. k. şahıs eki][221]

---

[220] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 361-362.
[221] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1751.

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Kişi</td><td>Olumlu</td><td>Olumsuz</td><td>Olumlu soru</td><td>Olumsuz soru</td></tr>
<tr><td>başla-vatatti-
şahıs eki</td><td>başla-ma-y-vatatti-
şahıs eki</td><td>başla-vat-a-m-ti-
şahıs eki</td><td>başla-ma-y-vat-a-m-
ti-şahıs eki</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>başlavatattim
(başlıyordum)</td><td>başlimayvatattim</td><td>başlavatamtim</td><td>başlimayvatamtim</td></tr>
<tr><td>2</td><td>başlavatattiŋ
başlavatattiŋiz
başlavatattila</td><td>başlimayvatattiŋ
başlimayvatattiŋiz
başlimayvatattila</td><td>başlavatamtiŋ
başlavatamtiŋiz
başlavatamtila</td><td>başlimayvatamtiŋ
başlimayvatamtiŋiz
başlimayvatamtila</td></tr>
<tr><td>3</td><td>başlavatatti</td><td>başlimayvatatti</td><td>başlavatamti</td><td>başlimayvatamti</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>başlavatattuq</td><td>başlimayvatattuq</td><td>başlavatamtuq</td><td>başlimayvatamtuq</td></tr>
<tr><td>2</td><td>başlavatattiŋlar</td><td>başlimayvatattiŋlar</td><td>başlavatamtiŋlar</td><td>başlimayvatamtiŋlar</td></tr>
<tr><td>3</td><td>başlavatatti</td><td>başlimayvatatti</td><td>başlavatamti</td><td>başlimayvatamti</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Kişi</td><td>Olumlu</td><td>Olumsuz</td><td>Olumlu soru</td><td>Olumsuz soru</td></tr>
<tr><td>yaz-i-vatatti-
şahıs eki</td><td>yaz-ma-y-vatatti-
şahıs eki</td><td>yaz-i-vat-a-m-ti-
şahıs eki</td><td>yaz-ma-y-vat-a-m-ti-
şahıs eki</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>yézivatattim
(yazıyordum)</td><td>yazmayvatattim</td><td>yézivatamtim</td><td>yazmayvatamtim</td></tr>
<tr><td>2</td><td>yézivatattiŋ
yézivatattiŋiz
yézivatattila</td><td>yazmayvatattiŋ
yazmayvatattiŋiz
yazmayvatattila</td><td>yézivatamtiŋ
yézivatamtiŋiz
yézivatamtila</td><td>yazmayvatamtiŋ
yazmayvatamtiŋiz
yazmayvatamtila</td></tr>
<tr><td>3</td><td>yézivatatti</td><td>yazmayvatatti</td><td>yazmayvatamti</td><td>yazmayvatamti</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>yézivatattuq</td><td>yazmayvatattuq</td><td>yézivatamtuq</td><td>yazmayvatamtuq</td></tr>
<tr><td>2</td><td>yézivatattiŋlar</td><td>yazmayvatattiŋlar</td><td>yézivatamtiŋlar</td><td>yazmayvatamtiŋlar</td></tr>
<tr><td>3</td><td>yézivatatti</td><td>yazmayvatatti</td><td>yézivatamti</td><td>yazmayvatamti</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Kişi</td><td>Olumlu</td><td>Olumsuz</td><td>Olumlu soru</td><td>Olumsuz soru</td></tr>
<tr><td>oqu-vatattu-
şahıs eki</td><td>oqu-ma-y-vatatti-
şahıs eki</td><td>oqu-vat-a-m-ti-
şahıs eki</td><td>oqu-ma-y-vat-a-m-
ti-şahıs eki</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>oquvatattim
(okuyordum)</td><td>oqumayvatattim</td><td>oquvatamtim</td><td>oqumayvatamtim</td></tr>
<tr><td>2</td><td>oquvatattiŋ
oquvatattiŋiz
oquvatattila</td><td>oqumayvatattiŋ
oqumayvatattiŋiz
oqumayvatattila</td><td>oquvatamtiŋ
oquvatamtiŋiz
oquvatamtila</td><td>oqumayvatamtiŋ
oqumayvatamtiŋiz
oqumayvatamtila</td></tr>
<tr><td>3</td><td>oquvatatti</td><td>oqumayvatatti</td><td>oquvatamti</td><td>oqumayvatamti</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>oquvatattuq</td><td>oqumayvatattuq</td><td>oquvatamtuq</td><td>oqumayvatamtuq</td></tr>
<tr><td>2</td><td>oquvatattiŋlar</td><td>oqumayvatattiŋlar</td><td>oquvatamtiŋlar</td><td>oqumayvatamtiŋlar</td></tr>
<tr><td>3</td><td>oquvatatti</td><td>oqumayvatatti</td><td>oquvatamti</td><td>oqumayvatamti</td></tr>
</table>

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-ü-vatatti-şahıs eki	kör-me-y-vatatti-şahıs eki	kör-ü-vat-a-m-ti-şahıs eki	kör-me-y-vat-a-m-ti-şahıs eki
Teklik	1	körüvatattim (görüyordum)	Körmeyvatattim	körüvatamtim	Körmeyvatamtim
	2	körüvatattiŋ körüvatattiŋiz körüvatattila	körmeyvatattiŋ körmeyvatattiŋiz körmeyvatattila	körüvatamtiŋ körüvatamtiŋiz körüvatamtila	körmeyvatamtiŋ körmeyvatamtiŋiz körmeyvatamtila
	3	körüvatatti	körmeyvatatti	körüvatamti	körmeyvatamti
Çokluk	1	körüvatattuq	körmeyvatattuq	körüvatamtuq	körmeyvatamtuq
	2	körüvatattüŋlar	körmeyvatattiŋlar	körüvatmttiŋlar	körmeyvatamtiŋlar
	3	körüvatatti	körmeyvatatti	körüvatamti	körmeyvatamti

3.2.2.1.2.2. İkinci Tip: *-vat-qan-idi-*

Yeni Uygur Türkçesinde "Vasitisiz bayan meylidiki izçil ötken zaman xever şekli"[222], "Vasitisiz bayan"[223] diye adlandırılan şimdiki zamanın hikâyesinin bu tipi, -*vat-qan-* kip ekinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin (-*idi*-) getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır.

Bir xuyzu kişiniŋ quran sürisini uyġur qariliridek mundaq ravan oquġinini ular birinçi qétim aŋlavatqan idi. "Bir Çinli Müslüman'ın Kur'an suresini Uygur hafızları gibi böyle akıcı bir şekilde okuduğunu onlar ilk defa işitmişti. Timur Halife de "Acayip dolu bir hafız imiş!" diye düşünüyordu." (İz, 357)

Oluşumu: {-(X)v<(X)p-at<yat-qan-i-<er-di-}

Olumlu: [fiil + -*(X)vat-qan*- kip eki + -*idi*- ek fiil+iyelik kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil+ -*mA-y* olumsuzluk eki+ -*vat-qan*- kip eki + -*idi*- ek fiil + i. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + -*(X)vat-qan*- kip eki + -*mi*- soru eki + -*idi*- ek fiil + i. k. şahıs eki + -*mu* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + -*mA-y*- olumsuzluk eki + *vat-qan*- kip eki + -*mi*- soru eki+ -*di*- ek fiil + i. k. şahıs eki + -*mu* soru eki][224]

222 Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 361-362.
223 Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1753.
224 Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1753.

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		başla-y-vat-qan-idi-şahıs eki	başla-ma-y-vat-qan-idi-şahıs eki	başla-y-vat-qan-mi-di-şahıs eki	başla-ma-y-vat-qan-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	başlayvatqanidim (başlıyordum)	başlamayvatqanidim	başlayvatqanmidim	başlamayvatqanmidim
	2	başlayvatqanidiŋ başlayvatqanidiŋiz başlayvatqanidile	başlamayvatqanidiŋ başlamayvatqanidiŋiz başlamayvatqanidile	başlayvatqanmidiŋ başlayvatqanmidiŋiz başlayvatqanmidile	başlamayvatqanmidiŋ başlamayvatqanmidiŋiz başlamayvatqanmidile
	3	başlayvatqanidi	başlamayvatqanidi	başlayvatqanmidi	başlamayvatqanmidi
Çokluk	1	başlayvatqaniduq	başlamayvatqaniduq	başlayvatqanmiduq	başlamayvatqanmiduq
	2	başlayvatqanidiŋlar	başlamayvatqanidiŋlar	başlayvatqanmidiŋlar	başlamayvatqanmidiŋlar
	3	başlayvatqanidi	başlamayvatqanidi	başlayvatqanmidi	başlamayvatqanmidi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-i-vat-qan-idi-şahıs eki	yaz-ma-y-vat-qan-idi-şahıs eki	yaz-i-vat-qan-mi-di-şahıs eki	yaz-ma-y-vat-qan-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	yézivatqanidim (yazıyordum)	yazmayvatqanidim	yézivatqanmidim	yazmayvatqanmidim
	2	yézivatqanidiŋ yézivatqanidiŋiz yézivatqanidile	yazmayvatqanidiŋ yazmayvatqanidiŋiz yazmayvatqanidile	yézivatqanmidiŋ yézivatqanmidiŋiz yézivatqanmidile	yazmayvatqanmidiŋ yazmayvatqanmidiŋiz yazmayvatqanmidile
	3	yézivatqanidi	yazmayvatqanidi	yézivatqanmidi	yazmayvatqanmidi
Çokluk	1	yézivatqaniduq	yazmayvatqaniduq	yézivatqanmiduq	yazmayvatqanmiduq
	2	yézivatqanidiŋlar	yazmayvatqanidiŋlar	yézivatqanmidiŋlar	yazmayvatqanmidiŋlar
	3	yézivatqanidi	yazmayvatqanidi	yézivatqanmidi	yazmayvatqanmidi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-y-vat-qan-idi-şahıs eki	oqu-ma-y-vat-qan-idi-şahıs eki	oqu-y-vat-qan-mi-di-şahıs eki	oqu-ma-y-vat-qan-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	oquyvatqanidim (okuyordum)	oqumayvatqanidim	oquyvatqanmidim	oqumayvatqanmidim
	2	oquyvatqanidiŋ oquyvatqanidiŋiz oquyvatqanidile	oqumayvatqanidiŋ oqumayvatqanidiŋiz oqumayvatqanidile	oquyvatqanmidiŋ oquyvatqanmidiŋiz oquyvatqanmidile	oqumayvatqanmidiŋ oqumayvatqanmidiŋiz oqumayvatqanmidile
	3	oquyvatqanidi	oqumayvatqanidi	oquyvatqanmidi	oqumayvatqanmidi
Çokluk	1	oquyvatqaniduq	oqumayvatqaniduq	oquyvatqanmiduq	oqumayvatqanmiduq
	2	oquyvatqanidiŋlar	oqumayvatqanidiŋlar	oquyvatqanmidiŋlar	oqumayvatqanmidiŋlar
	3	oquyvatqanidi	oqumayvatqanidi	oquyvatqanmidi	oqumayvatqanmidi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-ü-vat-qan-idi-şahıs eki	kör-ma-y-vat-qan-idi-şahıs eki	kör-ü-vat-qan-mi-di-şahıs eki	kör-ma-y-vat-qan-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	körüvatqanidim (görüyordum)	körmeyvatqanidim	körüvatqanmidim	körmeyvatqanmidim
	2	körüvatqanidiŋ körüvatqanidiŋiz körüvatqanidile	körmeyvatqanidiŋ körmeyvatqanidiŋiz körmeyvatqanidile	körüvatqanmidiŋ körüvatqanmidiŋiz körüvatqanmidile	körmeyvatqanmidiŋ körmeyvatqanmidiŋiz körmeyvatqanmidile
	3	körüvatqanidi	körmeyvatqanidi	körüvatqanmidi	körmeyvatqanmidi
Çokluk	1	körüvatqaniduq	körmeyvatqaniduq	körüvatqanmiduq	körmeyvatqanmiduq
	2	körüvatqanidiŋlar	körmeyvatqanidiŋlar	körüvatqanmidiŋlar	körmeyvatqanmidiŋlar
	3	körüvatqanidi	körmeyvatqanidi	körüvatqanmidi	körmeyvatqanmidi

3.2.2.1.2.3. Üçüncü Tip: *-mAKtA- + -idi*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitisiz bayan meylidiki izçil ötken zaman xever şekli"[225], "Vasitisiz bayan"[226] diye adlandırılan şimdiki zamanın hikâyesinin bu tipi, *-mAKtA-* kip ekinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin (*-idi-*) getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir.

Yeni Uygur Türkçesinde bu tipin olumsuz ve soru şekilleri kullanılmamaktadır.[227]

*Béşidin tapiniġiçe aqqa oralġan igiz bir gevde bovayġa **yéqinlaşmaqta idi**.* "Baştan ayağa kadar beyaza sarılmış büyük bir gövde dedeye doğru yaklaşmaktaydı." (İz, 242)

Oluşumu: {-mAK-tA-i<er-di-}

Olumlu: [fiil + *-mAKtA-* kip eki + *-idi-* ek fiil + iyelik kökenli şahıs eki]

Kişi		Olumlu	Olumlu	Olumlu	Olumlu
		başla-maqta idi-şahıs eki	yaz-maqta idi-şahıs eki	oqu-maqta idi-şahıs eki	kör-mekte idi-şahıs eki
Teklik	1	başlimaqta idim (başlamaktaydım)	yazmaqta idim (yazmaktaydım)	oqumaqta idim (okumaktaydım)	körmekte idim (görmekteydim)
	2	başlimaqta idiŋ başlimaqta idiŋiz başlimaqta idile	yazmaqta idiŋ yazmaqta idiŋiz yazmaqta idile	oqumaqta idiŋ oqumaqta idiŋiz oqumaqta idile	körmekte idiŋ körmekta idiŋiz körmekta idile

225 Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 361-362.
226 Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1803.
227 Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1803.

	3	başlimaqta idi	yazmaqta idi	oqumaqta idi	körmekta idi
Çokluk	1	başlimaqta iduq	yazmaqta iduq	oqumaqta iduq	körmekta iduq
	2	başlimaqta idiŋlar	yazmaqta idiŋlar	oqumaqta idiŋlar	körmekte idiŋlar
	3	başlimaqta idi	yazmaqta idi	oqumaqta idi	körmekta idi

3.2.2.1.3. Geniş Zamanın Hikâyesi

Yeni Uygur Türkçesince geniş zamanın hikâyesi şu biçimlerde yapılır.

3.2.2.1.3.1. Birinci Tip: *-A/ytti-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitisiz bayan meylidiki pütmigen ötken zaman xever şekli"[228] "Vasitisiz Bayan"[229] diye adlandırılan geniş zamanın hikâyesinin bu tipi, *A/ytti-* kip ekinden sonra iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır.

Bu biçim bazen {-(A)r- idi-} biçimiyle aynı anlamda kullanıldığı için, onun bu biçimden gelişip oluştuğu tahmin ediliyor. Bu görüşü Baskakov ve Nasilov'lar ortaya koymuştur. Robert Shaw, Raquette, Emir Necip, Kamil Meliyev'ler bu görüşü kabul görüyorlar. Ama bu iki biçimin oluşma yolu ve anlatan anlamları farklıdır, bu farkı Letip Tohti fark edip, {-A/ytti-} biçiminin {-A/y turur er-Di-} biçiminden oluştuğunu ortaya koymuştur.[230]

Eger éli palganmu "gepke gep kelgende, ataŋdin qalma" deydiġan bolsa, qara bosuq tiġ kötirip qopuştin ***yanmaytti***. "Eğer Ali Pehlivan da, "Söze söz gelince, atandan çekinme!" diyecek olsa, Kara Bosuk namlu doğrultmaktan geri durmazdı." (İz, 344)

Oluşumu: {-A/y-ti<dur<turur-Ø <er-ti<Di-}
Olumlu: [fiil + *-A/ytti-* kip eki + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-ytti-* kip eki + i. k. şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-(A)m-*(<-mu) soru eki + *ti-* ekleşmiş ek fiili +i. k. şahıs eki]
veya: [fiil + *-A/ytti-* kip eki + i. k. şahıs eki + *-mu* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mA-* olumsuzluk eki + *-m-*(<-mu) soru eki + *-ti-* ekleşmiş ek fiili + i. k. şahıs eki]
veya: [fiil + *-mA-* olumsuzluk eki + *-ytti-* kip eki + i. k. şahıs eki + *-mu* soru eki]

[228] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 343-344.
[229] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1709.
[230] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1710.

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		başla-ytti- şahıs eki	başla-ma-ytti- şahıs eki	başla-A-m-ti-şahıs eki/ başla-ytti-şahıs eki-mu	başla-ma-m-ti-şahıs eki/ başla-ma-ytti-şahıs eki-mu
Teklik	1	başlayttim (başlardim)	başlimayttim	başlamtim/başalyttimmu	başlimamtim/başlimayttimmu
	2	başlayttiŋ başlayttiŋiz başlayttila	başlimayttiŋ başlimayttiŋiz başlimayttila	başlamtiŋ/başlayttiŋmu başlamtiŋiz/başlayttiŋizmu başlamtila/başlayttilimu	başlimamtiŋ/başlimayttiŋmu başlimamtiŋiz/başlimayttiŋizmu başlimamtila/başlimayttilimu
	3	başlaytti	başlimaytti	başlamti/başlayttimu	başlimamti/başlimayttimu
Çokluk	1	başlayttuq	başlimayttuq	başlayttuqmu	başlayttuqmu
	2	başlayttiŋlar	başlimayttiŋlar	başlamtiŋlar/başlayttiŋlarmu	başlimamtiŋlar/başlimayttiŋlarmu
	3	başlaytti	başlimaytti	başlamti/başlayttimu	başlimamti/başlimayttimu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-Atti- şahıs eki	yaz-ma-ytti- şahıs eki	yaz-A-m-ti-şahıs eki/ yaz-Atti-şahıs eki-mu	yaz-ma-m-ti-şahıs eki/ yaz-ma-ytti-şahıs eki-mu
Teklik	1	yazattim (yazardim)	yazmayttim	yazamtim/yazattimmu	yazmamtim/yazmayttimmu
	2	yazattiŋ yazattiŋiz yazattila	yazmayttiŋ yazmayttiŋiz yazmayttila	yazamtiŋ/yazattiŋmu yazamtiŋiz/yazattiŋizmu yazamtila/yazattilimu	yazmamtiŋ/yazmayttiŋmu yazmamtiŋiz/yazmayttiŋizmu yazmamtila/yazmayttilimu
	3	yazatti	yazmaytti	yazamti/yazattimu	yazmamti/yazmayttimu
Çokluk	1	yazattuq	yazmayttuq	yazattuqmu	yazmayttuqmu
	2	yazattiŋlar	yazmayttiŋlar	yazamtiŋlar/yazattiŋlarmu	yazmamtiŋlar/yazmayttiŋlarmu
	3	yazatti	yazmaytti	yazamti/yazattimu	yazmamti/yazmayttimu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-yttu- şahıs eki	oqu-ma-ytti- şahıs eki	oqu-m-ti-şahıs eki/ oqu-ytti-şahıs eki-mu	oqu-ma-m-ti-şahıs eki/ oqu-ma-ytti-şahıs eki-mu
Teklik	1	oquyttum (okurdum)	oqumayttim	oqumtim/oquyttummu	oqumamtim/oqumayttimmu
	2	oquyttuŋ oquyttiŋiz oquyttila	oqumayttiŋ oqumayttiŋiz oqumayttila	oqumtiŋ /oquyttuŋmu oqumtiŋiz/oquyttiŋizmu oqumtila/oquyttilamu	oqumamtiŋ/oqumayttiŋmu oqumamtiŋiz/oqumayttiŋizmu oqumamtila/oqumayttilimu
	3	oquytti	oqumaytti	oqumti/oquyttimu	oqumamti/oqumayttimu
Çokluk	1	oquyttuq	oqumayttuq	oquyttuqmu	oqumayttuqmu
	2	oquyttiŋlar	oqumayttiŋlar	oqumtiŋlar/oquyttiŋlarmu	oqumamtiŋlar/oqumayttiŋlarmu
	3	oquytti	oqumaytti	oqumti/oquyttimu	oqumamti/oqumayttimu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-etti-şahıs eki	kör-me-ytti-şahıs eki	kör-em-ti-şahıs eki/ kör-etti-şahıs eki-mu	kör-me-m-ti-şahıs eki/ kör-me-ytti-şahıs eki-mu
Teklik	1	körettim (görürdüm)	körmeyttim	köremtim/körettimmu	körmemtim/körmeyttimmu
	2	körettiŋ körettiŋiz körettila	körmeyttiŋ körmeyttiŋiz körmeyttila	köremtiŋ/körettiŋmu köremtiŋiz/körettiŋizmu köremtila/körettilimu	körmemtiŋ/körmeyttiŋmu körmemtiŋiz/körmeyttiŋizmu körmemtila/körmeyttilimu
	3	köretti	körmeytti	köremti/körettimu	körmemti/körmeyttimu
Çokluk	1	körettuq	körmeyttuq	körettuqmu	körmeyttuqmu
	2	körettiŋlar	körmeyttiŋlar	köremtiŋlar/körettiŋlarmu	körmemtiŋlar/körmeyttiŋlarmu
	3	köretti	körmeytti	köremti/körettimu	körmemti/körmeyttimu

3.2.2.1.3.2. İkinci Tip: *-(A)r- + idi-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitisiz bayan meylidiki pütmigen ötken zaman xever şekli"[231], "Vasitisiz Bayan"[232] diye adlandırılan geniş zamanın hikâyesinin bu tipi, geniş zaman işletiminden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin (*-idi-*) getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. Olumsuz şekli, *-mAs* olumsuzluk ekiyle yapılır. *yaz-mas idi-m, yaz-mas idi-ŋ* vb.

-Eger her millet balilirini oqutuş işliriġa biraz hesse qoşalisam, bextiyar ***bolar idim****, -didi heyder ependi.* "-Eğer eğitim işlerinde bir katkım olacaksa bahtiyar olurdum, dedi Haydar Efendi." (İz, 46)

Oluşumu: [-*(A)r<(yU)r i-<er-di-*][233]

Olumlu: [fiil + *-(A)r-* kip eki + *-idi-* ek fiil + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mAs-* olumsuzluk eki + *-idi* ek fiil + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-(A)r-* kip eki + *-mi(<-mu)* soru eki+ *-idi-* ek fiil+ i. k. şahıs eki]
Olumsuz soru:[fiil+ *-mAs-* olumsuzluk eki+*-mi(<-mu)* soru eki+*-di-* ek fiil+ i. k. şahıs eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		başla-r-idi-şahıs eki	başla-mas-idi-şahıs eki	başla-r-mi-di-şahıs eki	başla-mas-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	başlar idim (başlardım)	başlimas idim	başlarmidim	başlimasmidim
	2	başlar idiŋ başlar idiŋiz başlar idile	başlimas idiŋ başlimas idiŋiz başlimas idile	başlarmidiŋ başlarmidiŋiz başlarmidile	başlimasmidiŋ başlimasmidiŋiz başlimasmidile

231 Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 343-344.
232 Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1722.
233 Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1721.

	3	başlar idi	başlimas idi	başlarmidi	başlimasmidi
Çokluk	1	başlar iduq	başlimas iduq	başlarmiduq	başlimasmiduq
	2	başlar idiŋlar	başlimas idiŋlar	başlarmidiŋlar	başlimasmidiŋlar
	3	başlar idi	başlimas idi	başlarmidi	başlimasmidi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-er-idi-şahıs eki	kör-mes-idi-şahıs eki	kör-er-mi-di-şahıs eki	kör-mes-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	körer idim (görürdüm)	körmes idim	körermidim	körmesmidim
	2	körer idiŋ körer idiŋiz körer idile	körmes idiŋ körmes idiŋiz körmes idile	körermidiŋ körermidiŋiz körermidile	körmesmidiŋ körmesmidiŋiz körmesmidile
	3	körer idi	körmes idi	körermidi	körmesmidi
Çokluk	1	körer iduq	körmes iduq	körermiduq	körmesmiduq
	2	körer idiŋlar	körmes idiŋlar	körermidiŋlar	körmesmidiŋlar
	3	körer idi	körmes idi	körermidi	körmesmidi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-r-idi-şahıs eki	oqu-mas-idi-şahıs eki	oqu-r-mi-di-şahıs eki	oqu-mas-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	oqur idim (okurdım)	oqumas idim	oqurmidim	oqumasmidim
	2	oqur idiŋ oqur idiŋiz oqur idile	oqumas idiŋ oqumas idiŋiz oqumas idile	oqurmidiŋ oqurmidiŋiz oqurmidile	oqumasmidiŋ oqumasmidiŋiz oqumasmidile
	3	oqur idi	oqumas idi	oqurmidi	oqumasmidi
Çoklu k	1	oqur iduq	oqumas iduq	oqurmiduq	oqumasmiduq
	2	oqur idiŋlar	oqumas idiŋlar	oqurmidiŋlar	oqumasmidiŋlar
	3	oqur idi	oqumas idi	oqurmidi	oqumasmidi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-ar-idi-şahıs eki	yaz-mas-idi-şahıs eki	yaz-ar-mi-di-şahıs eki	yaz-mas-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	yazar idim (yazardım)	yazmas idim	yazarmidim	yazmasmidim
	2	yazar idiŋ yazar idiŋiz yazar idile	yazmas idiŋ yazmas idiŋiz yazmas idile	yazarmidiŋ yazarmidiŋiz yazarmidile	yazmasmidiŋ yazmasmidiŋiz yazmasmidile
	3	yazar idi	yazmas idi	yazarmidi	yazmasmidi
Çokluk	1	yazar iduq	yazmas iduq	yazarmiduq	yazmasmiduq
	2	yazar idiŋlar	yazmas idiŋlar	yazarmidiŋlar	yazmasmidiŋlar
	3	yazar idi	yazmas idi	yazarmidi	yazmasmidi

3.2.2.1.4. Gelecek Zamanın Hikâyesi

3.2.2.1.4.1. Birinci Tip: *-maqçi-/-mekçi- + -idi-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitisiz bayan meylidiki meqset ötken zaman xever şekli"[234] diye adlandırılan gelecek zamanın hikâyesinin bu tipi, *-mAKçi-* kip ekinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin (*-idi-*) getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. *-mAKçi-* ekinin sonunda "i" sesi geldiği için, ek fiilin başındaki "i" sesi düşer ve *-mAKçi-* ekiyle bitişik yazılır. *yaz-maqçi-di-m, yaz-maqçi-di, kel-mekçi-di-ŋ* gibi. Olumsuz şekli *emes* kelimesinin *-mAKçi-* ekinden sonra getirilmesiyle yapılır. Soru şekli *-mi(<-mu)* soru ekinin *-idi* ek fiilinden önce getirilmesi ile teşkil edilir.

*Çaşqanniŋ ölgüsi kelse, müşükniŋ quyruğini çişleptu dep, sen téxi yolumni tosap nime **qilmaqçi idiŋ**?* "Sıçanın öleceği gelse, kedinin kuyruğunu dişlermiş, deyip, sen de yolumu keserek ne yapacaktın?" (İz, 75)

Olumlu: [fiil + *-mAKçi-* + *-idi-* ek fiil + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mAKçi-* + *emes* olumsuzluk eki+ *-idi-* ek fiil + i. k. şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-mAKçi-* +*-mi(<-mu)* soru eki + *-idi-* ek fiil + i. k. şahıs eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mAKçi-* + *emes* olumsuzluk eki + *-mi(<-mu)* soru eki + *-idi-* ek fiil + i. k. şahıs eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		başla-maqçi-idi-şahıs eki	başla-maqçi-emes-idi-şahıs eki	başla-maqçi-mi-idi-şahıs eki	başla-maqçi-emes-mi-idi-şahıs eki
Teklik	1	başlimaqçidim başlimaqçi idim (başlayacaktım)	başlimaqçi emestim başlimaqçi emes idim	başlimaqçimidim	başlimaqçi emesmidim
	2	başlimaqçidiŋ başlimaqçidiŋiz başlimaqçidile	başlimaqçi emestiŋ başlimaqçi emestiŋiz başlimaqçi emestile	başlimaqçimidiŋ başlimaqçimidiŋiz başlimaqçimidile	başlimaqçi emesmidiŋ başlimaqçi emesmidiŋiz başlimaqçi emesmidile
	3	başlimaqçidi	başlimaqçi emesti	başlimaqçimidi	başlimaqçi emesmidi
Çokluk	1	başlimaqçiduq	başlimaqçi emestuq	başlimaqçimiduq	başlimaqçi emesmiduq
	2	başlimaqçidiŋlar	başlimaqçi emestiŋlar	başlimaqçimidiŋlar	başlimaqçi emesmidiŋlar
	3	başlimaqçidi	başlimaqçi emesti	başlimaqçimidi	başlimaqçi emesmidi

[234] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 370-371.

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-maqçi-idi- şahıs eki	yaz-maqçi-emes-idi- şahıs eki	yaz-maqçi-mi-idi- şahıs eki	yaz-maqçi-emes-mi-idi- şahıs eki
Teklik	1	yazmaqçidim yazmaqçi idim (yazacaktım)	yazmaqçi emestim yazmaqçi emes idim	yazmaqçimidim	yazmaqçi emesmidim
	2	yazmaqçidiŋ yazmaqçidiŋiz yazmaqçidile	yazmaqçi emestiŋ yazmaqçi emestiŋiz yazmaqçi emestile	yazmaqçimidiŋ yazmaqçimidiŋiz yazmaqçimidile	yazmaqçi emesmidiŋ yazmaqçi emesmidiŋiz yazmaqçi emesmidile
	3	yazmaqçidi	yazmaqçi emesti	yazmaqçimidi	yazmaqçi emesmidi
Çokluk	1	yazmaqçiduq	yazmaqçi emestuq	yazmaqçimiduq	yazmaqçi emesmiduq
	2	yazmaqçidiŋlar	yazmaqçi emestiŋlar	yazmaqçimidiŋlar	yazmaqçi emesmidiŋlar
	3	yazmaqçidi	yazmaqçi emesti	yazmaqçimidi	yazmaqçi emesmidi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-maqçi-idi- şahıs eki	oqu-maqçi-emes-idi- şahıs eki	oqu-maqçi-mi-idi- şahıs eki	oqu-maqçi-emes-mi-idi- şahıs eki
Teklik	1	oqumaqçidim oqumaqçi idim (okuyacaktım)	oqumaqçi emestim oqumaqçi emes idim	oqumaqçimidim	oqumaqçi emesmidim
	2	oqumaqçidiŋ oqumaqçidiŋiz oqumaqçidile	oqumaqçi emestiŋ oqumaqçi emestiŋiz oqumaqçi emestile	oqumaqçimidiŋ oqumaqçimidiŋiz oqumaqçimidile	oqumaqçi emesmidiŋ oqumaqçi emesmidiŋiz oqumaqçi emesmidile
	3	oqumaqçidi	oqumaqçi emesti	oqumaqçimidi	oqumaqçi emesmidi
Çokluk	1	oqumaqçiduq	oqumaqçi emestuq	oqumaqçimiduq	oqumaqçi emesmiduq
	2	oqumaqçidiŋlar	oqumaqçi emestiŋlar	oqumaqçimidiŋlar	oqumaqçi emesmidiŋlar
	3	oqumaqçidi	oqumaqçi emesti	oqumaqçimidi	oqumaqçi emesmidi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-mekçi-idi- şahıs eki	kör-mekçi-emes-idi- şahıs eki	kör-mekçi-mi-idi- şahıs eki	kör-mekçi-emes-mi-idi- şahıs eki
Teklik	1	körmekçidim körmekçi idim (görecektim)	körmekçi emestim körmekçi emes idim	körmekçmidim	körmekçi emesmidim
	2	körmekçidiŋ körmekçidiŋiz körmekçidile	körmekçi emestiŋ körmekçi emestiŋiz körmekçi emestile	körmekçmidiŋ körmekçmidiŋiz körmekçmidile	körmekçi emesmidiŋ körmekçi emesmidiŋiz körmekçi emesmidile
	3	körmekçidi	körmekçi emesti	körmekçmidi	körmekçi emesmidi
Çokluk	1	körmekçiduq	körmekçi emestuq	körmekçmiduq	körmekçi emesmiduq
	2	körmekçidiŋlar	körmekçi emestiŋlar	körmekçmidiŋlar	körmekçi emesmidiŋlar
	3	körmekçidi	körmekçi emesti	körmekçmidi	körmekçi emesmidi

3.2.2.1.4.2. İkinci Tip: *-(i/y)diġan- + -idi-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitisiz bayan meylidiki pütmigen ötken zaman xever şekli"[235] diye adlandırılan gelecek zamanın hikâyesinin bu tipi, *-(i/y)diġan-* kip ekinden sonra ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin (*-idi-*) getirilmesi ve ardından da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklemesi ile yapılır. Olumsuz şekli *-mA-* olumsuzluk ekinin kip ekinden önce, soru şekli *-mi-* soru ekinin kip ekinden sonra getirilmesiyle yapılır.

*Men yigirme yillar burun, qumul şeher içidiki çoŋ medrise baġçisida yasaqqa işlep yürgen künlirimde, taliplarniŋ kitap sözliridin éytişidiġan hikayilirige qulaq **salidiġan idim**.* "Ben yirmi yıl önce, Kumul şehrinin içindeki büyük medrese bahçesinde döşeme işinde çalıştığım günlerde, talebelerin kitaplardan okudukları hikâyelere kulak verecektim." (İz, 72)

Olumlu: [fiil + *-(i/y)diġan-* kip eki+*-idi-* ek fiil + iyelik kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mA-* olumsuzluk eki+ *-ydiġan-* + *-idi-* + i. k. şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-(i/y)diġan-* +*-mi(<-mu)* soru eki + *-idi-* + i. k. şahıs eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mA-* olumsuzluk eki+ *-ydiġan-* + *-mi-* soru eki + *-idi-* + i. k. şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-ydiġan-idi-şahıs eki	başla-ma-ydiġan-idi-şahıs eki	başla-ydiġan-mi-di-şahıs eki	başla-ma-ydiġan-mi-di-şahıs eki
Teklik	1	başliydiġanidim (başlayacaktım)	başlimaydiġanidim	başliydiġanmidim	başlimaydiġanmidim
	2	başliydiġanidiŋ başliydiġanidiŋiz başliydiġanidile	başlimaydiġanidiŋ başlimaydiġanidiŋiz başlimaydiġanidile	başliydiġanmidiŋ başliydiġanmidiŋiz başliydiġanmidile	başlimaydiġanmidiŋ başlimaydiġanmidiŋiz başlimaydiġanmidile
	3	başliydiġanidi	başlimaydiġanidi	başliydiġanmidi	başlimaydiġanmidi
Çokluk	1	başliydiġaniduq	başlimaydiġaniduq	başliydiġanmiduq	başlimaydiġanmiduq
	2	başliydiġanidiŋlar	başlimaydiġanidiŋlar	başliydiġanmidiŋlar	başlimaydiġanmidiŋlar
	3	başliydiġanidi	başlimaydiġanidi	başliydiġanmidi	başlimaydiġanmidi

[235] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 343-344.

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Kişi</td><td>Olumlu</td><td>Olumsuz</td><td>Olumlu soru</td><td>Olumsuz soru</td></tr>
<tr><td>kör-idiġan-idi-
şahıs eki</td><td>kör-me-ydiġan-idi-
şahıs eki</td><td>kör-idiġan-mi-di-
şahıs eki</td><td>kör-me-ydiġan-mi-
di-şahıs eki</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>köridiġanidim
(görecekitim)</td><td>körmeydiġanidim</td><td>köridiġanmidim</td><td>körmeydiġanmidim</td></tr>
<tr><td>2</td><td>köridiġanidiŋ
köridiġanidiŋiz
köridiġanidile</td><td>körmeydiġanidiŋ
körmeydiġanidiŋiz
körmeydiġanidile</td><td>köridiġanmidiŋ
köridiġanmidiŋiz
köridiġanmidile</td><td>körmeydiġanmidiŋ
körmeydiġanmidiŋiz
körmeydiġanmidile</td></tr>
<tr><td>3</td><td>köridiġanidi</td><td>körmeydiġanidi</td><td>köridiġanmidi</td><td>körmeydiġanmidi</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>köridiġaniduq</td><td>körmeydiġaniduq</td><td>köridiġanmiduq</td><td>körmeydiġanmiduq</td></tr>
<tr><td>2</td><td>köridiġanidiŋlar</td><td>körmeydiġanidiŋlar</td><td>köridiġanmidiŋlar</td><td>körmeydiġanmidiŋlar</td></tr>
<tr><td>3</td><td>köridiġanidi</td><td>körmeydiġanidi</td><td>köridiġanmidi</td><td>körmeydiġanmidi</td></tr>
</table>

3.2.2.1.5. Gereklilik Kipinin Hikâyesi

Yeni Uygur Türkçesinde gereklilik kipinin hikâyesi, -*ş*- isim fiil eki ile yapılan fiil isimlerine iyelik ekleri eklendikten sonra *kérek* kelimesinin getirilmesi ve ardından da ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin (-*idi*) eklenmesi ile yapılır. Bu tipin olumsuz şekli, -*mAsliK* ekinden sonra iyelik ekleri ve *kérek* kelimesinin getirilmesiyle yapılır. *kelmeslikiŋ kérek idi* “gelmemeliydin, gelmemen gerekti” gibi. Soru şekli, -*mi (<-mu)* soru ekinin *kérek* kelimesinden sonra getirilmesi ile yapılır. *başli-ş-im kérek-mi-di?* “başlamalı mıydım, başlamam gerek miydi?” vb.

*U kirgen çaġlarda bu hocrida erkek cinsi qalmay, hetta turşa tuġbégi bilen orda tiviplirimu közdin ġayip **boluşi kérek idi**.* “O geldiği zamanlarda bu odada erkek cinsinin kalmaması, hatta Turşa Tuğbeyi ile saray tabipleri de gözden kaybolmalıydı.” (İz, 219)

Olumlu: [fiil + -*(i, u, ü)ş*- + iyelik eki + *kérek* + *idi*]
Olumsuz: [fiil + -*mAsliK*- + iyelik eki + *kérek* + *idi*]
Olumlu soru: [fiil + -*(i, u, ü)ş*- + iyelik eki + *kérek* + -*mi (<-mu)* soru eki + *idi*]
Olumsuz soru: [fiil + -*mAsliK*- + iyelik eki + *kérek* + -*mi (<-mu)* soru eki + *idi*]

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Kişi</td><td>Olumlu</td><td>Olumsuz</td><td>Olumlu soru</td><td>Olumsuz soru</td></tr>
<tr><td>başla-ş-iyelik eki
kérek idi</td><td>başla-masliq-iyelik eki
kérek idi</td><td>başla-ş-iyelik eki
kérek-mi-di</td><td>başla-masliq-iyelik eki
kérek-mi-di</td></tr>
<tr><td>Teklik</td><td>1</td><td>başlişim kérek idi
(başlamam gerekti,
başlamalıydım)</td><td>başlimasliqim kérek idi</td><td>başlişim kérekmidi</td><td>başlimasliqim kérekmidi</td></tr>
</table>

	2	başlişiŋ kérek idi başlişiŋiz kérek idi başlaşliri kérek idi	başlimasliqiŋ kérek idi başlimasliqiŋiz kérek idi başlimaşliqliri kérek idi	başlaşiŋ kérekmidi başlişiŋiz kérekmidi başlaşliri kérekmidi	başlimasliqiŋ kérekmidi başlimasliqiŋiz kérekmidi başlimasliqliri kérekmidi
	3	başlişi kérek idi	başlimasliqi kérek idi	başlişi kérekmidi	başlimasliqi kérekmidi
Çokluk	1	başlişimiz kérek idi	başlimasliqimiz kérek idi	başlişimiz kérekmidi	başlimasliqimiz kérekmidi
	2	başlişiŋlar kérek idi	başlimasliqiŋlar kérek idi	başlişiŋlar kérekmidi	başlimasliqiŋlar kérekmidi
	3	başlişi kérek idi	başlimasliqi kérek idi	başlişi kérekmidi	başlimasliqi kérekmidi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-i-ş-iyelik eki kérek idi	yaz-masliq-iyelik eki kérek idi	yaz-i-ş-iyelik eki kérek-mi-di	yaz-masliq-iyelik eki kérek-mi-di
Teklik	1	yézişim kérek idi (yazmam gerekti, yazmalıydım)	yazmasliqim kérek idi	yézişim kérekmidi	yazmasliqim kérekmidi
	2	yézişiŋ kérek idi yézişiŋiz kérek idi yézişliri kérek idi	yazmasliqiŋ kérek idi yazmasliqiŋiz kérek idi yazmasliqliri kérek idi	yézişiŋ kérekmidi yézişiŋiz kérekmidi yézişliri kérekmidi	yazmasliqiŋ kérekmidi yazmasliqiŋiz kérekmidi yazmasliqliri kérekmidi
	3	yézişi kérek idi	yazmasliqi kérek idi	yézişi kérekmidi	yazmazliqi kérekmidi
Çokluk	1	yézişimiz kérek idi	yazmasliqimiz kérek idi	yézişimiz kérekmidi	yazmasliqimiz kérekmidi
	2	yézişiŋlar kérek idi	yazmasliqiŋlar kérek idi	yézişiŋlar kérekmidi	yazmasliqiŋlar kérekmidi
	3	yézişi kérek idi	yazmasliqi kérek idi	yézişi kérekmidi	yazmasliqi kérekmidi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		oqu-u-ş-iyelik eki kérek idi	oqu-masliq-iyelik eki kérek idi	oqu-u-ş-iyelik eki kérek-mi-di	oqu-masliq-iyelik eki kérek-mi-di
Teklik	1	oquşum kérek idi (okumam gerekti, okumalıydım)	oqumasliqim kérek idi	oquşum kérekmidi	oqumasliqim kérekmidi
	2	oquşuŋ kérek idi oquşiŋiz kérek idi oquşliri kérek idi	oqumasliqiŋ kérek idi oqumasliqiŋiz kérek idi oqumasliqliri kérek idi	oquşuŋ kérekmidi oquşuŋiz kérekmidi oquşliri kérekmidi	oqumasliqiŋ kérekmidi oqumasliqiŋiz kérekmidi oqumasliqiliri kérekmidi
	3	oquşi kérek idi	oqumasliqi kérek idi	oquşi kérekmidi	oqumasliqi kérekmidi
Çokluk	1	oquşimiz kérek idi	oqumasliqimiz kérek idi	oquşimiz kérekmidi	oqumasliqimiz kérekmidi
	2	oquşiŋlar kérek idi	oqumasliqiŋlar kérek idi	oquşiŋlar kérekmidi	oqumasliqiŋlar kérekmidi
	3	oquşi kérek idi	oqumasliqi kérek idi	oquşi kérekmidi	oqumasliqi kérekmidi

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-ü-ş-iyelik eki kérek idi	kör-meslik-iyelik eki kérek id	kör-ü-ş-iyelik eki kérek-mi-di	kör-meslik-iyelik eki kérek-mi-di
k	1	körüşüm kérek idi	körmeslikim kérek idi	körüşüm kérekmidi	körmeslikim kérekmidi

		(görmem gerekti, görmeliydim)			
	2	körüşüŋ kérek idi körüşiŋiz kérek idi körüşliri kérek idi	körmeslikiŋ kérek idi körmeslikiŋiz kérek idi körmeslikliri kérek idi	körüşüŋ kérekmidi körüşiŋiz kérekmidi körüşliri kérekmidi	körmeslikiŋ kérekmidi körmeslikiŋiz kérekmidi körmeslikliri kérekmidi
	3	körüşi kérek idi	körmesliki kérek idi	körüşi kérekmidi	körmesliki kérekmidi
Çokluk	1	körüşimiz kérek idi	körmeslikimiz kérek idi	körüşimiz kérekmidi	körmeslikimiz kérekmidi
	2	körüşüŋlar kérek idi	körmeslikiŋlar kérek idi	körüşüŋlar kérekmidi	körmeslikiŋlar kérekmidi
	3	körüşi kérek idi	körmesliki kérek idi	körüşi kérekmidi	körmesliki kérekmidi

3.2.2.1.6. Şart Kipinin Hikâyesi

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Arman meylidiki xever şekli" [236] diye adlandırılan şart kipinin hikâyesi, cümledeki işin arzu etmek veya istemek tarzında söylenmiş olduğunu ifade eder. Bu kip, şart işletiminden sonra ek fiilin geçmiş zaman şeklinin (*-idi*) getirilmesiyle yapılır. *yaz-sa-m idi (yazsam idim)* "yazsaydım", *bar-sa-q idi (barsaq iduq)* "gitseydik", *kel-se-ŋ idi (kelseŋ idiŋ)* "gelseydin" vb.

Buqetimqi hizmetke menimu ***qatnaştursa idi****.* 'Bu çalışmaya benim de katılmama izin verseydi.' (HZUTG, 303)

Olumlu: [fiil + *-sA-* şart eki + iyelik kökenli şahıs eki + *idi*]
Olumsuz: [fiil+ *-mi (<-mA)* olumsuzluk eki+ *-sA-* şart eki+ i. k. şahıs eki+ *idi*]
Olumlu soru: [fiil + *-sA-* şart eki + i. k. şahıs eki + *-mi* (<*-mu*) soru eki + *idi*]
Olumsuz soru: [fiil + *-mi (<-mA)* olumsuzluk eki + *-sA-* şart eki + *-mi* (<*-mu*) soru eki + i. k. şahıs eki + *idi*]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-sa-şahıs eki idi	başla-ma-sa-şahıs eki idi	başla-sa-şahıs eki-mi-di	başla-ma-sa-şahıs eki-mi-di
Teklik	1	başlisam idi (başlasaydım)	başlimisam idi	başlisammidi	başlimisammidi
	2	başlisaŋ idi başlisaŋiz idi başlisila idi	başlimisaŋ idi başlimisaŋiz idi başlimisila idi	başlisaŋmidi başlisaŋizmidi başlisilamidi	başlimisaŋmidi başlimisaŋizmidi başlimisilamidi
	3	başlisa idi	başlimisa idi	başlisamidi	başlimisamidi

[236] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 303.

Çokluk	1	başlisaq idi	başlimisaq idi	başlisaqmidi	başlimisaqmidi
	2	başlisaŋlar idi	başlimisaŋlar idi	başlisaŋlarmidi	başlimisaŋlarmidi
	3	başlisa idi	başlimisa idi	başlisamidi	başlimisamidi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-se-şahıs eki idi	kör-mi-se-şahıs eki idi	kör-se-şahıs eki-mi-di	kör-mi-se-şahıs eki-mi-di
Teklik	1	körsem idi (yazsaydım)	körmisem idi	körsemmidi	körmisemmidi
	2	körseŋ idi körseŋiz idi körsile idi	körmiseŋ idi körmiseŋiz idi körmisile idi	körseŋmidi körseŋizmidi körsilemidi	körmiseŋmidi körmiseŋizmidi körmisilemidi
	3	körse idi	körmise idi	körsemidi	körmisemidi
Çokluk	1	körsek idi	körmisek idi	körsekmidi	körmisekmidi
	2	körseŋlar idi	körmiseŋlar idi	körseŋlarmidi	körmiseŋlarmidi
	3	körse idi	körmise idi	körsemidi	körmisemidi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-sa-şahıs eki idi	oqu-ma-sa-şahıs eki idi	oqu-sa-şahıs eki-mi-di	oqu-ma-sa-şahıs eki-mi-di
Teklik	1	oqusam idi (okusaydım)	oqumisam idi	oqusammidi	oqumisammidi
	2	oqusaŋ idi oqusaŋiz idi oqusila idi	oqumisaŋ idi oqumisaŋiz idi oqumisila idi	oqusaŋmidi oqusaŋizmidi oqusilamidi	oqumisaŋmidi oqumisaŋizmidi oqumisilamidi
	3	oqusa idi	oqumisa idi	oqusamidi	oqumisamidi
Çokluk	1	oqusaq idi	oqumisaq idi	oqusaqmidi	oqumisaqmidi
	2	oqusaŋlar idi	oqumisaŋlar idi	oqusaŋlarmidi	oqumisaŋlarmidi
	3	oqusa idi	oqumisa idi	oqusamidi	oqumisamidi

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-sa-şahıs eki idi	yaz-ma-sa-şahıs eki idi	yaz-sa-şahıs eki-mi-di	yaz-ma-sa-şahıs eki-mi-di
Tekl ik	1	yazsam idi (yazsaydım)	yazmisam idi	yazsammidi	yazmisammidi

	2	yazsaŋ idi yazsaŋiz idi yazsila idi	yazmisaŋ idi yazmisaŋiz idi yazmisila idi	yazsaŋmidi yazsaŋizmidi yazsilamidi	yazmisaŋmidi yazmisaŋizmidi yazmisilamidi
	3	yazsa idi	yazmisa idi	yazsamidi	yazmisamidi
Çokluk	1	yazsaq idi	yazmisaq idi	yazsaqmidi	yazmisaqmidi
	2	yazsaŋlar idi	yazmisaŋlar idi	yazsaŋlarmidi	yazmisaŋlarmidi
	3	yazsa idi	yazmisa idi	yazsamidi	yazmisamidi

3.2.2.1.7. İstek Kipinin Hikâyesi

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Ensireş meylidiki xever şekli"[237] "Ensireş meyli"[238] diye adlandırılan istek kipinin hikâyesi, "*-Gidi- (-Gi<-GAy-Ø,er-di)*"[239] istek kipi için kullanılan *-GAy* ekiyle *-idi* ek fiilin bileşerek kaynaşması neticesinde oluşan *-Gidi* kip ekinden sonra iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

Yeni Uygur Türkçesinde bu kipin soru şekilleri kullanılmamaktadır.[240]

Öziniŋ bêşini ***yimigidi*** *deymen.* "Kendi başını yemesin de diyorum" (İz, 265)

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
		başla-ġidi-şahıs eki	başla-ma-ġidi-şahıs eki	yaz-ġidi-şahıs eki	yaz-ma-ġidi-şahıs eki
Teklik	1	başliġidim (başlayaydım)	başlimiġidim	yazġidim (yazaydım)	yazmiġidim
	2	başliġidiŋ başliġidiŋiz başliġidile	başlimiġidiŋ başlimiġidiŋiz başlimiġidile	yazġidiŋ yazġidiŋiz yazġidile	yazmiġidiŋ yazmiġidiŋiz yazmiġidile
	3	başliġidi	başlimiġidi	yazġidi	yazmiġidi
Çokluk	1	başliġiduq	başlimiġiduq	yazġiduq	yazmiġiduq
	2	başliġidiŋlar	başlimiġidiŋlar	yazġidiŋlar	yazmiġidiŋlar
	3	başliġidi	başlimiġidi	yazġidi	yazmiġidi

237 Hamit Tömür, *Hazirqi Zaman Uyġur Tili Grammatikisi (Morfologiye)*, Pekin, 1987, s. 306-307.
238 Arslan Abdulla Tehur vd., *Hazirqi Zaman Uyġur Tili*, c. III, Şincaŋ Halk Neşriyatı, 1. Baskı, 2010, s. 1783-1784.
239 Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1783.
240 Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1783.

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
		oqu-ġidi-şahıs eki	oqu-ma-ġidi-şahıs eki	kör-gidi-şahıs eki	kör-me-gidi-şahıs eki
Teklik	1	oquġidim (okuyaydım)	oqumiġidim	körgidim (göreydim)	körmigidim
	2	oquġidiŋ oquġidiŋiz oquġidile	oqumiġidiŋ oqumiġidiŋiz oqumiġidile	körgidiŋ körgidiŋiz körgidile	körmigidiŋ körmigidiŋiz körmigidile
	3	oquġidi	oqumiġidi	körgidi	körmigidi
Çokluk	1	oquġiduq	oqumiġiduq	körgidim	körmigiduq
	2	oquġidiŋlar	oqumiġidiŋlar	körgidiŋlar	körmigidiŋlar
	3	oquġidi	oqumiġidi	körgidi	körmigidi

3.2.2.2. Rivayet Birleşik Kipi

Yeni Uygur Türkçesinde rivayet birleşik işletimi, basit kip eklerinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin (*-kän*) getirilmesi ve ardından zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. *işlä-gän e-kän-män ~ işlä-gän (e)-miş-män* "çalışmışmışım" vb. Bazen de rivayet ek fiilin "e-miş" biçimi ile oluşturulur.

3.2.2.2.1. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

3.2.2.2.1.1. Birinci Tip: *-GAn- + -iken*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitilik bayan meylidiki pütken hazirqi zaman xever şekli"[241] diye adlandırılan öğrenilen geçmiş zamanın rivayetinin bu tipi, *-GAn-* ekinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin (*-iken*) getirilmesiyle yapılır. Şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Olumsuz şekli, *-mi (<-mA)* olumsuzluk ekinin *-GAn-* ekinden önce getirilmesi ile yapılır. Soru şekli, *-mi(<-mu)* soru eki *-GAn* ekinden sonra getirilir.

*Elhal, caŋcuŋ canapliri bizdin leşker ve xirac **soriġan iken**.* "Kaldı ki, General hazretleri bizden asker ve masraf istemişmiş." (İz, 116)

Olumlu: [fiil + *-GAn* + *-iken* + zamir kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mi (<-mA)* olumsuzluk eki + *-GAn* + *-iken* + z. k. şahıs eki]

[241] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 321-322.

Olumlu soru: [fiil + *-GAn* + *-mi(<-mu)* soru eki + *-ken* + zamir k. şahıs eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mi (<-mA)* olumsuzluk eki + *-GiAn* + *-mi(<-mu)* soru eki + *-ken* + z. k. şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-ġan-iken-şahıs eki	başla-ma-ġan-iken-şahıs eki	başla-ġan-mu-iken-şahıs eki	başla-ma-ġan-mu-iken-şahıs eki
Teklik	1	başliġanikenmen (başlamışmışım)	başlimiġanikenmen	başliġanmikenmen	başlimiġanmikenmen
	2	başliġanikensen başliġanikensiz başliġanikenla	başlimiġanikensen başlimiġanikensiz başlimiġanikenla	başliġanmikensen başliġanmikensiz başliġanmikenla	başlimiġanmikensen başlimiġanmikensiz başlimiġanmikenla
	3	başliġaniken	başlimiġaniken	başliġanmiken	başlimiġanmiken
Çokluk	1	başliġanikenmiz	başlimiġanikenmiz	başliġanmikenmiz	başlimiġanmikenmiz
	2	başliġanikensiler	başlimiġanikensiler	başliġanmikensiler	başlimiġanmikensiler
	3	başliġaniken	başlimiġaniken	başliġanmiken	başlimiġanmiken

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-ġan-iken-şahıs eki	yaz-ma-ġan-iken-şahıs eki	yaz-ġan-mu-iken-şahıs eki	yaz-ma-ġan-mu-iken-şahıs eki
Teklik	1	yazġanikenmen (yazmışmışım)	yazmiġanikenmen	yazġanmikenmen	yazmiġanmikenmen
	2	yazġanikensen yazġanikensiz yazġanikenla	yazmiġanikensen yazmiġanikensiz yazmiġanikenla	yazġanmikensen yazġanmikensiz yazġanmikenla	yazmiġanmikensen yazmiġanmikensiz yazmiġanmikenla
	3	yazġaniken	yazmiġaniken	yazġanmiken	yazmiġanmiken
Çokluk	1	yazġanikenmiz	yazmiġanikenmiz	yazġanmikenmiz	yazmiġanmikenmiz
	2	yazġanikensiler	yazmiġanikensiler	yazġanmikensiler	yazmiġanmikensiler
	3	yazġaniken	yazmiġaniken	yazġanmiken	yazmiġanmiken

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		oqu-ġan-iken-şahıs eki	oqu-ma-ġan-iken-şahıs eki	oqu-ġan-mu-iken-şahıs eki	oqu-ma-ġan-mu-iken-şahıs eki
Teklik	1	oquġanikenmen (okumuşmuşum)	oqumiġanikenmen	oquġanmikenmen	oqumiġanmikenmen
	2	oquġanikensen oquġanikensiz oquġanikenla	oqumiġanikensen oqumiġanikensiz oqumiġanikenla	oquġanmikensen oquġanmikensiz oquġanmikenla	oqumiġanmikensen oqumiġanmikensiz oqumiġanmikenla
	3	oquġaniken	oqumiġaniken	oquġanmiken	oqumiġanmiken
Çokluk	1	oquġanikenmiz	oqumiġanikenmiz	oquġanmikenmiz	oqumiġanmikenmiz
	2	oquġanikensiler	oqumiġanikensiler	oquġanmikensiler	oqumiġanmikensiler
	3	oquġaniken	oqumiġaniken	oquġanmiken	oqumiġanmiken

<table>
<tr><th colspan="2" rowspan="2">Kişi</th><th>Olumlu</th><th>Olumsuz</th><th>Olumlu soru</th><th>Olumsuz soru</th></tr>
<tr><td>kör-gen-iken-şahıs eki</td><td>kör-me-gen-iken-şahıs eki</td><td>kör-gen-mu-iken-şahıs eki</td><td>kör-me-gen-mu-iken-şahıs eki</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>körgenikenmen (görmüşmüşüm)</td><td>körmigenikenmen</td><td>körgenmikenmen</td><td>körmigenmikenmen</td></tr>
<tr><td>2</td><td>körgenikensen
körgenikensiz
körgenikenla</td><td>körmigenikensen
körmigenikensiz
körmigenikenla</td><td>körgenmikensen
körgenmikensiz
körgenmikenla</td><td>körmigenmikensen
körmigenmikensiz
körmigenmikenla</td></tr>
<tr><td>3</td><td>körgeniken</td><td>körmigeniken</td><td>körgenmiken</td><td>körmigenmiken</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>körgenikenmiz</td><td>körmigenikenmiz</td><td>körgenmikenmiz</td><td>körmigenmikenmiz</td></tr>
<tr><td>2</td><td>körgenikensiler</td><td>körmigenikensiler</td><td>körgenmikensiler</td><td>körmigenmikensiler</td></tr>
<tr><td>3</td><td>körgeniken</td><td>körmigeniken</td><td>körgenmiken</td><td>körmigenmiken</td></tr>
</table>

3.2.2.2.1.2. İkinci Tip: *-(X)viken-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitilik bayan meylidiki pütken hazirqi zaman xever şekli"[242] diye adlandırılan öğrenilen geçmiş zamanın rivayetinin bu tipi, -*vi-* ekinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin (-*iken*) getirilmesi ile yapılır. Bu tipin işletiminde şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Bu tipin olumsuz şekli, *-mi (<-mA)* olumsuzluk ekinin ana fiilden sonra getirilmesi ile teşkil edilir. *yaz-mi-viken-miz* gibi.

Hösnarixan bu geplerni şu gaxtila bizniŋ momayġa ***éytiviken***. "Hösnarihan bu sözleri o vakit bizim Nine'ye söylemişmiş." (İz, 299)

Oluşumu: {*-viken < -vi<-ip-i<er-ken*}
Olumlu: [fiil + *-(X)viken* + zamir kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mi (<-mA)* olumsuzluk eki + *-viken* + z. k. şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-(X)viken* + zamir kökenli şahıs eki + *-mu* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mi (<-mA)* olumsuzluk eki + *-viken* + z. k. şahıs eki + *-mu* soru eki]

<table>
<tr><th colspan="2" rowspan="2">Kişi</th><th>Olumlu</th><th>Olumsuz</th><th>Olumlu</th><th>Olumsuz</th></tr>
<tr><td>yaz-i-viken-şahıs eki</td><td>yaz-ma-vidi-şahıs eki</td><td>başla-viken-şahıs eki</td><td>başla-ma-viken-şahıs eki</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Teklik</td><td>1</td><td>yézivikenmen (yazmışmışım)</td><td>yazmivikenmen</td><td>başlivikenmen (başlamışmışım)</td><td>başlimivikenmen</td></tr>
<tr><td>2</td><td>yézivikensen</td><td>yazmivikensen</td><td>başlivikensen</td><td>başlimivikensen</td></tr>
</table>

[242] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 321-322.

		yézivikensiz yézivikenla	yazmivikensiz yazmivikenla	başlivikensiz başlivikenla	başlimivikensiz başlimivikenla
	3	yéziviken	yazmiviken	başliviken	başlimiviken
Çokluk	1	yézivikenmiz	yazmivikenmiz	başlivikenmiz	başlimivikenmiz
	2	yézivikensiler	yazmivikensiler	başlivikensiler	başlimivikensiler
	3	yéziviken	yazmiviken	başliviken	başlimiviken

3.2.2.2.1.3. Üçüncü Tip: *-(X)ptiken-*

Yeni Uygur Türkçesin gramerlerinde "Vasitilik bayan meylidiki pütken hazirqi zaman xever şekli"[243], "Vasitilik bayan"[244] diye adlandırılan öğrenilen geçmiş zamanın rivayetinin bu tipi, fiil tabanına "*(X)ptiken*" kip ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile teşkil edilir. Olumsuz şekli, *-mi (<-mA)* olumsuzluk ekinin ana fiilden sonra getirilmesi ile yapılır. *yaz-ma-p-tiken-sen* "yazmamışmışsın"gibi.

-Siz nime digen bextlik adem, dadiŋiz Tömür Xelpiniŋ qozġiliŋiġa ***qatnişiptiken***. "-Siz ne kadar bahtlı adamsınız. Babanız Timur Halife'nin isyanına katılmışmış." (İz, 417)

Oluşumu: {-(X)p-t<-tu<-dur<-turur-i<er-ken}
Olumlu: [fiil + *-(X)p-t-iken* + zamir kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-(X)p-t-iken* + zamir k. şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-(X)p-t-iken* + zamir kökenli şahıs eki + *-mu* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-(X)p-t-iken* + z. k. şahıs eki + *-mu* soru eki][245]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-ptiken-şahıs eki	başla-ma-ptiken-şahıs eki	başla-ptiken-şahıs eki-mu	başla-ma-ptiken-şahıs eki-mu
Teklik	1	başlaptikenmen (başlamışmışım)	başlimaptikenmen	başlaptikenmenmu başlaptikenmumen	başlimaptikenmenmu
	2	başlaptikensen başlaptikensiz başlaptikenla	başlimaptikensen başlimaptikensiz başlimaptikenla	başlaptikensenmu başlaptikensizmu başlaptikenlimu	başlimaptikensenmu başlimaptikensizmu başlimaptikenlimu
	3	başlaptiken	başlimaptiken	başlaptikenmu	başlimaptikenmu
Çokluk	1	başlaptikenmiz	başlimaptikenmiz	başlaptikenmizmu	başlimaptikenmizmu
	2	başlaptikensiler	başlimaptikensiler	başlaptikensilermu	başlimaptikensilermu
	3	başlaptiken	başlimaptiken	başlaptikenmu	başlimaptikenmu

243 Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 321-322.
244 Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1740-1741.
245 Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1740.

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-i-ptiken- şahıs eki	yaz-ma-ptiken- şahıs eki	yaz-i-ptiken-şahıs eki-mu	yaz-ma-ptiken-şahıs eki-mu
Teklik	1	yéziptikenmen (yazmışmışım)	yazmaptikenmen	yéziptikenmenmu	yazmaptikenmenmu
	2	yéziptikensen yéziptikensiz yéziptikenla	yazmaptikensen yazmaptikensiz yazmaptikenla	yéziptikensenmu yéziptikensizmu yéziptikenlimu	yazmaptikensenmu yazmaptikensizmu yazmaptikenlimu
	3	yéziptiken	yazmaptiken	yéziptikenmu	yazmaptikenmu
Çokluk	1	yéziptikenmiz	yazmaptikenmiz	yéziptikenmizmu	yazmaptikenmizmu
	2	yéziptikensiler	yazmaptikensiler	yéziptikensilermu	yazmaptikensilermu
	3	yéziptiken	yazmaptiken	yéziptikenmu	yazmaptikenmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-ptiken-şahıs eki	oqu-ma-ptiken- şahıs eki	oqu-ptiken-şahıs eki-mu	oqu-ma-ptiken-şahıs eki-mu
Teklik	1	oquptikenmen (okumuşmuşum)	oqumaptikenmen	oquptikenmenmu	oqumaptikenmenmu
	2	oquptikensen oquptikensiz oquptikenla	oqumaptikensen oqumaptikensiz oqumaptikenla	oquptikensenmu oquptikensizmu oquptikenlimu	oqumaptikensenmu oqumaptikensizmu oqumaptikenlimu
	3	oquptiken	oqumaptiken	oquptikenmu	oqumaptikenmu
Çokluk	1	oquptikenmiz	oqumaptikenmiz	oquptikenmizmu	oqumaptikenmizmu
	2	oquptikensiler	oqumaptikensiler	quptikensilermu	oqumaptikensilermu
	3	oquptiken	oqumaptiken	oquptikenmu	oqumaptikenmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-ü-ptiken- şahıs eki	kör-me-ptiken- şahıs eki	kör-ü-ptiken-şahıs eki-mu	kör-me-ptiken-şahıs eki-mu
Teklik	1	körüptikenmen (görmüşmüşüm)	körmeptikenmen	körüptikenmenmu	körmeptikenmenmu
	2	körüptikensen körüptikensiz körüptikenla	körmeptikensen körmeptikensiz körmeptikenla	körüptikensenmu körüptikensizmu körüptikenlimu	körmeptikensenmu körmeptikensizmu körmeptikenlimu
	3	körüptiken	körmeptiken	körüptikenmu	körmeptikenmu
Çokluk	1	körüptikenmiz	körmeptikenmiz	körüptikenmizmu	körmeptikenmizmu
	2	körüptikensiler	körmeptikensiler	körüptikensilermu	körmeptikensilermu
	3	körüptiken	körmeptiken	körüptikenmu	körmeptikenmu

3.2.2.2.1.4. Dördüncü Tip: *-(X)ptiken-miş-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde “Vasitilik bayan[246] diye adlandırılan öğrenilen geçmiş zamanın rivayetinin dördüncü tipi, fiil tabanına “*-(X)ptiken-miş-*” yapısından sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır.

Oluşumu: [-(X)p-t<-tu<-dur<-turur-i<er-ken-miş]

Olumlu: [fiil + *-(X)p-t-iken-miş* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-(X)p-t-iken-miş* + z. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-(X)p-t-iken-miş* + zamir kökenli şahıs eki + *-mu* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mA* + *-(X)p-t-iken-miş* + z. k. şahıs eki + *-mu* soru eki][247]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-ptiken-miş-şahıs eki	başla-ma-ptiken-miş-şahıs eki	başla-ptiken-miş-şahıs eki-mu	başla-ma-ptiken-miş-şahıs eki-mu
Teklik	1	başlaptikenmişmen (başlamışmışım)	başlimaptikenmişmen	başlaptikenmişmenmu	başlimaptikenmişmenmu
	2	başlaptikenmişsen başlaptikenmişsiz başlaptikenmişla	başlimaptikenmişsen başlimaptikenmişsiz başimaptikenmişla	başlaptikenmişsenmu başlaptikenmişsizmu başlaptikenmişlimu	başlimaptikenmişsenmu başlimaptikenmişsizmu başlimaptikenmişlimu
	3	başlaptikenmiş	başlimaptikenmiş	başlaptikenmişmu	başlimaptikenmişmu
Çokluk	1	başlaptikenmişmiz	başlimaptikenmişmiz	başlaptikenmişmizmu	başlimaptikenmişmizmu
	2	başlaptikenmişsiler	başlimaptikenmişsiler	başlaptikenmişsilermu	başlimaptikenmişsilermu
	3	başlaptikenmiş	başlimaptikenmiş	başlaptikenmişmu	başlimaptikenmişmu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-i-ptiken-miş-şahıs eki	yaz-ma-ptiken-miş-şahıs eki	yaz-i-ptiken-miş-şahıs eki-mu	yaz-ma-ptiken-miş-şahıs eki-mu
Teklik	1	yéziptikenmişmen (yazmışmışım)	yazmaptikenmişmen	yéziptikenmişmenmu	yazmaptikenmişmenmu
	2	yéziptikenmişsen yéziptikenmişsiz yéziptikenmişla	yazmaptikenmişsen yazmaptikenmişsiz yazmaptikenmişla	yéziptikenmişsenmu yéziptikenmişsizmu yéziptikenmişlimu	yazmaptikenmişsenmu yazmaptikenmişsizmu yazmaptikenmişlimu
	3	yéziptikenmiş	yazmaptikenmiş	yéziptikenmişmu	yazmaptikenmişmu
Çokluk	1	yéziptikenmişmiz	yazmaptikenmişmiz	yéziptikenmişmizmu	yazmaptikenmişmizmu
	2	yéziptikenmişsiler	yazmaptikenmişsiler	yéziptikenmişsilermu	yazmaptikenmişsilermu
	3	yéziptikenmiş	yazmaptikenmiş	yéziptikenmişmu	yazmaptikenmişmu

[246] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1741-1742.
[247] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1741.

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-ptiken-miş-şahıs eki	oqu-ma-ptiken-miş-şahıs eki	oqu-ptiken-miş-şahıs eki-mu	oqu-ma-ptiken-miş-şahıs eki-mu
Teklik	1	oquptikenmişmen (okumuşmuşum)	oqumaptikenmişmen	oquptikenmişmenmu	oqumaptikenmişmenmu
	2	oquptikenmişsen oquptikenmişsiz oquptikenmişla	oqumaptikenmişsen oqumaptikenmişsiz oqumaptikenmişla	oquptikenmişsenmu oquptikenmişsizmu oquptikenmişlimu	oqumaptikenmişsenmu oqumaptikenmişsizmu oqumaptikenmişlimu
	3	oquptikenmiş	oqumaptikenmiş	oquptikenmişmu	oqumaptikenmişmu
Çokluk	1	oquptikenmişmiz	oqumaptikenmişmiz	oquptikenmişmizmu	oqumaptikenmişmizmu
	2	oquptikenmişsiler	oqumaptikenmişsiler	oquptikenmişsilermu	oqumaptikenmişsilermu
	3	oquptikenmiş	oqumaptikenmiş	oquptikenmişmu	oqumaptikenmişmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-ü-ptiken-miş-şahıs eki	kör-me-ptiken-miş-şahıs eki	kör-ü-ptiken-miş-şahıs eki-mu	kör-me-ptiken-miş-şahıs eki-mu
Teklik	1	körüptikenmişmen (görmüşmüşüm)	körmeptikenmişmen	körüptikenmişmenmu	körmeptikenmişmenmu
	2	körüptikenmişsen körüptikenmişsiz körüptikenmişla	körmeptikenmişsen körmeptikenmişsiz körmeptikenmişla	körüptikenmişsenmu körüptikenmişsizmu körüptikenmişlimu	körmeptikenmişsenmu körmeptikenmişsizmu körmeptikenmişlimu
	3	körüptikenmiş	körmeptikenmiş	körüptikenmişmu	körmeptikenmişmu
Çokluk	1	körüptikenmişmiz	körmeptikenmişmiz	körüptikenmişmizmu	körmeptikenmişmizmu
	2	körüptikenmişsiler	körmeptikenmişsiler	körüptikenmişsilermu	körmeptikenmişsilermu
	3	körüptikenmiş	körmeptikenmiş	körüptikenmişmu	körmeptikenmişmu

3.2.2.2.2. Şimdiki Zamanın Rivayeti

3.2.2.2.2.1. Birinci Tip: *-(X)vat-qan-iken-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitilik bayan meylidiki izçil ötken zaman xever şekli"[248] diye adlandırılan şimdiki zamanın rivayetinin bu tipi, fiil tabanına *-vatqan-* kip ekinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin (*-iken*) getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. Bu tipin olumsuz şekli, *-mA* olumsuzluk ekinin ana fiilden sonra getirilmesi ile teşkil edilir. Soru şekli, *-mu* soru eki ile teşkil edilir ve sonda bulunur.

Ziyavudun'niŋ çirayliq, işçan xotuni qar ***körüvatqaniken.*** "Ziyavudun'un güzel, çalışkan eşi kar yağışını izliyormuş" (HZUT, 1757)

[248] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 361; 363

Oluşumu: {-(X)v<(X)p-at<yat-qan-i-<er-ken-}

Olumlu: [fiil + *-(X)vat-qan-iken-* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-y-vat-qan-iken-* + z. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-(X)vat-qan-iken-* + zamir kökenli şahıs eki + *-mu* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mA* + *-y-vat-qan-iken-* + z. k. şahıs eki + *-mu* soru eki][249]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-vat-qan-iken-şahıs eki	başla-ma-y-vat-qan-iken-şahıs eki	başla-vat-qan-iken-şahıs eki-mu	başla-ma-y-vat-qan-iken-şahıs eki-mu
Teklik	1	başlavatqanikenmen (başlıyormuşum)	başlimayvatqanikenmen	başlavatqanikenmenmu	başlimayvatqanikenmenmu
	2	başlavatqanikensen başlavatqanikensiz başlavatqanikenla	başlimayvatqanikensen başlimayvatqanikensiz başimayvatqanikenla	başlavatqanikensenmu başlavatqanikensizmu başlavatqanikenlimu	başlimayvatqanikensenmu başlimayvatqanikensizmu başlimayvatqanikenlimu
	3	başlavatqaniken	başlimayvatqaniken	başlavatqanikenmu	başlimayvatqanikenmu
Çokluk	1	başlavatqanikenmiz	başlimayvatqanikenmiz	başlavatqanikenmizmu	başlimayvatqanikenmizmu
	2	başlavatqanikensiler	başlimayvatqanikensiler	başlavatqanikensilermu	başlimayvatqanikensilermu
	3	başlavatqaniken	başlimayvatqaniken	başlavatqanikenmu	başlimayvatqanikenmu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-i-vat-qan-iken-şahıs eki	yaz-ma-y-vat-qan-iken-şahıs eki	yaz-i-vat-qan-iken-şahıs eki-mu	yaz-ma-y-vat-qan-iken-şahıs eki-mu
Teklik	1	yézivatqanikenmen (yazıyormuşum)	yazmayvatqanikenmen	yézivatqanikenmenmu	yazmayvatqanikenmenmu
	2	yézivatqanikensen yézivatqanikensiz yézivatqanikenla	yazmayvatqanikensen yazmayvatqanikensiz yazmayvatqanikenla	yézivatqanikensenmu yézivatqanikensizmu yézivatqanikenlimu	yazmayvatqanikensenmu yazmayvatqanikensizmu yazmayvatqanikenlimu
	3	yézivatqaniken	yazmayvatqaniken	yézivatqanikenmu	yazmayvatqanikenmu
Çokluk	1	yézivatqanikenmiz	yazmayvatqanikenmiz	yézivatqanikenmizmu	yazmayvatqanikenmizmu
	2	yézivatqanikensiler	yazmayvatqanikensiler	yézivatqanikensilermu	yazmayvatqanikensilermu
	3	yézivatqaniken	yazmayvatqaniken	yézivatqanikenmu	yazmayvatqanikenmu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		oqu-vat-qan-iken-şahıs eki	oqu-ma-y-vat-qan-iken-şahıs eki	oqu-vat-qan-iken-şahıs eki-mu	oqu-ma-y-vat-qan-iken-şahıs eki-mu
Teklik	1	oquvatqanikenmen (okuyormuşum)	oqumayvatqanikenmen	oquvatqanikenmenmu	oqumayvatqanikenmenmu
	2	oquvatqanikensen oquvatqanikensiz oquvatqanikenla	oqumayvatqanikensen oqumayvatqanikensiz oqumayvatqanikenla	oquvatqanikensenmu oquvatqanikensizmu oquvatqanikenlimu	oqumayvatqanikensenmu oqumayvatqanikensizmu oqumayvatqanikenlimu

[249] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1755.

	3	oquvatqaniken	oqumayvatqaniken	oquvatqanikenmu	oqumayvatqanikenmu
Çokluk	1	oquvatqanikenmiz	oqumayvatqanikenmiz	oquvatqanikenmizmu	oqumayvatqanikenmizmu
	2	oquvatqanikensiler	oqumayvatqanikensiler	oquvatqanikensilermu	oqumayvatqanikensilermu
	3	oquvatqaniken	oqumayvatqaniken	oquvatqanikenmu	oqumayvatqanikenmu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-ü-vat-qan-iken-şahıs eki	kör-me-y-vat-qan-iken-şahıs eki	köri-ü-vat-qan-iken-şahıs eki-mu	kör-me-y-vat-qan-iken-şahıs eki-mu
Teklik	1	körüvatqanikenmen (görüyormuşum)	körmeyvatqanikenmen	körüvatqanikenmenmu	körmeyvatqanikenmenmu
	2	körüvatqanikensen körüvatqanikensiz körüvatqanikenla	körmeyvatqanikensen körmeyvatqanikensiz körmeyvatqanikenla	körüvatqanikensenmu körüvatqanikensizmu körüvatqanikenlimu	körmeyvatqanikensenmu körmeyvatqanikensizmu körmeyvatqanikenlimu
	3	körüvatqaniken	körmeyvatqaniken	körüvatqanikenmu	körmeyvatqanikenmu
Çokluk	1	körüvatqanikenmiz	körmeyvatqanikenmiz	körüvatqanikenmizmu	körmeyvatqanikenmizmu
	2	körüvatqanikensiler	körmeyvatqanikensiler	körüvatqanikensilermu	körmeyvatqanikensilermu
	3	körüvatqaniken	körmeyvatqaniken	körüvatqanikenmu	körmeyvatqanikenmu

3.2.2.2.2.2. İkinci Tip: *-(X)vét-ip-t(u)-iken*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitilik bayan meylidiki izçil ötken zaman xever şekli"[250], "Vasitilik bayan"[251] diye adlandırılan şimdiki zamanın rivayetinin bu tipi, fiil tabanına "*-(X)vét-ip-t(u)-*" kip ekinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır.

Tipin olumsuz şekli, *-mA* olumsuzluk ekinin ana fiilden sonra getirilmesi ile teşkil edilir. Soru şekli, *-mu* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur.

Turşa Tuğbégi "Şahzade Ġocam qiziqçiliq qilip, köŋül ***éçivétiptiken****.*" dep izahlidi. "Turşa Tuğbeyi, "Şahzade Hocam şaka yapıp, gönül eğlendiriyormuş." diye durumu izah etti." (İz, 147)

Oluşumu: [-(X)v<(X)p-et<-at<yat-ip-t<-tu<-dur<turur-i<er-ken]

Olumlu: [fiil + *-(X)vét-ip-t(u)-iken-* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-y-vét-ip-t(u)-iken-* + z. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-(X)vét-ip-t(u)-iken-* + z. k. şahıs eki + *-mu* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mA* + *-y-vét-ip-t(u)-iken-* + z. k. şahıs eki + *-mu* soru eki][252]

---

[250] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 361; 363
[251] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1760.
[252] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1759.

<table>
<tr><th colspan="2" rowspan="2">Kişi</th><th>Olumlu</th><th>Olumsuz</th><th>Olumlu soru</th><th>Olumsuz soru</th></tr>
<tr><td>başla-vétip-ti-ken-
şahıs eki</td><td>başla-ma-y-vétip-ti-ken-
şahıs eki</td><td>başla-vétip-ti-ken-
şahıs eki-mu</td><td>başla-ma-y-vétip-ti-ken-
şahıs eki-mu</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>başlavétiptikenmen
(başlıyormuşum)</td><td>başlimayvétiptikenmen</td><td>başlavétiptikenmenmu</td><td>başlimayvétiptikenmenmu</td></tr>
<tr><td>2</td><td>başlavétiptikensen
başlavétiptikensiz
başlavétiptikenla</td><td>başlimayvétiptikensen
başlimayvétiptikensiz
başlimayvétiptikenla</td><td>başlavétiptikensenmu
başlavétiptikensizmu
başlavétiptikenlimu</td><td>başlimayvétiptikensenmu
başlimayvétiptikensizmu
başlimayvétiptikenlimu</td></tr>
<tr><td>3</td><td>başlavétiptiken</td><td>başlimayvétiptiken</td><td>başlavétiptikenmu</td><td>başlimayvétiptikenmu</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>başlavétiptikenmiz</td><td>başlimayvétiptikenmiz</td><td>başlavétiptikenmizmu</td><td>başlimayvétiptikenmizmu</td></tr>
<tr><td>2</td><td>başlavétiptikensiler</td><td>başlimayvétiptikensiler</td><td>başlavétiptikensilermu</td><td>başlimayvétiptikensilermu</td></tr>
<tr><td>3</td><td>başlavétiptiken</td><td>başlimayvétiptiken</td><td>başlavétiptikenmu</td><td>başlimayvétiptikenmu</td></tr>
</table>

<table>
<tr><th colspan="2" rowspan="2">Kişi</th><th>Olumlu</th><th>Olumsuz</th><th>Olumlu soru</th><th>Olumsuz soru</th></tr>
<tr><td>yaz-i-vétip-ti-ken-
şahıs eki</td><td>yaz-ma-y-vétip-ti-ken-
şahıs eki</td><td>yaz-i-vétip-ti-ken-
şahıs eki-mu</td><td>yaz-ma-y-vétip-ti-ken-
şahıs eki-mu</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>yézivétiptikenmen
(yazıyormuşum)</td><td>yazmayvétiptikenmen</td><td>yézivétiptikenmenmu</td><td>yazmayvétiptikenmenmu</td></tr>
<tr><td>2</td><td>yézivétiptikensen
yézivétiptikensiz
yézivétiptikenla</td><td>yazmayvétiptikensen
yazmayvétiptikensiz
yazmayvétiptikenla</td><td>yézivétiptikensenmu
yézivétiptikensizmu
yézivétiptikenlimu</td><td>yazmayvétiptikensenmu
yazmayvétiptikensizmu
yazmayvétiptikenlimu</td></tr>
<tr><td>3</td><td>yézivétiptiken</td><td>yazmayvétiptiken</td><td>yézivétiptikenmu</td><td>yazmayvétiptikenmu</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>yézivétiptikenmiz</td><td>yazmayvétiptikenmiz</td><td>yézivétiptikenmizmu</td><td>yazmayvétiptikenmizmu</td></tr>
<tr><td>2</td><td>yézivétiptikensiler</td><td>yazmayvétiptikensiler</td><td>yézivétiptikensilermu</td><td>yazmayvétiptikensilermu</td></tr>
<tr><td>3</td><td>yézivétiptiken</td><td>yazmayvétiptiken</td><td>yézivétiptikenmu</td><td>yazmayvétiptikenmu</td></tr>
</table>

<table>
<tr><th colspan="2" rowspan="2">Kişi</th><th>Olumlu</th><th>Olumsuz</th><th>Olumlu soru</th><th>Olumsuz soru</th></tr>
<tr><td>oqu-vétip-ti-ken-
şahıs eki</td><td>oqu-ma-y-vétip-ti-ken-
şahıs eki</td><td>oqu-vétip-ti-ken-
şahıs eki-mu</td><td>oqu-ma-y-vétip-ti-ken-
şahıs eki-mu</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>oquvétiptikenmen
(okuyormuşum)</td><td>oqumayvétiptikenmen</td><td>oquvétiptikenmenmu</td><td>oqumayvétiptikenmenmu</td></tr>
<tr><td>2</td><td>oquvétiptikensen
oquvétiptikensiz
oquvétiptikenla</td><td>oqumayvétiptikensen
oqumayvétiptikensiz
oqumayvétiptikenla</td><td>oquvétiptikensenmu
oquvétiptikensizmu
oquvétiptikenlimu</td><td>oqumayvétiptikensenmu
oqumayvétiptikensizmu
oqumayvétiptikenlimu</td></tr>
<tr><td>3</td><td>oquvétiptiken</td><td>oqumayvétiptiken</td><td>oquvétiptikenmu</td><td>oqumayvétiptikenmu</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>oquvétiptikenmiz</td><td>oqumayvétiptikenmiz</td><td>oquvétiptikenmizmu</td><td>oqumayvétiptikenmizmu</td></tr>
<tr><td>2</td><td>oquvétiptikensiler</td><td>oqumayvétiptikensiler</td><td>oquvétiptikensilermu</td><td>oqumayvétiptikensilermu</td></tr>
<tr><td>3</td><td>oquvétiptiken</td><td>oqumayvétiptiken</td><td>oquvétiptikenmu</td><td>oqumayvétiptikenmu</td></tr>
</table>

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-ü-vétip-ti-ken-şahıs eki	kör-me-y-vétip-ti-ken-şahıs eki	kör-ü-vétip-ti-ken-şahıs eki-mu	kör-me-y-vétip-ti-ken-şahıs eki-mu
Teklik	1	körüvétiptikenmen (görüyormuşum)	körmeyvétiptikenmen	körüvétiptikenmenmu	körmeyvétiptikenmenmu
	2	körüvétiptikensen körüvétiptikensiz körüvétiptikenla	körmeyvétiptikensen körmeyvétiptikensiz körmeyvétiptikenla	körüvétiptikensenmu körüvétiptikensizmu körüvétiptikenlimu	körmeyvétiptikensenmu körmeyvétiptikensizmu körmeyvétiptikenlimu
	3	körüvétiptiken	körmeyvétiptiken	körüvétiptikenmu	körmeyvétiptikenmu
Çokluk	1	körüvétiptikenmiz	körmeyvétiptikenmiz	körüvétiptikenmizmu	körmeyvétiptikenmizmu
	2	körüvétiptikensiler	körmeyvétiptikensiler	körüvétiptikensilermu	körmeyvétiptikensilermu
	3	körüvétiptiken	körmeyvétiptiken	körüvétiptikenmu	körmeyvétiptikenmu

3.2.2.2.2.3. Üçüncü Tip: *-(X)vatidiken-*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitilik bayan meylidiki izçil ötken zaman xever şekli"[253] diye adlandırılan şimdiki zamanın rivayetinin üçüncü tipi, fiil tabanına kip ekinin üzerine ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şekli "*-(X)vatidiken-*" nin getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir.

Olumlu: [fiil + *-(X)vatidiken-* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-y-vatidiken-* + z. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-(X)vatidiken-* + z. k. şahıs eki + *-mu* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-y-vatidiken-* + z. k. şahıs eki + *-mu* soru eki]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		başla-vatidiken-şahıs eki	başla-ma-y-vatidiken-şahıs eki	başla-vatidiken-şahıs eki-mu	başla-ma-y-vatidiken-şahıs eki-mu
Teklik	1	başlavatidikenmen (başlıyormuşum)	başlimayvatidikenmen	başlavatidikenmenmu	başlimayvatidikenmenmu
	2	başlavatidikensen başlavatidikensiz başlavatidikenla	başlimayvatidikensen başlimayvatidikensiz başlimayvatidikenla	başlavatidikensenmu başlavatidikensizmu başlavatidikenlimu	başlimayvatidikensenmu başlimayvatidikensizmu başlimayvatidikenlimu
	3	başlavatidiken	başlimayvatidiken	başlavatidikenmu	başlimayvatidikenmu
Çokluk	1	başlavatidikenmiz	başlimayvatidikenmiz	başlavatidikenmizmu	başlimayvatidikenmizmu
	2	başlavatidikensiler	başlimayvatidikensiler	başlavatidikensilermu	başlimayvatidikensilermu
	3	başlavatidiken	başlimayvatidiken	başlavatidikenmu	başlimayvatidikenmu

[253] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 361; 363

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-i-vatidiken-şahıs eki	yaz-ma-y-vatidiken-şahıs eki	yaz-i-vatidiken-şahıs eki-mu	yaz-ma-y-vatidiken-şahıs eki-mu
Teklik	1	yézivatidikenmen (yazıyormuşum)	yazmayvatidikenmen	yézivatidikenmenmu	yazmayvatidikenmenmu
	2	yézivatidikensen yézivatidikensiz yézivatidikenla	yazmayvatidikensen yazmayvatidikensiz yazmayvatidikenla	yézivatidikensenmu yézivatidikensizmu yézivatidikenlimu	yazmayvatidikensenmu yazmayvatidikensizmu yazmayvatidikenlimu
	3	yézivatidiken	yazmayvatidiken	yézivatidikenmu	yazmayvatidikenmu
Çokluk	1	yézivatidikenmiz	yazmayvatidikenmiz	yézivatidikenmizmu	yazmayvatidikenmizmu
	2	yézivatidikensiler	yazmayvatidikensiler	yézivatidikensilermu	yazmayvatidikensilermu
	3	yézivatidiken	yazmayvatidiken	yézivatidikenmu	yazmayvatidikenmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-vatidiken-şahıs eki	oqu-ma-y-vatidiken-şahıs eki	oqu-vatidiken-şahıs eki-mu	oqu-ma-y-vatidiken-şahıs eki-mu
Teklik	1	oquvatidikenmen (okuyormuşum)	oqumayvatidikenmen	oquvatidikenmenmu	oqumayvatidikenmenmu
	2	oquvatidikensen oquvatidikensiz oquvatidikenla	oqumayvatidikensen oqumayvatidikensiz oqumayvatidikenla	oquvatidikensenmu oquvatidikensizmu oquvatidikenlimu	oqumayvatidikensenmu oqumayvatidikensizmu oqumayvatidikenlimu
	3	oquvatidiken	oqumayvatidiken	oquvatidikenmu	oqumayvatidikenmu
Çokluk	1	oquvatidikenmiz	oqumayvatidikenmiz	oquvatidikenmizmu	oqumayvatidikenmizmu
	2	oquvatidikensiler	oqumayvatidikensiler	oquvatidikensilermu	oqumayvatidikensilermu
	3	oquvatidiken	oqumayvatidiken	oquvatidikenmu	oqumayvatidikenmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-ü-vatidiken-şahıs eki	kör-me-y-vatidiken-şahıs eki	kör-ü-vatidiken-şahıs eki-mu	kör-me-y-vatidiken-şahıs eki-mu
Teklik	1	körüvatidikenmen (görüyormuşum)	körmeyvatidikenmen	körüvatidikenmenmu	körmeyvatidikenmenmu
	2	körüvatidikensen körüvatidikensiz körüvatidikenla	körmeyvatidikensen körmeyvatidikensiz körmeyvatidikenla	körüvatidikensenmu körüvatidikensizmu körüvatidikenlimu	körmeyvatidikensenmu körmeyvatidikensizmu körmeyvatidikenlimu
	3	körüvatidiken	körmeyvatidiken	körüvatidikenmu	körmeyvatidikenmu
Çokluk	1	körüvatidikenmiz	körmeyvatidikenmiz	körüvatidikenmizmu	körmeyvatidikenmizmu
	2	körüvatidikensiler	körmeyvatidikensiler	körüvatidikensilermu	körmeyvatidikensilermu
	3	körüvatidiken	körmeyvatidiken	körüvatidikenmu	körmeyvatidikenmu

3.2.2.2.3. Geniş Zamanın Rivayeti

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitilik bayan meylidiki pütmigen ötken zaman xever şekli"[254], "Vasitilik bayan"[255] diye adlandırılan geniş zamanın rivayetinin bu tipi, geniş zaman işletiminden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin (*i-ken*) getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. Olumsuz şekli -*mAs* olumsuzluk ekinin ana fiilden sonra getirilmesi ile teşkil edilir.

Mubada, bizniŋ mehpi télégraf şifirlirini yéşiş téxnikimiz töven bolġan bolsa, bu mühim sirdin mehrum ***qalarkenmiz***. "Eğer, gizli telegraf şifrelerini çözme tekniğimiz yetersiz olsaydı, bu önemli sırdan mahrum kalarmışız." (HZUT, 1719)

Oluşumu: [-*(A)r<(yU)r-i<er-ken*]

Olumlu: [fiil + -*(A)r*- kip eki + -*iken*- ek fiili + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + -*mAs*- olumsuzluk eki + -*iken*- ek fiili + z. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + -*(A)r*- kip eki + -*iken*- ek fiili + z. k. şahıs eki -*mu* soru eki+]

Olumsuz soru:[fiil+ -*mAs*- olumsuzluk eki+-*iken*- ek fiili+ z. k. şahıs eki + -*mu* soru eki][256]

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		başla-ar-iken-şahıs eki	başla-mas-iken-şahıs eki	başla-ar-iken-şahıs eki-mu	başla-mas-iken-şahıs eki-mu
Teklik	1	başlarkenmen (başlarmışım, başlayacakmışım)	başlimaskenmen	başlarkenmenmu	başlimaskenmenmu
	2	başlarkensen başlarkensiz başlarkenla	başlimaskensen başlimaskensiz başlimaskenla	başlarkensenmu başlarkensizmu başlarkenlimu	başlimaskensenmu başlimaskensizmu başlimaskenlimu
	3	başlarken	başlimasken	başlarkenmu	başlimaskenmu
Çokluk	1	başlarkenmiz	başlimaskenmiz	başlarkenmizmu	başlimaskenmizmu
	2	başlarkensiler	başlimaskensiler	başlarkensilermu	başlimaskensilermu
	3	başlarken	başlimasken	başlarkenmu	başlimaskenmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-ar-iken-şahıs eki	yaz-mas-iken-şahıs eki	yaz-ar-iken-şahıs eki-mu	yaz-mas-iken-şahıs eki-mu
k	1	yazarkenmen	yazmaskenmen	yazarkenmenmu	yazmaskenmenmu

[254] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 345-346.
[255] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1718.
[256] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1718.

		(yazarmışım, yazacakmışım)			
	2	yazarikensen yazarikensiz yazarikenla	yazmasikensen yazmasikensiz yazmasikenla	yazarkensenmu yazarkensizmu yazarkenlimu	yazmaskensenmu yazmaskensizmu yazmaskenlimu
	3	yazarken	yazmasken	yazarkenmu	yazmaskenmu
Çokluk	1	yazarkenmiz	yazmaskenmiz	yazarkenmizmu	yazmaskenmizmu
	2	yazarkensiler	yazmaskensiler	yazarkensilermu	yazmaskensilermu
	3	yazarken	yazmasken	yazarkenmu	yazmaskenmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-r-iken-şahıs eki	oqu-mas-iken-şahıs eki	oqu-r-iken-şahıs eki-mu	oqu-mas-iken-şahıs eki-mu
Teklik	1	oqurkenmen (okurmuşum, okuyacakmışım)	oqumaskenmen	oqurkenmenmu	oqumaskenmenmu
	2	oqurkensen oqurkensiz oqurkenla	oqumaskensen oqumaskensiz oqumaskenla	oqurkensenmu oqurkensizmu oqurkenlimu	oqumaskensenmu oqumaskensizmu oqumaskenlimu
	3	oqurken	oqumasken	oqurkenmu	oqumaskenmu
Çokluk	1	oqurkenmiz	oqumaskenmiz	oqurkenmizmu	oqumaskenmizmu
	2	oqurkensiler	oqumaskensiler	oqurkensilermu	oqumaskensilermu
	3	oqurken	oqumasken	oqurkenmu	oqumaskenmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-er-iken-şahıs eki	kör-mes-iken-şahıs eki	kör-er-iken-şahıs eki-mu	kör-mes-iken-şahıs eki-mu
Teklik	1	körerkenmen (görürmüşüm, görecekmişim)	körmeskenmen	körerkenmenmu	körmeskenmenmu
	2	körerkensen körerkensiz körerkenla	körmeskensen körmeskensiz körmeskenla	körerkensenmu körerkensizmu körerkenlimu	körmeskensenmu körmeskensizmu körmeskenlimu
	3	körerken	körmesken	körerkenmu	körmeskenmu
Çokluk	1	körerkenmiz	körmeskenmiz	körerkenmizmu	körmeskenmizmu
	2	körerkensiler	körmeskensiler	körerkensilermu	körmeskensilermu
	3	körerken	körmesken	körerkenmu	körmeskenmu

3.2.2.2.4. Gelecek Zaman Rivâyeti

3.2.2.2.4.1. Birinci Tip: *-(i/y)-di-ken*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitilik bayan meylidiki pütmigen hazirqi zaman xever şekli"[257], "Vasitilik bayan"[258] diye adlandırılan gelecek zamanın rivayetinin bu tipi, *-(i/y)di- kip* ekinin üzerine ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin (*-iken*) getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. Olumsuz şekli *-mA-* olumsuzluk ekinin kip ekinden önce getirilmesi ile teşkil edilir. *yiğli-ma-y-diken-men , yaz-ma-y-diken-sen* vb. Soru şeklinde, *-(A)m (<-mu)* eki kip ekinden önce getirilir. *yiğla-m-diken-sen?, yaz-a-m-diken-miz?, yaz-ma-m-diken-siler?* vb.

*-Nimişqa **kétidikenmiz**, bizmu miltiq étişni ügenduq, -didi hösnarixan.* "- Niçin gidecekmişiz, biz de tüfek kullanmayı öğrendik, dedi Hösnarihan." (İz, 204)

Oluşumu: {-i<A/-y-d<dur<turur-i<er-ken}
Olumlu: [fiil + *-i/-y-di-ken* + zamir kökenli şahıs eki]
Olumsuz: [fiil + *-mA* olumsuzluk eki + *-y-di-ken* + zamir kökenli şahıs eki]
Olumlu soru: [fiil + *-(A)m (<-mu)* soru eki + *-di-ken* + zamir kökenli şahıs eki]
Olumsuz soru:[fiil + *-mA* olumsuzluk eki+ *m (<-mu)* soru eki+ *-di-ken*+z. k. şahıs eki][259]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-y-diken-şahıs eki	başla-ma-y-diken-şahıs eki	başla-m-diken-şahıs eki	başla-ma-m-diken-şahıs eki
Teklik	1	başlaydikenmen (başlayacakmışım) (başlarmışım)	başlimaydikenmen	başlamdikenmen	başlimamdikenmen
	2	başlaydikensen başlaydikensiz başlaydikenla	başlimaydikensen başlimaydikensiz başimaydikenla	başlamdikensen başlamdikensiz başlamdikenla	başlimamdikensen başlimamdikensiz başlimamdikenla
	3	başlaydiken	başlimaydiken	başlamdiken	başlimamdiken
Çokluk	1	başlaydikenmiz	başlimaydikenmiz	başlamdikenmiz	başlimamdikenmiz
	2	başlaydikensiler	başlimaydikensiler	başlamdikensiler	başlimamdikensiler
	3	başlaydiken	başlimaydiken	başlamdiken	başlimamdiken

[257] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 333-334.
[258] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1706.
[259] Arslan Abdulla Tehur vd., *a.g.e.*, s. 1705.

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-i-diken-şahıs eki	yaz-ma-y-diken-şahıs eki	yaz-a-m-diken-şahıs eki	yaz-ma-m-diken-şahıs eki
Teklik	1	yazidikenmen (yazacakmışım) (yazarmışım)	yazmaydikenmen	yazamdikenmen	yazmamdikenmen
	2	yazidikensen yazidikensiz yazidikenla	yazmaydikensen yazmaydikensiz yazmaydikenla	yazamdikensen yazamdikensiz yazamdikenla	yazmamdikensen yazmamdikensiz yazmamdikenla
	3	yazidiken	yazmaydiken	yazamdiken	yazmamdiken
Çokluk	1	yazidikenmiz	yazmaydikenmiz	yazamdikenmiz	yazmamdikenmiz
	2	yazidikensiler	yazmaydikensiler	yazamdikensiler	yazmamdikensiler
	3	yazidiken	yazmaydiken	yazamdiken	yazmamdiken

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-y-diken-şahıs eki	oqu-ma-y-diken-şahıs eki	oqu-m-diken-şahıs eki	oqu-ma-m-diken-şahıs eki
Teklik	1	oquydikenmen (okuyacakmışım) (okurmuşum)	oqumaydikenmen	oqumdikenmen	oqumamdikenmen
	2	oquydikensen oquydikensiz oquydikenla	oqumaydikensen oqumaydikensiz oqumaydikenla	oqumdikensen oqumdikensiz oqumdikenla	oqumamdikensen oqumamdikensiz oqumamdikenla
	3	oquydiken	oqumaydiken	oqumdiken	oqumamdiken
Çokluk	1	oquydikenmiz	oqumaydikenmiz	oqumdikenmiz	oqumamdikenmiz
	2	oquydikensiler	oqumaydikensiler	oqumdikensiler	oqumamdikensiler
	3	oquydiken	oqumaydiken	oqumdiken	oqumamdiken

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-i-diken-şahıs eki	kör-me-y-diken-şahıs eki	kör-e-m-diken-şahıs eki	kör-me-m-diken-şahıs eki
Teklik	1	köridikenmen (görecekmişim) (görermişim)	körmeydikenmen	köremdikenmen	körmemdikenmen
	2	köridikensen köridikensiz köridikenla	körmeydikensen körmeydikensiz körmeydikenla	köremdikensen köremdikensiz köremdikenla	körmemdikensen körmemdikensiz körmemdikenla
	3	köridiken	körmeydiken	köremdiken	körmemdiken
Çokluk	1	köridikenmiz	körmeydikenmiz	köremdikenmiz	körmemdikenmiz
	2	köridikensiler	körmeydikensiler	köremdikensiler	körmemdikensiler
	3	köridiken	körmeydiken	köremdiken	körmemdiken

3.2.2.2.4.2. İkinci Tip: *-mAKçi-iken*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde “Vasitilik bayan meylidiki meqset hazirqi zaman xever şekli”[260] diye adlandırılan gelecek zamanın rivayetinin bu tipi, *-mAKçi-* kip ekinden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şekli (*-iken*) nin getirilirmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir. *yaz-maqçi-ken-men* “yazacakmışım”*, kör-mekçi-ken-siler* “görecekmişsiniz” vb. Bu tipin olumsuz şekli, *emes* “değil” kelimesinin getirilmesi ile yapılır. *oqu-maqçi emes-ken-miz* “okumayacakmışız, okuyacak değilmişiz”, *kör-mekçi emes-ken-siler* “görmeyecekmişsiniz, görecek değilmişsiniz” gibi. Soru şekli, *-mi(<-mu)* soru eki *–iken* ek fiilinden önce getirilir. *başli-maqçi-mi-ken-men?* “başlayacak mıymışım?”, *yaz-maqçi emes-mi-ken-sen?* “yazmayacak mıymışsın, yazacak değil miymişsin?”

*Bügün Erkin’mu **kelmekçiken***. “Bugün Erkin de gelecekmiş.” (HZUT, 1658)

Olumlu: [fiil + *-mAKçi* + *-iken* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mAKçi* + *emes* + *-iken* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-mAKçi* ++ *-mi(<-mu)* soru eki + *-iken* + zamir k. şahıs eki]

Olumsuz soru:[fiil + *-mAKçi* + *emes* + *-mi(<-mu)* soru eki + *-iken* + z. k. şahıs eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-maqçi-iken-şahıs eki	başla-maqçi emes-iken-şahıs eki	başla-maqçi-mu-iken-şahıs eki	başla-maqçi emes-mu-iken-şahıs eki
Teklik	1	başlimaqçikenmen (başlayacakmışım)	başlimaqçi emeskenmen	başlimaqçimikenmen	başlimaqçi emesmikenmen
	2	başlimaqçikensen başlimaqçikensiz başlimaqçikenla	başlimaqçi emeskensen başlimaqçi emeskensiz başlimaqçi emeskenla	başlimaqçimikensen başlimaqçimikensiz başlimaqçimikenla	başlimaqçi emesmikensen başlimaqçi emesmikensiz başlimaqçi emesmikenla
	3	başlimaqçiken	başlimaqçi emesken	başlimaqçimiken	başlimaqçi emesmiken
Çokluk	1	başlimaqçikenmiz	başlimaqçi emeskenmiz	başlimaqçimikenmiz	başlimaqçi emesmikenmiz
	2	başlimaqçikensiler	başlimaqçi emeskensiler	başlimaqçimikensiler	başlimaqçi emesmikensiler
	3	başlimaqçiken	başlimaqçi emesken	başlimaqçimiken	başlimaqçi emesmiken

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-maqçi-iken-şahıs eki	yaz-maqçi emes-iken-şahıs eki	yaz-maqçi-mu-iken-şahıs eki	yaz-maqçi emes-mu-iken-şahıs eki
kli	1	yazmaqçikenmen (yazacakmışım)	yazmaqçi emeskenmen	yazmaqçimikenmen	yazmaqçi emesmikenmen

[260] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 368.

	2	yazmaqçikensen yazmaqçikensiz yazmaqçikenla	yazmaqçi emeskensen yazmaqçi emeskensiz yazmaqçi emeskenla	yazmaqçimikensen yazmaqçimikensiz yazmaqçimikenla	yazmaqçi emesmikensen yazmaqçi emesmikensiz yazmaqçi emesmikenla
	3	yazmaqçiken	yazmaqçi emesken	yazmaqçimiken	yazmaqçi emesmiken
Çokluk	1	yazmaqçikenmiz	yazmaqçi emeskenmiz	yazmaqçimikenmiz	yazmaqçi emesmikenmiz
	2	yazmaqçikensiler	yazmaqçi emeskensiler	yazmaqçimikensiler	yazmaqçi emesmikensiler
	3	yazmaqçiken	yazmaqçi emesken	yazmaqçimiken	yazmaqçi emesmiken

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-maqçi-iken-şahıs eki	oqu-maqçi emes-iken-şahıs eki	oq-maqçi-mu-iken-şahıs eki	oqu-maqçi emes-mu-iken-şahıs eki
Teklik	1	oqumaqçikenmen (okuyacakmışım)	oqumaqçi emeskenmen	oqumaqçimikenmen	oqumaqçi emesmikenmen
	2	oqumaqçikensen oqumaqçikensiz oqumaqçikenla	oqumaqçi emeskensen oqumaqçi emeskensiz oqumaqçi emeskenla	oqumaqçimikensen oqumaqçimikensiz oqumaqçimikenla	oqumaqçi emesmikensen oqumaqçi emesmikensiz oqumaqçi emesmikenla
	3	oqumaqçiken	oqumaqçi emesken	oqumaqçimiken	oqumaqçi emesmiken
Çokluk	1	oqumaqçikenmiz	oqumaqçi emeskenmiz	oqumaqçimikenmiz	oqumaqçi emesmikenmiz
	2	oqumaqçikensiler	oqumaqçi emeskensiler	oqumaqçimikensiler	oqumaqçi emesmikensiler
	3	oqumaqçiken	oqumaqçi emesken	oqumaqçimiken	oqumaqçi emesmiken

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-mekçi-iken-şahıs eki	kör-mekçi emes-iken-şahıs eki	kör-mekçi-mu-iken-şahıs eki	körmekçi emes-mu-iken-şahıs eki
Teklik	1	körmekçikenmen (görecekmişim)	körmekçi emeskenmen	körmekçimikenmen	körmekçi emesmikenmen
	2	körmekçikensen körmekçikensiz körmekçikenla	körmekçi emeskensen körmekçi emeskensiz körmekçi emeskenla	körmekçimikensen körmekçimikensiz körmekçimikenla	körmekçi emesmikensen körmekçi emesmikensiz körmekçi emesmikenla
	3	körmekçiken	körmekçi emesken	körmekçimiken	körmekçi emesmiken
Çokluk	1	körmekçikenmiz	körmekçi emeskenmiz	körmekçimikenmiz	körmekçi emesmikenmiz
	2	körmekçikensiler	körmekçi emeskensiler	körmekçimikensiler	körmekçi emesmikensiler
	3	körmekçiken	körmekçi emesken	körmekçimiken	körmekçi emesmiken

3.2.2.2.4.3. Üçüncü Tip: *-(i/y)-di-ġan*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Vasitilik bayan meylidiki pütmigen ötken zaman xever şekli"[261] diye adlandırılan gelecek zamanın rivayetinin bu tipi, *-(i/y)-di-ġan* kip ekinin üzerine ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin (*-iken*) getirilmesi ile

[261] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 345-346.

yapılır. Şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Olumsuz şekli *-mA-* olumsuzluk ekinin kip ekinden önce getirilmesiyle yapılır. *yaz-ma-y-diġan-iken-men, oqu-ma-y-diġan-iken-sen* vb. Soru şekli, *-mu* soru eki şahıs eklerinden sonra getirilir. *yiġla-y-diġan-iken-sen-mu?, yaz-ma-y-diġan-iken-miz-mu?, yaz-ma-y-diġan-iken-siler-mu?* gibi.

Olumlu: [fiil + *-(i/y)-diġan-* + *-iken-* + zamir kökenli şahıs eki]

Olumsuz: [fiil + *-mA-* olumsuzluk eki + *-y-diġan-* + *-iken-* + z. k. şahıs eki]

Olumlu soru: [fiil + *-(i/y)-diġan-* + *-iken-* + z. k. şahıs eki + *-mu* soru eki]

Olumsuz soru: [fiil + *-mA-* + *-y-diġan-* + *-iken-* + z. k. şahıs eki + *-mu* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-y-diġan-iken-şahıs eki	başli-ma-y-diġan-iken-şahıs eki	başla-y-diġan-iken-şahıs eki-mu	başli-ma-y-diġan-iken-şahıs eki-mu
Teklik	1	başlaydiġanikenmen (başlayacakmışım, başlarmışım)	başlimaydiġanikenmen	başlaydiġanikenmenmu	başlimaydiġanikenmenu
	2	başlaydiġanikensen başlaydiġanikensiz başlaydiġanikenla	başlimaydiġanikensen başlimaydiġanikensiz başlimaydiġanikenla	başlaydiġanikensenmu başlaydiġanikensizmu başlaydiġanikenlimu	başlimaydiġanikensenmu başlimaydiġanikensizmu başlimaydiġanikenlimu
	3	başlaydiġaniken	başlimaydiġaniken	başlaydiġanikenmu	başlimaydiġanikenmu
Çokluk	1	başlaydiġanikenmiz	başlimaydiġanikenmiz	başlaydiġanikenmizmu	başlimaydiġanikenmizmu
	2	başlaydiġanikensiler	başlimaydiġanikensiler	başlaydiġanikensilermu	başlimaydiġanikensilermu
	3	başlaydiġaniken	başlimaydiġaniken	başlaydiġanikenmu	başlimaydiġanikenmu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-i-diġan-iken-şahıs eki	kör-me-y-diġan-iken-şahıs eki	kör-i-diġan-iken-şahıs eki-mu	kör-me-y-diġan-iken-şahıs eki-mu
Teklik	1	köridiġanikenmen (görecekmişim, görürmüşüm)	körmeydiġanikenmen	köridiġanikenmenmu	körmeydiġanikenmenu
	2	köridiġanikensen köridiġanikensiz köridiġanikenla	körmeydiġanikensen körmeydiġanikensiz körmeydiġanikenla	köridiġanikensenmu köridiġanikensizmu köridiġanikenlimu	körmeydiġanikensenmu körmeydiġanikensizmu körmeydiġanikenlimu
	3	köridiġaniken	körmeydiġaniken	köridiġanikenmu	körmeydiġanikenmu
Çokluk	1	köridiġanikenmiz	körmeydiġanikenmiz	köridiġanikenmizmu	körmeydiġanikenmizmu
	2	köridiġanikensiler	körmeydiġanikensiler	köridiġanikensilermu	körmeydiġanikensilermu
	3	köridiġaniken	körmeydiġaniken	köridiġanikenmu	körmeydiġanikenmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-y-diġan-iken-şahıs eki	oqu-ma-y-diġan-iken-şahıs eki	oqu-y-diġan-iken-şahıs eki-mu	oqu-ma-y-diġan-iken-şahıs eki-mu
Teklik	1	oquydiġanikenmen (okuyacakmışım, okurmuşum)	oqumaydiġanikenmen	oquydiġanikenmenmu	oqumaydiġanikenmenu
	2	oquydiġanikensen oquydiġanikensiz oquydiġanikenla	oqumaydiġanikensen oqumaydiġanikensiz oqumaydiġanikenla	oquydiġanikensenmu oquydiġanikensizmu oquydiġanikenlimu	oqumaydiġanikensenmu oqumaydiġanikensizmu oqumaydiġanikenlimu
	3	oquydiġaniken	oqumaydiġaniken	oquydiġanikenmu	oqumaydiġanikenmu
Çokluk	1	oquydiġanikenmiz	oqumaydiġanikenmiz	oquydiġanikenmizmu	oqumaydiġanikenmizmu
	2	oquydiġanikensiler	oqumaydiġanikensiler	oquydiġanikensilermu	oqumaydiġanikensilermu
	3	oquydiġaniken	oqumaydiġaniken	oquydiġanikenmu	oqumaydiġanikenmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		yaz-i-diġan-iken-şahıs eki	yaz-ma-y-diġan-iken-şahıs eki	yaz-i-diġan-iken-şahıs eki-mu	yaz-ma-y-diġan-iken-şahıs eki-mu
Teklik	1	yazidiġanikenmen (yazacakmışım, yazarmışım)	yazmaydiġanikenmen	yazidiġanikenmenmu	yazmaydiġanikenmenu
	2	yazidiġanikensen yazidiġanikensiz yazidiġanikenla	yazmaydiġanikensen yazmaydiġanikensiz yazmaydiġanikenla	yazidiġanikensenmu yazidiġanikensizmu yazidiġanikenlimu	yazmaydiġanikensenmu yazmaydiġanikensizmu yazmaydiġanikenlimu
	3	yazidiġaniken	yazmaydiġaniken	yazidiġanikenmu	yazmaydiġanikenmu
Çokluk	1	yazidiġanikenmiz	yazmaydiġanikenmiz	yazidiġanikenmizmu	yazmaydiġanikenmizmu
	2	yazidiġanikensiler	yazmaydiġanikensiler	yazidiġanikensilermu	Yazmaydiġanikensilermu
	3	yazidiġaniken	yazmaydiġaniken	yazidiġanikenmu	yazmaydiġanikenmu

3.2.2.2.5. Şart Kipinin Rivayeti

3.2.2.2.5.1. Birinci Tip: *-sA-iyelik kökenli şahıs eki + iken*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Arzu - teklip meylidiki xever şekli"[262] diye adlandırılan şart kipinin rivayeti, cümledeki işin iltimas, arzu veya teklif tarzında söylenmiş olduğunu ifade eder. Bu kip, şart işletiminden sonra ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin (*-iken*) getirilmesi ile yapılır. *yaz-sa-m iken* "yazsaymışım", *bar-sa-q iken* "gitseymişiz", *kel-se-ŋ iken* "gelseymişsin" vb.

[262] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 302-303.

Bu tipin olumsuz şekli, *-mi (<-mA)* olumsuzluk ekinin şart ekinden önce getirilmesiyle teşkil edilir. *başli-mi-sa-m iken* "başlamasaymışım", *kör-mi-se-ŋ iken* "görmeseymişsin". Soru şeklinde, *-mi* (<*-mu*) soru eki şahıs eklerinden sonra getirilir. *oqu-sa-q-mi-ken?, yaz-sa-ŋlar-mi-ken?* vb.

Mundin keyinmu maŋa muşundaq yardem qilip ***tursiŋiz iken***. "Bundan sonra da bana böyle yardım etseydiniz." *(HZUTG, 303)*

Olumlu: [fiil + *-sA-* şart eki + iyelik kökenli şahıs eki + *-iken*]
Olumsuz: [fiil + *-mi (<-mA)* olumsuzluk eki + *-sA-* şart eki + i. k. şahıs eki + *-iken*]
Olumlu soru: [fiil + *-sA-* şart eki + i. k. şahıs eki + *-mi* (<*-mu*) soru eki + *-iken*]
Olumsuz soru: [fiil + *-mi (<-mA)* olumsuzluk eki + *-sA-* şart eki + *-mi* (<*-mu*) soru eki + i. k. şahıs eki + *-iken*]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-sa-şahıs eki+iken	başla-ma-sa-şahıs eki+iken	başla-sa-şahıs eki-mi-ken	başla-ma-sa-şahıs eki-mi-ken
Teklik	1	başlisam iken (başlasaymışım)	başlimisam iken	başlisammiken	başlimisammiken
	2	başlisaŋ iken başlisaŋiz iken başlisila iken	başlimisaŋ iken başlimisaŋiz iken başlimisila iken	başlisaŋmiken başlisaŋizmiken başlisilamiken	başlimisaŋmiken başlimisaŋizmiken başlimisilamiken
	3	başlisa iken	başlimisa iken	başlisamiken	başlimisamiken
Çokluk	1	başlisaq iken	başlimisaq iken	başlisaqmiken	başlimisaqmiken
	2	başlisaŋlar iken	başlimisaŋlar iken	başlisaŋlarmiken	başlimisaŋlarmiken
	3	başlisa iken	başlimisa iken	başlisamiken	başlimisamiken

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		kör-se-şahıs eki+iken	kör-me-se-şahıs eki+iken	kör-se-şahıs eki-mi-ken	kör-me-se-şahıs eki-mi-ken
Teklik	1	körsem iken (görseymişim)	körmisem iken	körsemmiken	körmisemmiken
	2	körseŋ iken körseŋiz iken körsile iken	körmiseŋ iken körmiseŋiz iken körmisile iken	körseŋmiken körseŋizmiken körsilemiken	körmiseŋmiken körmiseŋizmiken körmisilemiken
	3	körse iken	körmise iken	körsemiken	körmisemiken
Çokluk	1	körsek iken	körmisek iken	körsekmiken	körmisekmiken
	2	körseŋlar iken	körmiseŋlar iken	körseŋlarmiken	körmiseŋlarmiken
	3	körse iken	körmise iken	körsemiken	körmisemiken

Kişi		Olumlu oqu-sa-şahıs eki+iken	Olumsuz oqu-ma-sa-şahıs eki+iken	Olumlu soru oqu-sa-şahıs eki-mi-ken	Olumsuz soru oqu-ma-sa-şahıs eki-mi-ken
Teklik	1	oqusam iken (okusaymışım)	oqumisam iken	oqusammiken	oqumisammiken
	2	oqusaŋ iken oqusaŋiz iken oqusila iken	oqumisaŋ iken oqumisaŋiz iken oqumisila iken	oqusaŋmiken oqusaŋizmiken oqusilamiken	oqumisaŋmiken oqumisaŋizmiken oqumisilamiken
	3	oqusa iken	oqumisa iken	oqusamiken	oqumisamiken
Çokluk	1	oqusaq iken	oqumisaq iken	oqusaqmiken	oqumisaqmiken
	2	oqusaŋlar iken	oqumisaŋlar iken	oqusaŋlarmiken	oqumisaŋlarmiken
	3	oqusa iken	oqumisa iken	oqusamiken	oqumisamiken

Kişi		Olumlu yaz-sa-şahıs eki+iken	Olumsuz yaz-ma-sa-şahıs eki+iken	Olumlu soru yaz-sa-şahıs eki-mi-ken	Olumsuz soru yaz-ma-sa-şahıs eki-mi-ken
Teklik	1	yazsam iken (yazsaymışım)	yazmisam iken	yazsammiken	yazmisammiken
	2	yazsaŋ iken yazsaŋiz iken yazsila iken	yazmisaŋ iken yazmisaŋiz iken yazmisila iken	yazsaŋmiken yazsaŋizmiken yazsilamiken	yazmisaŋmiken yazmisaŋizmiken yazmisilamiken
	3	yazsa iken	yazmisa iken	yazsamiken	yazmisamiken
Çokluk	1	yazsaq iken	yazmisaq iken	yazsaqmiken	yazmisaqmiken
	2	yazsaŋlar iken	yazmisaŋlar iken	yazsaŋlarmiken	yazmisaŋlarmiken
	3	yazsa iken	yazmisa iken	yazsamiken	yazmisamiken

3.2.2.2.5.2. İkinci Tip: *-sA-iyelik kökenli şahıs eki + boptiken*

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde "Epsus meylidiki xever şekli" [263] diye adlandırılan şart kipinin rivayetinin bu tipi, cümledeki işin efsus, pişmanlık duymak tarzında söylenmiş olduğunu ifade eder. Bu kip, şart işletiminden sonra *boptiken (<bol-u-p-ti*<-tu<-dur<turur-i<er-ken*)* yapısının getirilmesi ile teşkil edilir. Bu tipin olumsuz

[263] Hamit Tömür, *a.g.e.*, s. 304-305.

şekli, *-mi (<-mA)* olumsuzluk ekinin şart ekinden önce getirilmesiyle teşkil edilir. *kör-mi-sa-m boptiken* "görmeseymişim", *oqu-mi-sa-ŋ boptiken* "okumasaymışsın" gibi. Soru şekli, *-mu* soru eki sonda bulunur.

*Rastinla şunçivala çirayliqmu? Bir **körsek boptiken**.* "Gerçekten o kadar güzel mi? Bir görseydik." (İz, 87)

Oluşumu: [*bol-u-p-ti*<-tu<-dur<turur-i<er-ken]
Olumlu: [fiil + *-sA-* şart eki + iyelik kökenli şahıs eki + *boptiken*]
Olumsuz: [fiil + *-mi (<-mA)* olumsuzluk eki + *-sA-* şart eki + i. k. şahıs eki + *boptiken*]
Olumlu soru: [fiil + *-sA-* şart eki + i. k. şahıs eki + *boptiken* + *-mu* soru eki]
Olumsuz soru: [fiil + *-mi (<-mA)* olumsuzluk eki + *-sA-* şart eki + i. k. şahıs eki + *boptiken* + *-mu* soru eki]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-sa-şahıs eki boptiken	başla-ma-sa-şahıs eki boptiken	başla-sa-şahıs eki boptiken-mu	başla-ma-sa-şahıs eki boptiken-mu
Teklik	1	başlisam boptiken (başlasaymışım)	başlimisam boptiken	başlisam boptikenmu	başlimisam boptikenmu
	2	başlisaŋ boptiken başlisaŋiz boptiken başlisila boptiken	başlimisaŋ boptiken başlimisaŋiz boptiken başimisila boptiken	başlisaŋ boptikenmu başlisaŋiz boptikenmu başlisila boptikenmu	başlimisaŋ boptikenmu başlimisaŋiz boptikenmu başlimisila boptikenmu
	3	başlisa boptiken	başlimisa boptiken	başlisa boptikenmu	başlimisa boptikenmu
Çokluk	1	başlisaq boptiken	başlimisaq boptiken	başlisaq boptikenmu	başlimisaq boptikenmu
	2	başlisaŋlar boptiken	başlimisaŋlar boptiken	başlisaŋlar boptikenmu	başlimisaŋlar boptikenmu
	3	başlisa boptiken	başlimisa boptiken	başlisa boptikenmu	başlimisa boptikenmu

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-sa-şahıs eki boptiken	yaz-ma-sa-şahıs eki boptiken	yaz-sa-şahıs eki boptiken-mu	yaz-ma-sa-şahıs eki boptiken-mu
Teklik	1	yazsam boptiken (yazsaymışım)	yazmisam boptiken	yazsam boptikenmu	yazmisam boptikenmu
	2	yazsaŋ boptiken yazsaŋiz boptiken yazsila boptiken	yazmisaŋ boptiken yazmisaŋiz boptiken yazmisila boptiken	yazsaŋ boptikenmu yazsaŋiz boptikenmu yazsila boptikenmu	yazmisaŋ boptikenmu yazmisaŋiz boptikenmu yazmisila boptikenmu
	3	yazsa boptiken	yazmisa boptiken	yazsa boptikenmu	yazmisa boptikenmu
Çokluk	1	yazsaq boptiken	yazmisaq boptiken	yazsaq boptikenmu	yazmisaq boptikenmu
	2	yazsaŋlar boptiken	yazmisaŋlar boptiken	yazsaŋlar boptikenmu	yazmisaŋlar boptikenmu
	3	yazsa boptiken	yazmisa boptiken	yazsa boptikenmu	yazmisa boptikenmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-sa-şahıs eki boptiken	oqu-ma-sa-şahıs eki boptiken	oqu-sa-şahıs eki boptiken-mu	oqu-ma-sa-şahıs eki boptiken-mu
Teklik	1	oqusam boptiken (okusaymışım)	oqumisam boptiken	oqusam boptikenmu	oqumisam boptikenmu
	2	oqusaŋ boptiken oqusaŋiz boptiken oqusila boptiken	oqumisaŋ boptiken oqumisaŋiz boptiken oqumisila boptiken	oqusaŋ boptikenmu oqusaŋiz boptikenmu oqusila boptikenmu	oqumisaŋ boptikenmu oqumisaŋiz boptikenmu oqumisila boptikenmu
	3	oqusa boptiken	oqumisa boptiken	oqusa boptikenmu	oqumisa boptikenmu
Çokluk	1	oqusaq boptiken	oqumisaq boptiken	oqusaq boptikenmu	oqumisaq boptikenmu
	2	oqusaŋlar boptiken	oqumisaŋlar boptiken	oqusaŋlar boptikenmu	oqumisaŋlar boptikenmu
	3	oqusa boptiken	oqumisa boptiken	oqusa boptikenmu	oqumisa boptikenmu

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-se-şahıs eki boptiken	kör-me-sa-şahıs eki boptiken	kör-se-şahıs eki boptiken-mu	kör-me-sa-şahıs eki boptiken-mu
Teklik	1	körsem boptiken (görseymişim)	körmisam boptiken	körsem boptikenmu	körmisam boptikenmu
	2	körseŋ boptiken körseŋiz boptiken körsila boptiken	körmiseŋ boptiken körmiseŋiz boptiken körmisila boptiken	körseŋ boptikenmu körseŋiz boptikenmu körsila boptikenmu	körmiseŋ boptikenmu körmiseŋiz boptikenmu körmisila boptikenmu
	3	körse boptiken	körmise boptiken	körse boptikenmu	körmise boptikenmu
Çokluk	1	körseq boptiken	körmiseq boptiken	körseq boptikenmu	körmiseq boptikenmu
	2	körseŋlar boptiken	körmiseŋlar boptiken	körseŋlar boptikenmu	körmiseŋlar boptikenmu
	3	körse boptiken	körmise boptiken	körse boptikenmu	körmise boptikenmu

3.2.2.2.6. Gereklilik Kipinin Rivayeti

Yeni Uygur Türkçesinde gereklilik kipinin rivayeti, -*(i, u, ü)ş*- isim fiil eki ile yapılan fiil isimlerine iyelik ekleri eklendikten sonra *kérek* kelimesinin getirilmesi ve ardından da ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin (-*iken*) eklenmesi ile yapılır. Bu tipin olumsuz şekli, -*mAsliK* ekine iyelik ekleri eklendikten sonra *kérek* kelimesinin getirilmesi ve ardından da ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şeklinin (-*iken*) eklenmesi ile yapılır. *yaz-masliq-i-m kérek iken* "yazmamalıymışım, yazmamam gerekmiş", *kel-meslik-i-ŋ kérek iken* "gelmemeliymişsin, gelmemen gerekmiş" gibi. Soru şekli, *-mi (<-mu)* soru ekinin *kérek* kelimesinden sonra getirilmesi ile yapılır. *başli-ş-im kérek-mi-ken?* "başlamalı mıymışım, başlamam gerek miymiş?", *kör-meslik-i-ŋlar kérek-mi-ken?* "görmemeniz gerek miymiş?" vb.

Olumlu: [fiil + -*(i, u, ü)ş*- + iyelik eki + *kérek* + *iken*]

Olumsuz: [fiil + -*mAsliK*- + iyelik eki + *kérek* + *iken*]

Olumlu soru: [fiil + -*(i, u, ü)ş*- + iyelik eki +*kérek* + -*mi (<-mu)* soru eki + *iken*]

Olumsuz soru: [fiil + -*mAsliK*- + iyelik eki + *kérek* + -*mi (<-mu)* soru eki + *iken*]

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-ş-iyelik eki kérek iken	başla-masliq-iyelik eki kérek iken	başla-ş-iyelik eki kérek-mi-ken	başla-masliq-iyelik eki kérek-mi-ken
Teklik	1	başlişim kérek iken (başlamalıymışım, başlamam gerekmiş)	başlimasliqim kérek iken	başlişim kérekmiken	başlimasliqim kérekmiken
	2	başlişiŋ kérek iken başlişiŋiz kérek iken başlaşliri kérek iken	başlimasliqiŋ kérek iken başlimasliqiŋiz kérek iken başimaşliqliri kérek iken	başlişiŋ kérekmiken başlişiŋiz kérekmiken başlaşliri kérekmiken	başlimasliqiŋ kérekmiken başlimasliqiŋiz kérekmiken başlimasliqliri kérekmiken
	3	başlişi kérek iken	başlimasliqi kérek iken	başlişi kérekmiken	başlimasliqi kérekmiken
Çokluk	1	başlişimiz kérek iken	başlimasliqimiz kérek iken	başlişimiz kérekmiken	başlimasliqimiz kérekmiken
	2	başlişiŋlar kérek iken	başlimasliqiŋlar kérek iken	başlişiŋlar kérekmiken	başlimasliqiŋlar kérekmiken
	3	başlişi kérek iken	başlimasliqi kérek iken	başlişi kérekmiken	başlimasliqi kérekmiken

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		yaz-i-ş-iyelik eki kérek iken	yaz-masliq-iyelik eki kérek iken	yaz-i-ş-iyelik eki kérek iken -mu	yaz-masliq-iyelik eki kérek iken-mu
Teklik	1	yézişim kérek iken (yazmalıymışım, yazmam gerekmiş)	yazmasliqim kérek iken	yézişim kérekmiken	yazmasliqim kérekmiken
	2	yézişiŋ kérek iken yézişiŋiz kérek iken yézişliri kérek iken	yazmasliqiŋ kérek iken yazmasliqiŋiz kérek iken yazmasliqliri kérek iken	yézişiŋ kérekmiken yézişiŋiz kérekmiken yézişliri kérekmiken	yazmasliqiŋ kérekmiken yazmasliqiŋiz kérekmiken yazmasliqliri kérekmiken
	3	yézişi kérek iken	yazmasliqi kérek iken	yézişi kérekmiken	yazmazliqi kérekmiken
Çokluk	1	yézişimiz kérek iken	yazmasliqimiz kérek iken	yézişimiz kérekmiken	yazmasliqimiz kérekmiken
	2	yézişiŋlar kérek iken	yazmasliqiŋlar kérek iken	yézişiŋlar kérekmiken	yazmasliqiŋlar kérekmiken
	3	yézişi kérek iken	yazmasliqi kérek iken	yézişi kérekmiken	yazmasliqi kérekmiken

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		oqu-ş-iyelik eki kérek iken	oqu-masliq-iyelik eki kérek iken	oqu-ş-iyelik eki kérek iken -mu	oqu-mi-ş-iyelik eki kérek iken-mu
Teklik	1	oquşum kérek iken (okumalıymışım, okumam gerekmiş)	oqumasliqim kérek iken	oquşum kérekmiken	oqumasliqim kérekmiken
	2	oquşuŋ kérek iken oquşiŋiz kérek iken oquşliri kérek iken	oqumasliqiŋ kérek iken oqumasliqiŋiz kérek iken oqumasliqliri kérek iken	oquşuŋ kérekmiken oquşiŋiz kérekmiken oquşliri kérekmiken	oqumasliqiŋ kérekmiken oqumasliqiŋiz kérekmiken oqumasliqliri kérekmiken
	3	oquşi kérek iken	oqumasliqi kérek iken	oquşi kérekmiken	oqumasliqi kérekmiken
Çokluk	1	oquşimiz kérek iken	oqumasliqimiz kérek iken	oquşimiz kérekmiken	oqumasliqimiz kérekmiken
	2	oquşiŋlar kérek iken	oqumasliqiŋlar kérek iken	oquşiŋlar kérekmiken	oqumasliqiŋlar kérekmiken
	3	oquşi kérek iken	oqumasliqi kérek iken	oquşi kérekmiken	oqumasliqi kérekmiken

Kişi		Olumlu	Olumsuz	Olumlu soru	Olumsuz soru
		kör-ü-ş-iyelik eki kérek iken	kör-meslik-iyelik eki kérek iken	kör-ü-ş-iyelik eki kérek iken-mu	kör-meslik-iyelik eki kérek iken-mu
Teklik	1	körüşüm kérek iken (görmeliymişim, görmem gerekmiş)	körmeslikim kérek iken	körüşüm kérekmiken	körmeslikim kérekmiken
	2	körüşüŋ kérek iken körüşiŋiz kérek iken körüşliri kérek iken	körmeslikiŋ kérek iken körmeslikiŋiz kérek iken körmeslikliri kérek iken	körüşüŋ kérekmiken körüşiŋiz kérekmiken körüşliri kérekmiken	körmeslikiŋ kérekmiken körmeslikiŋiz kérekmiken körmeslikliri kérekmiken
	3	körüşi kérek iken	körmesliki kérek iken	körüşi kérekmiken	körmesliki kérekmiken
Çokluk	1	körüşimiz kérek iken	körmeslikimiz kérek iken	körüşimiz kérekmiken	körmeslikimiz kérekmiken
	2	körüşüŋlar kérek iken	körmeslikiŋlar kérek iken	körüşüŋlar kérekmiken	körmeslikiŋlar kérekmiken
	3	körüşi kérek iken	körmesliki kérek iken	körüşi kérekmiken	körmesliki kérekmiken

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ÇAĞATAY, ÖZBEK VE YENİ UYGUR TÜRKÇELERİNDE FİİL İŞLETİMİNİN KARŞILAŞTIRLMASI

4.1. FİİL İŞLETİMİNDE ŞAHIS EKLERİ

Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde fiil işletiminde kullanılan şahıs ekleri üç tip altında ele alınmaktadır.

4.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Çağatay Türkçesinde, *DUr-* yardımcı fiili ve *DUr-* yardımcı fiilinin geniş zamanı olan *Durur,* üçüncü şahıslarda şahıs eki görevini üstlenmiştir. Bu ek, öğrenilen geçmiş zaman [*(al-ıp-tur(ur)* "almıştır", *ḳal-ġan-dur* "kalmıştır"], şimdiki zaman (*bit-i-y-dür* "yazıyor", *ayt-a turur* "söylüyor") ve gelecek zaman (*-GU, -KU* ekleriyle yapılan biçimi *kör-gü-m-dür* "göreceğim", *bol-ġu-sı-dur* "olacaktır") fiil işletimlerinde görülür.

Çağatay Türkçesinde zamir menşeli şahıs ekleri, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerindeki gibi bitişik yazılmaz, ayrı yazılır.

Çağatay Türkçesinde, zamir kökenli şahıs ekleri, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman ve istek kiplerinin işletiminde kullanılır.

Özbek Türkçesinde, 2. ve 3. çokluk şahıs ekleri nezaket için teklik şahıslarda da kullanılır. Tam nezaket ifadesi olmasa da ona yakın bir anlamda 2. teklik şahsı vurgulayarak belirtir: "sen ve diğerleri" gibi. 2. çokluk şahısta görülen *-sizlär* şekli ise anlamı pekiştirir.

Özbek Türkçesinde, *tur-* yardımcı fiilinin ekleşmiş şekli olan *-di,* üçüncü şahıslarda şahıs eki görevini üstlenmiştir. Bu ek, öğrenilen geçmiş zaman (*ål-ib-di*) ve gelecek zaman (*ål-ä-di*) işletimlerinde görülür.

Özbek Türkçesinde de zamir kökenli şahıs ekleri, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman ve istek kiplerinin işletiminde kullanılır.

Yeni Uygur Türkçesinde, zamir kökenli şahıs ekleri geçmiş zaman anlatan '-di-' eki ve emir/istek kipinden başka her kipin işletiminde kullanılmaktadır.

Zamir kökenli şahıs ekleri içinde yer alan -*siz* eki, diğer Türk lehçelerinden farklı olarak, Uygur Türkçesinde, 'siz' zamiri gibi 2. şahsın çokluk anlamını kayıp edip, teklik saygı anlamı almıştır. 2. şahıs çokluk için ise, '-siz' şahıs ekiyle '-ler' çokluk ekinin birleşmesinden oluşmuş '-siler' eki kullanılmaktadır. Ekteki çokluk anlatan 'z' sesi eriyip, yerini sonradan eklenen çokluk eki '-ler'e bırakmıştır. 2. şahıs teklik nezaket anlatan '-sile, -sila, -sili' biçimleri de, sonradan oluşmuş olan 2. şahıs çokluk biçimi '-siler'in ses değişmeleriyle ortaya çıkmıştır.

Yeni Uygur Türkçesinde diğer Türk lehçelerindeki gibi 3. şahıs teklik için ek bulunmamaktadır. Ama 3. şahıs teklik işletimine girmiş fiillerin sonuna 'tur-' yardımcı fiilinin ekleşmiş biçimi olan '-du/-tu' eki getirilmektedir. Şimdiki zamanın 1. şahıs işletiminde şahıs ekinin önüne ve bazı birleşik zaman işletimindeki 1. ve 2. şahıslarda bulunan, birleşik zamanı oluşturan iki ek arasına bu ekin '-di-/-ti-' biçimi eklenmektedir. 3. şahıs çokluk işletimindeki fiillere, diğer Türk lehçelerinden farklı olarak, çokluk anlatan '-lAr' eki getirilmemektedir. Yani 3. şahsın çokluk ve tekliği biçim bakımından aynıdır, cümlenin çokluk anlamı özneye bırakılmıştır. Bazı Türk bilginlerinin kitaplarında, 3. şahıs çokluk eki olarak '-ş-' ekini gösterilmiştir. Ancak bu ek diğer lehçelerde olduğu gibi işteş çatı ekidir ve eyleme bir yarışma ya da karşı karşına yapma anlamı katar. İşteş çatılı cümlelerin çokluk özne istediğinden, '-ş-' eki eklenen fiillerden çokluk anlamı çıkar, ama 3. şahıs çokluk işletimine girmiş her fiile bu ek getirilmez. Dolayısıyla, ek 3. şahıs çokluk eki olarak nitelendirilmemelidir. Ayrıca, bu bilginlerin eserlerinde, 3. şahıs çokluk eki olarak '-lAr' eki verilmiştir, ama çağdaş Uygur Türkçesi edebi metinlerinde 3. şahıs çokluk işletimine girerek '-lAr' çokluk eki almış fiillere çok nadir olsa bile rastlanmıyoruz.

Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Kişi		**Çağatayca**	**Özbekçe**	**Yeni Uygurca**
Teklik	1. kişi	mén	-män	-men
	2. kişi	sén	-sän	-sen -siz (nezaket için) -sile, -sila, -sili (nezaket için)
	3. kişi	Ø, -DUr /Durur	Ø, di	Ø, (-du, -tu)
Çokluk	1. kişi	biz	-miz	-miz
	2. kişi	siz	-siz	-siler
	3. kişi	-lAr, -DUrlAr / Dururlar	-lär	Ø, (-du, -tu)

4.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Çağatay Türkçesinde iyelik kökenli şahıs ekleri görülen geçmiş zaman ve şart kiplerinin işletiminde kullanılır. Gereklilik kipi işletiminde doğrudan iyelik eklerinin kullanılması söz konusudur: *öşre bérmekiŋ kérak* "vergi vermen gerek" vb.

Özbek Türkçesinde de iyelik kökenli şahıs ekleri görülen geçmiş zaman ve şart işletiminde kullanılır. Gereklilik kipi işletiminde iyelik ekleri doğrudan kullanılır: *kelişimiz keräk* "gelmeliyiz" vb. 2. çokluk şahıs ekinin çokluk eki ile genişlemiş şekilleri de vardır. Bu şekiller yaygın değildir: *-ngiz; -ngizlär, -nglär, -läring, -läringiz.*[264] İkinci ve üçüncü çokluk [-*(i)ngiz* ve -*läri*] şahıs ekleri çokluk anlamı verdiği gibi teklik şahsın nezaket anlamını da ifade edebilir.

Yeni Uygur Türkçesinde iyelik kökenli şahıs ekleri geçmiş zaman anlatan '-di-' ekinden sonra kullanılmaktadır. İyilik kökenli şahıs eklerinde de, zamir kökenli kişi eklerinde olduğu gibi, aslen 2. şahıs çokluk anlatan '-(i,u,ü)ŋiz' eki 2. şahıs tekliğin saygı anlamını almıştır. 2. şahıs çokluk biçimi için, 2. şahıs teklik eki '-(i,u,ü)ŋ' ile '-lar' çokluk ekinin birleşmesinden oluşmuş olan '-(i,u,ü)ŋlar' eki kullanılmaktadır. 2. şahıs teklik nezaket biçimi için, sadece çokluk ekinin ses değişmesinden oluşmuş '-la/le' eki kullanılmaktadır. 3. şahıs teklik biçimi, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi eksizdir, Uygur Türkçesinde 3. şahıs çokluk biçimi de, çokluk eki bile almadan eksiz biçimde kullanılmaktadır.

İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Kişi		**Çağatayca**	**Özbekçe**	**Yeni Uygurca**
Teklik	1. kişi	-(ı, i, u, ü)m	-m	-(i,u,ü)m
	2. kişi	-(ı, i, u, ü)ŋ	-ng	-(i, u, ü)ŋ -(i, u, ü)ŋiz (nezaket için) -(i, u, ü)la/le (nezaket için)
	3. kişi	Ø	Ø	Ø
Çokluk	1. kişi	-(u, ü)q/k	-k	-(u)q/-(ü)k
	2. kişi	-(ı, i)ŋIz -(u, ü)ŋUz	-ngiz	-(i, u, ü)ŋlar
	3. kişi	lAr	-lär	Ø

[264] Rıdvan Öztürk, *a.g.e.,* s. 41.

4.1.3. Emir Kökenli Şahıs Ekleri

Emir kipi, fiil tabanına getirilen ve her şahsa göre değişen eklerle yapılır. Emir ekleri, hem kip hem de şahıs anlamı taşıyan eklerdir.

Çağatay Türkçesinde, emir kipi, (rica, yalvarma, davet, tavsiye, uyarı vs. dahil) buyurma ve yasaklarda (olumsuz buyurmalar) kullanılır.[265]

Teklik 1. kişi emir ekleri, *-Ay, -y* ekleri, ünlü ile biten fiillerden sonra *-y,* ünsüzle biten fiillerden sonra ise *-Ay* şeklinde gelir. *éyle-y* "eyleyeyim", *bol-ay* "olayım", *yétkür-ey* "ulaştırayım" gibi. *-AyIn, -yIn* ekleri, ünlü ile biten fiillerden sonra *-yIn,* ünsüz ile biten fiillerden sonra ise *-AyIn* şeklinde gelir. *dé-ye-yin* "diyeyim", *ayt-ayın* "söyleyeyim" vb. *-AyIm* eki, ünlü ile biten fiil tabanlarında *-yIm,* ünsüz ile biten fiil tabanlarında *-AyIm* biçiminde gelir. *kél-eyim* "geleyim", *bol-ayım* "olayım", *başla-yım* "başlayayım" gibi. *-AyIŋ* eki, ünlü ile biten fiillerden sonra *-yIŋ,* ünsüz ile biten fiillerden sonra ise *-AyIŋ* şeklinde gelir. *kör-eyiŋ* "göreyim", *başla-yıŋ* "başlayayım", *oḳu-yıŋ* "okuyayım" gibi. *-GAyIn* eki, *ḳara-ġayın* "bakayım", *toḳu-ġayın* "dokuyayım".

Teklik 2. kişi eksiz veya *-GIl, -KIl* ekleri ile: *buyur-ġıl* "buyur", *kör-gil, tut-ḳıl* "tut", *éşit-kil* "işit, dinle". *GIn* ekine nadiren rastlanır. *ḳoy-ġın* "koy", *öte-gin* "öde" gibi. Gelecek zaman eki olan *-GAy* eki nadiren emir kipinde de kullanılır. *ẓulm ḳılma-ġay-sén* "zulmetme", *sakla-ġay-sén* "sakla" vb.

Teklik 3. kişi emir ekleri *-sUn* ve *-dék* ekleridir. *bar-sun* "varsın, gitsin", *kir-sün* "girsin", *asra-dék* "korusun", *kör-dék* "görsün". Çokluk 3. kişi emir şekli, *-sUnlAr* ve *-dékler* ekleri ile yapılır. *ḳıl-sunlar* "kılsınlar, yapsınlar", *sor-dékler* "sorsunlar" gibi. *-dék* ve *-dékler* şekilleri, esasen Ali Şir Nevâyî'de bulunur. Nevâyî'den başka Yusuf Emîrî'nin *Dehnāme* adlı eserinde de *-dék* şekli kaydedilmiştir: *bitidék émdi tārīḫini kātib* "katip, şimdi (onun) tarihin yaz".

Çokluk 1. kişi emir ekleri şunlardır: *-AlIm* eki: *baḳ-alım* "bakalım", *ḳal-alım* "kalalım". *-AlI* eki: *éşit-eli* "işitelim", *bér-eli* "verelim", *iç-eli* "içelim" gibi. *-AlUK* eki: *bér-elük* "verelim", *yéber-elük* "gönderelim". *-AlIŋ, -AlUŋ* ekleri: *ayt-alıŋ* "söyleyelim", *bér-eliŋ* "verelim", *ḳal-aluŋ* "kalalım" vb.

Çokluk 2. kişi emir ekleri, *-ŋ, -ŋIz* (daha az olarak *-UŋUz*), *-ŋlAr, -ŋIzlAr* ekleridir. *eyle-ŋ* "eyleyin", *al-ma-ŋ* "almayın", *kör-üŋ* "görün", *sal-ıŋız* "salın", *tut-uŋız*

[265] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 124.

"tutunuz", *tur-uŋuz* "durunuz", *sor-uŋızlar* "sorunuz" vb.[266] *dé-ŋler* "deyiniz", *kör-üŋler* "görünüz" vb.

-ar / -er ile biten fiil kök ve gövdeleri, emir işletiminin ikinci teklik şahsında, bazen *-u / -ü* ekini alırlar. *bar-u* "git", *ḳaytar-u* "dön, geri dön", *ḳutḳaru* "kurtar", *yiber-ü* "gönder". Diğer taraftan, Abuşka yazarının *baru*'nun bir varyantı olarak aldığı *barı* "var, git" şekline metinlerde rastlanmaz.

Özbek Türkçesinde emir ekleri, teklik 1. şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-y, -yin*; ünsüzle biten fiillerden sonra *-äy, -äyin*'dir. Ekler, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüleri incedir. *-(ä)yin* eki bütün fillerden sonra düz ünlülüdür. *åläy, işläy, båşläy, küläy, åläyin, işläyin, båşläyin, küläyin* gibi. Bu şahısta *-y, -äy* şekilleri *-yin, -äyin*'e göre daha işlek olarak kullanılır.

Teklik 2. şahıs emir kipi, ekli veya eksiz yapılabilir. *bil/bilgin, båşlä/båşlägin* gibi. Bu şahısta *-gin* emir eki kullanılmaktadır. Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü ince ve düzdür. *ålgin, båşlägin, bilgin, külgin* gibi. Bu şahısta anlama *nezaket* ifadesi katmak üzere çokluk 2. şahıs emir ekleri de kullanılır. *ål-ingiz-(lär), bil-ing(lär).*

Teklik 3. şahıs emir eki tek şekillidir; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü ince ve düzdür. *ålsin, bilsin, båşläsin, külsin* gibi.

Çokluk 1. şahıs emir eki ünlüyle biten fiillerden sonra *-ylik,* ünsüzle biten fiillerden sonra *-äylik*'tir. Her iki şekilde de ünlüler bütün fiillerden sonra ince ve düzdür. *åläylik, işläylik, båşläylik, küläylik* vb.

Çokluk 2. şahıs emir kipi için şu ekler kullanılmaktadır:

-(i)ng(lär): Ek, ünlüyle biten fiillerden sonra doğrudan, ünsüzle biten fiillerden sonra *-i-* ünlüsü ile bağlanır. Yardımcı ünlü bütün fiillerden sonra ince ve düzdür. Çokluk eki, daima tek şekillidir. *båşläng, åling, küling, båşlänglär, ålinglär, külinglär.*

-(i)ngiz(lär): Ek, ünlüyle biten fiillerden sonra doğrudan, ünsüzle biten fiillerden sonra *-i-* ünlüsü ile bağlanır. Yardımcı ünlü ve ek ünlüsü bütün fiillerden sonra ince ve düzdür. Çokluk eki, daima tek şekillidir. *Nezaket* ifadesi için kullanılır. *båşlängiz, ålingiz, külingiz, båşlängizlär, ålingizlär, külingizlär.*

Çokluk 3. şahıs emir eki, tek şekillidir. Bütün fiillerden sonra ek, ince ve düz ünlülüdür. Çokluk eki, daima ince ünlülüdür; her zaman kullanılmaz. Bu şahısta fiil tabanı *-ş-* eki ile de genişletilebilmektedir. *ålsin(lär), bilsin(lär), båşläsin(lär),*

[266] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 123.

külsin(lär), alişsin, bilişsin, båşläşsin, külişsin vb.[267] Olumsuzu *-mä* eki ile yapılır. Soru eki sonda gelir.

Yeni Uygur Türkçesinde emir ekleri, teklik 1. şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-y*, ünsüzle biten fillerden sonra *-Ay*'dır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. *başla-y, yaz-ay, oqu-y, kör-ey.*

Teklik 2. şahısta emir kipi, ekli veya eksiz yapılabilir. *başla/başli-ġin, yaz(ġin), oqu(ġin), kör(gin).* Bu şahısta *-ġin, -qin, -gin, -kin* ekleri kullanılır. Ek ünlüsü, bütün fillerden sonra ince ve düzdür. Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. *başli-ġin, al-ġin, bol-ġin, qoş-qin, kel-gin, işli-gin, kül-gin, ket-kin.* Eke rica anlamı katmak üzere *-A* eki de kullanılır. *al-ġin-a* "alır mısın". Bu şahısta *-(i,u,ü)ŋ* nezaket; *-sila, -sile* eki de hürmet ifadesi için kullanılmaktadır. *başla-ŋ, başli-sila, yéz-iŋ, yazsila, oqu-ŋ, oqu-sila, kör-üŋ, kör-sile.*

Teklik 3. şahıs emir eki tek şekillidir. Ek ünlüsü, bütün fiillerden sonra kalın ve yuvarlaktır. *başli-sun, yaz-sun, oqu-sun, kör-sün.*

Çokluk 1. şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yli*, ünsüzle biten fiillerden sonra *-Ayli*'dir. *-Ayli* ekinin birinci ünlüsü kalınlık-incelik uyumuna uyar. Ekin sonundaki ünlüyle, *-yli* ekinin ünlüsü bütün fiillerden sonra incedir. *yaz-ayli, , kel-eyli, kör-eyli, oqu-yli, başla-yli.*

Çokluk 2. şahısta *-(i,u,ü)ŋlar* emir eki kullanılmaktadır. Ek, ünlüyle biten fiillere doğrudan bağlanır. Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra daima incedir. Diğer fiillerde kalınlık-incelik uyumuna uyar. Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra düz, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. Ekin yapısındaki çokluk eki daima kalın ünlülüdür. *başla-ŋlar, oqu-ŋlar, yéz-iŋlar, kel-iŋlar, kör-üŋlar, bol-uŋlar.*

Çokluk 3. şahıs emir eki, tek şekillidir. Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü kalın ve yuvarlaktır. *başli-sun, yaz-sun, oqu-sun, kör-sün.*

[267] *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I Fiil (Basit Çekim)*, s. 713-714.

Emir Kökenli Şahıs Ekleri

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
Teklik	1	-y -(a, e)y, -(a, e)yIn, -(a, e)yIm -(a, e)yıŋ, -GAyIn (nadiren)	-(ä)y, -(ä)yin	-y, -ay, -ey
	2	Ø, -ġIl/-gil, -ġın/-gin -qıl/-kil, -qın/-kin -ġay/-gey (nadiren)	-Ø; -(gin)	-Ø; -ġin,-qin,-gin,-kin, -(i,u,ü)ŋ (nezaket için) -sila, -sile (hürmet içindir ve az kullanılır)
	3	-sun, -sün, -dék	-sin	-sun
Çokluk	1	-(a)lı, -(e)li -(a)lıŋ, -(e)liŋ -(a)luḳ, -(e)lük -(a)luŋ, -(e)lüŋ -(a)lım, -(e)lim (nadiren)	-(ä)ylik	-yli, -ayli, -eyli
	2	-(ı, i, u, ü)ŋ -(ı, i, u, ü) ŋIz -(ı, i, u, ü)ŋlAr -(ı, i, u, ü) ŋIz(lAr) -(u, ü) ŋUz(lAr) (daha az)	-(i)ng(lär), -(i)ngiz(lär)	-(i,u,ü)ŋlar
	3	-sunlar, -sünler, -dékler	-sin(lär)	-sun

4.2. FİİL KİPLERİ

4.2.1. BASİT KİPLER

4.2.1.1. Bildirme Kipleri

4.2.1.1.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi: *-DI*

Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zaman kipi, *-DI, -DU* ekinden sonra iyelik kökenli şahıs ekleri getirilerek işlenir. Ek, *t* ile biten fiillerden sonra daima; *ç, k, p, ḳ, s, ş* ile biten fiillerden sonra ise genellikle, *t*'dir. Bu ekin ünsüz uyumuna tam olarak uyduğundan bahsedilemez. Tonsuz ünsüzlerden sonra çoklukla tonsuz ünsüzlü ekler gelirse de bu bir kural değildir. Zaman zaman tonlu ünlülü ekler de gelmekte ve ünsüz uyumunu bozmaktadır. Tonlu ünsüzlü fiil tabanlarına ise genellikle tonlu ünsüzlü ekler

gelir. Görülen geçmiş zaman işletiminde düzlük-yuvarlaklık uyumu her zaman uygulanmaz.

Özbek Türkçesinde görülen geçmiş zaman kipinin işletimi daima *-di* eki ile karşılanır. İşletimde, şahıs eki olarak iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Olumsuzu *-mä-* eki ile yapılır. Soru eki şahıs eklerinden sonra getirilir. Bu kipin eki, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü ince ve düzdür. *åldi, båşlädi, böldi, işlädi, tökdi* vb. Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ekin *d*'li şekli kullanılır.

Yeni Uygur Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki *-di, -du, -dü, -ti- -tu, -tü* şekillerindedir. Bu ek, düz ünlülü fiillerde daima ince ünlülüdür. *bildim, bildiŋ, bildi, işlidiŋlar, işlidi* gibi. Çokluk 1. şahıs işletiminde ek ünlüsü daima kalındır. *bilduq, alduq, başliduq, işliduq* vb. Düz ünlülü fiillerden sonra ek ünlüsü çokluk 1. şahıs işletimi dışında düzdür. *aldim, başlidim, bildi, işlidi.* Düz ünlülü fiillerden sonra ek ünlüsü çokluk 1. şahısta yuvarlaktır. *alduq, başliduq.* Yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ek ünlüsü 1. ve 2. şahıslarda yuvarlaktır. *boldum, bolduŋ, külduq, küldüŋlar*. Yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ek ünlüsü 3. şahıslarla 2. şahıs nezaket ve saygı şekillerinde ise düzdür. *boldi, küldi, yuldila, körüştila, kördiŋiz* vb. Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. *boldi, kördi, yaqti* vb.

-DI ekli görülen geçmiş zamanın işletiminde, her üç lehçede de şahıs eki olarak iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu tipin olumsuzu, her üç lehçede de *-ma-/-me-* (Çağ.), *-mä-* (Özb.), *-ma-/-me-* (Y. Uygr.) ekleri ile yapılır.

-DI, bütün Türk yazı dillerinde eski biçimini koruyan ve dolayısıyla ortak görünümü kaybolmamış eklerden biridir. Ek ünsüzü *D*, benzeşme sonucu ortaya çıkan bazı değişmeler dışında bütün lehçelerde korunmuştur. Ekin ünlüsü *I* da, ünlü uyumlarından doğan çeşitlilik ve Sahacadaki genişlemeler dışında, aynı şekilde korunmuştur.[268]

[268] *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I Fiil (Basit Çekim)*, s. 29.

İşletim
Görülen Geçmiş Zaman: *-DI*

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
Teklik	1. Kişi	başladım	båşlädim	başlidim
	2. Kişi	başladıŋ	båşläding båşlädingiz (nz.)	başlidiŋ başlidiŋiz (nz.) başlidila
	3. Kişi	başladı	båşlädi	başlidi
Çokluk	1. Kişi	başladuḳ	båşlädik	başliduq
	2. Kişi	başladıŋız başladıŋlar	båşlädingiz(lär) båşlädinglär	başlidiŋlar
	3. Kişi	başladılar	båşlädi(lär)	başlidi

Ses Düzeni
Görülen Geçmiş Zaman: *-DI*

Çağatayca	*-dı, -di, -du, dü, -tı, -ti, -tu, -tü*
Özbekçe	*-di*
Yeni Uygurca	*-di, -du, -dü, -ti- -tu, -tü*

4.2.1.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

4.2.1.1.2.1. Birinci Tip: *-GAn*

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi, *-GAn* ekinden sonra şahıs zamirlerinin getirilmesiyle yapılır. Üçüncü teklik ve çokluk şahıslarda *DUr-* yardımcı fiili ve bu fiilin geniş zamanı olan *Durur* da getirilir.

Bu tipin olumsuz şekli, *é(r)mes/é(r)mestür* "değil/değildir" kelimesi veya *-mA* olumsuz ekiyle yapılır. *ḳıl-ġan é(r)mes / ḳıl-ġan é(r)mes-tür* "kılmamıştır", *ḳıl-ma-ġan-dur* "kılmamıştır". Soru şekli ise, *mU* soru eki ile teşkil edilir ve sonda bulunur. *kél-gen-mén mü?* "gelmiş miyim?" vb.

Özbek Türkçesinde, kipin bu işletimi *-gän, -kän, -qän* sıfat fiil ekleri ile karşılanır. Ek /k/ ile biten fiillere *-kän,* /q/ ile biten fiillere *-qän* şeklinde eklenir. Ünlüler ve geriye kalan diğer tüm ünsüzlerden sonra ise ekin *-gän* şekli gelir. Işletimde, şahıs

eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu zamanın teklik 1. ve 2. ile çokluk 1. ve 2. şahıslarında, *öğrenilen geçmiş zaman* anlamından daha çok *görülen geçmiş zaman* anlamı vardır. Olumsuz biçimi iki türlü yapılabilir. Birinci türde *-mä* olumsuzluk eki, ikinci türde *emäs* "değil" kullanılır: *kör-mä-gän-sän* "görmedin, görmemişsin", *kör-gän emäs-sän* "görmedin, görmemişsin". *-mä* ile kurulan cümlelerde, geride veya oldukça geride kalmış bir iş veya oluşun olumsuz olarak aktarımı söz konusudur. *emäs* ile yapılan olumsuz şekilde ise, geçmiş bir iş veya oluşun kuvvetli bir reddi dile getirilmektedir. Bu tipin olumlu ve olumsuz soru şekillerinde soru eki *-mi,* teklik ve çokluk ikinci şahıslarla, çokluk üçüncü şahısta şahıs ekinden önce de kullanılabilir. *işlä-gän-mi-siz?* "çalıştınız mı, çalışmış mısınız?"

Özbek Türkçesinde *-gän, -kän, -qän* ekleri kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir. *ålgän, bilgän, tökkän, çiqqän* gibi. *g, ġ, k, q* ünsüzleri ile biten fiillerden sonra ekin tonsuz şekli kullanılır. *g, ġ* ünsüzleriyle biten fiillerde birleşme sırasında fiil tabanında *-g>-k, -ġ>-q* değişmesi olur. *Ekkän, tökkän* (<*tüg-*), *çiqqän, såqqan* (<*saġ*). *g, ġ, k, q* ünsüzleri ile biten fiiller dışındaki bütün fiillerden sonra ekin tonlu şekli kullanılır. *båşlägän, ålgän, åçgän* vb.

Yeni Uygur Türkçesinde de bu tip, *-ġan, -gen, -qan, -ken* eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. *alġan, bolġan, bilgen, işligen.* Kalınlık-incelik bakımından uyumsuz olan fiillerde ek, fiilin değişmeden önceki ünlüsüne tâbi olur. *başliġan* (< *başla-*). Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. *alġan, kélġen, qoşqan, ketken* vb. Bu geçmiş zaman kipinde şahıs ekleri bazen kullanılmaz. Böyle durumlarda şahıs, cümlenin öznesinden anlaşılır. *Sen tünügün nege barġan? (Sen dün nereye gittin?).* Bu tipin olumsuzu *-mi-, emes, yoq* ekleri, soru şekli ise *-mu* eki ile yapılır. İkinci teklik şahsın nezaket şekli kip ekinden sonra "-siz" ve "-la/-le (<lAr)" eklerinin getirilmesiyle yapılır. *yiġliġansiz*, *yiġliġanla* vb. İkinci çokluk şahıs işletiminde kip ekinden sonra şahıs eki olarak *-siler* (<sizler) şekli kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde, bütün kiplerin üçüncü çokluk şahıslarında çokluk eki *-lAr* kullanılmamaktadır. Üçüncü teklik şahıs işletiminde *-GAn* eki çoğunlukla kendinden sonra ek almadan kullanılır. Ek aldığı takdirde, *-dur* ve *-du* ekleriyle işletime girer.

Öğrenilen geçmiş zamanın bu tipinde, her üç lehçede de şahıs eki olarak iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu tipin olumsuzu, her üç lehçede de *-ma-/-me-, i(r)mes,*

yoq (Çağ.), *-mä-, emäs, yoq* (Özb.), *-mi-, emes, yoq* (Y.Uygr.) ekleri ile, soru şekli ise her üç lehçede *-mu* (Çağ.), *-mi* (Özb.), *-mu* (Y. Uygr.) ekleri ile yapılır.

-GAn ekli geçmiş zaman, Türkmence hariç Oğuz grubunda bulunmadığı gibi Çağatay Türkçesine gelinceye kadar tarihî yazı dillerinde de yoktur. Kipin ilk örnekleri Çağatay Türkçesinde rastlanır. Diğer Oğuz lehçelerinde bulunmayan söz konusu kipin Türkmencede bulunuşu da Çağatay Türkçesinin etkisine bağlıdır. Türkmen, Yeni Uygur ve Kırgız yazı dillerinde *-(G)An* ile şahıs ekleri arasına girebilen *-dIr-* ve *-di-* ekleri *turur*'dan kalmadır. Nitekim Çağatay Türkçesinde *qılgan turur* şeklinde örnekler vardır. Bu durum, kipleşmenin "*GAn + turur + şahıs eki*" biçiminde gerçekleştiğini gösterir.

İşletim
Öğrenilen Geçmiş Zaman: *-GAn*

<table>
<tr><th colspan="2">Kişi</th><th>Çağatayca</th><th>Özbekçe</th><th>Yeni Uygurca</th></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1. Kişi</td><td>başlaġan men</td><td>båşlägänmän</td><td>başliġanmen</td></tr>
<tr><td>2. Kişi</td><td>başlaġan sen</td><td>båşlägänsän</td><td>başliġansen
başliġansiz
başliġanla</td></tr>
<tr><td>3. Kişi</td><td>başlaġan
başlaġandur/tur(ur)</td><td>båşlägän</td><td>başliġan</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1. Kişi</td><td>başlaġan biz</td><td>båşlägänmiz</td><td>başliġanmiz</td></tr>
<tr><td>2. Kişi</td><td>başlaġan siz</td><td>båşlägänsiz</td><td>başliġansiler</td></tr>
<tr><td>3. Kişi</td><td>başlaġanlar
başlaġandur/tur(ur)lar</td><td>båşlägän(lär)</td><td>başliġan</td></tr>
</table>

Ses Düzeni
Öğrenilen Geçmiş Zaman: *-GAn*

Çağatayca	*-ġan, -qan, -gen*
Özbekçe	*-gän, -kän, -qän*
Yeni Uygurca	*-ġan, -gen, -qan, -ken*

4.2.1.1.2.2. İkinci Tip: *-(I)p(D)(I)(r)*

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi, *-p* zarf-fiil ekiyle bu ekin *tur-* yardımcı fiilin geniş zamanı olan *turur* ile birlikte oluşturdukları bir öğrenilen geçmiş zaman işletimidir. *tur-* fiiline gelen geniş zaman eki çoğunlukla düşmüş ve

ekleşme meydana gelmiştir. Kimi örneklerde *tur-* yardımcı fiili kullanılmadan *-p* zarf-fiil ekine doğrudan şahıs ekleri getirilerek de geçmiş zaman ifadesi yapılır.

ḳıl-ıptur mén "kılmışım", *kör-üp sén* "görmüşsün, gördün", *tol-up turur* "dolmuştur", *kör-üptür biz* "görmüşüz, gördük", *ḳıl-ıp turur siz* "kılmışsınız", *dé-p tururlar* "demişler, dediler" vb.

Birinci ve ikinci teklik ve çokluklar, sık sık *-tur* olmadan da kullanılırlar. *ḳoy-up mén* "koymuşum", *kél-ip siz* "gelmişsiniz"; üçüncü teklik şahıs işletimi, *-tur*'suz olarak sadece şiirde bulunur. *dep ki: Yā Rab, né ḥālet érkin bu* "(o) demiş ki: Ey Rabb(im) nasıl (bir) haldir bu". Bu kipin olumsuz şekli şimdiki zamanın olumsuzu ile aynıdır. *kör-me-y(dür) mén* "görmemişim", *kél-me-y-dür* "gelmemiştir". Soru şekli, *mU* soru ekinin sonda getirilmesi ile teşkil edilir. *kör-üp-sén mü* "görmüş müsün, gördün mü" vb.

Özbek Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi, *-(i)b* eki ile teşkil edilir.

-(i)b eki fiil biçimleri, Türk lehçelerinde tarihte *-miş* eki ile ortaya çıkan öğrenilen geçmiş zamanın biçimine eşanlamlı olarak kullanılmıştır.[269]

Ek, ünlüyle biten fiillere doğudan, ünsüzle biten fiillere *-i-* ünlüsü ile bağlanır. *båşläbdi, işläbdi, ålibdi, bilibdi* vb. Birinci ve ikinci şahıslarda *-(i)b,* üçüncü şahıslarda *-(i)bdi* eki kullanılır. *ålibmän, ålibsän, bilibmiz, bilibsiz, ålibdi, ålibdilär, bilibdi, bilibdilär.* Yardımcı ünlü ve ek ünlüsü daima incedir. *çiqibdi, bilibdi, kulibdi.* Yardımcı ünlü ve ek ünlüsü, bütün fiillerden sonra düzdür. *ålibdi, bölibdi, kulibdi.* Şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Olumsuz şekli *-mä-* eki ile yapılır. Soru eki şahıs eklerinden sonra getirilir.

Yeni Uygur Türkçesinde Kip eki, ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere *-I_3-* ünlüsü ile bağlanır. *başlaptu, işleptu, éliptu, boluptu.* Ek, 2. şahıslarda *-(I_3)p,* diğer şahıslarda *-(I_3)ptI*'dır. *élipsen, élipsiz, bolupsiler, éliptimen, éliptila, boluptu, boluptimiz.* Ek, 1. şahıslarda ve 2. şahısların nezaket şeklinde ince ünlülüdür. *başlaptimen, boluptimiz, başlaptila.* 3. şahıslarda ek ünlüsü kalın ve yuvarlaktır. *éliptu, işleptu, boluptu.* Ek ünlüsü, 1. şahıslarda daima düzdür. *éliptimen, boluptimiz.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra *-i-*'dir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ise kalınlık-incelik uyumuna uyar. *éliptu, tartipsen, qaytiptu, boluptimen, körüpsen.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra düz, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. *éliptimiz,*

[269] Ferhat Zeynalov, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, (Çev. Yusuf Gedikli), 1. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 366.

boluptimen. l ünsüzü ile biten fiillerde taban-ek birleşmesi sırasında, fiil tabanının sonundaki *l* ünsüzü düşer. *qaptu (<qaliptu), kepsiler (<kélipsiler)*

İşletim
Öğrenilen Geçmiş Zaman: *-(I)p(D)(I)(r)*

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
		başla-p(-dUr/-tUr, durur/turur)+şahıs eki	båşlä-b-şahıs eki	başla-p-(tX)-şahıs eki
Teklik	1	başlap(tur) mén (başlamışım)	båşläbmän (başlamışım)	başlaptimen (başlamışım)
	2	başlap(tur) sén	båşläbsän	başlapsen başlapsiz başlapla
	3	başlaptur başlap turur	båşläbdi	başlaptu
Çokluk	1	başlap(tur) biz	båşläbmiz	başlaptimiz
	2	başlap(tur) siz	båşläbsiz	başlapsiler
	3	başlapturlar başlap tururlar	båşläbdi(lär)	başlaptu

Ses Düzeni
Öğrenilen Geçmiş Zaman: *-(I)p(D)(I)(r)*

Çağatayca	-p(-dUr/-tUr, seyrek olarak durur/turur)
Özbekçe	*-(i)b(di)*
Yeni Uygurca	-(i)pti, -(u)pti, -(ü)pti -(i)ptu, -(u)ptu, -(ü)ptu

4.2.1.1.2.3. Üçüncü Tip: *-mIş*

Çağatay Türkçesinde en çok kullanılan öğrenilen geçmiş zaman eki *-mIş*'tır. Ekin ünlüsü daima düzdür. Metinlerde bu ekin diğer zamanlara göre kullanımı daha azdır. 11.-14. yüzyılların Orta Asya Türkçesi metinlerinde yaygın olan bu sıfat-fiil, Çağatay Türkçesinde pek nadir bulunur. "Bu ekin sıfat-fiil fonksiyonu *-ġan/-gen* ekine aktarılmıştır".[270] Üçüncü teklik ve çokluk şahıslarda *DUr-* yardımcı fiili ve bu fiilin

[270] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 113.

geniş zamanı olan *Durur* da getirilir. *başlamış ~ başlamışdur/tur* "başlamıştır", *başlamışlar ~ başlamışdurlar/turlar* vb.

ol-mış-mén "olmuşum", *kör-miş-mén* "görmüşüm", *koy-mış-sén* "koymuşsun", *ötker-miş-sén* "geçirmişsin", *oḳu-mış* "okumuş", *örgen-miş* "öğrenmiş", *körset-miş-biz* "göstermişiz", *tüş-miş-siz* "düşmüşsünüz" vb.

Bu kipin olumsuz şekli, *-mA* olumsuzluk ekinin ana fiilden sonra getirilmesi ile yapılır. *bar-ma-mış-sen* "varmamışsın", *kéltür-me-miş-siz* "getirmemişsiniz".

Özbek Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi az kullanılır. Şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Işletimin en çok üçüncü şahıs örneklerine rastlanır. Birinci ve ikinci teklik şahıs örnekleri nadiren görülür. Olumsuz şekli *-mä* eki ile yapılır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü ince ve düzdür. *ålmiş, bilmiş, bolmiş.*

Yeni Uygur Türkçesinde de öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi, *-miş* ekine zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir. *almiş, bilmiş.* Ek ünlüsü bütün fiillerden sonra düzdür. *bolmiş, qoşmiş.* Bu kip, işlek değildir. 3. şahıslarda kullanılır; *-tur* ekini de alabilir. Bu tipin olumsuz şekli *-mi* ile yapılır ama işlek değildir. *almimiş, bilmimiş* vb.

İşletim
Öğrenilen Geçmiş Zaman: *-mIş*

Kişi		**Çağatayca**	**Özbekçe**	**Yeni Uygurca**
		başla-mış+şahıs eki	båşlä-miş-şahıs eki	başla-miş-(tur)
Teklik	1	başlamış mén (başlamışım)	båşlämişmän (başlamışım)	-
	2	başlamış sén	båşlämişsän	-
	3	başlamışdur başlamıştur	båşlämiş-(dir)	başlamiş(tur)
Çokluk	1	başlamış biz	båşlämişmiz	-
	2	başlamış siz	båşlämişsiz	-
	3	başlamışlar başlamışdurlar başlamışturlar	båşlämişlär	başlamiş(tur)

Ses Düzeni
Öğrenilen Geçmiş Zaman: *-mIş*

Çağatayca	*-mış, miş*
Özbekçe	*-miş*
Yeni Uygurca	-miş

Geçmiş Zaman Kipleri

Kip	Ek	Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
Görülen Geçmiş Zaman	-DI	+	+	+
Öğrenilen Geçmiş Zaman 1. Tip	-GAn	+	+	+
Öğrenilen Geçmiş Zaman 2. Tip	-(I)p(D)(I)(r)	+	+	+
Öğrenilen Geçmiş Zaman 3. Tip	-mIş	+	+	+

4.2.1.1.3. Şimdiki Zaman Kipi

4.2.1.1.3.1. Birinci Tip: *-mAKTA*

Çağatay Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipi, fiil tabanına *-maḳta, -mekte* eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır. Çağatay Türkçesinde bu tip, Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi, fakat ondan daha seyrek olarak kullanılır. Çağatay Türkçesinde, bu tipin daha çok üçüncü teklik ve çokluk şahıslardaki örneklerine rastlanır ve bu şahıslarda *dUr-* yardımcı fiili ve bu fiilin geniş zamanı olan *Durur* de kullanılır.

Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipi, *-måqdä (<-måq-dä)* kip ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipi, edebî dilin resmî konuşma türünde kullanılır. Ayrıca, Özbek Türkçesinde basın diline özel olan bu tip, genelde olumlu şekilde kullanılır.

Bu tipin olumsuz şekli *emäs* ile yapılır. Ekin yapısındaki ünlüler, fiil tabanına göre değişmez. Ek tek şekillidir. *båşlämåqdä, bilmåqdä, bölmåqdä* vb. Bu kip daha çok 3. şahıslarda kullanılır.

Yeni Uygur Türkçesinde de şimdiki zamanın bu tipi, *-mAKtA* ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

Yeni Uygur Türkçesinde bu tipin olumsuz ve soru şekilleri kullanılmaz. Bu tip genelde 3. şahıslarda olumlu şekilde kullanılır.

Ek, ince ünlülü fiillerde kalınlık-incelik uyumuna uyar. *kélmekte, bilmekte.* Ek, kalın ünlülü fiillerin 3. şahıslarında kalınlık-incelik uyumuna uyar; diğer şahıslarda ekin ilk ünlüsü *i*'ye döndüğü için uyum dışında kalır. *almaqta, almaqtimen, almaqtisen.* Ekin son ünlüsü 1. ve 2. şahıslarda daralmıştır. *almaqtimen, bilmektisen.* Ünlü ile biten fiillerin son ünlüsü ekle birleşirken daralır. *başlimaqta, işlimekte.* Bu kipin olumsuzu *emes* ile yapılır. *kélmekte emesmen* "gelmekte değilim, gelmiyorum", *yazmaqta emes* "yazmakta değil, yazmıyor". Bu kip, daha çok 3. şahıslarda kullanılır.

İşletim
Şimdiki Zaman: *-mAKTA*

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
		başla-maḳta+şahıs eki	båşlä-måqdä-şahıs eki	başla-maqta-şahıs eki
Teklik	1	başlamaḳta mén (başlamaktayım, başlıyorum)	båşlämåqdämän (başlamaktayım, başlıyorum)	başlimaqtimen (başlamaktayım, başlıyorum)
	2	başlamaḳta sén	båşlämåqdäsän	başlimaqtisen başlimaqtisiz başlimaqtila
	3	başlamaḳtadır	båşlämåqdä	başlimaqta
Çokluk	1	başlamaḳta biz	båşlämåqdämiz	başlimaqtimiz
	2	başlamaḳta siz	båşlämåqdäsiz	başlimaqtisiler
	3	başlamaḳtadırlar	båşlämåqdä(lär)	başlimaqta

Ses Düzeni
Şimdiki Zaman: *-mAKTA*

Çağatayca	*-maḳta / -mekte*
Özbekçe	*-måqdä*
Yeni Uygurca	*-maqta / -mekte*

4.2.1.1.3.2. İkinci Tip: *-A Durur*

Harezm Türkçesinde ortaya çıkan ve Kıpçak Türkçesinde de devam eden *-a/-e* zarf-fiil ekinin *dUr-* yardımcı fiili ve bu fiilin geniş zamanı olan *Durur* ile birlikte oluşturdukları "-a/-e/-y (dUr-/turur)" şimdiki zaman işletimi Çağatay Türkçesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fiillerden sonra *-a/-e* yerine *-y* olarak gelmektedir. *DUr-* yarımcı fiiline gelen geniş zaman eki bazen düşer ve ekleşmesiyle yapı *-ydUr* olur. *kör-e-dür sén* "görüyorsun, görmektesin", *tile-y turur mén* "diliyorum, dilemekteyim", *tart-a-dur biz* "çekiyoruz", *ḳorḳ-a turur* "korkuyor, korkmaktadır" vb. Olumsuzu *-mAydUr* biçiminde kullanılır. *başla-ma-y-dur mén* "başlamıyorum", *kör-me-y-dür sén* "görmüyorsun". Bu kipin soru şekli *mU* eki ile yapılır ve sonda bulunur. *kél-e-dür sén mü?* "geliyor musun?", *oḳu-ma-y-dur biz mü?* "okumuyor muyuz?" gibi.

Özbek Türkçesinde bu tip, -ä(di) / -y(di) eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Ek, ünsüzle biten fiiller *-ä,* ünlü ile biten fiillere *-y* eki gelir. Şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Üçüncü şahıslarda *-di* (<turur) eki eklenir. Olumsuzu *-mä-* eki ile yapılır. Bu ekle yapılmış işletimler sadece gelecek zamanı değil, şimdiki zaman ve geniş zamanı da ifade ettiği görülür.

Yeni Uygur Türkçesinde Bu kip için -i(du, di) /-y(du, di) ekleri kullanılır. Bu ekler Yeni Uygur Türkçesi'nde en çok kullanılan zaman ekidir. Şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Yeni Uygur Türkçesinde *-a-/-e-* eki açık heceye tekabül ettiği için *-i*'leşir. -i(<-a, -e): *yaz-a-men>yaz-i-men, başla-may-men>başli-may-men* vb.

tur- yardımcı fiili 3. şahıslarda *-du;* nezaket şekillerinde *-di* biçiminde ekleşmiş olarak korunmaktadır. *yazidu, bilidila.* Ünsüzle biten fiillerden sonra ek, *-(i)du*'dur. *alidu, bilidu, bolidu, köridu.* Ünlü ile biten fiillerden sonra ek, *-y(du)*'dur. *başlaydu, işleydu. -i(du)* eki, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fillerden sonra tek şekillidir. *bilidu, bolidu, köridu* vb.

Çağatay Türkçesinde şimdiki zamanı karşılayan bu tip, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde gelecek zamanı karşılamaktadır ve gelecek zaman kipinde işletime alınmıştır.

İşletim
Şimdiki Zaman: *-A Durur*

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
		başla-y-dur+şahıs eki	-	-
Teklik	1	başlaydur mén (başlıyorum)	-	-
	2	başlaydur sén	-	-
	3	başlaydur	-	-
Çokluk	1	başlaydur biz	-	-
	2	başlaydur siz	-	-
	3	başlaydurlar	-	-

Ses Düzeni
Şimdiki Zaman: *-A Durur*

Çağatayca	-a/-e/-y (dUr-/turur)
Özbekçe	-
Yeni Uygurca	-

4.2.1.1.3.3. Üçüncü Tip

Çağatay Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipine nadiren rastlanır. Bu tipin örnekleri çok az kaynaklarda geçmektedir.

Kördüm kim, na'lın yanıda bir şarāk ***tüşüb yatur****, mén taajjub yüzidin ul şirāknı na'lınġa tarttım*. "Gördüm ki ayakkabının yanında bir ayakkabının bandı bulunuyor, ben şaşkınlık yüzünden o ayakkabı bandını ayakkabıya taktım." (Mahbūbü'l-Ḳulūb, 29)

Néçe yıldın beri ḫalḳnıŋ tuzın ***yéyüb yürür mén****.* "Kaç yıldan beri halkın tuzunu (yemeğini) yiyorum.": *Biz alarnı* ***saḳlab turur miz****.* "Biz onları saklıyoruz." (ÖTTG, 258)

beyit
Şakar ağzın ḳaşında la'l ḳānın
méniŋ hinduları ***saḳlab turubdur****.* (Atāiy)

beyit

Yürübdür *oynab İstanbul'da ḫuşnūd*
érür ahvālı kündin künge béhbūd (Furḳat)

"İstanbul'da mutlu bir durumda geziyor; durumu günden güne iyileşiyor" (ÖTTG, 259)

kördi kim, bir néçeleri yana ***qazıb olturup tururlar*** "gördü ki, bir kaçı (kaç kişi) yine kazıyorlardır"; *Hazāraspdın ḳızılbāş* ***kétmey turubdur*** "bin tane atın içinden sadece kızılbaşlı olan at gitmiyordur." (ÖTTG, 259)

Özbek Türkçesinde şimdiki zaman kipinin diğer tipleri şunlardır.

a. ***-(ä/y)yäp***

Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipi, *-(ä/y)yäp* kip ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır ve iş-hareketin bulunduğumuz zamanda yapılmakta olduğu veya devam etmekte olduğu anlamını ifade eder.

Özbek Türkçesinde şimdiki zaman eki olarak yaygın olan *-yäp* biçimi *yåtmåq* fiilinin gramerleşmiş bağfiil biçimidir. Bu tipin işletiminde çoğunlukla *-yäp* eki kullanılır. *-äyäp* eki az işlektir. Olumsuz şekli *-mä* eki ile yapılır. Soru eki, şahıs eklerinden sonra gelir. Zamir kökenli şahıs ekleri ile işletime girer.

yåt- yardımcı fiili, bütün şahıslarda *-yäp- (<yatıp)* şeklinde korunmaktadır. *ålyäpmän, ålyäpsän, ålyäpti* vb. *-tur* yardımcı fiili üçüncü şahıslarda ekleşmiş olarak korunmaktadır. *ålyäpti, ålyäpti(lär).* Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fillerden sonra ince ünlülüdür. *åyäpti, bilyäpti, bölyäpti, kulyäpti* gibi.

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		båşlä-yäp-şahıs eki	båşlä-mä-yäp-şahıs eki	båşlä-yäp-şahıs eki-mi	båşlä-mä-yäp-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşläyäpmän (başlıyorum)	båşlämäyäpmän	båşläyäpmänmi	båşlämäyäpmänmi
	2	båşläyäpsän	båşlämäyäpsän	båşläyäpsänmi	båşlämäyäpsänmi
	3	båşläyäpti	båşlämäyäpti	båşläyäptimi	båşlämäyäptimi
Çokluk	1	båşläyäpmiz	båşlämäyäpmiz	båşläyäpmizmi	båşlämäyäpmizmi
	2	båşläyäpsiz	båşlämäyäpsiz	båşläyäpsizmi	båşlämäyäpsizmi
	3	båşläyäpti(lär)	båşlämäyäpti(lär)	båşläyäpti(lär)mi	båşlämäyäpti(lär)mi

b. ***-(ä/y)yåtir***

Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipi, *-(ä/y)yåtir* kip ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Bu tipin olumsuzu şekli, *-mä-* eki ile yapılır. Ünlü ile biten fiillerden sonra *-yåtir* eki kullanılır. Ünsüzle biten fiillerden sonra ise ek, *-äyåtir*'dir. Ekin birinci ünlüsü daima incedir. *çiqätåtir, åläyåtir, biläyåtir* gibi.

Kişi		**Olumlu** båşlä-yåtir-şahıs eki	**Olumsuz** båşlä-mä-yåtir-şahıs eki	**Olumlu soru** båşlä-yåtir-şahıs eki-mi	**Olumsuz soru** båşlä-mä-yåtir-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşläyåtirmän (başlıyorum)	båşlämäyåtirmän	båşläyåtirmänmi	båşlämäyåtirmänmi
	2	båşläyåtirsän	båşlämäyåtirsän	båşläyåtirsänmi	båşlämäyåtirsänmi
	3	båşläyåtir	båşlämäyåtir	båşläyåtirmi	båşlämäyåtirmi
Çokluk	1	båşläyåtirmiz	båşlämäyåtirmiz	båşläyåtirmizmi	båşlämäyåtirmizmi
	2	båşläyåtirsiz	båşlämäyåtirsiz	båşläyåtirsizmi	båşlämäyåtirsizmi
	3	båşläyåtir(lär)	båşlämäyåtir(lär)	båşläyåtir(lär)mi	båşlämäyåtir(lär)mi

c. ***-(ä/y)yåtib(di)***

Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipi, *-(ä/y)yåtib-* kip ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Ek, ünlü ile biten fiillerden sonra *-yåtib(di)* eki kullanılır. *båşlä-yåtibdi, işlä-yåtibdi.* Ünsüz ile biten fiillerden sonra ek, *-äyåtib(di)*'dir. *çiq-äyåtibdi, bil-äyåtibdi* gibi. Ekin birinci ünlüsü daima incedir. 3. şahıslardaki *-di* eki, *tur-* fiilinden ekleşmiştir.

Kişi		**Olumlu** båşlä-yåtib-şahıs eki	**Olumsuz** båşlä-mä-yåtib-şahıs eki	**Olumlu soru** båşlä-yåtib-şahıs eki-mi	**Olumsuz soru** båşlä-mä-yåtib-şahıs eki-mi
Teklik	1	båşläyåtibmän (başlıyorum)	båşlämäyåtibmän	båşläyåtibmänmi	båşlämäyåtibmänmi
	2	båşläyåtibsän	båşlämäyåtibsän	båşläyåtibsänmi	båşlämäyåtibsänmi
	3	båşläyåtibdi	båşlämäyåtibdi	båşläyåtibdimi	båşlämäyåtibdimi
Çokluk	1	båşläyåtibmiz	båşlämäyåtibmiz	båşläyåtibmizmi	båşlämäyåtibmizmi
	2	båşläyåtibsiz	båşlämäyåtibsiz	båşläyåtibsizmi	båşlämäyåtibsizmi
	3	båşläyåtibdi(lär)	båşlämäyåtibdi(lär)	båşläyåtibdi(lär)mi	båşlämäyåtibdi(lär)mi

d. -(i)b (tur-, ötir-, yåt-, yur-)

Özbek Türkçesi gramerlerinde “Håzirgi zämån fe’lining täsviriy şäklläri”[271] diye adlandırılan şimdiki zamanın bu tipi, Özbek Türkçesinde, *tur-, ötir-*, *yur-* ve *yåt-* kalıp fiillerinin yardımcı fiil olarak kullanıldığı birleşik fiil işletimleriyle de şimdiki zaman karşılanır. Bu yapıda yardımcı fiiller ana fiile *-(i)b* zarf-fiili ekiyle bağlanır. Soru ekleri şahıs eklerinden sonra gelir.

- *Nimä qilib* ***yuribsiz****? - deb sörädi.* “ne yapıyorsun? diye sordu.” (Ötkän Kunlär, 35);

- *Hämmä gäpkä tuşunib* ***turibmän****.* “Her şeyi anlıyorum.” (Ötkän Kunlär, 82)

a. *yåtmåq* fiiliyle kurulan şekillerde, söz konusu anda yapılmakta olan bir iş veya bir oluştan bahsedilir. Bu iş veya oluş geçmişte başlayıp geleceğe kadar devam edebilir.

b. yurimåq fiiliyle kurulan şekillerde, çoğunlukla hareket anında veya yer değiştirirken meydana gelen ve alışılmış iş veya oluşlar söz konusudur.

c. *ötirmåq* fiiliyle kurulan şekillerde, çoğunlukla yavaş bir hızla yapılan bir iş veya oluştan bahsedilir.

d. *turmåq* fiiliyle kurulan şekillerde, durmadan birbiri ardına tekrarlanarak sürüp giden iş veya oluşlardan bahsedilir.

[fiil + -*(i)b* zarf-fiil eki + kalıp fiil + şahıs eki]

kez-ib yur-ib-män	*kut-ib tur-ib-män*	*öq-ib ötir-ib-män*
(dolaşıyorum)	*(beklemekteyim)*	*(okumaktayım)*
kez-ib yur-ib-sän	*kut-ib tur-ib-sän*	*öq-ib ötir-ib-sän*
kez-ib yur-ibdi	*kut-ib tur-ibdi*	*öq-ib ötir-ibdi*
kez-ib yur-ib-miz	*kut-ib tur-ib-miz*	*öq-ib ötir-ib-miz*
kez-ib yur-ib-siz	*kut-ib tur-ib-siz*	*öq-ib ötir-ib-siz*
kez-ib yur-ibdi-(lär)	*kut-ib tur-ibdi(lär)*	*öq-ib ötir-ibdi(lär)*

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zaman kipinin diğer tipleri şunlardır.

I. *-(i)vati-, -(u)vati-, -(ü)vati-*

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipi *-(i)vati-*, *-(u)vati-*, *-(ü)vati-* eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

[271] Ġ. Äbdurähmånov, Ş. Şukurov ve Q. Mähmudov, *Özbek Tilining Täriḩiy Grämmätikäsi*, Özbekistån Fäyläsufläri Milliy Jämiyäti Näşriyåti, Taşkent, 2008, s. 258.

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zaman için en çok bu tip kullanılmaktadır. Ek *-p* zarf fiili + *yat-* yardımcı fiili yapısının ekleşmesiyle meydana gelmiştir. İçinde bulunulan zamanda eylemin devam etmekte olduğunu göstermektedir. Şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Ek, ünlü ile biten fiillerden sonra *-vati(du)*'dur. *başlavatidu, işlevatidu.* Ünsüz ile biten fillerden sonra *-I_3vati(du)* eki kullanılır. *élivatidu, boluvatidu. -I_3vati(du)* ekinin birinci ünlüsü, düz ünlülü fiillerden sonra incedir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra kalınlık-incelik uyumuna uyar. *élivatidu, qaytivatidu, boluvatidu. -I_3vati(du)* ekinin birinci ünlüsü, düz ünlülü fiillerden sonra düzdür. *élivatidu, kélivatidu*. *-I_3vati(du)* ekinin birinci ünlüsü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır; diğer ünlüler değişmez. *boluvatidu, külüvatidu.* 3. şahıslardaki *-du* eki, *tur-* fiilinden ekleşmiştir. *élivatidu, boluvatidu.*

Kişi		**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu soru**	**Olumsuz soru**
		başla-vati-şahıs eki başla-vati-ø-du	başla-ma-y-vati-şahıs eki	başla-vat-şahıs eki-mu başla-vat-(A)m-şahıs eki	başla-ma-y-vat-şahıs eki-mu başla-ma-y-vat-(A)m-şahıs eki
Teklik	1	başlavatimen (başlıyorum)	başlimayvatimen	başlavatimenmu başlavatamdimen	başlimayvatimenmu başlimayvatamdimen
	2	başlavatisen başlavatisiz başlavatila	başlimayvatisen başlimayvatisiz başlimayvatila	başlavatamsen başlavatamsiz başlavatamla	başlimayvatamsen başlimayvatamsiz başlimayvatamla
	3	başlavatidu	başlimayvatidu	başlavatamdu	başlimayvatamdu
Çokluk	1	başlavatimiz	başlimayvatimiz	başlavatimizmu başlavatamdimiz	başlimayvatimizmu başlimayvatamdimiz
	2	başlavatisiler	başlimayvatisiler	başlavatamsiler	başlimayvatamsiler
	3	başlavatidu	başlimayvatidu	başlavatamdu	başlimayvatamdu

II. a. *-(i)p turi-, -(u)p turi-, -(ü)p turi-*

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipi, *-(i)p turi-, -(u)p turi-, -(ü)p turi-* yardımcı fiillerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

tur- yardımcı fiili bütün şahıslarda *turi-* şeklinde korunur ve zarf-fiil ekinden ayrı yazılır. *kütüp turimen, körüp turisen.* 3. şahıslarda kullanılan *-du* ekiyle 2. şahısların nezaket şekillerinde kullanılan *-di* eki, *tur-* yardımcı fiilinden ekleşmiştir. *oqup turidu,*

kütüp turidu. Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere *-I₃-* ünlüsü ile bağlanır. *oqup turidu, kütüp turisen.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra *-i-*'dir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ise kalınlık-incelik uyumuna uyar. *yézip turidu, oqup turidu, kütüp turidu.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fillerden sonra düzdür. *yézip turidu.* Yardımcı ünlü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. *kütüp turidu, oqup turidu, körüp turidu.* Bu kipin olumsuz şekli *-mAy* eki ile teşkil edilir. *kütmey turidu, oqumay turidu.*

Kipin işletimi şu şekildedir:

Kişi		küt-üp turi-şahıs eki	oqu-p turi-şahıs eki
Teklik	1	kütüp turimen (bekliyorum)	oqup turimen (okuyorum)
	2	kütüp turisen kütüp turisiz kütüp turidila	oqup turisen oqup turisiz oqup turidila
	3	kütüp turidu	oqup turidu
Çokluk	1	kütüp turimiz	oqup turimiz
	2	kütüp turisiler	oqup turisiler
	3	kütüp turidu	oqup turidu

II. b. *-(i)p turup(ti, tu)-, -(u)p turup(ti, tu)-, -(ü)p turup(ti, tu)-*

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipi, *-(i)p turup(ti, tu)-, -(u)p turup(ti, tu)-, -(ü)p turup(ti, tu)-* yardımcı fiillerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

tur- yardımcı fiili bütün şahıslarda *turup-* şeklinde korunur ve zarf-fiil ekinden ayrı yazılır. *oqup turupmen, körüp turupsen.* 3. şahıslarda kullanılan *-tu* ekiyle 1. şahıslarda ve 2. şahısların nezaket şekillerinde kullanılan *-ti* eki, *tur-* yardımcı fiilinden ekleşmiştir. *kütüp turuptu, yézip turuptu.* Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere *-I₃-* ünlüsü ile bağlanır. *oqup turup(ti)men, körüp turupsen.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra *-i-*'dir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ise kalınlık-incelik uyumuna uyar. *yézip turuptu, oqup turuptu, körüp turuptu.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fillerden sonra düzdür. *yézip turuptu.* Yardımcı ünlü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. oqup *turuptu, kütüp turuptu.* Bu kipin olumsuz şekli *-mAy* eki ile teşkil edilir. *oqumay turup(ti)en, kütmey turuptu.*

Kişi		oqu-p turup(ti, tu)-şahıs eki	küt-üp turup(ti, tu)-şahıs eki
Teklik	1	kütüp turuptimen (beklyormuşum)	oqup turuptimen (okuyormuşum)
	2	kütüp turupsen kütüp turupsiz kütüp turuptila	oqup turupsen oqup turupsiz oqup turuptila
	3	kütüp turuptu	oqup turuptu
Çokluk	1	kütüp turuptimiz	oqup turuptimiz
	2	kütüp turupsiler	oqup turupsiler
	3	kütüp turuptu	oqup turuptu

III. a. ***-(i)p yüri-, -(u)p yüri-, -(ü)p yüri-***

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipi, *-(i)p yüri-*, *-(u)p yüri-*, *-(ü)p yüri-* yardımcı fiillerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

3. şahıslarda kullanılan *-du* eki, *tur-* yardımcı fiilinden ekleşmiştir. *körüp yüridu, oqup yüridu.* Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere *-I*$_3$- ünlüsü ile bağlanır. *oqup yüridu, körüp yürimen.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra *-i-*'dir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ise kalınlık-incelik uyumuna uyar. *qaytip yüridu, oqup yürimen, körüp yüridu.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fillerden sonra düzdür. *yézip yüridu.* Yardımcı ünlü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. *körüp yüridu.* Bu kipin olumsuz şekli *-mAy* eki ile teşkil edilir. *körmey yürimen.*

Kişi		kör-üp yüri-şahıs eki	oqu-p yüri-şahıs eki
Teklik	1	körüp yürimen (görüyorum)	oqup yürimen (okuyorum)
	2	körüp yürisen körüp yürisiz körüp yüridila	oqup yürisen oqup yürisiz oqup yüridila
	3	körüp yüridu	oqup yüridu
Çokluk	1	körüp yürimiz	oqup yürimiz
	2	körüp yürisiler	oqup yürisiler
	3	körüp yüridu	oqup yüridu

III. b. ***-(i)p yürüp(ti, tü)-, -(u)p yürüp(ti, tü)-, -(ü)p yürüp(ti, tü)-***

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipi, *-(i)p yürüp(ti, tü)-, -(u)p yürüp(ti, tü)-, -(ü)p yürüp(ti, tü)-* yardımcı fiillerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

3. şahıslarda kullanılan -*tu* eki, *tur*- yardımcı fiilinden ekleşmiştir. *körüp yürüptu.* Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere -*I*3- ünlüsü ile bağlanır. *oqup yürüp(ti)men, körüp yürüp(ti)sen.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra -*i*-'dir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra kalınlık-incelik uyumuna uyar. *qaytip yürüptu, körüp yürüptimen.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fillerden sonra düzdür. *élip yürüptu.* Yardımcı ünlü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. *körüp yürüptu.* Bu kipin olumsuz şekli -*mAy* eki ile teşkil edilir. *körmey yürüptu.*

Kişi		kör-üp yürüp(ti, tü)-şahıs eki	oqu-p yürüp(ti, tü)-şahıs eki
Teklik	1	körüp yürüptimen (görüyormuşum)	oqup yürüptimen (okuyormuşum)
	2	körüp yürüpsen körüp yürüpsiz körüp yürüptila	oqup yürüpsen oqup yürüpsiz oqup yürüptila
	3	körüp yürüptü	oqup yürüptü
Çokluk	1	körüp yürüptimiz	oqup yürüptimiz
	2	körüp yürüpsiler	oqup yürüpsiler
	3	körüp yürüptü	oqup yürüptü

IV. a. ***-(i)p olturi-, -(u)p olturi-, -(ü)p olturi-***

Yeni Uygur Türkçesinde adlandırılan şimdiki zamanın bu tipi, -*(i)p olturi*-, -*(u)p olturi*-, -*(ü)p olturi*- yardımcı fiillerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

3. şahıslarda kullanılan -*du* eki, *tur*- yardımcı fiilinden ekleşmiştir. *oqup olturimen, körüp olturidu.* Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere -*I*3- ünlüsü ile bağlanır. *oqup olturimen, körüp olturisen.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra incedir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra kalınlık-incelik uyumuna uyar. *yézip olturisiler, kütüp olturidu.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fillerden sonra düzdür. *yézip olturimiz.* Yardımcı ünlü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. *kütüp*

olturidu. Bu kipin olumsuz şekli -*mAy* eki ile teşkil edilir. *oqumay olturisen, yézmay olturimiz.*

Kişi		oqu-p olturi-şahıs eki	kör-üp olturi-şahıs eki
Teklik	1	oqup olturimen (okuyorum)	yézip olturimen (görüyorum)
	2	oqup olturisen oqup olturisiz oqup olturidila	yézip olturisen yézip olturisiz yézip olturidila
	3	oqup olturidu	yézip olturidu
Çokluk	1	oqup olturimiz	yézip olturimiz
	2	oqup olturisiler	yézip olturisiler
	3	oqup olturidu	yézip olturidu

IV. b. *-(i)p olturup(ti, tu)-, -(u)p olturup(ti, tu)-, -(ü)p olturup(ti, tu)-*

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zamanın bu tipi, *-(i)p olturup(ti, tu)-, -(u)p olturup(ti, tu)-, -(ü)p olturup(ti, tu)-* yardımcı fiillerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

3. şahıslarda kullanılan -*tu* eki, *tur*- yardımcı fiilinden ekleşmiştir. *oqup olturupsiler, yézip olturupsen.* Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere -I_3- ünlüsü ile bağlanır. *oqup olturup(ti)men, yézip olturupsen.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra incedir; yuvarlak ünlülü fiillerden sonra kalınlık-incelik uyumuna uyar. *yézip olturuptimiz, oqup olturuptimen, kütüp olturuptu.* Yardımcı ünlü, düz ünlülü fillerden sonra düzdür. *yézip olturuptimen.* Yardımcı ünlü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. *oqup olturuptimen, kütüp olturuptu.* Bu kipin olumsuz şekli -*mAy* eki ile teşkil edilir. *oqumay olturupsen, yézmay olturupmiz.*

Kişi		oqu-p olturup(ti, tu)-şahıs eki	kör-üp olturup(ti, tu)-şahıs eki
Teklik	1	oqup olturuptimen (okuyormuşum)	körüp olturuptimen (görüyormuşum)
	2	oqup olturupsen oqup olturupsiz	körüp olturupsen körüp olturupsiz

		oqup olturuptila	körüp olturuptila
	3	oqup olturuptu	körüp olturuptu
Çokluk	1	oqup olturuptimiz	körüp olturuptimiz
	2	oqup olturupsiler	körüp olturupsiler
	3	oqup olturuptu	körüp olturuptu

Şimdiki Zaman Kipi

Şimdiki Zaman Kipi	**Ek**	**Çağatayca**	**Özbekçe**	**Yeni Uygurca**
1. Tip	*-mAKTA*	+	+	+
2. Tip	*A Durur*	+	-	-
3. Tip	*-(a/e)yäp, -(a/e)yåtir, -(a/e)yåtib*	-	+	-
	-(i, u, ü)vati	-	-	+
	-(I)p/b [-tur(i), -yUr(i), -oltir]	+	+	+

4.2.1.1.4. Geniş Zaman

Çağatay Türkçesinde geniş zaman, fiil tabanına *-r, -Ar* ve *-Ur* eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır. *al-ur mén* "alırım", *kél-ür sén* "gelirsin", *oḳu-r* "okur", *yaz-ar biz* "yazarız", *kör-er siz* "görürsünüz" vb. Bu kipin olumsuz şekli, *-mAs* olumsuzluk eki ile yapılır. *bar-mas mén* "varmam, gitmem", *bil-mes sén* "bilmezsin" gibi.

Özbek Türkçesinde, geniş zamanın olumlu işletiminde *-(ä)r,* olumsuz işletiminde ise *-mäs* ekleri kullanılır. Şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Ek, ünlü ile biten fiillerden sonra ek *-r*'dir. *båşlä-r, işlä-r* vb. Ünsüzle biten fiillerden sonra *-är* eki kullanılır. *ål-är, bil-är, böl-är, kul-är* gibi. *-är* eki, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir. *ålär, bilär, bölär, turär.*

Yeni Uygur Türkçesinde geniş zaman kipinin eki *-r-; -ar-, -er-* şekillerindedir. Ünlü ile biten fiillerden sonra ek, *-r*'dir. *oqu-r, başla-r*. Ünsüzle biten fiillerden sonra *-Ar* eki kullanılır. *küt-er, yaz-ar, kül-er, bil-er, al-ar, bol-ar* vb. *-Ar* eki kalınlık-incelik

uyumuna uyar. *alar, bolar, biler, küler.* Kipte, şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu kipin olumsuz şekli *-mAs* eki ile yapılır *almasmen, almas, almasmiz.*

İşletim
Geniş Zaman

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
		başla-r + şahıs eki	bâşlä-r-şahıs eki	başla-r-şahıs eki
Teklik	1	başlar mén (başlarım)	bâşlärmän (başlarım)	başlarmen (başlarım)
	2	başlar sén	bâşlärsän	başlarsen başlarsiz başlarla
	3	başlar	bâşlär	başlar
Çokluk	1	başlar biz	bâşlärmiz	başlarmiz
	2	başlar siz	bâşlärsiz	başlarsiler
	3	başlarlar	bâşlär(lär)	başlar

Ses Düzeni
Geniş Zaman

Çağatayca	*-r, -ar, -er, -ur, -ür*
Özbekçe	*-r, -är*
Yeni Uygurca	*-r-, -ar-, -er-*

Geniş Zaman Kipi

Kip	Ek	Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
Geniş Zaman	-(A)r, -(U)r	+	+	+

4.2.1.1.5. Gelecek Zaman Kipi

Çağatay Türkçesinde gelecek zaman, *-ġa(y) / -ge(y) / -ḳa(y) / -ke(y)* ve *-ġu / -gü / -ḳu / -kü* ekleri ile yapılır.

4.2.1.1.5.1. Birinci Tip: Gelecek-İstek [*-ġa(y) / -ge(y) / -ḳa(y) / -ke(y)*]

Çağatay Türkçesi gramerlerinde "Gelecek-İstek"[272] diye adlandırılan gelecek zamanın bu tipi, fiil tabanına *-ġa(y) / -ge(y) / -ḳa(y) / ke(y)* eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır. *kél-ge(y) mén* "geleceğim", *ḳıl-ġa(y) sén* "yapacaksın", *tap-ḳa(y) biz* "bulacağız", *tök-ke(y) siz* "dökeceksiniz" vb.

Bu tipin olumsuz şekli, *-mA* olumsuzluk ekinin *-GA(y) / -KA(y)* eklerinden önce getirilmesiyle teşkil edilir. *kör-me-ge(y)* "görmeyecek", *başla-ma-ġa(y) biz* "başlamayacağız" gibi.

-GA(y) / -KA(y) ekleri gelecek zaman anlamının yanı sıra istek, rica veya emir anlamlarını da ifade eder. *til birle néçük ḳılġa mén izhār saŋa* "(durumu) dil ile sana nasıl anlatabilirim?" / *rūzī ḳılġay ḫudāy nuṣret sizge* "Allah size zafer nasip etsin"[273].

Çağatay Türkçesinde gelecek zamanı karşılayan bu ek, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde, istek kipi eki olarak kullanılmaktadır.

İşletim
Gelecek Zaman: *-ġa(y) / -ge(y) / -ḳa(y) / ke(y)*

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
		başla-ġa(y)+şahıs eki	-	-
Teklik	1	başlaġa(y) mén (başlayacağım)	-	-
	2	başlaġa(y) sén	-	-
	3	başlaġa(y)	-	-
Çokluk	1	başlaġa(y) biz	-	-
	2	başlaġa(y) siz	-	-
	3	başlaġaylar	-	-

Ses Düzeni
Gelecek Zaman: *-ġa(y) / -ge(y) / -ḳa(y) / ke(y)*

Çağatayca	*-ġa(y) / -ge(y) / -ḳa(y) / ke(y)*
Özbekçe	-
Yeni Uygurca	-

[272] János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı, a.g.e.*, s. 128.
[273] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 129.

4.2.1.1.5.2. İkinci Tip: [*-GU / -KU-iyelik eki-(-dUr /Durur)*]

Çağatay Türkçesi gramerlerinde "Belirli (kesin) gelecek zaman"[274], "Mutlak gelecek zaman"[275] diye adlandırılan gelecek zamanın bu tipi, fiil tabanına *-ġu / -gü / -ḳu / -kü* eklerinden sonra iyelik eklerinin getirilmesi ve ardından da *-dUr* (*durur/turur*) eklerinin eklenmesi ile yapılır. Bu işletimde iyelik ekleri kişi eki işlevini üstlenmiştir. *oḳu-ġu-m-dur* "okuyacağım", *bil-gü-ŋ-dür* "bileceksin", *tap-ḳu-sı-dur* "bulacaktır", *al-ġu-mız-dur* "alacağız", *kör-gü-ŋüz-dür* "göreceksiniz", *kél-gü-leri-dür ~ kél-gü-si-dür-ler ~ kél-gü-si-ler-dür* "geleceklerdir" vb.

Yukarıdaki şekiller, *-dUr* (*durur/turur*) ekini almadan da kullanılırlar. *oḳu-ġu-m* "okuyacağım", *al-ġu-ŋ* "alacaksın", *tap-ḳu-sı* "bulacak", *kél-gü-miz* "geleceğiz", *ḳıl-ġu-ŋuz* "yapacaksınız", *çıḳ-ḳu-ları ~ çıḳ-ḳu-sı-lar* "çıkacaklar" vb.

Bu tipin olumsuzu iki şekilde yapılır. Birincisi, fiil tabanına *-mA* olumsuzluk ekinin getirilmesi ile yapılır. *al-ma-ġu-m(dur)* "almayacağım", *kél-me-gü-ŋ* "gelmeyeceksin" gibi. İkincisi ise, *yoḳ* olumsuzluk kelimesi ile yapılır. *al-ġu-ŋ yoḳ(tur)* "almayacaksın", *kél-me-gü-miz yoḳ* "gelmeyeceğiz" vb.

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın bu tipi arkaik bir işletimdir. Edebî metinlerde çok az ölçüde görülür. Kesin, gerekli bir gelecek zaman anlatımı vardır. Bu tipte, iyelik ekleri şahıs ekleri gibi kullanılır. *-ġu, -gü* ekleri tonlu tonsuz uyumuna uyar. Tonsuz *q* veya *k* ünsüzleri ile başlayan *-qu/-kü* şekillerde de kullanılır. Ünlü veya tonlu ünsüz ile biten fiillere *-ġu, -gü,* tonsuz ünsüz ile biten fiillere *-qu/-kü* şekilleri kullanılır. *båşlä-ġu, bil-gü, qorq-qu, yet-kü* gibi.

-ġu, -gü + iyelik eki + (dir) biçiminde işletime girer. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar; iyelik eki daima incedir: *ålġusi, bergüsi.* Özbek alfabesinde u, ü sesleri için tek harf kullanılır; ü sesi de u ile gösterilir. Ancak konuşmada u, ü sesleri ayrılır. Ek, bütün fiillerden sonra yuvarlak ünlülüdür: *ålġusi, bolġusi.* Kip, iyelik kökenli şahıs ekleriyle işletime girer; şahıs eklerinden sonra *-dir* eki gelebilir. *ålġusidir, bilgüsidir.* Kipin olumsuz ve soru şekilleri kullanılmaz.

Yeni Uygur Türkçesinde seyrek olarak kullanılan gelecek zamanın bu tipi, *-ġu, -gü, -qu, -kü* eklerinden sonra iyelik eklerinin getirilmesiyle yapılır. Bu tip sadece olumlu

---

[274] János Eckmann, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, a.g.e.,* s. 102.
[275] János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı, a.g.e.*, s.137.

biçimde kullanılır. Olumsuz ve soru şekilleri kullanılmaz. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar; iyelik eki daima incedir. *alġusi, bilgusi.* Ek, bütün fiillerden sonra yuvarlak ünlülüdür. *alġusi, bolġusi, körgüsi, bergusi* vb. Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. *alġusi, çiqqusi* vb.

İşletim
Gelecek Zaman: *-GU, -KU-iyelik eki-(dUr/Durur)*

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
		başla-ġu-iyelik eki+(dur)	båşlä-gü-iyelik eki + -(*dir*)	başla-ġu-iyelik eki
Teklik	1	başlaġum(dur) (başlayacağım)	båşlä-gü-m(dir) (başlayacağım)	başliġum (başlayacağım)
	2	başlaġuŋ(dur)	båşlä-gü-ng(dir)	başliġuŋ
	3	başlaġusı(dur)	båşlä-gü-si(dir)	başliġusi
Çokluk	1	başlaġumız(dur)	båşlä-gü-miz(dir)	başliġumiz
	2	başlaġuŋuz(dur)	båşlä-gü-ngiz(dir)	başliġuŋiz
	3	başlaġuları(dur) başlaġusıdurlar başlaġusılardur	båşlä-gü-läri(dir)	başliġusi

Ses Düzeni
Gelecek Zaman: *-GU, -KU*

Çağatayca	-ġu, -gü, -qu, -kü
Özbekçe	*-ġu, -gü*
Yeni Uygurca	-gü, -ġu, -qu, -kü

Gelecek Zaman Kipi

Kip	Ek	Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
Gelecek Zaman	*-GU, -KU*	+	+	+

4.2.1.1.5.3. Üçüncü Tip: *-A Durur*

Özbek Türkçesinde bu tip, -ä(di) / -y(di) eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Ek, ünsüzle biten fiiller *-ä,* ünlü ile biten fiillere *-y* eki gelir. Şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Üçüncü şahıslarda *-di* (<turur) eki eklenir. Olumsuzu *-mä-* eki ile yapılır. Bu ekle yapılmış işletimler sadece gelecek zamanı değil, şimdiki zaman ve geniş zamanı da ifade ettiği görülür.

Yeni Uygur Türkçesinde Bu kip için -i(du, di) /-y(du, di) ekleri kullanılır. Bu ekler Yeni Uygur Türkçesi'nde en çok kullanılan zaman ekidir. Şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Yeni Uygur Türkçesinde *-a-/-e-* eki açık heceye tekabül ettiği için *-i*'leşir. -i(<-a, -e): *yaz-a-men>yaz-i-men, başla-may-men>başli-may-men* vb.

tur- yardımcı fiili 3. şahıslarda *-du;* nezaket şekillerinde *-di* biçiminde ekleşmiş olarak korunmaktadır. *yazidu, bilidila.* Ünsüzle biten fiillerden sonra ek, *-(i)du*'dur. *alidu, bilidu, bolidu, köridu.* Ünlü ile biten fiillerden sonra ek, *-y(du)*'dur. *başlaydu, işleydu. -i(du)* eki, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fillerden sonra tek şekillidir. *bilidu, bolidu, köridu* vb.

Gelecek zamanın bu tipi, Çağatay Türkçesinde, şimdiki zaman bölümünde, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde ise, gelecek zaman bölümünde işletime alınmıştır.

İşletim
Gelecek Zaman: *-A Durur*

Kişi		**Çağatayca**	**Özbekçe**	**Yeni Uygurca**
		-	båşlä-y-şahıs eki	başla-y-şahıs eki
Teklik	1	-	båşläymän (başlarım, başlayacağım, başlıyorum)	başlaymen (başlarım, başlayacağım, başlıyorum)
	2	-	båşläysän	başlaysen başlaysiz başlaydila
	3	-	båşläydi	başlaydu
Çokluk	1	-	båşläymiz	başlaymiz
	2	-	båşläysiz	başlaysiler
	3	-	båşläydi(lär)	başlaydu

Ses Düzeni
Gelecek Zaman: *-A Durur*

Çağatayca	-
Özbekçe	-ä(di) / -y(di)
Yeni Uygurca	-i(du, di) /-y(du, di)

4.2.1.1.5.4. Dördüncü Tip: *-(A/I/y)DIGAn*

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın bu tipi, gelecek zamanda olacak hareketin gerekliliğini, ona duyulan isteği anlatır; yaygın bir kullanılışı yoktur. Ünsüzle biten fiillerden sonra *-ädigän* eki kullanılır. Ünlü ile biten fiillerden sonra ek, *-ydigän*'dır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek, ince ünlülüdür. Soru şekli şahıs ekinden sonra *-mi* ekinin getirilmesiyle, olumsuz şekli fiilden sonra *-mä-* ekinin getirilmesiyle yapılır. Olumsuz şekli şahıs ekinden önce *"emäs"* ekinin getirilmesiyle de yapılır. *küt-ädigän emäs-män* "beklemeyeceğim, bekleyecek değilim".

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zamanın bu tipi, ünsüz ile biten fillere *-idiġan* (<-adiġan, -ediġan), ünlü ile biten fiillere *-ydiġan* ekinin getirilmesiyle yapılır. Şahıs eki olarak zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu kipin olumsuz şekli *-mA-* eki ile yapılır. Soru biçim *-mu* soru ekinin sadece *-m-* şekli ana fiilden sonra gelir. *yaz-a-**m**-diġan-(di)-men, yaz-ma-**m**-diġan-(di)-men.* Ek kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ekin birinci ve ikinci ünlüsü ince, son ünlüsü kalındır. *alidiġan, bilidiġan* vb.

-(i/y)diġan ekinin bünyesinde *dur-* yardımcı fiilinin ekleşmiş biçimi *-di-(<-dur<turur)* eki olmakla birlikte, eskiden bu birleşmiş ekin sonuna getirilip sonradan erimiş olan diğer *-dur* yardımcı fiilinin ekleşmiş şekli, 3. şahısta *-du-* ve 1. şahısta da *-di-* olarak getirilir.

Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kullanılmakta olan gelecek zamanın bu tipi, Çağatay Türkçesinde kullanılmamaktadır.

İşletim
Gelecek Zaman: *-(A/I/y)DIGAn*

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
		-	båşlä-ydigän-şahıs eki	başla-y-diġan-(di)-şahıs eki
Teklik	1	-	båşläydigänmän (başlayacağım)	başlaydiġandimen (başlayacağım)
	2	-	båşläydigänsän	başlaydiġansen başlaydiġansiz başlaydiġanla
	3	-	båşläydigän	başlaydiġandu
Çokluk	1	-	båşläydigänmiz	başlaydiġandimiz
	2	-	båşläydigänsiz	başlaydiġansiler
	3	-	båşläydigän(lär)	başlaydiġandu

Ses Düzeni
Gelecek Zaman: -(A/I/y)DIGAn

Çağatayca	-
Özbekçe	*-ädigän, -ydigän*
Yeni Uygurca	*-idiġan, -ydiġan*

4.2.1.1.5.5. Beşinci Tip: *-mAKçI*

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın bu tipi, fiil tabanına *-måqçi* ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır. Arzu, istek ve niyet anlamlarını ifade eder. Bu tipte, yapılması düşünülen bir iş veya bir oluş söz konusudur. Soru şekli *-mi* ekinin getirilmesiyle, olumsuz biçimi ise "emäs"ın şahıs eklerinden sonra getirilmesiyle yapılır.

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zamanın bu tipi, *-mAKçi-* ekinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Olumsuz şekli *emes* "değil" kelimesinin *-mAKçi-* ekinden sonra getirilmesiyle yapılır. *yaz-maqçi emes-siler* "yazmak istemiyorsunuz, yazmayacaksınız", *küt-mekçi emes-men* "beklemek istemiyorum, beklemeyeceğim" gibi.

Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kullanılmakta olan gelecek zamanın bu tipi, Çağatay Türkçesinde kullanılmamaktadır.

İşletim
Gelecek Zaman: *-mAKçI*

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
		-	båşlä-måqçi-şahıs eki	başla-maqçi-şahıs eki
Teklik	1	-	båşlämåqçimän (başlayacağım)	başlimaqçimen (başlacağım, başlamak istiyorum)
	2	-	båşlämåqçisän	başlimaqçisen başlimaqçisiz başlimaqçisili
	3	-	båşlämåqçi	başlimaqçi
Çokluk	1	-	båşlämåqçimiz	başlimaqçimiz
	2	-	båşlämåqçisiz	başlimaqçisiler
	3	-	båşlämåqçi(lär)	başlimaqçi

Ses Düzeni
Gelecek Zaman: *-mAKçI*

Çağatayca	-
Özbekçe	-måqçi
Yeni Uygurca	-maqçi, -mekçi

4.2.1.1.5.6. Altıncı Tip: *-(y)äcäk*

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın bu tipi, edebî metinlerde görülür. Zamir kökenli şahıs ekleri alır. Soru ekinin şahıs ekinden sonra getirildiği görülür. Gelecek zamanın bu eki, ünsüzle biten fiillere doğrudan bağlanır; ünlüyle biten fiillere ise *-y-* ünsüzüyle bağlanır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek, ince ünlülüdür.

"Çağdaş Özbek Türkçesinde bu ek çok az kullanılır. Hatta eski Özbek Türkçesinde bu ek rastlanmaz. *-äcäk* eki Özbek Türkçesine Oğuz grubu lehçelerinden geçmiştir. 1929'da Özbek imla konferansının kararıyla edebî dile sokulan bu ek Harezm ağzında görülür. (Çok muhtemel ki bu durum Türkmen Türkçesinin tesiriyle meydana

gelmiştir).” Bu ekin sadece olumlu ve olumlu soru şekline rastlanır.[276] Bu ek çoğunlukla üçüncü şahısta kullanılır.

Özbek Türkçesinde kullanılmakta olan gelecek zamanın bu tipi, Çağatay ve Yeni Uygur Türkçelerinde kullanılmamaktadır.

İşletim
Gelecek Zaman: *-(y)äcäk*

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
		-	kör-äcäk-şahıs eki	-
Teklik	1	-	kör-äcäk-män (göreceğim)	-
	2	-	kör-äcäk-sän	-
	3	-	kör-äcäk	-
Çokluk	1	-	kör-äcäk-miz	-
	2	-	kör-äcäk-siz	-
	3	-	kör-äcäk-(lär)	-

Ses Düzeni
Gelecek Zaman: *-(y)äcäk*

Çağatayca	-
Özbekçe	*-(y)äcäk*
Yeni Uygurca	-

4.2.1.1.5.7. Yedinci Tip: *-(GU/KU)-dAk/y*

Çağatay Türkçesinde gelecek zamanın bu tipi, fiil tabanına *-GU-dék / -KU-dék* kip eklerinden sonra zamir menşeli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir.

Gelecek ve gereklilik ifade eden *-ġu, -gü, -ḳu, -kü* partisibi, İslamî Orta Asya edebî Türkçesinin Çağatay Türkçesinden önceki devrinde kullanılmıştır (11.-14. yüzyıllar). Çağatay Türkçesinde daha az kullanılmıştır. Diğer taraftan, *-GU-dék, -KU-dék* şekli (*dék,* bir çekim edatıdır) tam bir serbestlikle kullanılır.[277]

[276] Mustafa Volkan Coşkun, *a.g.e.*, s. 132.
[277] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 109.

dék/g çekim edatı Alî Şîr Nevâyî'den önce umumiyetle *tég,* nadiren *tėgin* biçiminde kullanılmıştır.[278]

bar-ġu-dék, yar-ġu-dék, bil-gü-dék, ayt-ḳu-dék, kayt-ḳu-dék, ur-ġu-dék- sor-ġu-dék (Muḥākemetü'l-Luġateyn, 178)

hecr dardıġa devā ger ḳılmasaŋ vaṣlın bile vāy kim ***öltürgüdékdür*** *dard-ı hicrānıŋ méni* "ayrılık derdine vaslın ile deva kılmasan, vay kim, ayrılığın derdi beni öldürecek"; *ḥālımġa ol ay raḥm* ***ḳılgüdék*** *émes* "halime o ay (yüzlü) rahm kılacağa benzemez" (HKÇTÜA, 96)

kétküdék mén *başım alıp nāgeh* "ansızın başımı alıp gidecek gibiyim" (ÇEK, 109)

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın bu tipi, fiil tabanına *-gu* ekinden sonra genellikle *-däy,* az ölçüde *dek* çekim edatının getirilmesi ve ardından da zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile teşkil edilir.

U fäqät yänä åç ***qålgudäy*** *bölsäm deb şuning chåräsini körärdi.* "O sadece yine aç kalacaksam, diye bunun çaresini görürdü." (ÅTÄ, 280)

bir qåşiq suv bilån yutib ***yubårgudäy.*** "bir kaşık su ile yutacak gibi" (HÄÖT, 445)

Träktor ålämni ***buzgudek*** *tärillädi.* "traktör dünyayı bozacak gibi nahoş ses çıkarttı." (HÄÖT, 342)

här kim husnini körsä, äqli ketib, åtdan yiqilib ***qålgudäy*** "her kim ki onun güzelliğini görse , aklı kaçıp (heyecanlanıp), attan düşüp kalacak" (ÅTÄ, 105)

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zamanın bu tipi, işlek değildir. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. *bolġudek, kelgudek.* Düzlük-yuvarlaklık, genişlik ve darlık ünlü uyumuna uymaz; ek, bütün fiillerden sonra yuvarlak ünlülüdür. *alġudek, urġudek, ölgüdek, bilgudek.* Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. *kelġudek, ketkudek, kütküdek*. Bu kipin olumsuz şekli *-mA* eki ile yapılır. *kütmiġudek, bolmiġudek, almiġudek.*

Çağatay ve Yeni Uygur Türkçelerinde kullanılan gelecek zamanın bu tipi, Özbek Türkçesinde kullanılmamaktadır.

---

[278] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 98.

İşletim
Gelecek Zaman: *-(GU/KU)-dAk/y*

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
		başla-ġu-dék-şahıs eki	båşlä-gu-däy/dek-şahıs eki	oqu-ġu-dek-şahıs eki
Teklik	1	başla-ġu-dék mén (başlayacağım, başlayacak gibiyim)	båşlägudäymän (başlayacağım, başlayacak gibiyim)	başlaġudekmen (başlayacağım, başlayacak gibiyim)
	2	başla-ġu-dék sén	båşlägudäysän	başlaġudeksen başlaġudeksiz başlaġudekla
	3	başla-ġu-dék(dür)	båşlägudäy	başlaġudek
Çokluk	1	başla-ġu-dék biz	båşlägudäymiz	başlaġudekmiz
	2	başla-ġu-dék siz	båşlägudäysiz	başlaġudeksiler
	3	başla-ġu-dékler(dür)	båşlägudäy(lar)	başlaġudek

Ses Düzeni
Gelecek Zaman: *-(GU/KU)-dAk/y*

Çağatayca	*-ġu-dék, -gü-dék, -ḳu-dék, -kü-dék*
Özbekçe	*-gu-däy/-gu-dek*
Yeni Uygurca	*-ġu-dék, -gü-dék, -ḳu-dék, -kü-dék*

Gelecek Zaman Kipi

Kip	Ek	Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
Gelecek Zaman Kipi	-ġa(y) / -ge(y) / -ḳa(y) / -ke(y)	+	-	-
	-GU, -KU-iyelik eki-(dUr/Durur)	+	+	+
	-A Durur	-	+	+
	-(A/I/y)DIGAn	-	+	+
	-mAKçI	-	+	+
	-(y)äcäk	-	+	-
	-(GU/KU)-dAk/y	+	+	+

4.2.1.2. Tasarlama Kipleri

4.2.1.2.1. Emir Kipi

Emir kipi, (rica, yalvarma, davet, tavsiye, uyarı vs. dahil) buyurma ve yasaklarda (olumsuz buyurmalar) kullanılır.[279]

Çağatay Türkçesinde emir kipi ekleri, teklik 1. kişide, *-Ay, -y* ekleri, ünlü ile biten fiillerden sonra *-y,* ünsüzle biten fiillerden sonra ise *-Ay* şeklinde gelir. *éyle-y* "eyleyeyim", *bol-ay* "olayım", *yétkür-ey* "ulaştırayım" gibi. *-AyIn, -yIn* ekleri, ünlü ile biten fiillerden sonra *-yIn,* ünsüz ile biten fiillerden sonra ise *-AyIn* şeklinde gelir. *dé-ye-yin* "diyeyim", *ayt-ayın* "söyleyeyim" vb. *-AyIm* eki, ünlü ile biten fiil tabanlarında *-yIm,* ünsüz ile biten fiil tabanlarında *-AyIm* biçiminde gelir. *kél-eyim* "geleyim", *bol-ayım* "olayım", *başla-yım* "başlayayım" gibi. *-AyIŋ* eki, ünlü ile biten fiillerden sonra *-yIŋ,* ünsüz ile biten fiillerden sonra ise *-AyIŋ* şeklinde gelir. *kör-eyiŋ* "göreyim", *başla-yıŋ* "başlayayım", *oḳu-yıŋ* "okuyayım" gibi. *-GAyIn* eki, *ḳara-ġayın* "bakayım", *toḳu-ġayın* "dokuyayım".

Teklik 2. kişi eksiz veya *-GIl, -KIl* ekleri ile: *buyur-ġıl* "buyur", *kör-gil, tut-ḳıl* "tut", *éşit-kil* "işit, dinle". *GIn* ekine nadiren rastlanır. *ḳoy-ġın* "koy", *öte-gin* "öde" gibi. Gelecek zaman eki olan *-GAy* eki nadiren emir kipinde de kullanılır. *ẓulm ḳılma-ġay-sén* "zulmetme", *sakla-ġay-sén* "sakla" vb.

Teklik 3. kişi emir ekleri *-sUn* ve *-dék* ekleridir. *bar-sun* "varsın, gitsin", *kir-sün* "girsin", *asra-dék* "korusun", *kör-dék* "görsün". Çokluk 3. kişi emir şekli, *-sUnlAr* ve *-dékler* ekleri ile yapılır. *ḳıl-sunlar* "kılsınlar, yapsınlar", *sor-dékler* "sorsunlar" gibi. *-dék* ve *-dékler* şekilleri, esasen Ali Şir Nevâyî'de bulunur. Nevâyî'den başka Yusuf Emîrî'nin *Dehnāme* adlı eserinde de *-dék* şekli kaydedilmiştir: *bitidék émdi tārīḫini kātib* "katip, şimdi (onun) tarihin yaz".

Çokluk 1. kişi emir ekleri şunlardır: *-AlIm* eki: *baḳ-alım* "bakalım", *ḳal-alım* "kalalım". *-AlI* eki: *éşit-eli* "işitelim", *bér-eli* "verelim", *iç-eli* "içelim" gibi. *-AlUK* eki: *bér-elük* "verelim", *yéber-elük* "gönderelim". *-AlIŋ, -AlUŋ* ekleri: *ayt-alıŋ* "söyleyelim", *bér-eliŋ* "verelim", *ḳal-aluŋ* "kalalım" vb.

Çokluk 2. kişi emir ekleri, *-ŋ, -ŋIz* (daha az olarak *-UŋUz*), *-ŋlAr, -ŋIzlAr* ekleridir. *eyle-ŋ* "eyleyin", *al-ma-ŋ* "almayın", *kör-üŋ* "görün", *sal-ıŋız* "salın", *tut-uŋız*

---

[279] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 124.

“tutunuz”, *tur-uŋuz* “durunuz”, *sor-uŋızlar* “sorunuz” vb. *dé-ŋler* “deyiniz”, *kör-üŋler* “görünüz” vb.

-ar / -er ile biten fiil kök ve gövdeleri, emir işletiminin ikinci teklik şahsında, bazen *-u / -ü* ekini alırlar. *bar-u* “git”, *ḳaytar-u* “dön, geri dön”, *ḳutḳaru* “kurtar”, *yiber-ü* “gönder”. Diğer taraftan, Abuşka yazarının *baru*’nun bir varyantı olarak aldığı *barı* “var, git” şekline metinlerde rastlanmaz.

Özbek Türkçesinde emir kipi ekleri, teklik 1. şahısta, ünlüyle biten fiillerden sonra *-y, -yin*; ünsüzle biten fiillerden sonra *-äy, -äyin*’dir. Ekler, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüleri incedir. *-(ä)yin* eki bütün fillerden sonra düz ünlülüdür. *åläy, işläy, båşläy, küläy, åläyin, işläyin, båşläyin, küläyin* gibi. Bu şahısta *-y, -äy* şekilleri *-yin, -äyin*’e göre daha işlek olarak kullanılır.

Teklik 2. şahıs emir kipi, ekli veya eksiz yapılabilir. *bil/bilgin, båşlä/båşlägin* gibi. Bu şahısta *-gin* emir eki kullanılmaktadır. Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü ince ve düzdür. *ålgin, båşlägin, bilgin, külgin* gibi. Bu şahısta anlama *nezaket* ifadesi katmak üzere çokluk 2. şahıs emir ekleri de kullanılır. *ål-ingiz-(lär), bil-ing(lär).*

Teklik 3. şahıs emir eki tek şekillidir; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü ince ve düzdür. *ålsin, bilsin, båşläsin, külsin* gibi.

Çokluk 1. şahıs emir eki ünlüyle biten fiillerden sonra *-ylik*, ünsüzle biten fiillerden sonra *-äylik*’tir. Her iki şekilde de ünlüler bütün fiillerden sonra ince ve düzdür. *åläylik, işläylik, båşläylik, küläylik* vb.

Çokluk 2. şahıs emir kipi için şu ekler kullanılmaktadır:

-(i)ng(lär): Ek, ünlüyle biten fiillerden sonra doğrudan, ünsüzle biten fiillerden sonra *-i-* ünlüsü ile bağlanır. Yardımcı ünlü bütün fiillerden sonra ince ve düzdür. Çokluk eki, daima tek şekillidir. *båşläng, åling, küling, båşlänglär, ålinglär, külinglär.*

-(i)ngiz(lär): Ek, ünlüyle biten fiillerden sonra doğrudan, ünsüzle biten fiillerden sonra *-i-* ünlüsü ile bağlanır. Yardımcı ünlü ve ek ünlüsü bütün fiillerden sonra ince ve düzdür. Çokluk eki, daima tek şekillidir. *Nezaket* ifadesi için kullanılır. *båşlängiz, ålingiz, külingiz, båşlängizlär, ålingizlär, külingizlär.*

Çokluk 3. şahıs emir eki, tek şekillidir. Bütün fiillerden sonra ek, ince ve düz ünlülüdür. Çokluk eki, daima ince ünlülüdür; her zaman kullanılmaz. *ålsin(lär),*

bilsin(lär), båşläsin(lär), külsin(lär) vb. Olumsuzu -*mä* eki ile yapılır. Soru eki sonda gelir.

Yeni Uygur Türkçesinde emir kipi ekleri, teklik 1. şahısta, ünlüyle biten fiillerden sonra -*y*, ünsüzle biten fillerden sonra -*Ay*'dır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. *başla-y, yaz-ay, oqu-y, kör-ey.*

Teklik 2. şahısta emir kipi, ekli veya eksiz yapılabilir. *başla/başli-ġin, yaz(ġin), oqu(ġin), kör(gin).* Bu şahısta -*ġin,* -*qin,* -*gin,* -*kin* ekleri kullanılır. Ek ünlüsü, bütün fillerden sonra ince ve düzdür. Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. *başli-ġin, al-ġin, bol-ġin, qoş-qin, kel-gin, işli-gin, kül-gin, ket-kin.* Eke rica anlamı katmak üzere -*A* eki de kullanılır. *al-ġin-a* "alır mısın". Bu şahısta -*(i,u,ü)ŋ* nezaket; -*sila,* -*sile* eki de hürmet ifadesi için kullanılmaktadır. *başla-ŋ, başli-sila, yéz-iŋ, yazsila, oqu-ŋ, oqu-sila, kör-üŋ, kör-sile.*

Teklik 3. şahıs emir eki tek şekillidir. Ek ünlüsü, bütün fiillerden sonra kalın ve yuvarlaktır. *başli-sun, yaz-sun, oqu-sun, kör-sün.*

Çokluk 1. şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra -*yli,* ünsüzle biten fiillerden sonra -*Ayli*'dir. -*Ayli* ekinin birinci ünlüsü kalınlık-incelik uyumuna uyar. Ekin sonundaki ünlüyle, -*yli* ekinin ünlüsü bütün fiillerden sonra incedir. *yaz-ayli, , kel-eyli, kör-eyli, oqu-yli, başla-yli.*

Çokluk 2. şahısta -*(i,u,ü)ŋlar* emir eki kullanılmaktadır. Ek, ünlüyle biten fiillere doğrudan bağlanır. Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra daima incedir. Diğer fiillerde kalınlık-incelik uyumuna uyar. Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra düz, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. Ekin yapısındaki çokluk eki daima kalın ünlülüdür. *başla-ŋlar, oqu-ŋlar, yéz-iŋlar, kel-iŋlar, kör-üŋlar, bol-uŋlar.*

Çokluk 3. şahıs emir eki, tek şekillidir. Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü kalın ve yuvarlaktır. *başli-sun, yaz-sun, oqu-sun, kör-sün.*

İşletim
Emir Kipi

Kişi	**Çağatayca**	**Özbekçe**	**Yeni Uygurca**
	başla-emir eki	båşlä-emir eki	başla-emir eki eki

Teklik	1	başlay başlayın başlayım başlayıŋ(nadiren)	båşläy(in) (başlayayım)	başlay (başlayayım)
	2	başlaġıl başlaġın (nadiren)	båşlä(gin)	başla/başliġin başlaŋ başlisila
	3	başlasun başladék	båşläsin	başlisun
Çokluk	1	başlalım başlalı başlaluk başlaluŋ	båşläylik	başlayli
	2	başlaŋ başlaŋız başlaŋuz(daha az) başlaŋlar	båşläng(iz) båşläng(lär) båşlängiz(lär)	başlaŋlar
	3	başlasunlar başladékler	båşläsin(lär)	başlisun

4.2.1.2.2. Şart Kipi

Çağatay Türkçesinde şart kipi, fiil kök ve gövdesine *-sA* şart ekinden sonra iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır. *bar-sa-m* "varsam, gitsem", *kör-se-ŋ* "görsen", *oḳu-sa* "okusa", *kél-se-ḳ* "gelsek", *bér-se-ŋiz* "verseniz", *kéltür-se-ler* "getirseler" vb.

Bu kip, şart işlevinin yanı sıra dilek veya temenni ifade etmek için de kullanılır.

köŋli tilegen murādġa yetse kişi, ya barça murādlarnı terk étse kişi "kişi, ya gönlünün dilediği murada ulaşsa (ulaşmalı), yahut da bütün muradlarını terk etse (etmeli)".[280]

bol- yardımcı fiili, sık sık imkanı veya imkansızlığı ifade etmek için şart kipinin bu tipi ile birlikte kullanılır. *bol-* fiilinin öznesi, genellikle belirsizdir. *yolın ḳılavuz bile tapsa bolur* "yolu kılavuz ile bulmak mümkündür", *anıŋ ʻahdıġa ictimād ḳılsa bolmas* "onun sözüne güvenmek olmaz". *bol-* fiilinin öznesi nadiren belirlidir.

né ṣabr étsem bolur, né ṭaḳatım bar "ne sabretmem (mümküm) olur, ne (de) takatim var".[281]

[280] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 127.
[281] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 127.

Şart kipinin olumsuzu, -*mA* olumsuzluk eki ile yapılır. *kél-ma-se-m* “gelmesem”, *két-me-se-ŋ* “gitmesen” vb.

Özbek Türkçesinde de bu kip, fiil tabanına -*sä* ekinden sonra iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile teşkil edilir. Bu kip, oluş ve kılışın gerçekleşmesini şarta veya dileğe bağlayan yardımcı cümle yükleminin kipidir. Olumsuz şekli, -*mä* olumsuz ekinin şart ekinden önce getirilmesi le yapılır. Soru şekli, -*mi* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz. Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir. *ålsä, bölsä, bilsä, külsä* gibi.

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde de şart kipi, -*sA* şart eki üzerine iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Ek, 2. şahısların nezaket ve hürmet şekilleri dışında kalınlık-incelik uyumuna uyar. 2. şahısların nezaket ve hürmet şekillerinde ek ünlüsü bütün fillerde incedir.

Bu kipin olumsuz şekli -*mi* (<-mA) olumsuzluk ekinin şart ekinden önce getirilmesi ile yapılır. *yaz-mi-sa-m* “yazmasam”, *kel-mi-se-k* “gelmesek”*, sözli-mi-sek* “konuşmasak”*, kör-mi-se* “görmese” vb.

İşletim
Şart Kipi

<table>
<tr><th colspan="2" rowspan="2">Kişi</th><th>Çağatayca</th><th>Özbekçe</th><th>Yeni Uygurca</th></tr>
<tr><td>başla-sa-şahıs eki</td><td>båşlä-sä-şahıs eki</td><td>başla-sa-şahıs eki</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>başlasam
(başlasam)</td><td>båşläsäm
(başlasam)</td><td>başlisam
(başlasam)</td></tr>
<tr><td>2</td><td>başlasaŋ</td><td>båşläsäng</td><td>başlisaŋ
başlisaŋiz
başlisila</td></tr>
<tr><td>3</td><td>başlasa</td><td>båşläsä</td><td>başlisa</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>başlasaķ</td><td>båşläsäk</td><td>başlisaq</td></tr>
<tr><td>2</td><td>başlasaŋız</td><td>båşläsängiz</td><td>başlisaŋlar</td></tr>
<tr><td>3</td><td>başlasalar</td><td>båşläsä(lär)</td><td>başlisa</td></tr>
</table>

Ses Düzeni
Şart kipi

Çağatayca	*-sa, -se*
Özbekçe	*-sä*
Yeni Uygurca	*-sa, -se*

4.2.1.2.3. İstek Kipi

4.2.1.2.3.1. Birinci Tip: *-GAy / -KAy*

Çağatay Türkçesinde istek kipinin bu tipi, *-GA(y)/-KA(y)* eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile teşkil edilir. Çağatay Türkçesinde bu tipin ekleri "y" ünsüzünü almadan da kullanılır. *kör-ge(y)mén* "göreyim", *bil-me-ge(y) sén* "bilmeyesin", *tut-ḳa sén* "tutasın", *bol-ġay* (ola), *kör-ge(y)-miz* "görelim", *başla-ġa-siz* "başlayasınız", *öltür-me-gey-ler* "öldürmeyeler" vb.

Bu tipin olumsuzu, *-mA* olumsuzluk eki ile yapılır. *bil-me-ge(y) sén* "bilmeyesin", *öltür-me-gey-ler* "öldürmeyeler" vb.

Özbek Türkçesinde de istek kipinin bu tipi, fiil tabanına *-gäy, -käy, -qäy* eklerinden sonra zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır. Bu tip, daha çok edebî metinlerde rastlanan arkaik yapıdır. Olumsuz şekli, *-mä* olumsuzluk ekinin kip ekinden önce getirilmesiyle yapılır. Soru eki *-mi* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur.

Eski Türkçeden beri rastlanan bu ek, günümüz Özbek Türkçesinde pek işlek değildir.[282]

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz. Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir. Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uymaz.

Yeni Uygur de istek kipinin birinci tipi, *-ġay, -qay, -gey, -key* ekleri üzerine zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. *başla-ġay, yaz-ġay, kör-gey, kel-gey, kül-gey*. Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. *al-ġay, kel-gey, ket-key, qoş-qay*. Ünlü ile biten fillerde, fiil tabanının sonundaki geniş ünlü daralır, incelir. *başl-i-ġay, işl-i-gey, yiġl-i-ġay.* Olumsuz şekli *-mi (<-mA)* olumsuzluk ekinin -

[282] *Mustafa Volkan Coşkun, a.g.e.,* s. 137.

GAy ekinden önce getirilmesi ile yapılır. *başli-mi-ġay-men.* Soru eki *-mu*, şahıs ekinden sonra getirilir. *yaz-ġay-sen-mu?*. Bu kip Yeni Uygur Türkçesinde işlek değildir.

İşletim
İstek Kipi: *-GAy / -KAy*

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Kişi</td><td>Çağatayca</td><td>Özbekçe</td><td>Yeni Uygurca</td></tr>
<tr><td>başla-ġa(y)+şahıs eki</td><td>båşlä-gäy-şahıs eki</td><td>başla-ġay-şahıs eki</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Teklik</td><td>1</td><td>başlaġa(y) mén
(başlayayım)</td><td>båşlägäymän
(başlayayım)</td><td>başliġaymen
(başlayayım)</td></tr>
<tr><td>2</td><td>başlaġa(y) sén</td><td>båşlägäysän</td><td>başliġaysen
başliġaysiz
başliġayla</td></tr>
<tr><td>3</td><td>başlaġa(y)</td><td>båşlägäy</td><td>başliġay</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Çokluk</td><td>1</td><td>başlaġa(y) biz</td><td>båşlägäymiz</td><td>başliġaymiz</td></tr>
<tr><td>2</td><td>başlaġa(y) siz</td><td>båşlägäysiz</td><td>başliġaysiler</td></tr>
<tr><td>3</td><td>başlaġaylar</td><td>båşlägäy(lär)</td><td>başliġay</td></tr>
</table>

Ses Düzeni
İstek kipi: *-GAy / -KAy*

Çağatayca	*-ġa, -ge, -ḳa, -ke /-ġay, -gey, -ḳay, -key*
Özbekçe	*-gäy, -käy, -qäy*
Yeni Uygurca	*-ġay, -qay, -gey, -key*

4.2.1.2.3.2. İkinci Tip: *-GU, -KU, -Gi + iyelik eki + bar/yoq/kel-*

Özbek Türkçesinde istek kipinin bu tipi, fiil tabanına *-gu/-gi* eklerinden sonra iyelik eklerinin getirilmesi ve ardından da *bår/yöq/kel-* yapısı ile teşkil edilir. Bu yapı, Türkiye Türkçesinde *-ası-* + *iyelik eki* + *var/yoq* yapısına ve *-ası-* + *iyelik eki* + *gel-* yapısına uygundur.

Bu kullanım çoğunlukla edebî metinlerde görülür. Ek, /k/ ünsüzü ile biten fiillerden sonra *-ku, /q/* ünsüzü ile biten fiillerden sonra *-qu;* ünlülerden sonra ve /k/,/q/ ünsüzlerinin dışında kalan tüm ünsüzlerden sonra ise *-gu* biçimindedir. *bårgim keldi*

“varasım geldi”, *bårging keldi* “varasın geldi”, *kelgum yöq* “gelesim yok”, *kelgung yöq* “gelesin yok” vb.

-gu eki kalınlık-incelik uyumuna uymaz. Genellikle ince şekiller tercih edilir. *ålgum bår, ålgung bår, ålgusi bår, bergumiz bår, bergungiz bår, berguläri bår* gibi. Ek, bütün fiillerden sonra daha çok yuvarlak ünlülüdür. *ålgum bår, bilgung bår, kulgum bår* vb. Tonlu-tonsuz uyumuna uymaz. *ålgum bår, yåtgusi bår.* Şahıs ifadesi, iyelik ekleri ile sağlanır.

Yeni Uygur Türkçesinde de istek kipinin bu tipi, *-ġu, -qu, -gü, -kü* eklerinden sonra iyelik eklerinin getirilmesi ve ardından *kel-* “gelmek” fiili veya *bar* “var” kelimesinin eklenmesi ile yapılır.

kel- yardımcı fiili şimdiki zaman ve geçmiş zaman kiplerinde işletime girer. *başli-ġu-m kelidu, kör-gü-m kelidu, yaz-ġu-m keldi. -GU-* eki kalınlık-incelik uyumuna uyar. *bar-ġu-m kelidu, bil-gü-ŋ kelidu, kül-gü-si kelidu, yaz-ġu-miz bar, kör-gü-ŋlar bar, başli-ġu-si bar.* Ek, bütün fiillerden sonra yuvarlak ünlülüdür. *başli-ġu-m bar, bil-gü-ŋlar bar, yaz-ġu-miz kelidu.* Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. *yaz-ġu-m bar, kör-gü-ŋ kelidu, ket-kü-si bar, qoş-qu-miz kelidu.* Şahıs ifadesi, iyelik ekleri ile sağlanır.

Bu kipin olumsuz şekli, *kel-* fiili ile yapılan şekilde *-mA* olumsuzluk eki ile, *bar* ile yapılan şekilde ise *yoq* kelimesi ile yapılır. *başliġusi kelmeydu, kelgüŋ kelmeydu, ketkümiz yoq, bilgüsi yoq.* Soru şekli *-mu* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur. *körgüsi kelidimu, başliġuŋ kelidimu, yazġumiz barmu, bilgüŋlar barmu* vb.

Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde istek kipinin bu tipinin karşılayan ekler, Çağatay Türkçesinde istek kipini karşılayan örneklerine rastlanılmamaktadır.

İşletim
İstek Kipi: *-GU, -KU, -Gi*

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
		-	båşlä-gi-iyelik eki+bår	başla-ġu-şahıs eki+bar
Teklik	1	-	båşlägim bår (başlamak istiyorum, başlayasım var)	başliġum bar (başlamak istiyorum, başlayasım var)

	2	-	båşläging bår	başliğuŋ bar başliğuŋiz bar başliğuliri bar
	3	-	båşlägisi bår	başliğusi bar
Çokluk	1	-	båşlägimiz bår	başliğumiz bar
	2	-	båşlägingiz bår	başliğuŋlar bar
	3	-	båşlägiläri bår	başliğusi bar

Ses Düzeni

İstek Kipi: *-GU, -KU, -Gi*

Çağatayca	-
Özbekçe	*-gu, -gi*
Yeni Uygurca	*-ġu, -qu, -gü, -kü*

4.2.1.2.3.3. Üçüncü Tip: *-(A)y, -(A)yIn, -(A)yIm, -(A)lI, -(A)lIŋ, -(A)lIm*

Çağatay Türkçesinde istek kipinin bu tipi, bir hareketi yapma isteğini veya teklifini ifade etmek için kullanılır. Bu tip, şu eklerle teşkil edilir:

Teklik 1. kişi, *-(a)y/-(e)y, -(a)yın/-(e)yin, -(a)yım/-(e)yim, -(a)y/-(e)y mén* (nadiren): *bitiy* "yazayım", *neyleyin* "ne eyleyeyim", *nétey* "ne edeyim", *baray* "varayım, gideyim", *ḳılayım* "yapayım", *ḳılay mén* "kılayım" vb.

Çokluk 1. kişi, *-(a)lı, -(e)li, -(a)lıŋ/ -(e)liŋ, -(a)lım/-(e)lim* (nadiren): *oḳulı* "okuyalım", *olturalı* "oturalım", *içeliŋ* "içelim", *içelim* "içelim" vb.

Çağatay Türkçesinde istek kipinin bu tipinin karşılayan ekler, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde istek kipi için kullanılmamaktadır.

İstek Kipi

Kip	Ek	Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
İstek Kipi	*-GAy / -KAy*	+	+	+
	-GU, -KU, -Gi	-	+	+
	-(A)y, -(A)yIn, -(A)yIm, -(A)lI, -(A)lIŋ, -(A)lIm	+	-	-

4.2.1.2.4. Gereklilik Kipi

Çağatay Türkçesinde gereklilik kipi *kérek* ile yapılır. *kérek* kelimesi *-sA, -mAK* ekleri ile kullanılarak gereklilik ifade eder. Ayrıca, bazen *-GU* eki ile de gereklilik ifade edilir.

4.2.1.2.4.1. Birinci Tip: *-sA + şahıs eki + kerAk*

Çağatay Türkçesinde gereklilik kipinin bu tipi, fiil tabanına -*sA* şart ekinden sonra iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ve ardından da gereklilik bildiren *kérek* kelimesinin getirilmesi ile yapılır. *ḳılsam kérek* " kılmalıyım, kılsam gerek" gibi. Kipin olumsuzluk şekli, -*mA* olumsuzluk eki ile yapılır. *kör-me-se-m kérek* "görmemeliyim, görmesem gerek", *oḳu-ma-sa-ŋ kérek* "okumasam gerek, okumamalıyım", *ayrıl-sa kérek* "ayrılsa gerek, ayrılmalı" vb.

Özbek Türkçesinde de bu tip, fiil tabanına -*sä* şart ekinden sonra iyelik kökenli kişi eklerinin eklenmesi ve ardından da gereklilik bildiren *keräk* kelimesinin getirilmesi ile gereklilik kipi teşkil edilebilir.

Bu tipte biraz tahmin ifadesi de vardır. Bu kipin olumsuz şekli, *emäs* "değil" ile yapılır. *ålsäm keräk emäs, bilsäng keräk emäs* vb. Soru şekli, -*mi* soru eki ile yapılır ve sonda bulunur. *ålsäm keräkmi, bilsäng keräkmi* gibi.

Yeni Uygur Türkçesinde de gereklilik kipinin bu tipi, şart işletiminden sonra *kérek* kelimesinin getirilmesiyle yapılır. Bu tipin olumsuz şekli iki şekilde yapılır. Birincisi, -*mi* (<-mA) olumsuzluk ekinin şart ekinden önce getirilmesiyle yapılır. *al-mi-sa-m kérek, bil-mi-se-ŋ kérek*. Diğeri ise, *emes* kelimesinin *kérek* kelimesinden sonra getirilmesiyle yapılır. *alsam kérek emes, bilseŋ kérek emes.* Soru şeklinde -*mu* soru eki *kérek* kelimesinden sonra getirilir ve bitişik yazılır. *al-sa-m kérek-mu, bil-se-ŋ kérek-mu* vb.

İşletim

Gereklilik Kipi: *-sA + kerAk*

Kişi	**Çağatayca**	**Özbekçe**	**Yeni Uygurca**
	başla-sa-şahıs eki+kérek	båşlä-sä-şahıs eki+keräk	başla-sa-şahıs eki kérek

Teklik	1	başlasam kérek (başlamalıyım, başlasam gerek)	båşläsäm keräk (başlamalıyım, başlasam gerek)	başlisam kérek (başlamalıyım, başlasam gerek)
	2	başlasaŋ kérek	båşläsäng keräk	başlisaŋ kérek başlisiŋiz kérek başlisila kérek
	3	başlasa kérek	båşläsä keräk	başlisa kérek
Çokluk	1	başlasaḳ kérek	båşläsäk keräk	başlisaq kérek
	2	başlasaŋız kérek	båşläsängiz(lär) keräk	başlisaŋlar kérek
	3	başlasalar kérek	båşläsä(lär) keräk	başlisa kérek

Ses Düzeni
Gereklilik Kipi: *-sA + kerAk*

Çağatayca	*-sa, -se + kérek*
Özbekçe	*-sä + keräk*
Yeni Uygurca	*-sa, -se + kérek*

4.2.1.2.4.2. İkinci Tip: *-mAK + iyelik eki + kerAk*

Çağatay Türkçesinde gereklilik kipinin bu tipi, fiil kök veya gövdesine *-maḳ, -mek* mastar eklerinden iyelik eklerinin eklenmesi ve ardından da gereklilik bildiren *kérek* kelimesinin getirilmesi ile teşkil edilir.

'öşre bér-mek-iŋ kérek "vergi vermen gerek"[283], *ötker-mek kérek* "geçirmek gerek" vb.

Özbek Türkçesinde de gereklilik kipinin bu tipi, fiil kök ya da gövdesine *-måq* mastar ekinden sonra iyelik eklerinin eklenmesi ve ardından da gereklilik bildiren *keräk* kelimesinin getirilmesi ile kurulur.

-måq eki sonundaki *q* ünsüzü, iyelik ekinden önce, iki ünlü arasında kalınca tonlulaşır ve sızıcılaşır. *bilmåġi keräk* "bilmeli", *båşlämåġing keräk* "başlamalısın". Gereklilik kipinin olumsuz şekli *emäs* ile yapılır. *ålmåġim keräk emäs* "almamalıyım", *bilmåġing låzim emäs* "bilmemen lazım" vb. Soru şeklinde *-mi* eki sonda gelir. *ålmåġim*

[283] Mustafa Argunşah, *a.g.e.*, s. 172.

keräkmi, bilmåġing låzimmi gibi. Bu kipin olumsuzu *-mäslik* eki üzerine iyelik ekleri getirilmek suretiyle de teşkil edilir: *kel-mäslig-ingiz keräk* “gelmemelisiniz”, *ål-mäslig-i keräk* “almamalı” gibi.

Yeni Uygur Türkçesinde, bu kipte şahıs eki kullanılmaz. Kip, herhangi bir şahsı karşılamaz. *başla-maq kérek, oqu-maq kérek, kör-mek kérek* vb.

İşletim
Gereklilik Kipi: *-mAK + kerAk*

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
		başla-maḳ-iyelik eki+kérek	öqi-måq-iyelik eki+keräk	-
Teklik	1	başla-maḳ-ım kérek (başlamalıyım, başlamam gerek)	öqimåġim keräk (okumalıyım)	-
	2	başla-maḳ-ıŋ kérek	öqimåġing keräk	-
	3	başla-maḳ-ı kérek	öqimåġi keräk	-
Çokluk	1	başla-maḳ-ımız kérek	öqimåġimiz keräk	-
	2	başla-maḳ-ıŋız kérek	öqimåġingiz keräk	-
	3	başla-maḳ-ları kérek	öqimåq(läri) keräk	-

Ses Düzeni
Gereklilik Kipi: *-mAK + kerAk*

Çağatayca	*-maḳ, -mek + kérek*
Özbekçe	*-måq + keräk*
Yeni Uygurca	*-maq, -mek + kérek*

4.2.1.2.4.3. Üçüncü Tip: *-ş + iyelik eki + kerAk*

Özbek Türkçesinde gereklilik kipinin bu tipi, fiil kök ya da gövdesine *-(i)ş* mastar ekinin getirilmesi ve bu ekin üzerine de iyelik eklerinin getirilmesi ile kurulur. Ünlü ile biten fiillerden sonra *-ş* eki ve ünsüzle biten fiillerden sonra ise *-iş* eki gelir. Bu kipin olumsuz şekli *emäs* ile yapılmaktadır. Soru şekli *-mi* eki ile yapılır ve sonda bulunur.

Yeni Uygur Türkçesinde de bu tip, *-ş-* isim fiil eki ile yapılan fiil isimlerine iyelik ekleri eklendikten sonra *kérek* kelimesinin getirilmesi ile yapılır. İsim fiil eki, ünlü ile biten fiillerden sonra doğrudan, ünsüz ile biten fiillerden sonra yardımcı ünlü alarak bağlanır. *bil-iş-im kérek* "bilmeliyim, bilmem gerek", *başli-ş-i-ŋ kérek* "başlamalısın, başlaman gerek" vb. Bu tipin olumsuzu iki şekilde yapılabilir. Birincisi, *-mAsliK* ekinden sonra iyelik ekleri ve *kérek* kelimesinin getirilmesiyle yapılır. *kelmeslikiŋ kérek* "gelmemelisin, gelmemen gerek" gibi. İkincisi, *emes* kelimesinin *kérek* kelimesinden sonra getirilmesiyle teşkil edilir. *kelişimiz kérek emes* "gelmemeliyiz, gelmememiz gerek" vb.

Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kullanılmakta olan gereklilik kipinin bu tipi Çağatay Türkçesinde rastlanmamaktadır.

İşletim
Gereklilik Kipi: *-(i, U)ş + iyelik eki + kerAk*

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
		-	båşlä-ş-iyelik eki+keräk	başla-ş-iyelik eki kérek
Teklik	1	-	båşläşim keräk (başlamalıyım, başlamam gerek)	başlişim kérek (başlamalıyım, başlamam gerek)
	2	-	båşläşing keräk	başlişiŋ kérek başlişiŋiz kérek başlişliri kérek
	3	-	båşläşi keräk	başlişi kérek
Çokluk	1	-	båşläşimiz keräk	başlişimiz kérek
	2	-	båşläşingiz keräk	başlişiŋlar kérek
	3	-	båşläşläri keräk	başlişi kérek

Ses Düzeni
Gereklilik Kipi: *-(i, U)ş + iyelik eki + kerAk*

Çağatayca	-
Özbekçe	*-(i)ş* + iyelik eki + *keräk*
Yeni Uygurca	*-(i, u, ü)ş-* + iyelik eki + *kérek*

4.2.1.2.4.4. Dördüncü Tip: *-(u)v + iyelik eki + keräk*

Özbek Türkçesinde gereklilik kipinin bu tipi, fiil kök ya da gövdesine *-(u)v* mastar ekinin getirilmesi ve bu ekin üzerine de iyelik eklerinin getirilmesi ile kurulur. Ünlü ile biten fiillerden sonra *-v* eki ve ünsüzle biten fiillerden sonra ise *-uv* eki gelir. Bu kipin olumsuz şekli *emäs* ile yapılmaktadır. Soru şekli *-mi* eki ile yapılır ve sonda bulunur.

Özbek Türkçesinde kullanılmakta olan bu tip, Çağatay ve Yeni Uygur Türkçelerinde kullanılmamaktadır.

İşletim
Gereklilik Kipi: *-(u)v + iyelik eki + kerAk*

Kişi		Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
		-	båşlä-v-iyelik eki+keräk	-
Teklik	1	-	båşlävim keräk (başlamalıyım, başlamam gerek)	-
	2	-	båşläving keräk	-
	3	-	båşlävi keräk	-
Çokluk	1	-	båşlävimiz keräk	-
	2	-	båşlävingiz keräk	-
	3	-	båşlävläri keräk	-

Ses Düzeni
Gereklilik Kipi: *-(u)v + iyelik eki + kerAk*

Çağatayca	-
Özbekçe	*-(u)v + iyelik eki + keräk*
Yeni Uygurca	-

4.2.1.2.4.5. Beşinci Tip: *-GU + şahıs eki*

Harezm Türkçesinde gereklilik için kullanılan *-GU* eki, bazen Çağatay Türkçesinde de bulunur.[284]

tiler vaṣlıŋnı Luṭfī, ḳıl icābet, ki ayturlar, tilegenni ***tilegü*** “Lutfi sana kavuşmayı diliyor, (onun bu isteğine) icabet et; çünkü ‘isteyeni istemeli’ derler”, *ḥālime geh yıġla**ġu**, gāh kül**gü*** “halime gah ağlamalı, gah gülmeli”. (ÇEK, 139)

Ali Şîr Nevâyî’nin eserlerinin sözlüğünü yapan Niyazi, eserinde *-GU* sıfat-fiil ekinin gereklilik ve şart işlevlerinden de bahseder: *bol-ġum ~ bolġusı-mén* “olsam gerek”, *bol-ġusı* “olsa gerek” vb.[285]

Çağatay Türkçesinde nadiren olsa da gereklilik ifade eden bu ek, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde gereklilik için kullanılmamaktadır.

İşletim
Gereklilik Kipi: *-GU + şahıs eki*

Kişi		**Çağatayca**	**Özbekçe**	**Yeni Uygurca**
		başla-ġu-şahıs eki	-	-
Teklik	1	başlaġum (başlamalıyım, başlasam gerek)	-	-
	2	başlaġuŋ	-	-
	3	başlaġusı	-	-
Çokluk	1	başlaġu biz	-	-
	2	başlaġuŋız	-	-
	3	başlaġuları	-	-

Ses Düzeni
Gereklilik Kipi: *-GU + şahıs eki*

Çağatayca	*-GU + şahıs eki*
Özbekçe	-
Yeni Uygurca	-

[284] János Eckmann, *a.g.e.*, s. 139.
[285] Mustafa Argunşah, *a.g.e.*, s. 172.

Gereklilik Kipi

Kip	Ek	Çağatayca	Özbekçe	Yeni Uygurca
Gereklilik Kipi	*-sA*	+	+	+
	-mAK + *kerAk*	+	+	“+”[286]
	-*(i, U)ş* + iyelik eki + *kerAk*	-	+	+
	-(u)v + iyelik eki + kerAk	-	+	-
	-GU + şahıs eki	+	-	-

[286] Yeni Uygur Türkçesinde, bu kipte şahıs eki kullanılmaz. Kip, herhangi bir şahsı karşılamaz. *başla-maq kérek, oqu-maq kérek, kör-mek kérek* gibi.

5. SONUÇ

Yapılan incelenme neticesinde, Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinin fiil işletiminde bulunan ayrılıklar kısaca şu şekildedir.

Kişi Ekleri

Söz konusu dil veya lehçelerin fiil işletiminde farklı yönlerinden biri, kişi eklerinde görülen farklılıklardır. İyelik kökenli teklik ikinci şahıs eki, Çağatay Türkçesinde *-(ı, i, u, ü)ŋ* şeklinde, Özbek Türkçesinde *-ing*, Yeni Uygur Türkçesinde ise *-(i, u, ü)ŋ* şeklinin yanı sıra nezaket ve hürmet şekilleri *-(i, u, ü)ŋiz* ve *-(i, u, ü)la/le* ekleri ile karşılanır. İyelik kökenli çokluk ikinci şahıs ekleri, Çağatay Türkçesinde *-(ı, i)ŋIz* ve seyrek olarak *-(u, ü)ŋUz* şeklinde, Özbek Türkçesinde *-ingiz*, Yeni Uygur Türkçesinde ise *-(i, u, ü)ŋlar* şeklindedir. İyelik kökenli çokluk üçüncü şahıs, Çağatay Türkçesinde *-lar/-ler* eki ile, Özbek Türkçesinde de *-lär* eki ile karşılanır ama Yeni Uygur Türkçesinde iyelik kökenli çokluk üçüncü şahıs için genelde herhangi bir ek kullanılmaz ve iyelik kökenli teklik üçüncü şahıs gibi eksizdir.

Çağatay Türkçesinde zamir kökenli şahıs ekleri, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde yazıldığı gibi fiil tabanına eklenerek bitişik yazılmayıp, ayrı yazılmaktadır. Zamir kökenli teklik ikinci şahıs eki, Çağatay Türkçesinde *-sén* şeklinde, Özbek Türkçesinde *-sän,* Yeni Uygur Türkçesinde ise *-sen* şeklinde ve nezaket şekli *siz, -sila, -sile, -sili* ekleri ile karşılanır. Zamir kökenli teklik üçüncü şahıs, Çağatay Türkçesinde *-dUr/-tUr/Durur* yardımcı fiili şahıs eki görevini üstlenmiştir. Özbek Türkçesinde *tur-* yardımcı fiilinin ekleşmiş şekli *-di,* şahıs eki görevini üstlenmiştir. Yeni Uygur Türkçesinde ise *-du, -tu* yardımcı fiilleri şahıs eki görevini üstlenmiştir. Zamir kökenli çokluk birinci şahıs eki, Çağatay Türkçesinde genellikle *-biz,* nadiren *-miz* biçiminde, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde ise *-miz* şeklindedir. Zamir kökenli çokluk ikinci şahıs eki, Çağatay Türkçesinde *-siz* şeklinde, Özbek Türkçesinde de genellikle *-siz* biçiminde, az ölçüde *-sizlär* şeklinde kullanılır. Yeni Uygur Türkçesinde ise *-siler* (<-sizler) şeklinde kullanılır.

Fiil işletiminde söz konusu üç lehçe arasında kişilere göre de bazı farklılıklar bulunmaktadır. Çağatay Türkçesinde *-DIĶ, -DUK;* Özbek Türkçesinde *-dik;* Yeni Uygur Türkçesinde *-duķ, -tuķ;* Çağatay Türkçesinde *-GAn-(DUr-Ur)-mén;* Özbek Türkçesinde *-Gän-(dir)män,* Yeni Uygur Türkçesinde *-GAn(di/dur/tur)men;* Çağatay

Türkçesinde *-p(tUr)mén; -ptUr ~ -p turur; -p biz; -ptUrlAr ~ -p tururlar;* Özbek Türkçesinde *-b-män, -b-di, -b-miz;* Yeni Uygur Türkçesinde *-p-(ti)-men, -p-tu, -p-ti-miz* gibi. Çağatay Türkçesinde *-sAK;* Özbek Türkçesinde *-sä-k;* Yeni Uygurcada *-saq/-se-k* şekillerindedir.

Basit Kipler

Fiil işletiminde bir diğer farklılık, basit kiplerde görülür. Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zaman için yaygın bir şekilde kullanılmakta olan, *-p* zarf-fiil eki ile *yat-* fiilinin birleşip ekleşmesi neticesinde oluşan *-(i, u, ü)vati* <{*-(X)v<(X)p-at<yat-i<A-*} kip eki, Çağatay ve Özbek Türkçelerinde kullanılmamaktadır. Özbek Türkçesinde şimdiki zaman için kullanılmakta olan *-(a/e)yäp (<-yåtib), -(a/e)yåtir, -(a/e)yåtib* kip ekleri, Çağatay ve Yeni Uygur Türkçelerinde görülmez

Çağatay Türkçesinde gelecek zaman ve istek kipi için kullanılan *-ġa(y) / -ge(y) / -ḳa(y) / -ke(y)* kip ekleri, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde gelecek zaman için değil, sadece istek kipi için kullanılmaktadır. Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde gelecek zaman için kullanılmakta olan *-(A/I/y)DIGAn* ve *-mAKçI* kip ekleri, Çağatay Türkçesinde görülmez. Özbek Türkçesinde gelecek zaman ifade eden *-(y)äcäk* kip eki, Çağatay ve Yeni Uygur Türkçelerinde rastlanmaz.

Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde, *-(i, U)ş* isim fiil eki ile yapılan fiil isimlerine iyelik ekleri eklendikten sonra *kérek* kelimesinin getirilmesi ile gereklilik kipi teşkil edilir. Ama Çağatay Türkçesinde *-(i, U)ş* isim fiil eki ile kurulan gereklilik kipi örneklerine rastlanmaz. Özbek Türkçesinde *-(u)v* isim fiil eki ile de gereklilik kipi yapılır ama bu tip, Çağatay ve Yeni Uygur Türkçelerinde görülmez. Harezm Türkçesinde gereklilik için kullanılan ve Çağatay Türkçesinde de nadiren gereklilik ifade eden *-GU* ekinin Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde gereklilik için kullanılan örnekleri görülmez.

Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde fonetik bakımından farklılık gösteren bir başka konu, kip eklerinin farklı yazılması olup ufak ses ayrılıklardan oluşmaktadır. Bu ayrılıkların çoğu, Özbek Türkçesinin ünlü ve ünsüz uyumuna uymamasından kaynaklanır. Görülen geçmiş zaman eki, Çağatay Türkçesinde *-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü* şeklinde, Özbek Türkçesinde *-di,* Yeni Uygur Türkçesinde ise *-di, -du, -dü, -ti- -tu, -tü* şekillerindedir. Öğrenilen geçmiş zaman eki, Çağatay

Türkçesinde *-ġan, -qan, -gen* şeklinde, Özbek Türkçesinde *-gän, -kän, -qän,* Yeni Uygur Türkçesinde *-ġan, -gen, -qan, -ken* biçimlerindedir. Yine Öğrenilen geçmiş zaman eki, Çağatay Türkçesinde -p(-dUr/-tUr, seyrek olarak durur/turur) şeklinde, Özbek Türkçesinde *-(i)b(di),* Yeni Uygur Türkçesinde ise -(i)pti, -(u)pti, -(ü)pti -(i)ptu, -(u)ptu, -(ü)ptu şekillerindedir. *-mIş* öğrenilen geçmiş zaman eki, Çağatay Türkçesinde *-mış, miş* şeklinde, Özbek Türkçesinde *-miş* Yeni Uygur Türkçesinde de *-miş* şeklindedir. Şimdiki zaman eki, Çağatay Türkçesinde *-maḳta / -mekte* şeklinde, Özbek Türkçesinde *-måqdä,* Yeni Uygur Türkçesinde *-maqta / -mekte* biçimlerindedir. Geniş zaman eki, Çağatay Türkçesinde *-r, -ar, -er, -ur, -ür* şeklinde, Özbek Türkçesinde *-r, -är,* Yeni Uygur Türkçesinde *-r, -ar, -er* biçimlerindedir. Gelecek zaman eki, Çağatay Türkçesinde -ġu, -gü, -qu, -kü şeklinde, Özbek Türkçesinde *-ġu, -gü,* Yeni Uygur Türkçesinde -gü, -ġu, -qu, -kü şekillerindedir. Yine Gelecek zaman eki, Çağatay Türkçesinde *-ġu-dék, -gü-dék, -ḳu-dék, -kü-dék* şeklinde, Özbek Türkçesinde *-gu-däy/-gu-dek,* Yeni Uygur Türkçesinde *-ġu-dék, -gü-dék, -ḳu-dék, -kü-dék* şekillerindedir. Şart kipi eki, Çağatay Türkçesinde *-sa, -se* şeklinde, Özbek Türkçesinde *-sä,* Yeni Uygur Türkçesinde *-sa, -se* şekillerindedir. İstek kipi eki, Çağatay Türkçesinde *-ġa, -ge, -ḳa, -ke /-ġay, -gey, -ḳay, -key* şeklinde, Özbek Türkçesinde *-gäy, -käy, -qäy,* Yeni Uygur Türkçesinde *-ġay, -qay, -gey, -key* şekillerindedir. Gereklilik kipi eki, Çağatay Türkçesinde *-sa, -se + kérek* şeklinde, Özbek Türkçesinde *-sä + keräk,* Yeni Uygur Türkçesinde *-sa, -se + kérek* biçimlerindedir.

Birleşik Kipler

Fiil işletiminde bir diğer farklılık, birleşik kiplerde görülür. Birleşik kiplerin hikâyesi, Çağatay Türkçesinde *"i(<é-), é(r)-di"* şeklinde, Özbek Türkçesinde *e-di,* Yeni Uygur Türkçesinde ise *i-di* biçimindedir. Birleşik kiplerin rivayeti, Çağatay Türkçesinde genellikle *é(r)-miş,* nadiren *é(r)-ken* şeklinde, Özbek Türkçesinde çoğunlukla *e-kän,* bazen de *e-miş* şeklinde, Yeni Uygur Türkçesinde de genellikle *i-ken* bazen de *é-miş* biçimindedir.

Yeni Uygur Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi, *-p* zarf-fiil eki ile ek fiilin görülen geçmiş zaman şeklinin birleşip ekleşmesi sonucu meydana gelen *-(X)vidi* <[*-(X)v*<*-(X)p-i*<*er-di*<*-Di-*] kip eki ile teşkil edilir. Çağatay ve Yeni Uygur Türkçelerinde ise, öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesinin *-(X)vidi* kip eki ile kurulan örnekleri görülmez. Yine, Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zamanın hikâyesi, *-p* zarf-

fiil eki, *yat-* fiili, *turur* yardımcı fiili ve ek fiilin görülen geçmiş zaman şekli (er-di) nin bir araya gelip fonetik bakımından, ses olayları neticesinde ekleşmiş olan *-vattati* <{*-(X)v<(X)p-at<yat-a-t<-turur<-tur-ti<-i-<er-di-*} kip eki ve {*-(X)v<(X)p-at<yat-qan-i-<er-di-*} şeklinde oluşan *-vat-qan-idi* kip eki ile teşkil edilir. Çağatay ve Yeni Uygur Türkçelerinde ise şimdiki zamanın hikâyesinin yukarıda geçen yapıları ile kurulan örneklerine rastlanmaz. Geniş zamanın hikâyesi, Yeni Uygur Türkçesinde *-(A)r- + idi-* kip ekinin yanı sıra {*-A/y-ti<dur<turur-Ø <er-ti<Di-*} biçiminde oluşan *-A/ytti* kip eki ile de yapılır. Çağatay ve Özbek Türkçelerinde ise *-A/ytti* kip eki görülmez.

Yeni Uygur Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti, *-p* zarf-fiil eki ile ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman şekli (er-ken) nin ekleşmesi neticesinde oluşan *-(X)viken* {< *-vi<-ip-i<er-ken*} kip eki ve [*-(X)p-t<-tu<-dur<-turur-i<er-ken-miş*] şeklinde oluşan *-(X)ptiken-miş* kip eki ile teşkil edilir. Çağatay ve Özbek Türkçelerinde ise bu tip örneklere rastlanmaz. Şimdiki zamanın rivayeti, Yeni Uygur Türkçesinde [*-(X)v<(X)p-et<-at<yat-ip-t<-tu<-dur<turur-i<er-ken*] biçiminde oluşan *-(X)vét-ip-t(u)-ken* kip eki ve *-(X)vatidiken* kip ekiyle yapılır. Çağatay ve Özbek Türkçelerinde ise şimdiki zamanın rivayeti *-(X)vatidiken* ve *-(X)vét-ip-t(u)-ken* kip ekleri ile teşkil edilmez.

Yirminci yüzyılların başlarına kadar devam eden Orta Asya Türklerinin müşterek yazı dili olan Çağatay Türkçesi ve günümüzde bu yazı dilini temsil eden Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinin üzerinde yaptığımız incelemenin sonucu olarak şunu söyleyebiliriz ki, söz konusu dil veya lehçeler arasında büyük farklılık bulunmamaktadır. Bulunan farklılıklar da daha çok birleşik kiplerde belirgin olup, bu farklılıklar ağırlıklı olarak fonetik ayrılıklardan meydana gelmiştir.

6. KAYNAKÇA

ÄBDURÄHMÅNOV Ġ., ŞUKUROV Ş. ve MÄHMUDOV, Q., *Özbek Tilining Tärihiy Grämmätikäsi*, Özbekistån Fäyläsufläri Milliy Jämiyäti Näşriyåti, Taşkent, 2008.

AKALIN Mehmet, *Dil Yazıları*, (Haz. Recep Toparlı), TDK Yayınları, Ankara, 2001.

AKALIN Mehmet, *Tarihî Türk Şiveleri*, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.

AKAR Ali, *Türk Dili Tarihi*, 6. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013.

ALİYEVA Minara, *Lobnor Ağzı*, TDK Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2013.

ARAT Reşid Rahmeti, *Makaleler*, c. I, (Yayına Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987.

ARAT Reşid Rahmeti-Ahmet Temir, "*Türk Şivelerinin Tasnifi*", Türk Dünyası El Kitabı, Cilt. II "Dil-Kültür-Sanat", TAKE Yayınları, Ankara, 1992.

ARGUNŞAH Mustafa, *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, 1. Baskı, Eylül 2013.

ARGUNŞAH Mustafa, *Karahanlıca, Harezmce ve Kıpçakça Dersleri*, 2.baskı, Kesit Yayınları, İstanbul, 2011.

ATA Aysu, *Harezm-AItın Ordu Türkçesi,* Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, Kitap Matbaası, İstanbul, 2002.

BANGUOĞLU Tahsin, *Türkçenin Grameri*, 10. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2015.

BODRGOGLİGETİ András J. E., *A Grammar of Chagatay,* Lincom Europa, Müenchen, 2001.

BOZKURT Fuat, *Türklerin Dili*, 4. Basım, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005.

BURAN Ahmet ve ALKAYA Ercan, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, 9. Baskı, Akçağ yayınları, Ankara, 2013.

BURAN Ahmet ve ALKAYA Ercan, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri II*, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2014.

BURAN Ahmet ve ALKAYA Ercan, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-II*, Güneydoğu / Karluk Grubu, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2014.

CAFEROĞLU Ahmet, *Türk Dili Tarihi I-II*, 4. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.

COŞKUN Mustafa Volkan, *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara, 2014.

COŞKUN Volkan, "*Yeni Uygur Türkçesinde Ses Uyumu ve Ses Olayları*", Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi, sy. 6, 1998.

COŞKUN Volkan, "*Yeni Uygur Türkçesinde Ünlülerin Sınıflandırılması ve Ünlü Değişmeleri*", Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi, sy. 6, 1998.

ÇAĞATAY Saadet Şakir, *Uygur Yazı Dili*, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler", DTCF Yayınları, Ankara, 1978.

ÇAĞATAY Saadet, *Türk Lehçeleri Örnekleri-2 (Yaşayan Ağız ve Lehçeler)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.

ÇÅRİYEV T., SÄFÄROVÄ N., İSTÄMOVÄ Ş., *Özbek Tili*, İqtisåd-Måliyä, Taşkent, 2008.

DEMİR Nurettin, YILMAZ Emine, *Türk Dili*, 2. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2005.

DOĞAN Levent, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, 3. Baskı, Paradigma Akademi Yayınları, Eylül 2015.

DOĞAN Levent, *Uygur Türkçesi Grameri*, 1. Baskı, Parafiks Yayınevi, İstanbul, 2014.

ECKMANN János, "*Çağatay Dili Hakkında Notlar*", Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, (Yayıma hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), 4. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2014.

ECKMANN János, "*Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920)*", Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, (Yayıma hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), 4. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2014.

ECKMANN János, "*Küçük Çağatay Grameri*", Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, (Yayıma hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), 4. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2014.

ECKMANN János, *Çağatayca El Kitabı*, (Çeviri: Günay Karaağaç), Kesit Yayınları, İstanbul, 2013.

ECKMANN János, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar,* (Yayıma hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), 4. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2014.

EKER Süer, *Çağdaş Türk Dili*, 3. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2005.

ELTAZAROV Juliboy, *Özbekçe Öğreniyoruz*, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010.

EMRE Ahmet Cevat, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri*, (İlk Deneme) Birinci Kitap-Fonetik, Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1949.

ERASLAN Kemal, '*Ali Şīr Nevāyī, Mīzānü'ş-evzān*, TDK Yayınları, Ankara, 1993.

ERASLAN Kemal, "*Çağatay Edebiyatı*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. VIII, İstanbul, 1993.

ERASLAN Kemal, *Mevlâna Sekkâkî Divanı*, TDK Yayınları, Ankara, 1999.

ERCİLASUN Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, 14. Baskı, Ankara, 2014.

ERCİLASUN Ahmet Bican, "*Türk Dünyasının Dil Birliği Meselesi*" Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ Yayınları. İlaveli ikinci baskı, Ankara, 1997.

ERDEM Uçar ve Filiz Meltem, "*Çağatay Türkçesinde Eski Türkçenin İzleri*", Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, Turkey.

ERGİN Muharrem , "*Doğu Türkçesi (Çağatayca)*", Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Seri I, Sayı: A-23, C. II, 2. Baskı, Ankara, 1992.

ERGİN Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2008.

GÖMEÇ Saadettin Yağmur, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1997.

GÖMEÇ Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, AKM Yay., Ankara, 1997.

GÜRSOY Emine-Naskali, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Ankara, 1997.

İPEKÇİOĞLU Fahriye, *Türk Lehçeleri*, 1. Baskı, İleri Yayınları, İstanbul, 2014.

KARAAĞAÇ Günay, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, 1. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2013.

KARAÖRS M. Metin, *Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi*, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgati't Türk Tercümesi*, (Çev. Besim Atalay), c. I, TDK Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 2013.

KAŞGARLI Sultan Mahmut, "*Modern Uygur Türkçesi'nde Fiiller*", Doktora Tezi, İstanbul, 1991.

KAŞGARLI Sultan Mahmut, *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*, 1. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2004.

KAŞGARLI Sultan Mahmut, *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1992.

Kenan Yavan, "*Küçük Yeni Uygur Türkçesi Grameri*", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Bölümü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989.

Komisyon, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I Fiil (Basit Çekim)*, 2. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2013.

Komisyon, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, c.I, Başbakanlık Basımevi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Komisyon, *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları, 2. Basım, Ankara, 2012.

KORAŞ Hikmet, *Günümüz Türk Lehçelerinde Gereklilik*, 2007.

KORKMAZ Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 4. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2014.

KÖPRÜLÜ M. Fuad, *Edebiyat Araştırmaları*, c. II, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1989.

MERHAN Aziz, *Özbek Dilinin Grameri*, 2. Baskı, Eren Yayınları, İstanbul, 2012.

MUHTÅROV A., SÄNÄQULOV Y., *Özbek Ädäbiy Tili Tärih̬i*, Öqituvçi Näşriyåti, Taşkent, 1995.

NEVÂYÎ Alî Şîr, *Muḥākemetü'l-Luġateyn,* (Haz. F. Sema Barutçu Özönder), 2. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2011.

NEVÂYÎ Alî Şîr, *Mahbūbü'l-Ḳulūb* http://www.ziyouz.com/index.php?option=com_content&task=view&id=5127

ÖLMEZ Zühal, "*Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, c. V, sy. 9, İstanbul, 2007.

ÖLMEZ Zühal, *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terākime*, Simurg Yayınları, Ankara, 1996.

ÖTKÜR Abdurehim, *İz,* Şincaŋ Xelq Neşriyati, Ürümçi, 1985.

ÖZ Aynur, "*Özbek Türkçesi Edebî Dilinde Fillerde Olumsuzluk Kategorisi*", Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 2004.

ÖZ Aynur, "*Özbekçe ve Yeni Uygurca Arasındaki Fonetik Ayraçlar*", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994.

Özbek Tilining İzåhli Luġäti, c. I-2, Moskova, 1981.

ÖZÖNDER Fatma Sema Barutçu, *Alī Şīr Nevāyī, Muḥākemetü'l-luġateyn*, 2. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2011.

ÖZTÜRK Rıdvan, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara, 1997.

ÖZTÜRK Rıdvan, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, 3. Baskı: Ankara, 2015.

ÖZTÜRK Rıdvan, *Özbek Türkçesi El kitabı*, 2. Baskı, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2011.

QAYDAROV A. vd., *Hazirqi Zaman Uyġur Tili*, c. I-II, Şincaŋ Halk Neşriyatı, 1. Baskı, 1983.

QODİRİY Abdulla, *Ötkän Kunlär (Roman).*

RÄFİYEV Äbduråziq ve ĠULÅMOVÄ Näzirä, *Ånä Tili vä Ädäbiyåt,* Törtinçi näşr, Taşkent, 2010.

RÄHMÄTULLÅYEV Şävkät, *Håzirgi Ädäbiy Özbek Tili (Darslik)*, Mirzå Uluġbek Nåmidägi Özbekistån Milliy Universiteti, Taşkent, 2006.

REŞETOV V. V., ŞÅÄBDURÄHMÅNOV Ş., *Özbek Diålektologiyäsi*, Universitetlär ve Pedågogikä İnstitutlärining filologiyä Fåkultäläri uçun Därslik, Öqituvçi Näşriyåti, Taşkent, 1978.

Stefan Wurm, *Özbekçe*, (Çev. Mehmet Akalın) Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sy. 62, İstanbul, 1989.

ŞÅÄBDURÄHMÅNOV Ş., ÄSQÄROVÄ M. vd., *Håzirgi Özbek Ädäbiy Tili*, I. Qisim, Öqituvçi Näşriyåti, Taşkent, 1980.

Şeyh Süleyman Efendi Buhârî, *Lûgat-i Çağatay ve Türkî Osmanî*, Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi, yay. Mehmet Ölmez, c. XIII, İstanbul, 2003.

TEHUR Arslan Abdulla vd., *Hazirqi Zaman Uyġur Tili*, c. I-II-III, 1. Baskı, Şincaŋ Xelq Neşriyati, 2010.

TEKİN Faruk, "*Özbek Türkçesi Söz Varlığına Bir Bakış (19. Yüzyılın İkinci Yarısı-20. Yüzyılın Başları)*", Turkish Studies, İnternational Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/7 Fall 2008.

TEKİN Talat ve ÖLMEZ Mehmet, "*Türk Dilleri*", Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:20. Simurg Yayınları, Ankara, 1993.

TEKİN Talat ve ÖLMEZ Mehmet, *Türk Dilleri - Giriş*, Yıldız Dil ve Edebiyat 2, İstanbul, 2003.

TEKİN Talat, "*Türk Dili ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi*", TDK Yayınları, Ankara, 2013.

TEKİN Talat, Makaleler 3, *Çağdaş Türk Dilleri*, (Hazırlayanlar: Emine Yılmaz ve Nurettin Demir), TDK Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2013.

TERES Ersin, *Çağatay Türkçesi Dil Bilgisi ve Metin Çalışmaları*, Sürat Üniversite Yayınları, İstanbul, 2013.

TÖMÜR Hamit, *Hazirqi Zaman Uyġur Tili Grammatikisi (Morfologiye)*, Pekin, 1987.

TÖMÜR Hamit, *Modern Uyghur Grammer (Morphology)*, Tercüme: Anne Lee, Yayımlayan: Mehmet Ölmez, Sanat Kitabevi Yayımı, İstanbul, 2003.

TURSUNOV U., ÖRİNBÅYEV B. ve ÄLİYEV A. *Özbek Ädäbiy Tili Täriḫi*, 2. Baskı, Öqituvçi, Taşkent, 1995.

Türk Dünyası El Kitabı, C. II, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992.

UMÄROV J., *Özbek Diålektologiyäsi Fänidän Öquv Qöllänmä*, Muqimiy Nåmidägi Qöqån Dävlät Pedågogikä İnstituti, Qöqån, 2008.

UYGUR Ceyhun Vedat, *Özbekçe*, 1. Baskı, Fakülte Kitabevi Yayınları, 2008.

ÜNLÜ Suat, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya, 2013.

ÜŞENMEZ Emek, *Modern Özbek Türkçesi*, 1. Baskı, Akademik Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2012.

XÅLMÄTOVÄ Nådirä, *Mä'ruzälär Mätni,* Özbek Filologiyäsi Käfedräsi, Termiz, 2005.

YAMAN Ertuğrul, *Özbek Türkçesinde Edatlar*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005.

YAZICI ERSOY Habibe, "*Yeni Uygur Türkçesi*", Türk Lehçeleri Grameri, (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.

YILDIRIM Hüseyin, *Özbek Türkçesi*, 2. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara, 2012.

YILMAZ Emine, *Doğu Türkçesi*, Edebiyat Terimleri Ansiklopedisi, Ankara, 2002.

YILMAZ Safiye, *Çağatayca'nın Türk Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine Bir Değerlendirme,* Yıldız Teknik Üniversitesi T.D.E Bölümü, yüksek lisans tezi, İstanbul, 2008.

ZEYNALOV Ferhat, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, (Çev. Yusuf Gedikli), 1. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Muhammadullah HAJİ MOH NASEEM
Tez Adı	Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde Fiil İşletimi (Kişi - Olumsuzluk - Zaman - Soru)
Enstitü	Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	Türk Dili ve Edebiyatı
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Hatice ŞAHİN
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum. ☐ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum. ☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum.
Yayımlama izni	☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 27.07.2016

İmza :